SLAVKO ODIĆ · SLAVKO KOMARICA

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA

ŠTA SE STVARNO DOGAĐALO

S. ODIĆ-S. KOMARICA PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA 2

BIBLIOTEKA »TAJNE SILE«

TAJNE života oko nas ne skrivaju se u dalekim, svemirskim prostranstvima, u nepristupačnim prašumama ili morskim dubinama.
TAJNE o kojima, osobito ako ih ne upoznamo, ovisi naša svakodnevna sudbina, ne treba tražiti daleko od nas, one su negdje pokraj nas, ali skrivene. TAJNE su nam često nepristupačne, jer nam se čini da se nas ne tiču. TAJNE naših sudbina nisu složene, teške zagonetke, jer iza njih često stoje — ljudi. TAJNE su ono što mi o tim ljudima ne znamo. TAJNE su ono što moramo proniknuti radi vlastita mira i sigurnosti.
SILE ne upravljaju samo magnetskim poljima. SILE upravljaju svijetom. SILE ne upravljaju samo prostim padom ili kretanjem planeta. SILE upravljaju sudbinama cijelih naroda, dakle i našom osobnom sudbinom. SILE mogu biti pozitivne i negativne, dobronamjerne i zlokobne. SILE mogu biti opasnije, što manje o njima znamo.

TAJNE SILE upravljaju nama, našim precima, našim povijestima. TAJNE SILE su ime straha koji obuzima čovječanstvo iz pokoljenja u pokoljenje. TAJNE SILE mogu se svladati samo znanjem jer više nisu ni tajne, ni sile čim o njima sve znamo.
TAJNE SILE naziv su biblioteke zagrebačkog Centra za informacije i publicitet koja treba dati odgovore na mnoga pitanja koja zanimaju suvremenog čovjeka. »TAJNE SILE« su vaša biblioteka, koja će vam pomoći da shvatite kako mnoge TAJNE nisu tajne, a kako su mnoge SILE utoliko slabije ukoliko više o njima znamo. »TAJNE SILE« razotkrivaju ne samo tajne, nego i zablude, jer prije svega nude čitatelju istinu, koja mu, iz ovih ili onih razloga, nije bila dostupna.

SLAVKO ODIĆ, rođen 1916. u Bihaću, student tehnike, u NOR-u borac, politički komesar voda, sekretar štaba brigade, politički komesar bataljona, pomoćnik komandanta mjesta i područja, komandant područja, pomoćnik šefa obavještajnog centra štaba korpusa, član Odjeljenja zaštite naroda pri Vrhovnom štabu NOV]. Nosilac »Partizanske spomenice 1941.«, rezervni pukovnik. Poslije rata na radu u Ministarstvu unutrašnjih poslova, generalni konzul u Torontu, načelnik odjeljenja u DSIP-u. Objavio knjige »Dosije bez imena«, »Neostvareni planovi« (prva nagrada »13. maj« — 1966), i »Desant na Drvar« (nagrada »22. decembar« — 1981) i mnoge članke na temu NOR-a u stručnim časopisima i publikacijama, kao i feljtone u dnevnoj i nedjeljnoj štampi.

SLAVKO KOMARICA, rođen 1923. u Banjaluci, učenik trgovačke akademije. U NOR-u borac, politički komesar voda, politički komesar čete, pomoćnik komandanta područja, zamjenik komandanta odreda, načelnik štaba brigade, pomoćnik načelnika i načelnika operativnog odsjeka štaba korpusa. Nosilac »Partizanske spomenice 1941.«, rezervni potpukovnik. Poslije rata generalni konzul u Ziirichu, zatim radi u Institutu za međunarodnu politiku i privredu, u časopisu »Međunarodna politika«, slobodni novinar. Pod pseudonimom S. Koslav objavio (1954—1957) trilogiju o drugom svjetskom ratu: »Tragom nasilnika«, »Događalo se iza kulisa« i »Generali obavještajne službe«. U mnogim dnevnim i nedjeljnim listovima i periodičnim publikacijama objavio brojne članke i feljtone.

SLAVKO ODIĆ i SLAVKO KOMARICA zajednički su objavili više feljtona na teme NOR-a u dnevnoj štampi i knjigu »Noć i magla — Gestapo u Jugoslaviji«.

BIBLIOTEKA »TAJNE SILE«

Biblioteka »TAJNE SILE.

Redakcija
Bruno Amerl, Stjepan Cerjan, Đorde Ličina,
Konstantin Miles, Jagoda Zelič-Rukavina

Urednik
Jagoda Zelić-Rukavina

Recenzenti
Vojislav Nikolić
Vladimir Milanović

Likovna oprema
Hinko Bohr

Slavko Odić
Slavko Komarica

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA

1941-1942.

Šta se stvarno događalo

knjiga druga

CENTAR ZA INFORMACIJE I PUBLICITET
Zagreb, 1988.

Copyright by
Centar za informacije i publicitet, Zagreb
ISBN 86-7125-032-6

ČUVANJE VOJNE TAJNE U PARTIZANSKOM RATU

spontane mjere i prve naredbe — porazi kao podstrek — nova uputstva - i lični su podaci bili vojna tajna - kada je otkriven Titov identitet — ustaške represalije nad partizanskim porodicama — ni Talijani nisu zaostajali — dragocjena upozorenja na smrt osuđenog komunista — zagrebački glumci i provaljena lozinka — partizanske tajne, tajne naroda — ponekad je bilo nemoguće sačuvati tajnost vojnih operacija - Ćopićev sveznajući Zuko Zukić — neprijatelj, ipak, nije saznavao šta se sprema - dezinformacije u funkciji očuvanja vojne tajne

Prema općenito usvojenoj definiciji, pod vojnom se tajnom razumijevaju[7] podaci takvog karaktera čije bi objavljivanje ili otkrivanje nepoželjnim osobama moglo da nanese štetu oružanim snagama, odbrani i bezbjednosti zemlje, a preduzimanje odgovarajućih mjera za sprečavanje toga jedan je od najvažnijih zadataka svake kontraobavještajne službe. To vrijedi u normalnim uslovima, i u miru, i u ratu.

A šta su vojne tajne u partizanskom ratu koji se vodi na teritoriju okupirane i raskomadane zemlje i kako se te tajne čuvaju?

Na to je pitanje odgovorila praksa jugoslavenskih partizana.

Još prije izbijanja ustanka, sredinom jula 1941. godine, Vrhovna komanda narodnooslobodilačke armije slovenskog naroda dostavila je vodećim aktivistima na terenu dokument s naslovom »Partizanski zakon« (autori: Edvard Kardelj i Aleš Bebler*)[1], čija je 9. tačka 5. člana (Dužnosti i prava partizana) glasila:

> »Partizan mora čuvati tajnost naređenja, uputstava i planova svoje jedinice, a naročito ako padne u ruke neprijatelja, jer će time onemogućiti neprijatelju uvid u planove i namere boraca za oslobodilačke ciljeve slovenačkog naroda i radnih masa.«[2]

Kasnije je »Partizanski zakon« dopunjavan, pa je i 9. tačka 5. člana dopunjena tekstom:

> »Ako partizan i pod najvećim pritiskom otkrije nepozvanim licima ili čak i neprijatelju

* Izvori i literatura korišteni za ovaj tekst nalaze se na kraju knjige.

Svi citati ostavljeni su u izvornom obliku ili prijevodu koji se smatra mjerodavnim.

partizanske tajne, njegov čin pretstavlja izdaju i kažnjava se smrću.«[3]

Kao vojne tajne koje treba čuvati »Partizanski zakon« izričito navodi samo »naređenja, uputstva i planove svoje jedinice«, i, što je iznenađujuće, ni jednom jedinom riječju ne spominje potrebu organizovanja ni kontraobavještajne ni ofanzivne obavještajne službe. Međutim, taj će propust u Sloveniji biti brzo ispravljen.

U drugim se krajevima u to vrijeme još nisu pojavljivala pismena uputstva o čuvanju vojne tajne, ali se na to u svakodnevnom radu strogo pazilo. Ilustrativan je primjer koji u svojim sjećanjima opisuje studentica Neda Žakula iz sela Jasikovca u lici:

»... 23. jula, u kuću moje sestre Latinke Končar na Cudinu Klancu došao je Rade Žigić... Objasnio mi je da je na Brezovcu u grmu kod Žute lokve skrio paket s eksplozivom, da je umotan u novinsku hartiju, a okolo da su postavljena dva sira, te da to uzmem i sklonim na sigurno mjesto do dolaska 'Mile' (Marka Orešković — primj. autora*). Ubrzo sam otišla po taj paket, pronašla ga i sakrila u štalu u sijeno.

Predveče, 25. jula, dotrčao je pred kuću jedan dečko sav uplakan, da je izgubio kravu i moli me da mu pomognem da je nađe. Pošla sam. Usput mi je rekao da se ne radi o kravi, već da me traži jedan čovjek. Tako sam s tim dečkom došla do njegove kuće, tj. u Babin Potok, u kuću Miće Vukmirovića Bijelog. Tamo sam zatekla 'Milu' i Stipu Ugarkovića Palentu. Ubrzo su došli: Stevo Delić, Stevo Biga, Ljuban Delić i još jedan mladić, čije ime nisam znala. Održan je sastanak. 'Mile' im je dao zadatak da razruše prugu između Rudopolja i Vrhovina.«[4]

Očigledno je Marko Orešković podučio dječaka kako će dovesti Nedu a da ukućani ne saznaju za sastanak.

Tito je već na početku ustanka upozorio rukovodstva partizanskih jedinica u cijeloj zemlji da moraju obratiti pažnju i pitanju čuvanja vojnih tajni. U »Biltenu Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije« br. 1 od 10. avgusta 1941. godine objavljen je, pod naslovom »Veze i izvještaji«, i sljedeći tekst:

»Usljed sve žešćih partizanskih borbi i mno-

* Tekst naznačen *primj. autora* i *istakli autori* odnosi se na autore ove knjige.

gobrojnih akcija po čitavoj zemlji svi štabovi i komandiri partizanskih odreda dužni su uspostaviti brze i stalne veze, preko kojih se moraju slati iscrpni izvještaji Glavnom štabu. U tim izvještajima treba raportirati o već izvršenim borbama i akcijama, ali se ne smije govoriti podrobno o namjeravanim akcijama, da to ne bi kojim slučajem palo u ruke neprijatelju.«[5]

Na iduće Titovo upozorenje o čuvanju vojnih tajni nailazimo u pismu »Ćaće« (CK KPJ) Brki (Radi Končaru, sekretaru CK KPH) i Vladi (Vladimiru Popoviću, delegatu CK KPJ u Hrvatskoj) od 4. septembra 1941. godine:

»Upozoravamo vas da u 'Vjesniku' i drugim štampanim stvarima ne objavljujete brojčano stanje pojedinih odreda, njihovo kretanje i naoružanje, jer to može poslužiti neprijatelju za njegov plan o rasporedu snaga u pohodu na naše snage. Naročito se ne smije pisati o namjeravanim akcijama.«[0]

»Slovenski poročevalec«, ilegalno glasilo Osvobodilne fronte slovenskog naroda, objavio je u broju od 9. avgusta 1941. godine »Tri zapovijedi za pripadnike Osvobodilne fronte«, od kojih je prva glasila:

»Ne klepetaj o tajnama oslobodilačkog pokreta, naročito nigdje ne brbljaj imena. Okupatori imaju svugdje uši, svaka lakomislena brbljavost je zločin. *Svako treba da zna samo ono u čemu neposredno sudjeluje!"*[1]

(Nepridržavanje te »zapovijedi« ponekad je imalo zaista teške posljedice. Među sačuvanim dokumentima koji govore o tome nalazi se i »Raport br. 11«, koji je Štab 2. grupe partizanskih odreda 27. oktobra 1942. poslao Glavnom štabu Slovenije:

»Pre dva meseca, mislim da o tome još niste obavešteni, bila je provala u Hrastniku, koju je prouzrokovala neka skojevka, i tom prilikom je bila uhapšena čitava organizacija Skoja, KP i OF. Odmah je bilo streljano 16 ljudi. Mnogo ih je zatvoreno.«

Redakcija *Zbornika dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda,* u kojemu je objavljen taj dokument, dala je uz citirani pasus objašnjenje:

»Do provale je došlo na taj način što je neka članica Skoja ispričala poverljive stvari mladiću kojeg je volela i o kome je mislila da je pošten - a on je ustvari već bio povezan sa Gestapom.«[8])

Cesto je i sama situacija nalagala preduzimanje mjera za očuvanje tajnosti rada organa KPJ i NOP-a, pa je to rađeno i bez posebnih naređenja i uputstava. To se dogodilo i prilikom događaja koji je u *Hronologijl* registrovan pod datumom 18. avgust 1941:

»U s. Selištu (kod Gline) formiran prvi NO odbor u srezu Glina.«[9]

Prema navodima Branka Brkovića, to se zbilo ovako:

»Direktivu za osnivanje NOO-a prenio je član K(otarskog) K(omiteta) KPH Gline Milutin Baltić sekretaru partijske ćelije u D(onjem) Selištu Živku Baltiću, koji je pojedinačno od članova ćelije zahtijevao da obavijeste određene seljake da 18. augusta, navečer, dođu na sastanak u sjenik Nikole Baltića, kbr. 8. Svaki je obavijestio određeni broj ljudi. Između 21 i 22 časa okupilo se 15 seljaka u sjeniku na dogovor. Sastanak je održan u potpunom mraku, ni kilometar daleko od ustaške straže na željezničkom mostu prema željezničkoj stanici Gređani na kojoj je bila vojna posada.

(...)

Sastanak je otvorio sekretar partijske ćelije Živko Stanka Baltić koji je, prema sjećanju preživjelih učesnika toga skupa, najprije upozorio prisutne na tajnost skupa i obavezu da ostane u tajnosti sve o čemu se bude raspravljalo i odlučivalo i da se zbog toga skup održava u potpunom mraku.«[10]

U nekim je krajevima u prvim danima ustanka na planu »čuvanja vojnih tajni« bilo i slučajeva poput ovoga koji opisuje Ivan Džina Gligorijević u vezi s oslobođenjem sela Salaša u istočnoj Srbiji, južno od Dunava, sredinom septembra 1941. godine:

»Narod sreza Krajinskog ne napušta Salaš kao obično u prvim popodnevnim časovima. On ostaje s partizanima, prati svaku njihovu reč, svaki pokret, svaki postupak... Arhive sreza i opštine skupljene su na gomilu i zapaljene. Ljudi sa debelim motkama džaraju vatru da bi što brže izgoreli spisi katastra, sudskih veća, poreske uprave, sreskog načelstva.

— Hitler ne sme da ima podatke o nama! — to je stalno ponavljana parola ovog dana.«[11]

Potkraj septembra ili prvih dana oktobra 1941. godine — na dokumentu nema datuma ali je četama poslat prije 7. oktobra — Komanda Posavskog narod-

no-oslobodilačkog partizanskog odreda dostavila je svojim bataljonima »Uredbu o kaznama«, kojom se precizira da će pretpostavljene starješine »izricati kazne potčinjenima za sledeče krivice«:

»12. Namerno ili nenamerno izdavanje partizanskih tajni (o jačini jedinice, mestu stanovanja, kakve se akcije pripremaju, kada se i gde jedinica premešta itd.), bilo kome van partizana (rođacima, simpatizerima ili ma kome drugom licu).«[12]

A »Komanda II bataljona Posavskog narodno-oslobodilačkog partiz(anskog) odreda« dostavila je 4. oktobra svojim četama naređenje:

»Konspiracija da se naročito pojača. Ne sme niko izdavati predviđene akcije, likvidiranja i slično.«[13]

Tri dana kasnije, 7. oktobra, komandant tog istog, Drugog bataljona Posavskog NOP-odreda upozorava četne komande na »Uredbu o kaznama« i posebno im skreće pažnju na 5. tačku 2. člana, u kojoj je riječ o kaznama zbog »odlaska kući bez odobrenja iz jedinice« i dodaje:

»U tu svrhu i danju zatvoriti sve ulaze u logor stražama. Ti stražari stražare jedan do podne, jedan po podne. Kada se neko prijavi radi nekog posla, stražar ne sme da razgovara, nego nekom laganom zviždaljkom ili sličnim neka dozove komandira straže koji ima da ispita prijavljenog ko je i šta je, legitimisati ga i pitati šta hoće i kod koga hoće. Za štabove ne sme da zna. Onda će komandir straže poći kod komande i izvesti po prednjem. Ako komanda nađe za shodno pustiće prijavljenog ili narediti nekom da reši to pitanje, ukoliko može neko drugi da reši. I u tom slučaju prijavljeni ne sme da zna da je to neka komanda, itd.

Za komande štabova četa neka znaju samo kuriri vodova i komande voda, a za komandu bataljona zna samo komanda čete i kurir određen za vezu sa štabom bataljona! Niko više.

U tu svrhu dobro obavestiti sve partizane, a naročito one koji će imati vezu sa pojedinirh komandama.«[14]

U toku vremena u partizanskim su odredima širom zemlje, uporedo s njihovim organizacionim jačanjem, preduzimane i razne mjere radi čuvanja vojnih tajni.

Tako je Štab Kalinovičkog odreda narodno-oslobo-

dilačke partizanske vojske 30. oktobra 1941. godine poslao podređenim bataljonima naređenje u kojemu je pod tačkom »V IZVJEŠTAJI« stajalo:

»Izvještaj povjerljive prirode i pečatiti, a na desnom gornjem uglu i akta i koverte staviti: 'povjerljivo'.

U izvještaje koji se upućuju na pojedine ličnosti staviti na sredini i akta i koverte: 'Na ličnost'.«[15]

A Komanda NOP-odreda Korduna i Banije 23. novembra 1941. godine naređuje komandama bataljona:

»Upozoravam da drugovi komandiri i komesari ne smiju sobom nositi nikakvih službenih zapisa, bilješki ili dokumenata, a niti novaca svoje jedinice kada odlaze u akcije.«[16]

U Gorenjskoj, u Sloveniji, sudeći prema navodima Tome Brejca, preduzimanju oštrijih mjera za čuvanje vojne tajne doprinijeli su i porazi u nekim akcijama. On piše:

»Iskustva prva dva meseca ustanka istovremeno su diktirala maksimalno jačanje naše obaveštajne službe, bezuslovno izricanje smrtne kazne izdajnicima i okupatorovim saradnicima, najstrožu konspiraciju u pogledu naših predviđenih vojnih akcija, uglavnom na osnovu naših iskustava (neuspeli napad na Begunje, potkazana akcija na zamak Zaprice kod Kamnika) itd. Sve do trenutka realizacije akcije ili napada na okupatora detaljni plan smeli su da znaju samo komandir, politički komesar i eventualno samo još jedan član štaba. S obzirom na povećanu špijunsku mrežu Gestapoa, ovakva konspiracija bila je na svom mestu.«[17]

Najteži poraz koji su partizani Jugoslavije doživjeli u toku prve godine narodnooslobodilačkog rata bio je, besumnje, neuspjeli napad na Pljevlje, preduzet 1. decembra 1941. godine. Taj je neuspjeh velikim dijelom i rezultat nepostojanja tajnosti. To konstatuje i sam Tito u pismu poslanom 30. januara 1942. godine Glavnom štabu NOP-odreda za Crnu Goru i Boku u kojemu kaže:

»Osnovni uzrok neuspjeha kod Pljevalja leži, prvo, u tome što se nepravilno prišlo samoj organizaciji toga napada. Radilo se i suviše nekonspirativno.«[18]

A Boško Đuričković o toj akciji piše:

»O našem pokretu i namjerama neprijatelj je bio blagovremeno obaviješten, jer se o napadu

na Pljevlja javno govorilo po čitavoj Crnoj Gori, tako da je to i pored naređenja o čuvanju u tajnosti bila javna tajna. Preko dana 30. novembra dobošari su po svim ulicama Pljevalja oglašavali naredbu talijanske komande kojom je pod prijetnjom smrtne kazne zabranjen izlaz iz kuća noću između 30. novembra i 1. decembra, jer će, kako su dobošari saopštavali, te noći biti izvršen napad na Pljevlja...

Neprijatelj je bio obaviješten o napadu čim smo se počeli prikupljati za pokret, stalno je pratio naše pripreme i preduzeo sve mjere za blagovremenu organizaciju odbrane. Iznenađenje, koje je trebalo da bude jedan od najznačajnijih elemenata za uspjeh, potpuno je izostalo.«[19]

U napadu na Pljevlja gubici partizana bili su veoma teški: 214 mrtvih i 270 ranjenih, a talijanska posada nije savladana![20]

Iskustva su sve više pokazivala da čuvanje vojne tajne i u partizanskom ratu ima prvorazredni značaj, pa su i na tom planu preduzimane dalje odgovarajuće mjere.

Na pokrajinskom savjetovanju KPJ za Bosnu i Hercegovinu u selu Ivančićima na Romaniji 7. i 8. januara 1942. godine bilo je govora i o čuvanju vojne tajne. To se vidi iz pribilješke neidentifikovanog učesnika savjetovanja:

»13) ... Uvesti u čete vojničkog reda, čuvati vojne tajne.«[21]

Nažalost, to je sve što smo na tu temu pronašli kada je riječ o savjetovanju u Ivančićima.

U »Uputstvu za rad u partizanskim odredima«, koje je 8. januara 1942. izdao Glavni štab za Srijem, našao se i ovaj tekst:

»6. Dužnost članova odreda: ... e) da budu konspirativni, tj. da čuvaju sve tajne odreda, nikome ne davati izjave izvan odreda i da oni znaju da odred postoji, da su oni u odredu, ko je u rukovodstvu odreda, gde se i koliko nalaze i kakvog oružja (imaju), koje sve akcije namerava izvesti, koje su akcije izvedene i ko je u njima učestvovao; f) ako neko padne u ruke neprijatelja ne sme nikoga i ništa izdati.«[22]

O mjerama za čuvanje vojnih tajni provođenim u Srijemu već u prvoj godini NOR-a sažeto ali upečatljivo govori predratni učitelj, u toku okupacije jedan od istaknutih organizatora NOP-a u selu Belegišu, Sretenije Zorkić:

»*Konspiracija*. — Kandidatska grupa u Belegišu je od prvog dana provodila strogu konspiraciju, svuda i u svemu gde je to bilo potrebno. Određenu tajnu mogao je da sazna samo onoliki broj meštana koliko je to zaista bilo neophodno. Tako je onemogućeno neprijatelju da i pored upornih nastojanja retko kada sazna ono što želi.

Skoro na svakom sastanku - partijskom, omladinskom, desetine i dr. — ukazivano je na značaj konspiracije. Postojao je i jedan pisani materijal 'O konspiraciji', koji je izdao Okružni komitet Srema. Izučavan je u svim organizacijama i jedinicama.

Zbog konspiracije su 'menjana' i imena mesta. Surduk je, na primer, bio Šangaj, a Belegiš - Brod. Partijska, odborska i druga pošta stizale su na ta ilegalna imena, za koja su znali samo kuriri, koji su je donosili, odnosno samo oni koji su održavali vezu sa Belegišom.

U to vreme kurirska veza je organizovana od sela do sela, a kuriri su bili članovi Partije i SKOJ-a. Svako pismo se moralo da ekspeduje dalje istog dana. Kuriri su poštu prenosili na konjima, a za udaljenija mesta kolima. U Belegišu je postojala kuća za prijem i odašiljanje pošte.

Zbog konspiracije je svaki član Partije i Skoja i ostali aktivisti imao ilegalno ime, koje se u selu zvanično nazivalo 'partizansko ime'. Članovi Partije, mesnog narodnooslobodilačkog odbora i mesnog štaba potpisivali su se na dokumentima tim ilegalnim imenom. Tako se štitila tajnost za slučaj da neko pismo ili dokumenat padne u ruke neprijatelja. Iz njih se nije moglo da sazna ni ko ih piše ni kome su upućena. Mnogima su ta imena ostala za čitav život.«[23]

Članak Miloša Zidanšeka, objavljen u slovenskom partizanskom »Vestniku« od 11. januara 1942. godine s naslovom »Konspiracija i špijunaža«, a potpisan pseudonimom Mirko, znatnim je dijelom posvećen pitanjima čuvanja vojne tajne:

»Mi kao partizani — borci za novi život — imamo i svoju tajnu, i svoju strategiju i taktiku. Svaki partizanski logor, svaka partizanska jedinica ima svoje tajne koje treba skrivati od neprijatelja. Budimo svjesni toga da smo opkoljeni od neprijatelja unatoč toga što smo na svom tlu. Budimo svjesni toga da neprijatelj nastoji svim

sredstvima da prodre u našu sredinu i da nas uništi. Taktika neprijateljeve ofanzive je različita:

1. neposredni napad neprijatelja na logor;

2. slanje špijuna u blizinu logora ili u sam logor;

3. nedostatak reda, discipline i konspiracije u logoru ili podsvjesno brbljanje o našim tajnama izvan logora.

Prvi način neprijateljske ofanzive — neposredni napad na naš logor, nije opasan i partizanski pokret u Sloveniji od takvih napada nije imao mnogo gubitaka. Drugi način neprijateljeve ofanzive - slanje špijuna u logor ili u njegovu blizinu — mnogo je opasniji. Međutim, budnošću partizana i ta se opasnost može otkloniti. Najopasnija je ipak treća ofanziva, to jest ideološka ofanziva u našim redovima.(...) Za svakog druga koji krši zakone partizanskoga života možemo tvrditi da je posredno i podsvjesno u službi neprijatelja protiv kojeg se bori. Za onoga pak, koji ogovara pretpostavljene te raznaša, odnosno brblja o tajnama našega logora u samom logoru ili izvan njega, možemo da tvrdimo da je neposredno u službi neprijatelja.

Zato je dužnost svakog druga partizana da pazi na sebe i na svoje drugove kako se ponašaju u logoru, a naročito izvan logora. Suština partizanske konspiracije je čuvanje partizanskih tajni, dosljedna partizanska disciplina i budna partizanska svijest.«[24]

Na Kosovu i Metohiji postojali su u toku narodnooslobodilačkog rata i tzv. pozadinski odredi. Iako formiran u februaru 1942. godine, Štab Metohijskog NOP-odreda već 17. februara, definišući aktivnost pripadnika svog pozadinskog odreda, naređuje:

»(...)

v) ne razgovarati o odredu van istoga, o organizaciji i radu jer je to izdaja,

g) čuvajte se da vas ne uhode i ne uhapse, a ako se to desi, ne odajte ništa što se tiče odreda i narodne borbe uopšte.«[25]

U pismu upućenom oko 20. februara iz Foče Glavnom štabu NOP-odreda za Srbiju Tito ponovo ističe potrebu čuvanja vojne tajne:

»Nastojte da održavate redovnu vezu sa svim odredima u Srbiji. Poručite im da pošalju za ovaj štab iscrpne izvještaje, ali pri tome treba da paze na čuvanje vojnih tajni. Kada primimo

te izvještaje, mi ćemo moći pred njih postaviti konkretne zadatke.«[26]

Dok je na Žabljaku čekao sovjetske avione koji nikada nisu doletjeli, Janko (Moša Pijade) je 25. februara 1942. poslao Titu u Foču pismo u kojemu dvije rečenice same za sebe rječito govore o njegovu stavu prema čuvanju tajnosti misije koja mu je povjerena:

»Jutros sam hteo streljati jednog mladog partizana, jer je preko telefona brbljao o mome poslu! Već sam ga bio uputio na jarugu, ali sam (svakako pogrešio!) popustio ovd(ašnjim) drugovima koji vele da je dečko bio dosad odličan i da je bio hrabar na Pljevljima.«[27]

I unatoč sve oštrijim mjerama preduzimanim radi čuvanja vojne tajne, čak i u jedinicima koje su bile blizu Vrhovnog štaba, i dalje su se događali propusti u toj domeni. To se vidi i iz naređenja koje je načelnik Vrhovnog štaba 28. marta 1942. godine poslao Štabu Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade:

»3) Uveliko partizani pričaju da vaš bataljon hoće da pođe s položaja. Čudi nas da vojničke tajne saopštavate širokim masama. Mi još nijesmo donijeli konačnu odluku o tome da li ćete i kada napustiti to mjesto.«[28]

Međutim, ni u vezi sa sjedištem Vrhovnog štaba situacija, čini se, nije bila nimalo drugačija. Naime, u pismu koje je Marko (Aleksandar Ranković) 14. maja 1942. poslao Crnom (Sretenu Žujoviću) našla se i ova rečenica:

»Ovde, tj. na Rudinama, govori se već da je Vrhovni štab na Lijećevini. Mi nastojimo da se to ne proširi, ali ljudi vole da pričaju.«[29]

Poraz na Pljevljima, i neke druge neuspjele akcije, navele su Tita da u doba planiranja napada na Kolašin u pismu od 3. maja 1942. odlučno upozori Milovana Dilasa, tada delegata Vrhovnog štaba pri Glavnom štabu NOP-odreda za Crnu Goru i Boku:

»5) Sve vaše pripreme za taj udarac moraju se vršiti u najvećoj tajnosti za neprijatelja, pa čak i vaše jedinice ne bi smjele do posljednjeg momenta znati za tu akciju.«[30]

Zbog provale u partijskim organizacijama u Štajerskoj i Gorenjskoj, koje su uzrokovale velike gubitke, naročito u partijskoj organizaciji, autor članka »O konspiraciji« (Boris Kidrič) objavljenog u »Delu« u maju 1942. godine osvrnuo se i na pitanje čuvanja vojne tajne:

»U partizanskim četama, zatvorima i zatoče-

njima još uvijek postoje pojave klepetanja i pričanja o povjerljivim tajnama. To je jedna najopasnija, objektivno izdajnička, loša navika, koju su kobno iskorištavali dezerteri, konfidenti i provokatori.«[31]

Štab 3. grupe slovenačkih partizanskih odreda (Dolenjska i Notranjska) smatrao je potrebnim da u svojoj »Naredbi br. 12« od 30. maja 1942. godine upozori i na sljedeće:

»Pošto je zbog novih uslova rada na nekim oslobođenim područjima Slovenije, i zbog snažnog priliva novih boraca, jako popustila konspiracija u jedinicama 3. grupe, Štab 3. grupe smatra za potrebno da ponovno upozori sve štabove odreda i bataljona na nužnost konspiracije i da im, zbog novonastalog stanja, da neka uputstva o konspiraciji. Produbljavanje i promjene pravila konspiracije su, zbog oslobođene teritorije, iz više razloga još nužnije.

U svim jedinicama treba održati predavanja i podučiti ih o partizanskoj konspiraciji, pri čemu politički komesari treba da vode računa o dosadašnjim iskustvima.

Sve drugove treba upozoriti da nikome ne daju obavještenja i podatke o partizanima, naročito o njihovim položajima, broju i naoružanju. Funkcionere koji bi o tome i drugom razgovarali s partizanima treba pozvati na odgovornost.

Treba dobro organizovati razna skrivališta samo u saradnji s najpouzdanijim partizanima.

Svi štabovi moraju naročito pooštriti konspiraciju. Danas su svi štabovi na oslobođenoj teritoriji postali u većoj ili manjoj mjeri javna tijela.«[32]

A o postupku prema osobama koje bi se slučajno našle u situaciji da uoče pripreme za neku partizansku akciju i o mjerama koje treba preduzeti radi očuvanja tajnosti akcija, skloništa i punktova za vezu između štabova u istoj se naredbi kaže:

»Stanovnike koji primijete partizansku zasjedu treba odmah uljudno i s obrazloženjem uhapsiti i bilo gdje izolirati za cijelo vrijeme trajanja zasjede. To važi i za žene, i za djecu i za starce. Izuzimaju se funkcioneri O(svobodilne) F(ronte), N(arodne) Z(aštite) i N(arodno) Oslobodilačkih) O(dbora) koje komandir ili polit(ički) komesar dobro poznaju, kao i terenski radnici koji pokažu specijalna punomoćja Izvršnog od-

bora O(svobodilne) F(ronte) u vezi s propusnicom štaba grupe.

Po mogućnosti, svi štabovi treba da organizuju zajedničke punktove s odgovarajućim političkim tijelima (štab odreda s O/kružnim/ K/omitetom/). Ovi punktovi moraju biti strogo zakonspirisani. Pristup do njih se ne smije nikome dozvoliti, izuzev pretpostavljenim štabovima, pa čak ni kuririma. Put do punkta treba da vodi preko kakve postojeće partizanske jedinice ili preko štapske karaule (što je mnogo bolje), koja službeno nosi ime čete bataljona na čijoj se teritoriji nalazi i ime svoga komandira i politkomesara čete. Sve potvrde treba da izdaju njih dvojica.«[33]

Govoreći o tajnosti kojom je bila obavijena partijska kurirska služba u istočnoj Srbiji, Dragoljub Mirčetić piše:

»... Kuriri nisu smeli biti u kontaktu sa više lica. Lica, po pravilu, kojima su bili veza nisu smeli poznavati. Bila je to efikasna preventiva: u slučaju da kurir bude otkriven ili uhapšen, imao bi malo mogućnosti da prokaže druge, prosto zato što je o njima veoma malo znao.«

D. Mirčetić tu svoju postavku dokumentuje izvodom iz pisma koje je Pokrajinski komitet Srbije 25. maja 1942. godine dostavio Okružnom komitetu KPJ za Niš:

»Kurire koji su vezani s nama ne smete upotrebiti ni za kakav drugi posao, pa prema tome, oni ne smeju biti povezani ni sa jednim drugim čovekom ili drugim poslom. Njih treba dobro čuvati. Ovo isto važi i za kurire sa odredom. Kuriri odreda ne treba da se pojavljuju među partizanima i da se sa njima lično upoznavaju, već da drže vezu samo sa štabom.«

Prema navodima D. Mirčetića, Okružni komitet KPJ za Niš upozorio je 2. jula 1942. štab Jastrebačkog partizanskog odreda i na sljedeće:

»Kurire partizani ne smeju poznavati. Ukinite praksu da se pred partizanima šalju kuriri. Isto tako, kad se kurir vraća, naučite ga da ne govori pred ostalima.«[34]

Narodnooslobodilački rat u Makedoniji zbog mnogih se razloga razvijao sporije nego u nekim drugim krajevima okupirane Jugoslavije. Zato je posebno značajna naredba koju je Pokrajinski štab za Makedoniju još u junu 1942. godine poslao Pokrajinskom,

okružnim operativnim i četnim rukovodstvima, svim okružnim i mesnim štabovima, u kojoj su se u tački »Taktika« nalazila detaljna uputstva:

»(...)

i) treba uporno razvijati konspiraciju među partizanima. Niko van čete ne sme da zna gde se nalazi logor čete, niti se pak strano lice sme pustiti u logor ili njegovu blizinu. Kurire, hranu i druge pošiljke treba primati daleko i na drugoj strani od logora. Niko strani ne sme da zna koje će se akcije, gde i kada vršiti. Niko ne sme da zna kakav je unutrašnji život čete.«[35]

Mjere za čuvanje vojne tajne s vremenom su se, naročito u Sloveniji, sve više pooštravale. Tako se u »Naredbi br. 29 Štaba bat(aljona) Miloša Zidanšeka« od 16. jula 1942. kaže:

»Dne 13. jula izvršena je smrtna kazna nad partizanom Logarščekom jer je po Babnom polju pričao civilima kad će biti napad na Drage. S tim je izvršio izdaju koja se po partizanskom zakonu kažnjava smrću.«

I na kraju:

»Zato što ne znate za nikakvu konspiraciju i klepetate kao stare babe bio sam prisiljen da se poslužim krajnjim sredstvima. Za svaku novost koja se dogodi u logoru civili saznaju prije mene. Posljednji put, kada sam bio kod sestre, pitala me je da li se stvarno to i to dogodilo, o čemu ja nisam pojma imao. O svemu sam saznao tek narednog dana iz četnih izvještaja. Zbog toga sam u svim selima organizovao obavještajnu službu pa će svaki partizan za najmanji prestup biti, po partizanskom zakonu, pozvan na odgovornost i za svaki prestup najstrože kažnjavan.«[36]

O tome kako su neki partizanski štabovi u Slavoniji već sredinom 1942. godine shvatili neophodnost rigoroznog čuvanja vojnih tajni govori izvještaj Štaba 3. bataljona 1. NOP-odreda 3. operativne zone o stanju, radu i akcijama jedinice od 20. jula do 2. avgusta 1942. godine:

»Dragi drugovi!

Tražite od nas da vam podnesemo izvještaj detaljan i iscrpan od dana formiranja bataljona, kako o akcijama tako i o prosvjetnom radu.

Pošto izvještaje iz četa nismo čuvali iz čisto konspirativnih razloga, stoga vam i ne možemo poslati tačan izvještaj. Poslaćemo vam nekoliko, ukoliko se sjećamo, glavnih akcija.«[37]

Dakle, da bi očuvali vojne tajne štabovi partizanskih bataljona u Slavoniji čak su uništavali izvještaje komandi svojih četa!

U vezi s čuvanjem tajnosti i postupkom prema civilima koji su slučajno primijetili pripreme za akciju neke partizanske jedinice, Glavni štab NOP-odreda Slovenije poslao je 16. septembra 1942. »Štabovima brigada: Toneta Tomšiča, Matije Gupca i Ivana Cankara« sljedeću direktivu:

»IV. Bataljoni i čete treba da se kreću krajnje konspirativno. Dolazak i pravac odlaska treba bezuslovno da ostanu neprimjetni za civilno stanovništvo; slučajne svjedoke treba zadržati u logorima do završetka akcije.«[38]

U direktivnom pismu Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, dostavljenom partijskim organizacijama u partizanskim jedinicama 25. 9. 1942, ubrzo poslije dolaska instruktora CK KPJ Dobrivoja Radosavljevića u Makedoniju, našao se, u 7. tački II poglavlja, i ovaj tekst:

»Povesti najljuću borbu protiv nekonspirativnosti i blebetanja (kako u radu četa, tako *naročito* u odnosu na partiske organizacije u pozadini koje mnogo stradaju zbog nekonspirativnosti).«[39]

I u okružnici Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju »O vojno-revolucionarnom radu«, poslanoj istoga dana, 25. 9. 1942. godine, »svim okružnim i mesnim komitetima, mesnim povereništvima i partijskim komitetima u partizanskim odredima«, na kraju se izričito naglašava:

»Ovaj materijal treba dobro da se prouči i proradi da bi se mogao sprovesti u život i preneti na druge drugove. Eventualno napraviti i konspirativne pribeleške. Ni u kom slučaju ne sme se čuvati. *Pošto se proradi - uništiti ga.*«[w]

Ponekad su i u toku neke vojne operacije preduzimane mjere za očuvanje tajnosti slične onoj koju nalazimo u Zapovijesti Štaba 8. NO-brigade Hrvatske od 1. novembra 1942. za napad na Bihać, a koja glasi:

»12) Prije izvršenja napada brigade će hvatati sve civile na koje naiđu i držati ih do kraja akcije.«[41]

Prema sačuvanim dokumentima, vrhovni komandant Tito prvi je put dao konkretna uputstva o čuvanju vojne tajne u naređenju »(Glavnom) Štabu hrvatskih partiz(anskih) odreda« prvih dana novembra 1942. godine. U njemu je stajalo:

»1) Svako naređenje operativne prirode je strogo povjerljivo. Za njegovu sadržinu mogu znati samo odgovorne starješine i niko više. Sadržaj naređenja izvršioci mogu saznati neposredno pred samu akciju. Više se ne smije događati da se operativna naređenja čitaju i razrađuju pred raznim štapskim osobljem.

(...)

3) Komandanti i politički radnici moraju na pogodan način saopštiti ljudstvu štetne posljedice odavanja vojnih tajni (jačina i stanje jedinice, rasporedi, pokreti, namjeravane akcije, stanje oružja i municije). Partizane treba poučiti kako i o čemu mogu razgovarati sa stanovništvom. Isto tako skrenuti im pažnju na vojničko držanje i ponašanje pred narodom.«[42]

Postupajući po Titovoj napomeni u postskriptumu citiranog dokumenta: »Dostaviti svim svojim brigadama i ustanovama«[43], Glavni štab Hrvatske proslijedio je to Titovo naređenje podređenim štabovima svojom »Naredbom br. 24« od 11. novembra iste godine.

U »Uputu za obavještajnu službu«, koju je Tito potpisao u drugoj polovini novembra iste godine, Sekciji za kontrašpijunažu dodijeljena je i ova dužnost:

»Vaspitno djelovati na mase da se stanje o našoj vojsci i njenim operacijama ne iznosi na javnost da ne bi neprijateljski agenti na osnovu tih nenamjerno iznijetih podataka mogli prezreti naše dalje namjere. Samo zvanične radio-vijesti i ostali vojni izvještaji koji se u ovome smislu naročito izdaju mogu se objaviti i saopštiti dotičnom stanovništvu.«[44]

Zatim je u istom uputu, u tački »9) *Prenošenje izvještaja**, rečeno:

»Pri prenosu — dostavljanju izvještaja treba uzeti najsigurnije i najpouzdanije kurire, ljude vješte i okretne, koji se znaju snaći u svakoj situaciji. Kuririma tačno označiti postupak u slučaju nailaska neprijatelja ili ako budu napadnuti, kako izvještaj da unište ako budu bili prinuđeni da padnu u ruke odnosno da polože svoj život za izvršenje zadatka. Pri ovome treba uzeti kao pravilo da kurir može pasti u ruke neprijatelju ili poginuti, ali obavještajni izvještaj mora biti uništen i ne smije doći do ruku neprijatelja.

Prenošenje izvještaja na neoslobođenoj teritoriji predstavlja osobite teškoće. Zato treba predvidjeti sve mjere bezbijednosti i sigurnosti do-

stavljanja izvještaja. Svi su izvještaji strogo povjerljive prirode i uvijek ih dostavljati u zatvorenoj koverti (ako su pismeni).

Ovaj uput je strogo povjerljive prirode i dokumenat trajne vrijednosti i ne smije pasti u ruke neprijatelju.«[45]

Pridržavajući se dosljedno tih Titovih direktiva, zamjenik načelnika Vrhovnoga štaba Velimir Terzić u popratnom pismu, upućenom 25. decembra 1942. godine Antifašističkom narodnom vijeću, uz pregled reorganizacije Vrhovnoga štaba kaže i ovo:

»Svu poštu namenjenu za operativni i obaveštajni otsek Vrhovnog štaba, dostavljati na adresu s oznakom i to, za operativni otsek »za QP-o« a za obaveštajni otsek »za *OB-o*«.

Sva pošta adresovana Vrhovnom štabu je poverljive prirode i mora biti spakovana, a pismo dostavljeno u zatvorenoj koverti.

Priloženi pregled je dokumenat strogo poverljive prirode i ne sme pasti u ruke neprijatelju.[46]

U brošuri s naslovom »Partizanski politkomesar«, pisanoj u decembru 1942. godine, Dušan Kveder, politički komesar II grupe NOP-odreda Slovenije, koja je djelovala u Štajerskoj, na području priključenom Njemačkoj, znatnu je pažnju pridao i pitanju konspiracije odnosno čuvanju vojne tajne:

»*Konspiracija*. Pomanjkanje konspiracije je sveopći nedostatak naših jedinica.(...) Mnoga naša dragocjena skladišta su propala jer je previše ljudi znalo za njih, jer su za njih znali ljudi koji s njima nisu imali nikakvog nužnog posla, ili su za kurire bili izabrani i nedovoljno provjereni partizani. Mnogi naši povjerljivi ljudi u selima ili pristalice OF bili su uhapšeni jer su za njih znali svi pripadnici jedinice. Treba uvesti pravilo da se za povjerljive poslove uvijek upotrebljavaju najstariji i najprovjereniji partizani. Osim u iznimnim slučajevima treba izbjegavati praksu da te poslove obavljaju novajlije. Medu povjerljive poslove spadaju: kurirski aparat s javkama (u prvom redu s višim jedinicama), veze s terenskim organizacijama i povjerenicima u selima, veze sa skladištima itd.

Previše se dosada brbljalo o stvarima koje su vojna tajna. Tako su partizani često još mnogo prije polaska u akciju znali za cilj pokreta. Suviše često se to razglasilo čak i medu stanovništvom. (...) Jasno je da je takva praksa jako

olakšavala rad špijuna. Treba strogo zavesti princip da pojedine stvari znaju samo oni koji na njima rade. Zato se pak treba boriti u dva pravca: a) protiv klepetanja: neka svako drži za sebe i neka poštuje vojne tajne, naročito komandni kadar i kuriri; b) protiv radoznalosti: neka se svak interesuje samo za stvari koje se njega tiču. - Jako bi bilo štetno, na primjer, ako bi svaki partizan znao za štab bataljona, odreda, grupe ili čak za glavni štab. Ljudstvo jedinica i stanovništvo ne smiju znati ni za približan položaj štabova. Poznato je koliko se okupacione vlasti trude da udu u trag našim rukovodstvima i da ih unište.

Dosad je i previše bilo nekontrolisanih veza partizana sa stanovništvom, posjeta u logorima, dopusta, pismenih veza itd. Jasno je da špijun može iskoristiti takve pukotine da prodre s vremena na vrijeme do svoga poslodavca i obratno. Pod okolnostima kakve su u Sloveniji pod njemačkom okupacijom treba uopće zabraniti sve posjete logoru. Odlaske na dopust rođacima treba ukinuti. Zabranjeno je svako nepotrebno dopisivanje s rođacima i prijateljima. U neophodnim slučajevima takva pisma moraju proći *cenzuru* političkog komesara i biti poslana samo po pouzdanim osobama. Zabranjeno je u pismima spominjati bilo kakve stvari koje se odnose na vojnu tajnu i koje bi mogle koristiti neprijatelju u vojničke ili agitacijske svrhe. Dopušten je, međutim, političkopropagandni sadržaj.

Do sada smo i suviše malo podučavali partizane o tome kako treba da se drže pred neprijateljem. Svakom pojedincu moramo snažno učvrstiti volju da se nikada živ ne preda neprijatelju, a istovremeno mu treba predočiti svu sramotu i beskorisnost izdajničkog ponašanja pred neprijateljem. Ako se partizan pak nađe u zarobljeništvu, pred protivnikom mora znati samo za borbu, nikada za kapitulaciju i kompromis. Ništa ne smije da prizna niti da se kaje zbog svoje djelatnosti. Mora znati da izdrži sve tjelesne muke, mora također da bude dorastao 'trikovima' s kojima neprijatelj pokušava da izvuče od njega priznanja. Zarobljeni partizan od neprijatelja može očekivati samo smrt, zbog toga neka ta smrt bude časna i dostojna naše borbe.

Svom ljudstvu treba podrobno objasniti zna-

čaj konspiracije. Potrebno je uvesti stalno međusobno ispravljanje svih nedostataka u konspiraciji.«[47]

Kako se u partizanskim redovima sve ozbiljnije shvatala neophodnost čuvanja vojnih tajni svih vrsta, ilustruje i izvještaj Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu Centralnom komitetu KPJ od 3. decembra 1942, u kojemu su se našli i ovi reci:

»Jedan drug, član naše Partije, iz dobronamjernosti, misleći da će na taj način više moći koristiti Partiji, otišao je za obavještajca tajne italijanske službe OVR-a. To je čovek koji je do kraja odan Partiji i ima uslova da odgovori tom zadatku. On se preko stolačke partijske organizacije već povezao s nama i u tom smislu zatražio direktive. Budući da mi o tome nismo imali nikakvoga izveštaja i smatramo da je taj posao odvojen od Partije, tražimo od vas direktivu šta da radimo sa tim drugom. Mi ćemo druga i dalje držati na vezi. Napominjemo, da bi drug mogao dobiti od Italijana razne podatke koji bi mogli biti dragoceni izvor našoj obaveštajnoj službi, a koji ne bi bili lokalnog karaktera.«[48]

CK KPJ, odnosno Tito, poslao je iz Ostrošca kod Bihaća 17. januara 1943. godine Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu opširno pismo u kojemu je, pored ostaloga, odgovorio i na pitanje šta da se uradi s drugom koji je postao agent Ovre:

»Budite oprezni prema drugu koji je bez znanja i pitanja Partije pristupio u tajnu talijansku obavještajnu službu. Njegove veze i velike mogućnosti treba iskoristiti. Ali je najbolje prebaciti ga na vojnu liniju i tako sprečiti eventualnu provalu partijske organizacije.«[49]

Redakcija Titovih *Sabranih djela* uz taj pasus Titova pisma Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu dala je samo napomenu:

»Priređivač nije mogao ustanoviti na koga se ovo odnosi iz partijske organizacije Hercegovine.«[50]

Premda smo pronašli pismo nakon kojega je uslijedio citirani Titov odgovor, ni mi nismo mogli da utvrdimo ko je bio »jedan drug, član naše Partije« i »do kraja odan Partiji« koji je »iz dobronamjernosti... otišao za obavještajca tajne italijanske službe OVR-a«. Njegovo je ime izgleda, ostalo »vojna tajna« do današnjih dana. Logično je da u tim okolnostima ne možemo baš ništa reći o tome je li s njim postupljeno pre-

ma Titovoj direktivi, je li on, kako i koliko, svojim obavještajnim radom doprinio narodnooslobodilačkom pokretu. Međutim, u ovom, kao i u nizu drugih slučajeva kada je u pitanju obavještajna služba, ne vrijedi latinska izreka »Quod non est in Charta, non est in mundo« (»Što nije zapisano na papiru, nije se ni dogodilo«).

Pojam vojne tajne u partizanskom ratu bio je mnogo širi i obuhvatao je mnogo više kategorija od onih koje su obavezne u uslovima regularnog ratovanja. Tako su u partizanskom ratu vojna tajna bili čak i najosnovniji lični podaci (ime i prezime) pripadnika partizanskih formacija. Na primjer, Mujo Delić, borac Prvog banjalučkog partizanskog odreda, opisujući polazak u prvu akciju — napad na žandarmerijsku kasarnu u Krupi na Vrbasu 2. avgusta 1941, piše:

> »Prije polaska, uništili smo legitimacije i radničke knjižice, već šta je ko imao, da neprijatelj, u slučaju da neko od nas pogine a mi ga ne mognemo izvući, ne bi mogao utvrditi njegov identitet.«[51]

Bila je to mjera opreza da okupatorske i kvislinške vlasti ne bi preduzimale odmazde prema članovima partizanskih porodica koje su živjele na okupiranim područjima i da se njihova propaganda ne bi mogla koristiti imenima palih komunista i drugih antifašista za zastrašivanje i demoralizaciju pristalica narodnooslobodilačkog pokreta. Prikrivanjem pravih imena komandnog kadra i boračkog sastava koji je došao s okupiranog teritorija otežavani su i prodori neprijateljskih obavještajnih službi na oslobođeni teritorij uopće, posebno u partizanske redove. Naime, u takvim uslovima neprijateljski agenti nisu znali na koga mogu naići nakon dolaska u neku partizansku jedinicu, da li će to biti neko ko ih otprije poznaje i pred kim će njihova legenda - izmišljena priča o razlozima bjekstva iz grada ili neprijateljske jedinice - u mahu pasti u vodu!

U nekim su partizanskim odredima preduzimane i pomalo neobične mjere kada je trebalo očuvati tajnost identiteta njihovih boraca. Tako su Rasinskom NOP-odredu, koji je 1941/1942. djelovao u okolini Kruševca, svi borci dobivali brojeve. Opisujući slučaj borca Ćazima Mehmedovića, partijski rukovodilac odreda Desimir Jović Ciča za njega kaže:

> »U Rasinskom NOP odredu nosio je broj 103

jer su u to vreme borci iz konspirativnih razloga vođeni po brojevima.«[52]

Štab gerilskih odreda za srez Korenicu i okolinu zbog vrlo očitih razloga smatrao je potrebnim da upozori podređene jedinice na potrebu zaštite tajnosti identiteta svojih boraca, pa je 16. septembra 1941. godine u »Naredbi br. 2« napisao i ovo:

»Isto tako je potrebno suzbijati špijunažu, jer će neprijatelj pokušati na sve moguće načine da dokuči sve naše tajne. U slučaju da pokuša tražiti neke pojedince, nikako mu se ne smiju davati podaci o takovima, već se treba svak da posluži izgovorom kao: 'Ne znam', 'odveli ga ustaše' ili 'Otišao u Srbiju' i slično. Sve su ovo veoma važne stvari u našoj borbi, pa svaki onaj koji se ne bude strogo pridržavao ovih uputa smatraće se narodnim izdajicom, a poslovica kaže: 'Oprošteno je svima, samo ne izdajicama'.«[53]

Bilo je i drukčijih slučajeva, drukčijih situacija, u kojima se moralo paziti na to da identitet boraca bude vojna tajna i da se neprijatelju nikako ne dozvoli da u nju pronikne. O jednom takvom slučaju, kada je nebudnost imala teške posljedice, govori Veselin Bulatović. Opisujući oslobođenje Bijelog Polja u julu 1941. godine, on dodaje i ovo:

»... niko se nije setio da zarobljenim italijanskim oficirima oduzme foto-aparate. Pošto je bilo naređeno da se sa zarobljenicima ne postupa grubo, da im se ne oduzimaju lične stvari — satovi, nakit, novac i drugo — smatrali smo da tu spadaju i fotoaparati. Tako su italijanski oficiri, koji su bili smešteni u jednoj velikoj hotelskoj sobi, sa prozora snimili veliki broj naoružanih ustanika i aktivista iz mesta i sve što se dešavalo prva dva dana u oslobođenom gradu. To nam se kasnije, kada smo se morali povući iz Bijelog Polja, teško osvetilo: prepoznavani su, hapšeni i internirani učesnici u ustanku.«[54]

Nastojeći da se sačuva tajnost identiteta ustanika partizana ponekad su preduzimane i mjere pretjeranog opreza. Prema navodima Doke Pašajlića, to se dogodilo i prilikom likvidiranja ustaško-žandarmerijske stanice u Lukavcu kod Nevesinja potkraj juna 1941, pošto su posadu prethodno opkolili ustanici. Đoko Pašajlić kaže:

»Sa pretpostavkom da je jedna žena Đurđa Kerelj udata Grahovac, pomogla da dvojica oružnika pobjegnu iz ove opsade, te da je i prokazi-

vala i neke ljude koji su imali oružje, odnosno da je saradivala sa ustaškim oružnicima - išlo se odmah na obračun i sa 'ustaškim špijunima'. Tako je, pod tim pretpostavkama, Đurđa, i pored toga što je imala sina i muža među ustanicima likvidirana. Ovo je učinjeno zbog bojazni da bi se ustaše mogle opet vratiti u ovaj kraj, te da bi ustanici mogli biti poimenice otkriveni ako bi Đurđu ostavili u životu. Tako je jadna Đurđa, možda ni kriva ni dužna, radi eventualnog obezbjedenja - likvidirana.«[55]

Kada je Hasan Kikić, član KPJ i poznati predratni napredni književnik, mobilisan u domobrane tzv. NDH kao oficir, on je, poslije niza peripetija, uspio da se prebaci iz Sanskog Mosta na oslobođeni teritorij Podgrmeča, u Štab Prvog krajiškog NOP-odreda. Od tada se služio samo imenom Slobodan. Izvještavajući 25. marta 1942. godine o njegovu dolasku Đuru Pucara Starog, člana PK KPJ za BiH, Veljo Stojnić, politički komesar odreda, napisao je i sljedeće:

»Kada je došao ja sam ga postavio za zamjenika pol-komesara u bataljonu s tim da piše sa terena za 'Krajiški partizan'. Mislim da mu je to odgovarajući položaj. Govorio sam mu da bi trebao da radi pod svojim imenom ali kaže da bi to dovelo u nezgodan položaj njegovu familiju koja živi u gradu.«[56]

Kikićeva se supruga tada nalazila u Zagrebu, gdje je aktivno učestvovala u ilegalnom narodnooslobodilačkom pokretu. Premda bi za narodnooslobodilački pokret, naročito u Bosni i Hercegovini, mnogo značilo da je Hasan Kikić kao partizan djelovao pod pravim imenom i prezimenom, njegovo je obrazloženje usvojeno i do smrti je ostao Slobodan; ubili su ga četnici iz zasjede na Đurđevdan, 6. maja 1942. godine, u blizini Skender-Vakufa.

Interesantan je i detalj koji nalazimo u proglasu NOO za Hercegovinu, izdatom odmah poslije izborne skupštine održane 17. aprila 1942. U 15. tački tih zaključaka našli su se i reci:

»... U Narodno-oslobodilački odbor za Hercegovinu ušli su i pretstavnici poštenog hrvatskog naroda, čija imena za sada zbog ilegalnosti držimo u tajnosti.«[57]

U uslovima partizanskog rata i to je, eto, ponekad moralo biti vojna tajna!

U jugoslavenskom partizanskom ratu još je jedan moment ponekad, poglavito u prvom periodu ustan-

ka, imao značajnu ulogu u čuvanju tajnosti osnovnih ličnih podataka pojedinaca koji su se nalazili u partizanskim odredima ili rukovodstvima NOP-a na oslobođenom teritoriju: pojedini su komunisti Hrvati i Muslimani, pa čak i Židovi, našavši se na nekim područjima gdje su ustaše počinile velike zločine nad srpskim življem, zbog nepovjerenja masa, podstrekavanih od četničkih elemenata morali da prikrivaju svoj identitet i da uzimaju srpska imena i nadimke. Tako su banjalučki prvoborci - Hrvati i Muslimani nosili nadimke Jegor (Zdravko Lastrić), Kostja (Drago Mažar), Pisar (Muhamed Kazaz), Mirko Novaković (Šefket Maglajlić)... Kada je u novembru 1941. Albert Trinki, Židov, upućen s banjalučkog sektora na sektor Glamoča, dobio je i novo ime i prezime: Marinko Marinković.

A sarajevski je komunist Slaviša Vajner ubrzo nakon izbijanja ustanka s nadimkom Čiča postao najpopularniji partizanski komandant na području Romanije pa i šire!

Mnogi partizanski komandanti i politički komesari, kao i drugi rukovodioci narodnooslobodilačkog pokreta i KPJ, dugo su vremena bili postavljani na odgovarajuće dužnosti, a zatim su i sami potpisivali izvještaje i naredbe, ali nadimkom ili lažnim imenom i prezimenom. Tako su »Odluku o odlikovanjima« od 14. juna 1942. za Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskog naroda potpisali Petar Kalan, Pavle Tratar, Gašpar Jernej i Andrej Hribar, a bili su to zapravo, istim redoslijedom; Boris Kidrič, Edvard Kocbek, Tone Fajfar i Jože Rus.[58] Malo kasnije, 1. oktobra 1942. godine, Izvršni odbor Osvobodilne fronte imenuje novi Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Slovenije u sastavu: komandant Jernej Posavec, politički komesar Petar Kalan, zamjenik komandanta Branko Hrast... A bili su to Ivan Maček-Matija, Boris Kidrič i Jakob Avšič![59] I komandant i politički komesar Glavnog štaba Hrvatske služili su se u toku cijele 1941. i 1942. godine isključivo pseudonimima: Ivan Rukavina je bio Ivo Vladić, a Vladimir Bakarić Vlado Katić.

Pojedini rukovodioci NOP-a imali su i po nekoliko pseudonima. Tako je Edvard Kardelj pisma Centralnom komitetu KPJ ili Vrhovnom štabu potpisivao kao Bevc, pisma slovenskom rukovodstvu kao Krištof, a radio-depeše Moskvi kao Birk.

I Josip Broz se u toku NOR-a koristio trima pseudonimima: Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar u svojim pismima spominju samo — Starog, on se potpisuje kao Tito, a u vezama s Kominternom je - Valter.

Titov je identitet dugo bio prvorazredna vojna tajna u koju su bezuspješno nastojale da proniknu kako neprijateljske, tako i savezničke obavještajne službe.

Kada je Kominterna 13. februara 1942. godine predložila Vrhovnom štabu da proglasom pozove narode porobljene Evrope na organizovanje otpora naci-fašističkim okupatorima, a Tito ga sastavio i 6. marta poslao, Kominterna je radiogramom od 10. marta, osim nekih manjih primjedaba na tekst, postavila i pitanje potpisivanja tog proglasa:

»5) Ne bi li se mogli dati potpisi nekih članova Vrhovnog štaba?

6) Zašto se vi potpisujete sa 'Tito'? Nije li bolje potpisivati pravo prezime?«[60]

Sutradan, 11. marta, Tito je radiogramom poslao imena sedmorice članova Vrhovnoga štaba, a za sebe je javio:

»Tito se sada ne može potpisivati pravim prezimenom jer bi to dovelo do velike provale i dovelo bi u opasnost živote mnogih ljudi u Hrvatskoj. . ,«[61]

Pišući te retke, Tito je, očigledno, ponajprije mislio na ljude s kojima je u toku predratnog ilegalnog rada tijesno saradivao i koji su se još uvijek nalazili u okupiranim gradovima, a zatim i na svoju mnogobrojnu rodbinu u Zagrebu i Hrvatskom zagorju.

Interesantno je da se u *Hronologiji* (koju je Vojnoistorijski institut u Beogradu izdao 1964. godine), navodi sljedeći podatak:

»Decembar p(očetak) - Na velikom narodnom zboru u Cazinu govorio vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito. Između ostalog on je prvi put javno izjavio da se zove Josip Broz Tito i da je radnik, Hrvat iz Zagorja.«[62]

General Hamdija Omanović, Cazinjanin, u članku *Drug Tito u Cazinu*, objavljenom 1965. godine, piše da je »zbor u Cazinu održan 22. decembra 1942. godine«, da su »deset hiljada Krajišnika srdačno (su) pozdravljali svog vrhovnog komandanta« i da je on kao »član Okružnog komiteta za Bihać« otvorio taj zbor. On piše i o sadržini Titova govora, ali ni jednom jedinom riječju ne spominje da se Tito tom prilikom predstavio svojim pravim imenom.[63] Još je indikativniji jedan njemački dokument.

U toku priprema četvrte ofanzive Štabu »zapovjednika njemačkih trupa u Hrvatskoj« bio je pridodat »specijalni komandos policije bezbjednosti i službe bezbjednosti« pod komandom SS-majora Heinricha (Hajnriha), sa zadatkom da rasporedi ljude po štabovima njemačkih divizija i u toku operacije saslušava zarobljene partizane i na terenu prikuplja podatke o partizanima i njihovu vrhovnom komandantu Titu. Gestapovac Kuschel (Kušel), pripadnik tog komandosa, bio je s njemačkim tumačem Schneiderom (Šnajderom) dodijeljen Štabu 369. legionarske, »vražje« divizije. U opširnom izvještaju što ga je dostavio 17. februara 1943. godine navodi da je sa Štabom 369. divizije od 1. do 3. februara bio u Cazinu. Spominje da je »komunistički voda i vrhovni komandant partizana — Tito, pred oko 2 mjeseca govorio (je) na velikom zboru u Cazinu« i tom prilikom »izjavio da on nije Srbin nego Hrvat, da je osvjedočeni katolik, rodom s područja Međumurja na hrvatsko-mađarskoj granici«. Kuschel dalje piše da je jednoj djevojci pokazao Titovu fotografiju i ona je potvrdila da joj je on »poznat s velikog komunističkog zbora«. Ali, što se tiče imena, Kuschel je saznao da je »Titovo pravo ime Tihomir Tomčić«!

Ćudno je da ustaška i njemačka obavještajna služba nisu saznale za Titovo ime ako ga je on izrekao na cazinskom zboru pred desetak hiljada ljudi. A da ni mnogo kasnije one to nisu znale, potvrđuje i podatak da se njemački policijski ataše u Zagrebu Hans Helm 17. septembra 1943. interesovao kod »hrvatske policije da li Tito ima rođaka i gdje oni stanuju«. Dr Benak, u to vrijeme šef političkog redarstva (Odsjek B-I) u Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost tzv. NDH, rekao je da »nije poznato i nije se moglo ustanoviti da li Tito ima rođaka u Hrvatskoj. U Zagrebu svakako ne postoji nijedan.«

Pet dana poslije tog razgovora (22. 9. 1943), Zagreb su napustili Titovi sinovci Branko i Vlado Broz i otišli u partizane. Početkom marta 1944. godine Helmu je došao u ruke zaplijenjeni dopis Štaba 13. proleterske brigade »Rade Končar« od 4. januara 1944. godine — popratni akt o upućivanju Vlade i Branka Broza Štabu Prvog proleterskog korpusa - i Helm se obratio dru Benaku za objašnjenje. Uslijedio je kratak odgovor da tada »Titova ličnost nije bila identificirana«![64]

Nastojanja da se sačuva tajnost osnovnih ličnih podataka ustanika partizana da bi se zaštitile njihove porodice i bliža rodbina na dohvatu okupatorskih i kvislinških jedinica i policijskih službi, bila su i te kako opravdana. To potvrđuju mnogi neprijateljski dokumenti. Tako je u »Naputku za poduhvate protiv pobunjenika«, koji je izdao Glavni stožer Ministarstva hrvatskog domobranstva 9. decembra 1941. godine, stajalo da »radi što uspješnijeg suzbijanja akcija pobunjenika« radi represalija treba obavezno uzimati taoce.

> »Za taoce treba uzimati ljude ugledne i od uticaja« — kaže se doslovno u ovom dokumentu. — »Prvenstveno se uzimaju iz obitelji i rodbine pobunjenika — njihovih najmilijih i najdražih.«[65]

Kakve su posljedice ponekad imale ustaške represalije nad porodicama lica za koja je utvrđeno da se nalaze u redovima ustanika, pokazuje i sljedeći slučaj. U ustaničkoj grupi koja je potkraj 1941. izvršila nekoliko akcija na području kotara Garešnica nalazio se i »Kukić Milorad, seljak grko-istočne vjere iz Kutinice«, kako su ga registrovale ustaške vlasti. U svom »mjesečnom izvještaju o općoj političkoj situaciji« za decembar 1941. godine, koji je Kotarska oblast Garešnice poslala Velikoj župi Bilogora u Bjelovaru, bili su i ovi reci:

> »Dana 30. prosinca 1941. g. navedeni Kukić Milorad prijavio se sam ovoj kotarskoj oblasti s namjerom, da time spasi svoju obitelj tj. ženu i dvoje djece, koja je uhićena čim je ustanovljeno, da se isti nalazi u navedenoj četničko-komunističkoj bandi. Na saslušanju kod ove kotarske oblasti Kukić Milorad nije ništa priznao, ali su ga teretili sa svojim iskazima Ernst Petar, Beck Johan i Beck Heinrich svi iz Male Bršljanice, kojima je Kukić Milorad oduzeo puške 18. prosinca 1941. godine.«[66]

Pozivajući se na »Zakonsku odredbu o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina proti državi, pojedinim osobama ili imovini« od 20. jula 1942. godine, Velika župa Posavje 31. avgusta izvještava Ustaški stožer o akciji partizana Trećeg odreda 3. Operativne zone NOP-odreda Hrvatske na području Županje i, navodeći poimence ko se sve nalazi »među odmetnicima«, javlja da su »pritvoreni (su) članovi obitelji navedenih odmetnika te se još i sada nalaze u uzama oblasti«.[67] Budući da se po istoj »Zakonskoj odredbi« postupalo i

u ostalim »velikim župama« tzv. NDH, jedna naredba Štaba 3. operativne zone NOP-odreda Hrvatske (Slavonija i Srijem), dostavljena 29. septembra 1942. štabovima podređenih odreda, izaziva čuđenje i nedoumicu. Naime, ta je naredba glasila:

»Partizanska imena, koja su u izvjesnim konkretnim političkim i vojnim uslovima bila neophodna nužnost, danas na ovom stupnju našeg vojnog razvoja, postaje okov koji prelazi u ruglo, a što neprijatelj može i već koristi u svojoj propagandi u borbi protiv nas.

U vezi s tim odmah izdajte naređenje svim štabovima i četama da partizani svoja partizanska imena zamjene svojim pravim imenom i prezimenom.

Neki od naših rukovodećih drugova zadržat će i dalje svoja partijska imena, a zašto ima opravdanih razloga.

Na znanje i poslije izvršenog ovom štabu na izvještaj. [1]

Politkomesar Gašpar (Karlo Mrazović) v. r.

Komandant Grga (Jankes) v.r.«[88]

Tu je naredbu Štab 3. zone najvjerovatnije izdao na svoju ruku jer ni u jednoj naredbi Glavnog štaba Hrvatske u periodu 1941. i 1942. godine nema ni riječi o napuštanju pseudonima. Uostalom, politkomesar zone potpisao ju je pseudonimom, a komandant samo imenom! Prema nizu indicija, ta naredba nije provođena. To potvrđuje i Vicko Antić, komandant Psunjskog NOP-odreda. Upoznat s naredbom, izjavio je autorima:

»Nikada nisam čuo za ovu naredbu. Moje je mišljenje da ona nije sprovođena u život.«[69]

Dok je njemački okupator svoje represivne mjere ostvarivao sam ili preko svoje ustaške marionete tzv. NDH, talijanski je okupator te poslove zadržao isključivo za sebe i provodio ih krajnjom genocidnom surovošću.

U toku pregovora o razmjeni zarobljenika, vođenih u januaru 1942. godine, komandant talijanske divizije »Pusteria« Giovanni Essposito (Đovani Espozito) dostavio je Štabu Durmitorskog NOP-odreda pismo puno otvorenih prijetnji:

»Oslobodite odmah naše zarobljenike bez prethodnih uslova. U Pljevljima se nalaze porodice sledečih partizana... Porodice ovih partizana su u mojim rukama, i biće odmah, ako se za-

robljeništvo Alpinaca produži, internirane u Albaniju. Znate kolika su sredstva represalija u mojim rukama. Kod svih vaših palih, u napadu na Pljevlja, nađeni su spiskovi sa imenima mnogobrojnih komunista došlih u Pljevlja 1. decembra sa svih strana Crne Gore i Sandžaka. Veći deo tih komunista ima porodice na teritoriji kontrolisanoj od naših komandi...«[70]

Prijetnje generala Essposita nisu ostale prazna slova na papiru!

Guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini (Duzepe Bastijanini) je, na primjer, 7. juna 1942. godine pozvao sva lica iz provincije Zadar koja su se »pridružila pobunjenicima« da se do 22. juna vrate svojim kućama, zaprijetivši da poslije tog roka takva lica, »čim budu uhvaćena, bit će bez daljnjega strijeljana«, njihove obitelji »smatrane taocima«, a njihova imovina konfiskovana.[71]

Izvještavajući 23. juna 1942. Ministarstvo unutrašnjih poslova Italije da rok postavljen tom naredbom ubrzo ističe, guverner Dalmacije »predviđa da se uhapse svi članovi porodica najpoznatijih rukovodilaca koji se nisu odazvali pozivu«, te da je »s obzirom na nemogućnost da se ove porodice upute u koncentracione logore na Poluotoku (u Italiju - primj. autora) ili u već prepune mjesne zatvore«, da je »za ove potrebe (je) predviđen otok Molat (provincija Zadar) s barakama za smještaj 1000 osoba, koji će funkcionirati kao koncentracioni logor.. ,«[72]

Već 23. jula iste godine zadarska komanda karabinjera izvijestila je da je parobrodom »Viotti« u koncentracioni logor Molat otpremljeno:

»— muškaraca 12
— žena 44
— djece od jedne do deset godina 15
— dječaka i djevojčica od 11 do 18. god(ina) 27.«[73]

Zatim su slijedili novi i novi transporti...

Dvadeset prvog marta 1942. godine u sukobu s Kalničkim partizanskim odredom ustaše i domobrani uspjeli su da ubiju četvoricu i zarobe trojicu partizana. U neprijateljskom dokumentu u kojemu se govori o toj akciji stoji:

»Iz spisa kod njih pronađenih, a naročito iz pronađenog prozivnika, vidi se da se u bandi nalaze slijedeća lica:«[74]

Slijede nadimci, a u nekim slučajevima i prava imena i prezimena 37 boraca i rukovodilaca Kalničkog partizanskog odreda.

Osim »spisa* i »prozivnika« pronađenih kod poginulih i zarobljenih partizana, neprijatelj je od zarobljenika i svog agenta »Bore«, ubačenog u Kalnički NOP-odred, dobio niz podataka o »partizanskim saradnicima« i preduzeo opsežnu akciju hapšenja. S tim u vezi, spomenuti neprijateljski dokument završava riječima:

> »Isto tako uhićen je i nalazi se u uzama Kotarske oblasti u Ludbregu Koloman Baranu, student tehnike, rođen 1919., sin Bele iz Ludbrega, vrlo inteligentan i vrlo opasan intelektualni komunistički voda.«[75]

Kolomana Baranu, odnosno Barany, člana Okružnog komiteta KPH Varaždin i Kotarskog komiteta KPH Ludbreg, uhapšenog 30. marta 1942. godine,[78] Pokretni je prijeki sud u Zagrebu 24. juna iste godine osudio na smrt, a presuda je izvršena deset dana kasnije, 4. jula. U toku istrage Koloman Barany je doznao mnoge činjenice i uočio niz nedostataka upravo na planu čuvanja vojnih tajni u partizanskim redovima. Ta svoja saznanja i iskustva iznio je u pismu napisanom 24. juna, koje je doslovno glasilo:

> »Dragi... (ime precrtano - primj. autora)
>
> Danas je protiv mene kod pokretnog prijekog suda izrečena smrtna osuda. U vezi s tim mogu da Ti javim da sam ju potpuno hladnokrvno saslušao.
>
> Iz Bjelovarske istrage (od konca travnja do 20-VI-42) izvukli smo slijedeća dragocjena iskustva:
>
> a) Radi toga što su se drugovi povjeravali partizanima, iznašali im sastav i način organizacije imena ljudi i kuća kod kojih se spavalo i t.d. pala je ili djelomično uništena organizacija u slijedećim mjestima i okruzima.
>
> 1) Kotarevi: Ćazma, Ivanić, Križevci, Varaždin, Dugo Selo, te mjesta: Dubrava, Osek (Vojakovački Osijek — primj. autora), Lipovčani, Šarampovo, Kučan Gornji i Donji, zatim je palo i Ludbreško pravoslavlje.
>
> 2) Znali i provalili kuće: Ludbreg: Dojčić, (Majzec Franjo) Petković Stjepan, a Kos Drago je iznio čitav sistem snabdijevanja u pravoslavnim selima (Slično je bilo i u Dubravi i u Zagrebu).
>
> (...)

4) Medu partizanima bilo je i djece, tako su iz II čete bila uhapšena dvojica koji su ispričali brojno stanje, način i kuće kod kojih su se snabdjevali, naoružanje, namjeravane akcije, lozinku i t.d.

b) *Zaključak*

1) Partizani se ne bi smjeli bez osobite potrebe primati u privatne kuće. A kada bi se primali, trebali bi da po mogućnosti dolaze noću, da ne vide sve ukućane, da neznaju za njihova prezimena i imena. Ako to neznaju nemogu da kažu na istrazi u čijoj su kući ili klijeti bili sakriveni.

2) Ne bi smjeli znati prava imena ljudi iz organizacija (dakle u saobraćaju s partizanima nadimci), a za vezu treba da služe po mogućnosti uvijek isti ljudi bez ikakove neposredne pratnje.

3) Ako je ikako moguće po hranu ne bi smjeli zalaziti u kuće i sela. Hrana i ostale stvari morale bi se u šumi ili gdje drugdje na ugovorenom mjestu sakriti. Po mogućnosti nitko iz mjesta ne bi smio da bude viđen.

4) Ako bi ljudi iz odreda dolazili u dodir sa mještanima s kojima se poznaju, morali bi da šute o njihovim imenima.

5) Mi smo se u Bjelovaru saglasili da bi bilo zgodno da se u logor partizana dolazi maskirano i to svako lice iz mjesne organizacije, tako da se ne bi po opisu moglo saznati tko je. Isto bi za partizane (ptz) moralo biti svejedno, i ne bi trebali da znadu da li govore sa sekretarom ili čovjekom za vezu.

6) Ptz. ne bi smjeli znati baš ništa o organizaciji, o njenoj rasprostranjenosti, o imenima sela, o ljudima koji sudjeluju, o prilikama rada, pa o jačini (broju) ljudi, o sektorima, pa čak niti o naoružanju.

7) U ptz. logor ne bi smjelo da uđe niti jedno lice iz mjesta bez osobite potrebe. Razgovori i dogovori bi se morali voditi izvan logora. Na taj bi se način izbjeglo da se u javnosti i među drugovima sazna za blizinu ptz. logora. Izbjegavati treba da ptz. dolaze na sastanak u selo ili osamljenu kuću.

8) Kod prehranjivanja nebi strani ptz. trebali da znadu u kojem su se selu najeli. Domaći ptz. trebali bi to uvjek tako izvesti.

9) Radi toga što nisu postojala unapred

spremljena spremišta hrane u prirodi, ptz. su nepotrebno zalazili u sela!

10) Kako je po povlačenju Kalničkog odreda od Jasenovog brda 19-111-42 vlastima pala u ruke cijela arhiva odreda, i mnoge druge stvari to smo se saglasili:

- pojedinci ne bi smjeli kod sebe imati legitimacije (Božo), listove (Kaiman), rublje i rupčiće sa monogramima.

— odred ne bi smio imati spiskove iz kojega bi se vidilo brojno stanje, imena, nadimci, naoružanje, stanje ranjenih i gdje su pohranjeni. Potvrde, pak posjetnice, fotografije skupina i pojedinaca, knjige sa potpisima i t.d.

Da se to spriječi potrebno bi bilo sprovesti lični pretres i pretres stvari svih pojedinaca.

11) Ptz. ne bi smjeli da znadu da je Kaiman za 340 Kn jedanput u Varaždinu kupio lijekove, a niti to kod koga su i na koji način nastale apoteke.

12) U odredu se ne bi smjeli iznašati (jedan drugome) nikakove stvari iz svoga mjesta. No u Kalničkom se odredu znalo vrlo mnogo (toga).«[77]

Taj potresni dokument, pismo na smrt osuđenog komunista koji je bio svjestan šta ga očekuje, sadržavao je zaista dragocjena upozorenja o tome šta sve mora biti vojna tajna na teritoriju kakav je bio onaj na kojemu je u proljeće 1942. godine djelovao Kalnički NOP-odred. Istovremeno, dana su uputstva kako čuvati te tajne.

Da se i nehotice moglo doći do važne »partizanske vojne tajne«, pokazuje slučaj koji je naš poznati glumac Vjeko Afrić opisao u svojoj knjizi *U danima odluka i dilema*. Govoreći o odlasku grupe pozorišnih radnika i glumaca (Ivka i Joža Rutić, Žorž Skrigin, Salko Repak, Milan Vujanović, Zvonimir Cvija i Vjekoslav Afrić) 22. aprila 1942. godine, iz Zagreba na oslobođeni teritorij preko Donjih Dubrava, na željezničkoj pruzi Zagreb — Ogulin - Rijeka, on govori o konspiraciji kojom je bilo obavijeno to putovanje, spominjući usput i to da su neki od njih imali, za svaki slučaj, spremnu priču, zapravo legendu, o tome kako idu u nabavku živežnih namirnica. Lozinka pomoću koje je grupa trebalo da se poveže s aktivistom NOP--a na željezničkoj stanici Donje Dubrave bila je »voj-

na tajna« koju je znao samo voda grupe glumac Joža Rutić. Međutim, dogodilo se nešto nepredviđeno...

»Na pustom peronu« - piše Vjeko Afrić - »bili smo jedini putnici. (...) Gazeći po tim šinama, prelazili smo s koloseka na kolosek. Čas smo sledili Jožu kao vođu puta, a čas smo ga opet preticali. (...) Odjednom spazih kako se iza jednog ugla pojavio neki čovek. (...) Uniformisani čovek se uputio ravno nama u susret. (...) ne znajući naprosto šta bih mogao u takvoj prilici da kažem, ja sam, kad nam je ovaj nepoznat čovek prišao sasvim blizu, zapitao Salka:

— A ima li Gojko mesa?

Nemam pojma kako mi je upravo to ime palo odjednom na pamet. (...) Čovek koji nam je došao u susret srdačno nam se nasmejao i vrlo ljubazno odgovorio:

— Da, ima Gojko mesa. Tu je Gojko odmah preko ceste. Čeka na vas.

Ostao sam zabezeknut... Bio je to neki domobran veoma simpatične fizionomije, vesela okrugla lica s brčićima. Pravi veseljak.

Prešli smo tako šetajući nekoliko stotina metara, kad iz jedne kuće, na pedesetak metara ispred nas, iskoči jedna grupa domobrana... Mi smo im pokazali svoje legitimacije i propusnice, koje oni nisu detaljnije razgledali. Svi su nam onda salutirali i poželeli nam i srećan put ... prišao mi je Joža... Posle kraćeg uvoda otvoreno me je zapitao:

— Reci mi bez sustezanja, jer mi smo sada tako reći već u partizanima, otkuda si saznao za našu lozinku? Ko ti je rekao?

— Kakvu lozinku? - začudio sam se. — Ja ništa ne znam.

— Pa ti si onom činovniku, našoj vezi, rekao lozinku.

— Šta sam rekao?

— Pitao si ga, ima li Gojko mesa, a to je bila naša lozinka.

Opšta preneraženost. (...) Ja stvarno nisam pojma imao ni o kakvoj lozinki. Niti sam ni u snu slutio da bi onaj čovek mogao da bude naša veza...

— Pa ovo je stvarno čudo — konstatova Joža. - Kad bih to nekom pričao, ne bi začelo niko mogao da poveruje. Kako ti je samo na pamet palo to ime.

— Ne znam. Potpuno nesvesno sam to uradio bez ikakva predumišljanja. Prosto mi je samo od sebe došlo na jezik.

To je zaista bilo sasvim neshvatljivo i niko nije mogao da to protumači.. ,«[78]

Navode Vjeke Afrića indirektno potvrđuje Milan Janković koji je, zajedno sa Zvonkom Hršakom, prometnikom na željezničkoj stanici Donje Dubrave, prihvatao pojedince i grupe aktivista Komunističke partije Hrvatske i narodnooslobodilačkog pokreta koji su se iz Zagreba prebacivali na oslobođeni teritorij Korduna i Like. Prema njegovim navodima, lozinka kojom su se pojedinci ili vođe grupa »legitimisali« nakon izlaska iz voza u Donjim Dubravama bila je »Ima li Gojko mesa?« zato što je u tom selu zaista postojao mesar Gojko Jaković Švajcak! Taj veoma značajni partijski punkt za vezu Zagreb-oslobođeni teritorij Korduna i Like funkcionisao je od novembra 1941. do kraja aprila 1942. godine.[79]

Grupa zagrebačkih glumaca sretno je stigla na oslobođeni teritorij i već nedjelju dana kasnije, u povodu Prvoga maja, dala predstave u Korenici i Donjem Lapcu. U novembru iste godine grupa je dobila naziv »Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije«.

Nepobitna je istina da je partizanski rat nemoguće voditi bez podrške većeg dijela stanovništva područja na kojima se on odvija. Međutim, privrženost stanovništva. narodnooslobodilačkom pokretu u mnogim je dijelovima Jugoslavije, na oslobođenom i poluoslobođenom teritoriju, bila stoprocentna u punom smislu te riječi pa je tada i pitanje čuvanja vojne tajne dobivalo novu kvalitetu. Zapravo, događalo se da vojna tajna u nizu slučajeva nije ni postojala.

Jakob Kranjčević Brado, komesar partizanske bolnice u Petrovoj gori, izgrađene u jesen 1941. godine, govori ubjedljivo, bez obzira na prizvuk patetike, upravo o tome:

»Iako za neprijatelja konspirativna, bolnica je za narod bila javna, ali njegova vlastita tajna. Tu nisu vladali zakoni neumoljive konspiracije; bolnica je bila tajna cijelog naroda. Svi su znali da samo jedna nepromišljeno izgovorena riječ ili bilo kakav nesmotren propust pred neprijateljem znači izdaju sina, muža, žene ili brata — izdaju sopstvene revolucije. Narod Korduna je čuvao bolnicu, čuvao je Petrovu goru, jer mu je

ona bila jedino sklonište ispred neprijateljskih rafala i razbuktalih plamenova zapaljenih sela. Uvale i šume Petrove gore su krile zbjegove pred pobješnjelim neprijateljem.«[80]

Na simpoziju o Petrovoj gori, održanom novembra 1969. u Topuskom, jedan od najboljih poznavalaca NOR-a na Kordunu Mile Dakić podnio je referat *Značaj Petrove gore u NOR-u*, u kojemu je rekao-

»Za vrijeme majskog obruča 1942. godine prva partizanska bolnica Vrletne Strane otkrivena je i spaljena. Oko 80 ranjenika ostaje netaknuto u zemunicama. Krajem maja 1942. godine u predjelu šume Pišin gaj izgrađena je nova bolnica, koja s vremenom dobiva naziv Centralne partizanske bolnice. Ova bolnica radi do kraja rata. U njoj su liječeni partizani i civili. Bila je to bolnica jedinstvenog antifašističkog fronta, bolnica otvorena za sve. Šta više govori o masovnosti i idejnom jedinstvu ratišta Petrove gore, nego činjenica da Centralna bolnica, radeći na tridesetom kilometru od neprijateljskog garnizona Karlovac i osamdesetom od centra NDH - Zagreba, nikada nije otkrivena.«[81]

Slično je bilo s bolnicama, partizanskim radionicama, komandama, komitetima i drugim ustanovama na oslobođenom teritoriju i u mnogim drugim krajevima Jugoslavije.

Od 6. do 11. maja 1941. godine ustaše su u selima Sreza Veljun, na području između Karlovca i Slunja, pokupili i u susjednom selu Hrvatski Blagaj na zvjerski način poubijali 520 odraslih muškaraca Srba, među kojima i 17 članova Komunističke partije Hrvatske. Godinu dana kasnije, sredinom 1942, gotovo cijeli veljunski srez je bio oslobođeni teritorij, osim sela Hrvatskog Blagaja i Pavlovca, u kojima se nalazila jaka ustaško-domobranska posada, s isturenim uporištem na brdu Lisac.

U julu 1942. dvojica podoficira iz posade na Liscu uspostavila su vezu s komandom l. veljunske čete 2. bataljona Drugog kordunaškog NOP-odreda. Ubrzo zatim i njihov je zapovjednik, natporučnik dr Stjepan Urban, uspostavio vezu s Ćanicom Opačićem, komandantom Grupe kordunaških partizanskih odreda. Veza dvojice domobranskih podoficira i natporučnika Urbana s partizanima trebalo je, po svim pisanim i nepisanim pravilima, da bude vojna tajna prvoga reda. Međutim, nije bilo tako.

Dolazeći predveče s Lisca u selo Crno Vrelo, do

Komande Veljunske partizanske čete, dvojica domobranskih podoficira znala su ponekad da ostanu do kasno u noć na »igranci« s partizanima i seoskom omladinom, a zatim da se vrate u svoje uporište.

Slično je bilo i sa sastancima Urban-Ćanica Opačić. O tome je tadašnji borac Veljunske partizanske čete Dušan Opačić napisao:

»Kontakti Urbana sa partizanima bili su sve češći. Narod je tim kontaktima pridavao veliku važnost, iako oni za naše rukovodstvo nisu prelazili značaj obične vojničke informacije, političkog ispitivanja i si. (...)

U selima oko H(rvatskog) Blagaja šapatom se prenosilo da su vodeni pregovori između partizanskih i domobranskih predstavnika. Ta vesela vijest se brzo širila, znali su za to svi - od najmlađih do najstarijih, iako su Petra Mladen i njena kćerka Stanica (preko kojih je Urban održavao vezu s partizanima — primj. autora) ljubomorno čuvale tajnu. O toj 'tajni' smo pričali jedan drugome 'u povjerenju'.

.. .Svi smo mi u četi znali da je domobranski natporučnik dr Urban bio na sastanku sa Ćanicom. Tačno, nije nam nitko zvanično saopštio od strane naših starešina, ali smo čuli jedan od drugoga u 'poverenju'.«[82]

Koliko god to izgledalo čudno i nevjerovatno, neprijatelj nikada nije saznao za kontakte dvojice domobranskih podoficira i natporučnika Urbana s partizanima!

Postojanje i sastav narodnooslobodilačkih odbora u poluoslobođenim i neoslobođenim naseljima bili su vojna tajna od koje su zavisili životi članova tih odbora. Bio je to slučaj i sa NOO-om u selu Bukovači kod Bosanskog Petrovca. Pišući o njegovu radu, Vlado Kecman kaže:

»Tokom novembra i decembra 1941. godine, a takođe i do polovine maja naredne godine, u selo su ponekada dolazili Talijani i manje grupe četnika, ali nikad niko od seljaka ili bilo ko drugi nije odao niti dao do znanja okupatoru da u selu postoji narodnooslobodilačka vlast. Desio se slučaj ovom Odboru da dvojica seljaka nisu mogla da svoju obavezu izvrše prema mjesnoj vlasti, pa su ih odbornici priveli i stavili ih u jednu potkrovnu prostoriju Osnovne škole kao hapšenike. Međutim, upravo su u to vrijeme u selu došli talijanski crnokošuljaši. Niko od pri-

sutnih, a ni hapšenici nisu se oglasili pred okupatorskom vojskom. Novu narodnu vlast čuvao je narod ovog sela cijelo vrijeme narodnooslobodilačke borbe, pomagao je i podržavao je u brojnim akcijama.«[83]

U rano proljeće 1942. godine u neposrednoj okolini Jajca počeo je da djeluje Vod za vezu bataljona »Pelagic* Trećeg krajiškog NOP-odreda. Petnaestak boraca tog voda, najprije pod komandom Mustafe Muje Džube, a zatim Ahmeda Džube, imali su zadatak da održavaju vezu s partizanskim saradnicima u gradu i uz njihovu pomoć prikupljaju podatke o snazi i namjerama ustaško-domobranskog garnizona.

»Partizani voda za vezu« - napisao je Ahmed Džubo - »nailazili su kod stanovništva Bravnica, Kamenica, Drenova Dola i drugih na svesrdnu podršku i pomoć. Seljaci su ponekad i sami davali korisna obavještenja o neprijatelju i činili razne druge usluge. Nije, međutim, poznat ni jedan slučaj davanja podataka neprijatelju o radu voda za vezu, o njegovim akcijama i saradnicima, iako su seljaci dosta znali o svemu tome. Naprotiv, narod je partizane pomagao i dijelio sa njima često i posljednje zalogaje hrane.«[84]

Pred narodom oslobođenog teritorija bilo je teško sakriti čak i tajnost predstojećih akcija i operacije!

Ilija Radulović opisuje zasjedu koju su drvarsko-petrovački i bravski partizani postavili kod sela Bravskog 27. avgusta 1941. godine:

»Gotovo je postala uobičajena praksa ustaša da iz Ključa za Petrovac prolaze sa desetak kamiona svakog dana između 14 i 15 časova.

Kada partizani ručaše, oko podne 27. avgusta 1941. godine, digoše se na noge i počeše se pripremati da krenu u zasjedu. Raspored je već unaprijed izvršen prilikom dnevnog izviđanja. (...)

Cijelo selo zna za zasjedu i nestrpljivo, kao i sami partizani, očekuje nailazak ustaških kamiona i početak napada.

Oko 17 časova od pravca Ključa naišlo je 6 kamiona.. ,«[85]

Akcija je uspjela i kolona kamiona je uništena jer je neprijatelj bio potpuno iznenađen premda je cijelo selo znalo za zasjedu!

Sredinom juna 1942, u toku velike neprijateljske

ofanzive na Kozaru, Operativni štab za Bosansku krajinu odlučio je da s dijelovima Prvog krajiškog NOP-odreda, koji je djelovao na širem području Podgrmeča, napadne ustaško-domobranski garnizon u Bosanskoj Krupi.

»Narod je vidio da se nešto sprema« - napisao je Hamdija Omanović, tada komandant bataljona u tom odredu. - »Počelo se govoriti i o napadu na Bosansku Krupu. Tajnost je dovedena u pitanje. Ali vojske nije bilo, a to je sve zbunjivalo. Međutim, kada je Udarni bataljon stigao u rejon prikupljanja nedaleko od Bosanske Krupe na sam dan napada, stvar je postala jasna. Seljaci, omladina i pioniri su se u grupama sastajali i nešto dogovarali.

Kada je u Suvaju dovezena i haubica, svima je bilo jasno o čemu je riječ. Nagađanja su se pretvorila u otvorena tvrđenja, radoznalost u opšte veselje koje se prenosilo od pionira preko omladine do najstarijih ljudi. Ubrzo su počeli da stižu i pokloni za naše artiljerce. Djevojke su otvorile svoje sanduke u kojima su čuvale djevojačko ruho, vadile marame, peškire i košulje i sve to nosile da okite borce i teško oružje.

Iako to niko nije tražio, a iz razloga tajnosti ni želio, pristizale su kolone žena i omladine s 'uzlovima' na glavi u kojima su bila raznovrsna jela - poklon njihovoj vojsci prije polaska u borbu. Sve je bilo na nogama, i staro i mlado, sve se nekud žurilo i svak se smatrao ozbiljno uposlenim. Pjesma se čula sa svih strana.

Iako smo bili srečni i radosni zbog čestih dirljivih izraza ponosa i vjere vojske i naroda u brzi uspjeh, bili smo ozbiljno zamišljeni i stalno se pitali šta će biti ako se napad otkrije. Jedva smo čekali da padne noć i da se krene ka polaznim položajima.«[86]

Napad nije otkriven, neprijatelj je bio iznenađen: Bosanska Krupa je oslobođena, veći dio posade je odbačen preko Une, a jedna četa domobrana s naoružanjem zarobljena!

Koliko je, čak i u djece na oslobođenom i poluoslobođenom teritoriju bilo manje-više spontano usađen osjećaj neophodnosti čuvanja partizanskih vojnih tajni, ilustruje slučaj koji se 1942. godine zbio u selu Gornjoj Rijeci, između Kalnika i Hrvatskog zagorja.

»Narod je tu siromašan, ali je rado primao partizane« — zapisao je Milan Brunović - »di-

jeleći s njima sve što je imao. I djeca su, osobito đaci tamošnje osnovne škole, voljela partizane. Selo se nalazi u dolini, sa tri je strane okruženo planinama, pa je zbog toga bilo neprikladno za borbu, osobito kad bi se neprijatelj pojavio na obroncima okolnih planina. Zbog toga su žitelji sela — naročito djeca - uvijek budnim okom pratili svaku pojavu neprijatelja i o tom obavještavali partizane. To je znao i neprijatelj.

Jednom su ustaše iznenada upali u selo. Pokupili su učenike IV. razreda i odveli ih pred obližnju crkvu, da ih ispituju. Pitali su ih o partizanima, o držanju pojedinih ljudi u mjestu, o tom što tko radi i kako se drži kad naiđu partizani. Djeca su, međutim, samo nijemo šutjela ne prozborivši ni jedne jedine riječi.

'Zar nemate jezike, pa tako šutite!' izderao se na njih jedan ustaša. No djeca su i dalje šutjela.

'Malo prije ste galamili kao da su vas svi vragovi opsjeli, a sada kao da ste onijemili!' dobacio je drugi ustaša. Ali ni tada djeca nisu ništa odgovorila.

Čim su djeca odmakla malo od ustaša, zaorio je veseli smijeh i hihot.

'Što su vas ustaše ispitivali?' upitaše ih učiteljice.

'Oni su nas svašta pitali, ali mi im nismo ništa odgovorili'«[87]

Primivši pismo Operativnog štaba NOP i DO za Bosansku krajinu od 16. oktobra 1942, koje su potpisali komandant Košta Nad, načelnik štaba Branko Poljanac i zamjenik komandanta Slavko Rodić, a u kome je prvi put predložena »likvidacija Bihaća«,[88] Tito je 18. oktobra odgovorio:

»2) Slažemo se s vašim mišljenjem da treba napasti i zauzeti Bihać. (...)

Sve pripreme zadržati u najvećoj tajnosti i o njima niko ne smije znati sem vašeg štaba.«[89]

Računajući s mogućnošću prodora neprijateljskih snaga u zaleđe partizanskih brigada dok se one koncentrišu za napad na Bihać i s mogućnošću da njemačka komanda sazna za pripreme tog napada, Košta Nad piše:

»Imali smo, dakako, sve te neprijateljske mogućnosti na umu, pa smo zbog toga i žurili i pazili da se ne otkrijemo. Otud uporno ponavljamo naređenje svim brigadama: 'pokrete držati u najvećoj tajnosti'.

To je jedino bilo nemoguće sakriti narodu. Krajina je obično sva, u neizmernim kolonama, maršovala sa svojom vojskom. Sećam se kako je Mitra Mitrović, kada sam s njom prvi put one jeseni bio na nekom zboru, zaneseno ustvrdila kako se 'buna postrojila u brigade', a Ćopić je često pisao kako narod zna čak i pre nego je naređenje napisano, pre nego su jedinice obaveštene, kud ćemo krenuti, u kom pravcu ćemo udariti.«[90]

»Činilo mi se« — piše Košta Nad na drugom mjestu — »krenuvši uoči bitke iz Podgrmeča prema Bihaću, odnosno prema Grabežu, da sav narod Krajine zna za naše pripreme. To je tako uvek bilo u Krajini. Pre nego i zapovediš pokret, vojska zna da se pokret priprema. I pre nego vojska krene, narod zna kud njegova vojska kreće.«[91]

Prema mišljenju Koste Nada, problem očuvanja tajnosti pojedinih operacija pred narodom Bosanske krajine »duboko i istinito« je osvijetlio književnik Branko Ćopić u romanu *Delije na Bihaću* pišući:

»A kako se moglo saznati za budući napad na Bihać kad je najviša partizanska komanda tek počela da razmišlja o toj akciji?

To se pita čak i španski borac, Košta Nad, komandant čitave krajiške partizanske vojske. Jednog dana navrati on pored kuhinje Omladinske čete kad ga kuvar Lijan zaustavi pitanjem:

- Kad ćemo na Bihać, druže Košta? Ja se već spremam kako ću jurišati preko mosta na Uni!

Komandant se iznenađeno trže i upita:

- Ama, ko ti je to kazao da se mi spremamo na Bihać?

- Ehe-he, ko? - lukavo zaškilji Lijan. - Kazao mi Zuko Zukić, imade hiljade očiju i ušiju i sto i jedan i po nos!

- Zuko Zukić? — začuđeno se u sebi pitao komandant. — Ma koji li je to sveznalica? Već sam nekoliko puta za njega čuo.

O tome tajanstvenom sveznalici uzaludno je bilo pitati bilo koga u narodu. Svak je slušao njegove vijesti i vjerovao im, ali ga još niko nije vidio, a kamoli da ga je poznavao.

Spremaju, recimo, partizani napad na neko

neprijateljsko utvrđenje, drže to u najvećoj tajnosti, kad negdje, naveče, na nekom seoskom sastanku, istom čuješ iz mraka novost:

- Bogme se naši spremaju da raspale po bunkerima tamo kod raskršća.

- Ma ko to kaže? — prenu se radoznali slušaoci.

- Kaže, bogami, Zuko Zukić!

- E, onda je tačno. Zuko nikad ne laže.

Taj tajanstveni svenarodni Zuko Zukić osluškuje sve glasove, prati vojničke kolone, sluša razgovore komandanata, zaviruje u njihove bilježnice, prati let aviona, osluškuje udaljeno gruvanje topova, gleda za jatom ždralova koji putuju na jug i najavljuju skoru zimu... Sve to pamti i sabira Zuko Zukić, pa ti istom jednog dana šapne na uvo bilo kome čovjeku:

- Sprema se napad na partizanska sela!

Onda taj čovjek i ne pita ko mu je to došapnuo, čak se i ne sjeća kog je trenutka sve to čuo, već žuri do prvoga komšije i obavještava ga:

- Sprema se napad na nas, budi u pripravnosti.

- Šta, je li se to javio Zuko Zukić?

- Jeste, on glavom.

Zuko Zukić: to ti je opštenarodna i svenarodna obavještajna služba s bezbroj očiju i ušiju, osmatračnica, veza, straža, signala, znakova, kombinacija, doskočica, zamki, mreža, šumova. Gluva tišina, koja svaki čas može da progovori topovskim glasom. Ćak i mala djeca na partizanskoj slobodnoj zemlji pomalo rade za našeg Zuku Zukića.

Zuko Zukić zatekao je kuvara Lijana na spavanju i zuzuknuo tiho u njegovo dlakavo uvo:

- Španac se sprema na Bihać!«[02]

Iako je narod Podgrmeča znao da se priprema napad na Bihać, neprijatelj od toga nije imao nikakve koristi. U štab pukovnika Stjepana Tomičića, komandanta 4. ustaškog zdruga o tome nije stigla nijedna vijest.

»U analizi domobranskog generalštaba« - piše Košta Nad - »utvrđeno je da njihovi špijuni nisu uspevali doprijeti ni korak dalje od svojih krajnjih položaja, jer - žalili su se — 'naš

element nije moguće ubaciti među partizane za dojavnu službu ili špijunažu', a 'ono žena, devojaka i kćeri, koje su ostale u Bihaću iza poubijanih otaca i muževa lanjske godine, spremno je služiti partizanima a ne našim vlastima, te ni uz kakvu plaću i potkupljivanje'.«[93]

I dalje:

»I onog popodneva kad sam, stigavši sa smotre Banijaca, izašao na komandni položaj, u sumrak 2. novembra, ustaški pukovnik Stjepan Tomičić, zapovjednik zdruga (...) javio je Juci Rukavini, zapovjedniku 'vojnice' u Zagrebu, kao i prethodnih dana: 'U prostoru Bihaća ništa novo'. I ustaški stožernik ... i veliki župan... slali su uoči našeg napada samopouzdane izveštaje. Nijedan naš marš-manevar nije bio otkriven. Brigade su bile na pragu Bihaća, a ustaški pukovnik Stjepan Tomičić veruje da su više ugroženi svi drugi garnizoni nego njegov! Samo 120 minuta pre nego što je nasumce ispaljenim hicima iz haubice s Grabeža trebalo da damo znak za opšti napad, Tomičić je — u odzivu na vapaje ustaša napadnutih od Ličana i Kordunaša u Rakovici i okolnim selima — naredio da u zoru 3. novembra još jedna četa ustaša napusti Bihać i prebaci se na sektor Rakovice.«[94]

Pošto je proučio sve sačuvane i pronađene neprijateljske dokumente u vezi s »bihaćkom operacijom«, naš poznati vojni historičar Mišo Leković došao je do nedvosmislenog zaključka:

»Neprijatelj u Bihaću nije ni slutio da je oko grada prikupljeno nekoliko partizanskih brigada i da će one ubrzo, već u toku noći, izvršiti snažan napad... obavještajna služba neprijatelja nije uspela da otkrije prikupljanje partizanskih snaga oko grada.«[95]

Mjesec dana poslije oslobođenja Bihaća izvršen je napad na Sanski Most i okolna neprijateljska uporišta. Za tu je operaciju Stab 5. NOU-divizije 1. bosanskog korpusa 8. decembra izdao zapovijest u kojoj o čuvanju tajnosti piše:

»Preduzeti sve mjere da se očuva tajnost akcije. Borcima skrenuti pažnju da ni sa kime o akciji ne razgovaraju, štabovima da pripremu vrše u najvećoj tajnosti. Odmah od početka ak-

cije hvatati sve civile i onemogućiti svako kretanje u pravcu neprijatelja.«[96]

Međutim, u vezi s čuvanjem tajnosti operacije kao da se ponovio slučaj Bihaća: zapovijest za napad na Sanski Most još nije bila ni napisana, a borci su već bili sastavili stihove i pjevali ih iz sveg glasa: »Sanski Moste eto nas u goste!«

Sanski Most tom operacijom nije oslobođen. Prva i Šesta krajiška brigada prodrle su u grad, ali su, uz prilično velike gubitke, bile prisiljene da se povuku. Nema podataka o tome da je neprijatelj unaprijed saznao za napad.

Dezinformisanje neprijatelja o brojnom stanju i naoružanju, namjerama i planovima i u partizanskom je ratu važan zadatak obavještajne službe. Nažalost, mali broj sačuvanih partizanskih dokumenata ukazuje na postojanje takve aktivnosti. Datumski prvi od njih jest pismo koje je načelnik Vrhovnog štaba 27. januara 1942. godine dostavio »drugu Kosti Nediću«, tj. Kosti Nađu, ovlašćujući ga da preuzme komandu nad svim partizanskim jedinicama oko Kalinovika, gdje se nalazio talijanski garnizon i naređujući mu:

»Kod Talijana proturiti vijesti da ih napadaju partizani iz Crne Gore i sastava Proleterske brigade. Ovo isto objasniti i mjesnom stanovništvu.«[97]

A na sektoru Kalinovika u tom trenutku, jasno, nije bilo ni crnogorskih partizana, ni jedinica Proleterske brigade! Trebalo je, jednostavno, obmanuti protivnika.

Sljedeći dokumenat koji vrijedi djelomično citirati jest uputstvo Štaba 3. operativne zone NOPO Hrvatske, dostavljeno 24. oktobra 1942. Štabu 1. slavonske NOU-brigade, u kojemu piše:

»Vrlo je dobro što su ocjenili da vas ima 4.000 i da vozite sa sobom artiljeriju. To je dobro. Obratite najveću pažnju da vam razni 'prijatelji' ne bi pobrkali te račune i dali neprijatelju tačno brojno stanje i raspored. Zbog toga nemojte dozvoliti da vam razni sumnjivi civili prolaze kroz bataljone i održavaju veze sa partizanima. Preko političkih komesara četa sprovedite da partizani drže u najvećoj tajnosti broj i raspored jedinica. Ovo isto postavite kao pitanje borbe. Pravilnim radom po četama najbolje ćete otkloniti mogućnost da vas neko špijunira. Ispred vas, pa možda i na dva dana hoda treba da ide vaša in-

formativna služba. Javite nam kako funkcioniše informativna služba i služba veze.«[06]

Da bi odvratio pažnju neprijatelja i obmanuo ga o svojim pravim namjerama, Operativni štab za Bosansku krajinu naredio je desetak dana prije početka »bihaćke operacije«, Štabu 2. krajiške NOU-brigade da sa svojim bataljonima vrši snažan pritisak na neprijatelja u području Ljubije. O tome je sam Košta Nad, komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu napisao:

»Ni borci, a ni starešine nisu znali da su ti napadi najobičnija zamka: u želji da pažnju neprijatelja što više odvučemo od Bihaća, naredio sam II brigadi da izvrši silovit pritisak kao da nam je od posebnog interesa da ovladamo ljubijskim područjem.«[99]

Prema istraživanjima historičara Miše Lekovića, obmani protivnika u vezi s »bihaćkom operacijom« svoj je doprinos dao i Glavni štab NOP-odreda Hrvatske.

»I napad banijskih partizanskih jedinica na Sunju, Brđane i Blinjski Kut, u toku prethodne noći, 1/2. novembra« - kaže Leković - »skrenuo je na sebe pažnju neprijateljskog štaba u Bihaću i odvukao je dalje od ovog garnizona. Stigla su obaveštenja od pretpostavljene komande da partizani nameravaju ponovo napasti i Glinu, a potom i Topusko. Na osnovu svega toga, došlo se do zaključka da su dejstva partizanskih jedinica usmerena na druga područja udaljena od Bihaća, te da za bezbednost Bihaća ne treba strahovati.«[100]

»Bihaćku operaciju« partizanske su jedinice izvele zaista uspješno. A jačanjem NOV i POJ i razgaranjem NOR-a dezinformisanje neprijatelja radi očuvanja vojne tajne postaće sve češće, sve intenzivnije i sve raznolikije. Biće to normalna posljedica razvoja ratnih operacija i odnosa snaga na bojištima Jugoslavije.

OFANZIVNA (INFORMATIVNA) OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA U AKCIJI

prethodnog iskustva nije bilo - da bi se spriječio genocid, trebalo je saznati namjere ustaša — komunisti su bili upozoreni - narod čuva partizane — Tito.- »kazniti samo krivce/« — Narodnooslobodilački odbori i obavještajna služba — Talijani - partizanski saradnici — težak promašaj u Mostaru — u redovima neprijatelja - obavještajni podaci - moralo se ići i u neprijateljske garnizone - obavještajna služba i akcije na komunikacijama - spriječena avantura: napad na Sarajevo 1941.

Dok se partizanska kontraobavještajna služba u svom nastajanju, pa i razvoju, oslanjala na iskustva Komunističke partije Jugoslavije stečena u toku njenog dugogodišnjeg ilegalnog djelovanja, partizanska ofanzivna obavještajna (informativna) služba morala je de facto da krene od tabule rase. Razlog je bio jednostavan: KPJ u predratnom periodu nije, ili to nije smatrala potrebnim, planski i sistematski prodirala u redove kraljevske policije niti obavještajno pratila interna zbivanja u građanskim političkim strankama i organizacijama, čak ni u onima koje su bile ponajprije antikomunistički i profašistički orijentisane.

Bilo je, istina, i iznimaka, od kojih dvije zaslužuju da budu spomenute.

Demobilisan poslije prvog svjetskog rata, Josip Grabar se zaposlio u zagrebačkoj policiji i nakon završetka obuke bio upućen na rad u Osijek. Poslije donošenja »Obznane« u Vinkovcima se upoznao s Ivanom Krndeljem (1888-1941), željezničkim službenikom iz Sarajeva, istaknutim sindikalnim i partijskim funkcionerom. U to je vrijeme i Grabar već bio Krndeljev politički istomišljenik, komunist, zbog čega je ubrzo i napustio policijsku službu i otišao u Zagreb, gdje se bavio trgovinom. Tu se ponovo sreo s Krndeljem, koji je tada bio gradski radnički zastupnik i poslanik u Oblasnoj skupštini u Zagrebu. Saznavši za Grabarovo novo zanimanje, Krndelj mu je rekao da bi bilo bolje da je ostao u policiji.

> »... Koristio bi radničkom pokretu - kazao mu je Krndelj. — I to tako da izvještavaš Partiju što se zbiva u policiji, što i kako rade. Ukratko, da vodiš računa o djelatnosti i namjerama policije i da nas izvještavaš.« Grabar je ponovo zatražio službu u policiji, dobio je, i ostao u njoj

obavještavajući o svemu svoju partijsku vezu punih sedam godina. A tada ga je neko provalio i on je noću između 11. i 12. avgusta 1929. godine uhapšen.[1]

Poput Grabara, i Janko Janković je, samo mnogo kasnije - 1940. godine, pod uticajem Partije, ušao u Antikomunistički odsjek Uprave grada Beograda. O njegovim izvanrednim zaslugama za KPJ, naročito u toku narodnooslobodilačkog rata, opširnije ćemo govoriti kasnije (vidi poglavlje »Ne smijemo ih zaboraviti.).

Navedene su iznimke samo potvrđivale činjenicu da Partija u predratnom periodu nije pridala toj djelatnosti potrebnu pažnju, što je imalo negativnih posljedica, naročito neposredno prije rata i prvih dana okupacije, na koje je ukazao i generalni sekretar Partije Josip Broz Tito u nepotpisanom članku *Savjetovanje Komunističke partije Jugoslavije,* poznatom i pod naslovom *Zaključci Majskog savjetovanja,* koji je objavljen u julu 1941. godine u »Proleteru« broj 3-4-5 za mart, april i maj te godine:

»Slabost partijskih organizacija bila je u slabo organizovanoj informativnoj službi. Često su partijske organizacije bile stavljene pred gotov čin, nisu znale ni za najobičnije stvari koje su se spremale od strane neprijatelja iznutra, a koje su se mogle predusresti, da su komunisti malo više vodili računa o tome šta se zbiva u redovima neprijatelja. Na primjer dok su frankovci pomoću hrvatske građanske zaštite pripremali izdaju i utirali put osvajačima, neke partijske organizacije nisu to znale. One nisu vidjele ni to da to peta kolona sprema svoj udarac i protiv komunista. Ako se već nije moglo (ali je to bilo moguće ispočetka) spasiti zatvorene drugove, onda se moglo izbjeći nova hapšenja nekih drugova.«[2]

Upravo nedostatak iskustva, iz čega je proizlazilo i neshvatanje mjesta i uloge ofanzivne obavještajne službe, umnogome je bilo uzrok početnim, pa i kasnijim podbačajima partizanskih komandi na operativnom planu.

Partizanska - ovdje samo uslovno tako nazvana jer partizanskih odreda još nije bilo — ofanzivna obavještajna služba počela je da djeluje na teritoriju tzv. Nezavisne Države Hrvatske u specifičnom vidu odmah nakon okupacije zemlje. Moralo se, naime, na

svaki način spriječiti provođenje monstruoznih ustaških planova o totalnom istrebljenju Srba i Židova, a komunisti su to, bez posebnih direktiva, shvatili kao jedan od svojih prvih i prioritetnih zadataka. O tome postoji više svjedočenja. Na primjer, Luka Džalto i Vinko Konta, pišući o aktivnosti livanjskih komunista u trenutku kada su ustaše 16. juna 1941. godine iz sela Sajkovića kod Livna otjerali i pobili grupu od deset Srba, s popom Ristom Ćetićem na čelu, kažu:

»Čim su pale prve žrtve, Mjesni komitet Partije organizovao je hitno obavještavanje Srba o opasnostima koje im prijete. Mreža obavještajaca bila je pojačana većim brojem naših simpatizera. Ljudima je sugerisano da se sklanjaju u šumu, ili da bježe u druga, bezbjednija mjesta. Međutim, u tome je livanjska partijska organizacija doživjela veliki neuspjeh. Teško je, naime, bilo ubijediti ljude u to da će biti poubijani, bez obzira na to što su davali izjavu da su van svih političkih događaja i da se lojalno odnose prema ustaškom režimu. Neupućeni su, naime, pretpostavljali da su oni koji su već stradali, bili upleteni u nekakvu zavjeru protiv Pavelićeve 'NDH'. A bilo je i takvih koji su vjerovali da se ti ljudi nalaze negdje u zatvoru, živi i zdravi, ili su možda na radu u Njemačkoj. Nesreća je, dakle, bila u tome što narod nije mogao da povjeruje da ustaše mogu činiti takva zvjerstva. Zbog toga je ljudima izgledalo besmisleno napuštati svoja ognjišta, teško stečeni komad zemlje, kuću, trgovačku ili zanatsku radnju. Doduše, bilo je dosta slučajeva da su članovi Partije i njihovi simpatizeri uspjeli da uvjere ljude u opasnost koja ih čeka, pa su se takvi spasavali na različne načine.«[3]

U vezi s tom obavještajnom djelatnošću livanjskih komunista značajna je tvrdnja koju nalazimo u studiji Rafaela Brčića i Mile Bogovca *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi:*

»U nastojanju da se što bolje saznaju namjere ustaša nekoliko komunista je po zadatku Mjesnog komiteta ušlo u 'Zaštitu' ...«"

Međutim, to nije bilo sve. Već od prvih mjeseci okupacije i ustanka ulogu značajnih »partizanskih« obavještajaca u Livnu imali su — kotarski predstojnik Tomo Males i nadzornik TT-veza u livanjskoj pošti

Petar Jelović. O njima dvojici Rafael Brčić i Mile Bogovac kažu:

»Kotarski predstojnik Tomo Maleš je vrlo rano postao saradnik NOP-a, s njim je uspostavljena veza još u Duvnu, gdje je vršio istu dužnost u aparatu ustaške vlasti. Kada je prešao u Livno, ta veza je bila mnogo sadržajnija, a saradnja, naročito u davanju informacija o namjerama i planovima ustaške vlasti i okupatora, intenzivnija. (...) Ustaše su 1942. godine otkrile njegov rad, smijenile ga i deportovale u Jasenovac i iste ga godine ubile. Mnogi Livnjaci su tek kasnije saznali pravu istinu o Tomi Malešu.

Vezu sa Jelovićem uspostavio je Toni Mioč, član MK KPJ, koji je u ljeto 1941. godine, zajedno sa Jelovićem, ležao u gradskoj bolnici. (...) Iza toga, uslijedile su sabotaže kidanjem telefonskih linija, prisluškivanje razgovora o namjerama i planovima ustaša, naročito na liniji prema Korićini, Čelebiću, Sinju i Mostaru. Zahvaljujući tome, spašena je porodica — žena i četvero djece, lugara iz Korićine koga su ustaše ranije ubile.

Nalazeći se često na terenu gdje je vršio opravke TT-linija, Jelović je bio u mogućnosti da prisluškuje razgovore ustaških i domobranskih komandanata u Donjem Polju sa njihovim višim instancama u Mostaru ili Sinju. Tako je Mjesni komitet unaprijed bio obaviješten o mnogim planovima, namjerama i pokretima ustaških i domobranskih jedinica.«[5]

O aktivnosti članova KPJ i SKOJ-a, kao »partizanskih«, zapravo partijskih obavještajaca, na planu zaštite srpskog življa od ustaških pokolja u Hercegovini, tadašnji sekretar ćelije KPJ u Konjicu Safet Alagić je zapisao:

»Ubrzo nakon formiranja NDH uvidjeli smo kakve mračne namjere žele da ostvare ustaše. Preko naših saradnika mogli smo na vrijeme to da saznamo, naročito kada se radilo o pokolju srpskog stanovništva na području Konjica i u susjednim selima. Zato smo slali članove naše organizacije KPJ i njene simpatizere da opomenu ugrožene pojedince i stanovništvo pojedinih sela da se sklone na vrijeme, kako bi se na taj način onemogućilo hapšenje i ubijanje ljudi.

Kad smo saznali da će ustaše izvršiti prvo hapšenje u Bijeloj i Bradini, u Bijelu smo poslali

Abdulaha Alagića da obavijesti srpski živalj. On je sa još nekima pošao u Bijelu, navodno kao ustaška patrola, ali je sutradan izvršeno hapšenje i odvođenje istaknutih ljudi, jer su ustaše preduhitrile naše upozorenje. U Bradinu smo poslali Vinka Borasa i Nikicu Jurića, članove KPJ, sa zadatkom da pođu kod Trifka Mrkajića, s njim porazgovaraju i upoznaju ga sa pripremama ustaša u Konjicu.«[8]

Vraćajući se u maju, ili u prvoj polovini juna 1941. godine iz Bihaća, gdje su bili radi uspostavljanja veze s bihaćkom partijskom organizacijom, u Veliku Kladušu, Anton Tone Hrovat i Huška Miljković, članovi KPJ, usput su u razgovoru s ljudima iz srpskih sela upozoravali stanovnike da ustaše pripremaju pokolje srpskog življa i skretali im pažnju da se čuvaju. O tome Ilija Sekulić, jedan od svjedoka, kaže:

»Jednoga dana čuvao sam krave pored puta kroz Zlopoljac. Naišao je čovjek u fesu. Zaostao je i upitao me imam li cigaretu. Bio je krupan i dosta velike okrugle glave. Nakon nevezanog razgovora rekao mi je: 'Mladiću, ja sam Musliman i zovem se Huška Miljković. Obavijesti sve ljude, Srbe u tvom selu i okolici, da se kako znaju i umiju sklone od ustaša. Neka nijedan odrastao Srbin ne čeka ustaše kod kuće, jer im je poglavnik Ante Pavelić dao pravo da istrebljuju Srbe. Svi Srbi treba da budu poubijani za tri mjeseca. Ali, ne treba se predavati i gubiti vjeru, jer doći će ubrzo vrijeme kada će se tome stati na kraj!«[7]

Ilija Sekulić se sjeća i događaja koji se zbio malo kasnije, neposredno poslije prvih masovnih ustaških pokolja srpskog življa oko Bihaća. Jedan od malobrojnih koji su uspjeli da pobjegnu sa stratišta, iz bezdanke na Zavalju, Milan Zec, tada mu je ispričao

»... da je u selo Osredak kod Ostrošca, nedaleko od Cazina, dolazio Mirko Turić, član KPJ iz Cazina. Rekao je da je razgovarao sa njim i da mu je Turić rekao da gdjegod može kaže da se ljudi sklanjaju od ustaša, jer postoji opasnost da ih odvedu i likvidiraju.«[8]

Bila su to dragocjena obavještenja bez obzira na to što oni koji su ih prenosili najvjerovatnije, nisu, ni bili svjesni da igraju ulogu obavještajaca.

Prikazujući događaje koji su prethodili ustanku na sektoru Ogulina i dolazak tadašnjeg sekretara Okružnog komiteta KP Hrvatske za Karlovac i člana CK

KPH Ive Marinkovića Slavka u grad početkom jula 1941. godine, trojica autora - Milan Bekić, Ivo Butković i Slavko Goldstein (Goldštajn) - kažu:

»Marinković je tada saznao i za dvije izvanredno značajne obavještajne veze što su ih u to vrijeme uspjeli uspostaviti ogulinski komunisti. Prije svega, ubacili su člana svoje ćelije Zvonka Mirta u organizaciju ustaške mladeži kao nastavnika gimnastike. Mirt u Ogulinu nije bio poznat kao komunist. Neki su ustaški funkcioneri vjerovali u njegovu odanost pa je on često saznavao .kakvi su im planovi. U nekoliko navrata ustaške jedinice iz Ogulina kretale su u pojedina srpska sela — Vitunj, Srpske Moravice, Gomirje Gornje i Donje Dubrave — s namjerom da pohapse sve muškarce. No, muškarci ih nisu dočekali kod svojih kuća. Bili su pravovremeno obaviješteni da ustaše dolaze hapsiti i sklonili su se. Obavještenja je putem svojih veza slao nastavnik gimnastike u ustaškoj mladeži Zvonko Mirt.*[9]

Ozrenski su ustanici 24. avgusta 1941. godine zarobili i strijeljali deset tuzlanskih ustaša.[10] Abdulah Šarajlić piše šta se zatim dogodilo:

»Saznavši za strijeljanje zarobljenih ustaša na Ozrenu, tajni ustaški odbor za istrebljenje Srba i Jevreja u Tuzli odlučio je da pozove kotarskog predstojnika iz Brčkog Vjećeslava Montanija, koji je već bio poznat po svojim krvavim progonima Srba i Jevreja, da dode sa svojim ustašama u Tuzlu i da uz njegovu pomoć izvrše odmazdu nad srpskim stanovništvom u gradu. Namjera im je bila da kvart Srpska Varoš razore, a stanovništvo pobiju i interniraju.

Doznavši za ovaj ustaški plan, Mjesni komitet KP je preko simpatizera KPJ organizovao konferenciju najuglednijih Muslimana da spriječe ovaj zločin. Konferencija je održana u prostorijama zanatlijskog udruženja Senata. (Ovo udruženje još odranije bilo je pod uticajem naprednih elemenata i služilo, s vremena na vrijeme, za akcije KPJ i SKOJ-a.) Tom prilikom u osudi ustaških zlodjela naročito se istakao dr Mustafa Mujbegović. Poslije konferencije trojica uglednih Muslimana na čelu s tuzlanskim muftijom Muhamed eff. Kurtom posjetili su ortskomandanta Hohbajera i potpukovnika Vista i izložili im protivljenje tuzlanskih Muslimana

ustaškim namjerama. Shvativši ozbiljnost situacije, njemačka komanda je pismenim putem zabranila ustašama da bez njene suglasnosti preduzimaju bilo kakve mjere odmazde. Pored Muslimana ovim ustaškim namjerama suprotstavljali su se i mnogi viđeniji Hrvati.«[11]

S pravom se može postaviti pitanje šta bi se dogodilo da Mjesni komitet KP nije pravovremeno saznao za ustaške namjere. Nažalost, nismo mogli da ustanovimo ko je u ovom slučaju odigrao ulogu obavještajca.

U gotovo istovjetnoj situaciji kao komunisti Livna, Konjica i Tuzle našli su se, premda malo kasnije, i komunisti Brčkog. Pišući o njihovu ilegalnom radu 1941. i 1942. godine, Asim Mujkić i Joco Vočkić pribilježili su i ovo:

»Neposredno prije nego će ustaše ubiti preko tri stotine Jevreja, među kojima je bilo i nekoliko skojevaca, partijska organizacija je saznala da se sprema novi pogrom. Hitno je održan sastanak sa desetak naprednih omladinaca Jevreja, koji su upoznati sa situacijom. Predloženo im je da idu iz grada i stupe u NOB. U to vrijeme postojao je siguran kanal za prelazak na Majevicu. Zahvaljujući razbijačkom djelovanju studenta Morisa Pape, koji je uporno tvrdio da će Jevreji biti transportovani u Palestinu, i da bi njihov izlazak to pokvario, ova akcija nije uspjela. Javila su se svega tri omladinca - jevrejska emigranta iz Austrije i to: Paul, Sep, i Hans Feiner, koji su stupili u NOV i poginuli kao rukovodioci u Narodnooslobodilačkoj vojsci.«[12]

Bilo je više primjera koji ilustruju napore da se pravovremenim obavještavanjem spasi srpski živalj od ustaških pogroma, naročito na Baniji i Kordunu, u Lici i u Hercegovini.

Savo Bogdanović, jedan od organizatora obavještajne službe na Kordunu, govoreći o prvom periodu ustanka, napisao je:

»Drugi važan problem bio je u tome da se prikupe podaci o namjerama i pokretu neprijatelja prema poluoslobođenim selima, da bi se sačekao i razoružao, a ugroženom stanovništvu omogućila pravovremena evakuacija.«[13]

Poslije stravičnog ustaškog zločina nad srpskim življem u selu Grabovcu (Banija) 24. jula 1941. godine, kada je pobijeno više od hiljadu i dvije stotine ljudi, žena i djece, preživjeli su pobjegli u planinu Šamaricu i tu se ulogorili.

»Početkom avgusta« - napisao je Pero Dražić — »u logor je došao Joco Milobratović i naredio meni i još dvojici da odemo u naše selo Veliki Šušnjar, da izviđamo i obaviještavamo o svemu što se događa u tom i okolnim selima. I u svako drugo selo je poslato po nekoliko drugova. .. Skupili smo podatke o kretanju i djelanju ustaša i vratili se u logor. Ovo sam radio do polovine avgusta, kad sam zbog stalnog izlaganja opasnostima, bez mogućnosti da se branim, odlučio da odem u gerilce.«[14]

Stanko Ćane Bjelajac piše:

»Obavještajni punktovi bili su posebno dobro organizirani u garnizonima Glina, Petrinja, Kostajnica i Dvor na Uni. Zbog toga neprijatelj nije mogao da nam pripremi iznenađenje. Veliki (je) broj primjera koji ukazuju o efikasnosti ove službe. Koliko je ova služba bila efikasna vidi se iz primjera koji navodimo: grupa skojevaca iz Gline kojom je rukovodio Branko Bačak, učenik iz Gline, koja je prema dogovoru dostavljala informacije o svakoj promjeni u glinskom garnizonu, izvjestila je Općinski komitet KPH Glinski Trtnik da ustaše iz Gline pripremaju plan genocida nad stanovništvom srpske nacionalnosti u šest sela: Luščani, Brnjeuška, Glinski i Majski Trtnik, Roviška i Majske Poljane. Ova sela se nalaze sjeverno od željezničke pruge Glina-Petrinja i ceste Glina-Banski Grabovac. Taj dio slobodne teritorije bio je dalja periferija centralnog dijela teritorije i izložen čestim ispadima ustaša iz garnizona Petrinja i Glina. Cilj ovih ispada bio je pljačka imovine i uništenje celog življa.

Međutim, na tom sektoru Partija je djelovala vrlo organizirano i efikasno pod rukovodstvom Općinskog komiteta KPH Glinski Trtnik. Sekretar komiteta KPH bio je Branko Drezga. Svako je selo imalo svoju partijsku, skojevsku i omladinsku organizaciju, NO i organizaciju AFŽ. Pored toga, sela su imala dobro organizirane seoske straže, koje su danonoćno obavljale funkciju osmatrača i ukoliko bi primjetili pokrete neprijatelja, na vrijeme su obavještavale stanovništvo o opasnosti. Naročito je dobro funkcionirala veza Komiteta sa grupom skojevaca iz Gline. Upravo zbog tako široke mreže obavještajnih punktova ispadi ustaša uglavnom su ostajali

bez rezultata. Zbog toga su ustaše bile sve više ogorčene na ponašanje stanovništva ovih sela. Posebno ih je nerviralo što im nije polazilo za rukom da sa toga područja pridobiju bar jednog čovjeka za svoga doušnika. Zato glinske ustaše, čuveni po zvjerstvima koja su počinili u glinskoj crkvi i nad stanovništvom srpske nacionalnosti u Glini uz pomoć ustaša iz Petrinje i crne legije iz Zagreba, kroje plan da opkole i pohvataju stanovništvo svih 6 sela bez obzira na uzrast, da ih djelom poubijaju, a djelom bace u logore smrti. I samo zahvaljujući na vrijeme primljenoj informaciji od glinske grupe skojevaca, ustaški plan je propao. Već u toku naredne noći narod je organizirano pod rukovodstvom Partije i ostalih društveno-političkih organizacija napustio sela, prešao željezničku prugu i povukao se u Šamaricu. Jedan dio starijih ljudi i žena nije se želio povući nadajući se da će tako spasiti nešto od preostale imovine. Međutim, nisu bili pošteđeni. Oni koji nisu imali sreću da nađu sigurnije sklonište bili su odvedeni i poubijani ili bačeni u logore, ali ona velika većina koja se povukla izbjegla je njihovu sudbinu.«[15]

Sa obavještajnog stanovišta interesantni su navodi Janka Mikšića koji na temu »Hrvati Maje spašavaju Srbe u Maji i okolici poslije grabovačke akcije« izvršene 23. jula 1941. godine u selu Grabovcu na Baniji kaže:

»Kad su uslijedila masovna hapšenja i proganjanja Srba, bilo je presudno važno imati informacije o ustaškim akcijama i o tome obavještavati stanovnike okolnih srpskih sela da se sklanjaju i izbjegavaju hapšenje.

Trebalo je u ustaškom taboru u Maji pratiti razvoj događaja i upoznavati planove ustaškog rukovodstva.

Ćim sam saznao za dolazak petrinjskih ustaša u Maju, dana 26. srpnja, o čemu me obavijestio Pavao Tusić, općinski pisar, rekao sam svom ocu Franji Mikšiću da nadzire prilazni put iz Dolnjaka u Maju, Duri Davidoviću da nadzire prilazni put iz Svračice u Maju, a Pavla Tusića zamolio da osmatra prilaz iz Dragotine i centar sela i da obavještavaju Srbe koje putem sretnu da se odmah udalje iz sela jer će biti uhapšeni.«[16]

Nikola Biuković i Stevo Travorić također pišu o događajima na Baniji 1941. godine:

»Dvanaestog srpnja 1941. partijska je organizacija bila obaviještena da je u Malu Gradusu stiglo 12 ustaša sa zadatkom da odvedu u internaciju nekoliko uglednih obitelji iz Male i Velike Graduse, i da će doći i u Svinicu po dvije obitelji. Za doček ustaša iz Graduse partijska je organizacija organizirala 25 odvažnih ljudi s pištoljima, s jednim karabinom i sa sjekirama, sa zadatkom da na ulazu u selo dočekaju ustaše i s njima obračunaju. Budući da u selu nije bio član OK KPH Sirnica Dragić, nego se nalazio u Velikoj Gradusi, partijska ga je organizacija obavijestila po kuriru o svome planu, a on je naredio da se ljudstvo odmah povuče, bez obzira na ishod akcije, i da se narod skloni u šumu, da se selo ne bi izlagalo opasnosti od većih represalija okupatora i ustaša. Tako je i učinjeno. Ustaše su došle u selo, kako je partijska organizacija i bila obaviještena, pa kako nisu našli nikoga drugog, odveli su dvije žene i četvoro djece, koje su sutradan pustili.«[17]

»Imali smo simpatizera i medu radnicima Hrvatima. Ali ustaše su se njih čuvali, jer nisu bili sigurni na čijoj su strani. Skojevci su tada za dobijanje podataka od ustaša angažovali ljude pred kojima su ustaše otvoreno govorili o svojim namjerama, a ovi su to prenosili Poje Rudiju i Gusti Šornu, koji su obavještavali Sreski komitet. Bilo je i primjera da su građani Hrvati, koje niko nije organizovao za obavještajnu službu, sami javljali ljudima kojima su ustaše spremali smrt da se na vrijeme sklanjaju. Tako smo bez naročito velikih teškoća svakoga dana saznavali šta ustaše namjeravaju učiniti slijedećih dana.«[18]

Aktivnost partizanske obavještajne službe i u srednjoj je Bosni bila, naročito prvih mjeseci ustanka, znatno usmjerena na zaštitu srpskog življa od ustaških pokolja.

Vasilije Vasko Modić, koji je po naređenju Komande Prnjavorske partizanske čete organizovao tu službu, svjedoči:

»Usporedo s razvojem narodnooslobodilačkog pokreta, u prnjavorskom području razvijala se i obavještajna služba. U početku oružane borbe prikupljana su obavještenja o nailasku nepri-

jateljske vojske, kako bi se narod mogao pravovremeno skloniti ispred nje i kako ustanici ne bi bili iznenađeni, da bi se ubrzo zatim organizovalo prikupljanje važnijih podataka putem ljudi koji su živjeli u gradovima ili u njihovoj neposrednoj okolini. (...) Tako sam za Prnjavor, u kojem je bio ustaško-domobranski garnizon, imao čovjeka koji je organizovao obavještajnu mrežu u gradu. Bio je to Ivan Biljeg, s kućom na Ceru. On je u Prnjavoru imao ljude koji su mu slali podatke, i to: Poljake Jana Dronga i Ignaca Kuneckog, te Danu Simića i Fadila Imamovića, koji je u decembru 1941. godine izišao na oslobođenu teritoriju.«[19]

Osim obavještajaca koji su djelovali u Prnjavoru, Modić je našao saradnike i u selima između Prnjavora i Dervente (Nikodin Slatinac, Mirko Vasić, trgovac, čija je radnja bila u Štrpcima, na putu Derventa-Prnjavor, i Nikola Senka, Ukrajinac) te na sektoru Klašnica (Mladen Vukosavljević, Veljko Bundalo, Silva Tavčar, Slovenka):

»Uz pomoć ove tri grupe naše komande često su na vrijeme saznavale za namjere neprijatelja« — piše Vasko Modić. — »Tako smo na pet dana ranije saznali kada će neprijatelj, u drugoj polovini marta (1942 - primj. autora), izvršiti napad na Cer, pa smo na Cer, koji su držali dijelovi Prnjavorske čete, prebacili pojačanje iz Motajičke čete. Pored Prnjavorske čete, koja je držala položaj od Vučijaka do Muslimanskih Galjipovaca, u skladu s obavještenjem da neprijatelj priprema napad na Cer, u pripravnosti su bili i stanovnici Mraviće, Drenove, Gornjih Galjipovaca, Muslimanskih Galjipovaca, Muslimanske Mraviće, Ralutinca, Šarinaca i Vijačana. Sve je to bilo spremno da se evakuiše čim se javi da je neprijatelj krenuo.«[20]

Bilo je i slučajeva kakav ćemo sada opisati.

»Komanda II part(izanskog) bataljona nacional(no) oslob(odilačkog) pokreta Korduna i Banije« javila je 7. decembra 1941. godine »komandantu Korduna i Banije«:

»Obavještajnom službom doznalo se da će neprijatelj 1 ili 2 prosinca vršiti pokolj i paljevinu Krnjaka prema Veljunu. Da bi se zločinačka namjera neprijatelja sprečila, sa 2. četom bez 2 desetine i 3. četom bez 2 voda, kao i sa 3. vodom

3. čete ovog bataljona poseo sam Budačku Reku, ispred sela Beli Klanac do Skradske Gore.«[21]

Neprijatelj je zaista 2. decembra oko deset sati krenuo iz Krnjaka prema Veljunu i počeo paliti kuće. Međutim, zahvaljujući primljenom obavještenju, sačekale su ga 1. četa 1. bataljona i dijelovi 2. i 3. čete 2. bataljona i, nanijevši mu velike gubitke, prisilile ga na povlačenje.[22]

Na Kordunu je i godinu dana nakon izbijanja ustanka bilo slučajeva da su žitelji srpskih sela spašavani od ustaških pokolja zahvaljujući aktivnosti tada već stvarnih partizanskih obavještajaca u redovima neprijatelja. O tome piše i Dušan Opačić opisujući događaje koji su se zbili sredinom 1942. godine:

»Jedne noći padala je kiša kao iz kabla. Dva domobrana su došli do kuće Petre Mladen i Stanice (preko kojih su održavali vezu sa partizanima - primj. autora) i rekli im da ustaše spremaju rano ujutro napad na selo Crno Vrelo, kako bi uhvatili na spavanju seljake, koji su se vratili svojim kućama.

Ljudi, žene, djeca i starci, koji su se zatekli u selu, nečujno su se podigli i pobjegli prije dolaska ustaša.. .«^

Spomenuta dvojica domobrana, zapravo domobranskih podoficira, nalazila su se u to vrijeme u domobranskom uporištu na brdu Lisac, sa kojeg se štitio Pavlovac i Hrvatski Blagaj, i održavali vezu s Komandom 1. čete 2. bataljona 2. kordunaškog NOP-odreda.[24]

Zaštita oslobođenog teritorija, njenih stanovnika i njihove imovine uz pomoć partizanskih obavještajaca poprimila je s vremenom sve organizovanije oblike. To ilustruju i sljedeći dokumenti:

Štab 4. krajiške NOU-brigade dostavio je 11. septembra 1942. godine Komandi područja Drvar dopis:

»Obaviješteni smo od naše obavještajne službe da se priprema ofanziva Talijana na Drvar, te vam skrećemo pažnju na sljedeće:

1) Da se cesta Drvar-Ploča razruši do temelja, a naročito da se na cestu naslažu što veće naslage iz brine. Tako isto cestu u Karakašici.

2) Da u zajednici sa NOO pripremite da narod skloni žito, robu na sigurna mjesta, ukoliko bi došlo do ofanzive da narodu ne bi propala imovina. Samo pazite da ne bi tim pravili kakvu paniku, jer možda neće ni doći do prodora, ali bolje se unaprijed pripremiti da vas ne bi izne-

nadilo. Ukoliko bolje zarušite cestu utoliko će neprijatelj teže praviti prodor.«[25]

Sutradan, 12. septembra, isti je dopis partizanska komanda područja Drvar proslijedila Operativnom štabu za Bos. Krajinu:

»Izvještaj IV udarne brigade dostavlja se na uviđaj. Pristupljeno je odmah rušenju a Sreskom NOO stavljeno do znanja.«[28]

U vezi s tim dokumentima interesantno je ukazati na redoslijed obavještavanja: Štab brigade obavještava direktno Komandu područja, koja prosljeđuje taj izvještaj Operativnom štabu pod čijom je komandom brigada. Partizanski rat nije trpio birokratske odnose! Naime, da je Štab brigade najprije obavijestio Operativni štab, a on tek onda Komandu područja, gubilo bi se dragocjeno vrijeme.

Istovremeno, u septembru 1942, pred sličnim se problemima, s obzirom na zaštitu srpskog življa, našlo i partijsko i vojno rukovodstvo u Slavoniji. O tome je tadašnji član Povjerenstva Komunističke partije Hrvatske za Slavoniju dr Pavle Gregorić zapisao:

»U mjesecu septembru Povjerenstvo je preko obavještajne i informativne službe Štaba III operativne zone doznalo da neprijatelj priprema ofenzivu većih razmjera na oslobodilačke jedinice u Slavoniji. U vezi s time došlo je do sastanka članova Povjerenstva - Karla Mrazovića, Grge Jankesa i mene — .. ,«[27]

Odmah zatim Povjerenstvo je »svim komitetima, jedinicama i članovima K. P. u Slavoniji« dostavilo uputstvo u kojemu je stajalo:

»U vezi s predstojećom ofenzivom fašističkog neprijatelja u Slavoniji i upadanjem ustaških bandi u srpska sela, pljačkanjem i paljenjem tih sela kao i odvođenjem stanovitog dijela stanovništva u koncentracione logore, na prisilan rad u Njemačku kao i ubijanjem i zvjerskim klanjem srpskog stanovništva nameću se našoj Partiji hitni i vrlo ozbiljni zadaci. (...)

D) Sklanjanje neboračkog stanovništva.

Treba potanko uputiti stanovništvo da se žene, djeca i starci kao i bolesnici koji se mogu kretati povlače iz sela pred neprijateljem kada se on približi selu, ali da se nikako ne bježi za partizanima i da se uopće ne bježi predaleko od sela.. ,«[28]

Briga za sudbinu civilnog stanovništva oslobođenih područja i nastojanje da ono bude navrijeme oba-

viješteno o namjerama neprijatelja ostaće konstanta u radu partizanske obavještajne službe sve do posljednjih dana rata.

Kada su uoči i u trenutku njemačkog napada na Sovjetski Savez kvislinški policijski organi po direktivama Gestapa pripremali široku akciju hapšenja komunista, u mnogim su se gradovima našli pojedinci koji su pokazali spremnost da ih, bez obzira na rizik kojemu se izlažu, obavijeste o tome.

U Jablanicu je tih dana došla grupa ustaša iz Konjica. Šta se tada dogodilo, opisao je Salko Zebić:

»Pred säm mrak toga dana (sredinom juna), iz hotela, gdje je bio smješten ustaški tabor, došao je Grgo Komadina pred brijačnicu Ćemala Širbegovića, kod koga je radio Ahmet Beribak, zvani 'Maček', član KPJ. Tada sam sjedio na klupi ispred brijačnice. Prilazi mi Grgo i reče: 'Salko, hitno nadi Peru i Mirka Bilića, Nikolu Bojanovića, Mustafu Ćibera, (koga je MK KPJ za Mostar poslao na rad u Jablanicu na željeznicu) Sulju Čilića, Malović Bećira, a 'Mačeku' odmah reci, u brijačnici, da su došle ustaše iz Konjica koje će, sa jablaničkim ustašama, noćas da ih hapse. Neka hitno spašavaju glave*. Tom prilikom mi je rekao da će ovi ljudi, ako ne umaknu, iste noći biti poubijani«[29]

Salko Zebić je uspio da prenese upozorenje svima navedenima, premda su neki od njih stanovali van Jablanice.

»Vratio sam se u Jablanicu« — dodaje Salko Zebić. - »Sudeći prema obavijesti Grge Komadine, meni nije prijetila opasnost od hapšenja. Kada sam na biciklu prolazio pored hotela, vidio sam kako se ustaše spremaju da podu automobilom na Mirke. Vjerovatno su napravile nekakav raspored hapšenja, kad su jednovremeno pošli u akciju...

Komunisti u Jablanici su spašeni zaslugom Grge Komadine. (...) Ustaše su, pričao nam je kasnije Grga, bile nekako zamišljene i zabrinute, čak i uplašene. Vjerovatno su mislile kako im je mogla propasti ta akcija, pošto za nju niko živ nije znao sem njihove sabraće iz Konjica i Jablanice. Mora da su se čudili kako je moglo uopšte doći do toga da baš nijednog komunistu

iz Jablanice te noći ne uhapse. Bili su svjesni da im je ta prva akcija bespovratno propala!«[30]

Nešto se slično dogodilo i u Ćačku. Opisujući događaje koji su se odigrali 22. juna u Čačku, Milojica Pantelić, Radovan Marinković i Vladimir Nikšić kažu:

»Istog dana je u Čačku, u Gradskom parku, održan sastanak Okružnog komiteta KPJ... U toku samog sastanka naišao je omladinac Miloš Tadić, sin policijskog pisara, i dao spisak na kome su bila imena komunista koje je trebalo uhapsiti. Članovi Okružnog komiteta KPJ su se dogovorili da ove drugove odmah obaveste - kako bi se blagovremeno sklonili ispred naleta policije..,«[31]

Međutim, to nije bilo sve.

»Po naređenju Milana Aćimovića« - čitamo dalje u knjizi *Čačanski odred* navedenih autora, - »u Čačak je 23. juna stigao, sa grupom viših policijskih činovnika i žandarmerijskih oficira, policijski inspektor Petar Kunovčić sa zadatkom da, uz pomoć mesne policije, pohapsi istaknute komuniste. O tome je pre njih u čačansku poštu stigao telegram, pa je službenica ove ustanove Darinka Todorović izvestila o svemu Momčila Vilimanovića, člana Mesnog komiteta KPJ. Ispostavilo se, dakle, da je bilo tačno obaveštenje omladinca Miloša Tadića, pa je odmah organizovano da se svi komunisti sa spomenutog spiska sklone iz grada.

Racija je izvršena u noći između 23. i 24. juna, ali bez većeg efekta, jer su komunisti napustili Čačak.«[32]

»Teror nad komunistima bio je naročito pojačan od 22. juna...« - piše Nisim Albahari, tada član Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu. - »Već 23. juna, policija, na bazi kartoteke i evidencije, trebalo je da uhapsi 99 komunista. (Ovdje je riječ o evidenciji iz arhive bivše jugoslovenske policije u Sarajevu koju su ustaše naslijedili netaknutu.) Međutim, zahvaljujući patriotskoj pomoći i rodoljubivoj svijesti službenice Ele Momčinović, koja je radila kao administrativni službenik - daktilograf u ustaškoj policiji, već smo 22. juna imali kopiju spiska sa imenima onih koje je policija sutradan, ujutro, trebalo da pohapsi. Uspjeli smo gotovo sve drugove sa tog spiska na vrijeme obavijestiti, skloniti na sigurna mjesta i tako sačuvati. Ustaše su tada uhapsile sa-

mo drugove koji se nisu pridržavali odluke i uputstava Partije da se na vrijeme sklone (Lulo Frković, Pero Pešut, Leo Lučić i Hajnrih Fertig). Nedjelju dana kasnije, ustaška policija sačinila je novi spisak od dvadeset komunista, ali i taj spisak smo istim putem dobili i na vrijeme sklonili partijske kadrove i svoje drugove.«[33]

Ko je bila Ela Momčinović, objasnio je Milutin Đurašković:

»Nisim Albahari je dobio spisak svih onih koji treba da budu uhapšeni. Spisak mu je dala Ela Momčinović, svastika člana KP iz VTZ (Vojnotehničkog zavoda — primj. autora) Franje Šehtla, koja je radila u policiji kao daktilograf, pa je, prilikom kucanja imena za hapšenje napravila jednu kopiju više i odmah je donijela Nisimu..

I u Leskovcu je Partija imala svoje obavještajce u policiji. Zahvaljujući njima, svi su kompromitovani napustili grad čim je 23. juna iz Beograda stiglo naređenje o njihovom hapšenju. Zato je Banovinska policija iz Niša bila prisiljena da 9. jula 1941. raspiše potjernicu za njima:

»Potraga za odbeglim komunistima. Svim područnim organima u banovini. Načelnik sreza leskovačkog, aktom pov. broj 17 od 8. jula 1941. godine, dostavio je:...

Dana 23. juna tekuće godine, odbegli su iz Leskovca poznati komunisti i dosadašnjim traganjem nisu mogli biti pronađeni i to:..,«

Slijedila su imena devetnaest komunista.[35]

O hapšenjima komunista u trenutku njemačkog napada na Sovjetski Savez Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju navrijeme je obavijestio jedan od najznačajnijih partizanskih obavještajaca Janko Janković, koji je radio u Specijalnoj policiji.

Slučaj da je ulogu »partizanskog obavještajca« odigrao ljotićevac ipak je, čini nam se, jedinstven. Dogodilo se to u Smederevu, a o događaju svjedoči prvoborac Mirko Pandurović, poznatiji pod imenom Laza:

»Krajem juna, odmah posle napada Nemačke na SSSR, jedan moj školski drug, inače ljotićevac — Miodrag Jovanović, pokaza mi spisak sa imenima među kojima je bilo i moje, pa reče:

- Za dan-dva, svi ćete biti pohapšeni...

Upozorio me na ovo zbog starog prijateljstva naših roditelja.

Odmah javim sve Sariću i on zakaže sastanak u Godominu, na kome je zaključeno da jedan broj drugova prede u poluilegalstvo. Trebalo je da se što manje krećemo po gradu. Ukoliko izlazimo da to bude samo noću. Ali, ubrzo smo morali da se povučemo sasvim.«[38]

Prvih dana ustanka, prije nego što su se partizanski odredi konsolidovali, a i u kasnijim kriznim situacijama, sam je narod štitio partizane obavještavajući ih o pokretima neprijatelja.

Govoreći o raspadu ustaničke čete poslije intervencije talijanske divizije »Pusteria« u jesen 1941. godine i formiranju relativno male gerilske grupe u Zagredi, Blažo Burić kaže i ovo:

»Malobrojna gerilska grupa nije bila u stanju da kontroliše sve pravce ka Zagredi. Nije čak mogla kontrolisati ni najopasniji pravac od Danilovgrada. Ali je zato to moglo ostvariti stanovništvo Orašja. Stoga su oni veoma pažljivo i neprekidno osmatrali pravac od Danilovgrada i o svemu na vrijeme obavještavali gerilce Zagrade. Orašjani su besprekorno izvršavali svoj obavještajni zadatak i imali uvid u svaki pokret neprijatelja. Bez čvrste organizacije, to su činili sami seljaci, a naročito omladinci. Skoro svaki podatak o kretanju okupatora ka Zagredi stigao je na vrijeme i na pravo mjesto. Na ovom poslu naročito su se" isticali porodice Puniše Milića, Jovana Domazetovića, Krsta R. Popovića i Milovana Popovića. Bilo je za divljenje slušati brze i precizne izvještaje 'obaviještajaca' (Ikonijine, Vladove, Miloševe, Jovankine, Radivojeve, Jovove i Martine) koji su se pod prijetnjom smrti, nebrojeno puta, peli uz strmi Plato, naočigled neprijatelja, da bi na vrijeme obavijestili svoje drugove o nailasku okupatorske vojske.«[37]

A Jovan Radovanović opisuje događaj koji se zbio 20. septembra 1941. godine, kada su Nijemci još uvijek imali svoje garnizone u Užicu i Požegi:

»Za plan Nemaca da napadnu Požešku četu blagovremeno su saznali partizanski saradnici u Požegi. Kafedžija Miloš Božić je čuo da su 'neki Nemcima poverljivi ljudi' pričali — da će toga dana 'oni na Blagaji' videti šta je nemačka sila! On je brzo o tome obavestio drugo partizansko uporište u Požeškom polju, kod Petrovi-

ča vodenice. Odatle je kurir preneo obaveštenje, preko Gorobilja i Godovika, u Rečice, u komandu Požeške čete i štab Užičkog odreda, koji se nalazio u kući Radojka Tošića. Štab Odreda i komanda čete brzo su reagovali: postavili su zasede i uputili kurira u Ariljsku četu da je obaveste o mogućem napadu Nemaca.«[38]

Nadirući iz Užica i Požege, Nijemci su u borbi vodenoj tog dana pretrpjeli težak poraz: uz gubitke od pet mrtvih (4 vojnika i 1 oficir) i sedam ranjenih (2 oficira i 5 vojnika) morali su da se povuku u polazne baze.

Španski borac i jedan od organizatora ustanka na Kozari Obren Stišović Obrad sjeća se prvih akcija Karanske partizanske čete i jednog specijalnog načina na koji se ona obezbjeđivala od iznenađenja neprijatelja:

»Omladina iz sela je bila« - piše on - »posebno organizovana u akcijama praćenja i osmatranja neprijatelja. U prenošenju podataka o neprijatelju čobani su nam bili desna ruka. Oni su znali i dogovorene lozinke i znake kojima su nas obaveštavali, a da to neprijatelj nije znao, nije shvatio. S jeseni nam je poseban problem postalo obezbeđenje logora čete, jer su došle velike magle pa je vidljivost bila veoma slaba, a mogućnost da neprijatelj bane velika. To tim pre što je on tačno znao gde se nalazimo, uprkos tome što smo vršili neka manja pomeranja logora. Ali, mi smo doskakali i magli: sa čobanima, obično devojčičama i dečacima, ugovarali smo znake kojima su nas obaveštavali o nailasku neprijatelja. Oni bi kada je bila magla stoku obično čuvali oko šume gde smo se nalazili i u slučaju nailaska neprijatelja uglas bi zapevali ugovorenu pesmu. Kad bi naša straža čula tu pesmu znala je da je neprijatelj ili neko nepoznato lice blizu. U slučaju nailaska nepoznatog lica naša patrola bi ga presrela i ustanovila o kome se radi.«[39]

U toku cijelog rata, ne baš rijetko, s partizanskom su obavještajnom službom saradivali pojedinci koji su zbog vlastite bezbjednosti ili nekih drugih razloga ostajali potpuno anonimni. Čini nam se da o njima najbolje govori nekoliko rečenica iz operativnog izvještaja koji je Štab V Operativne zone Narodno-

oslobodilačke partizanske vojske Hrvatske 4. decembra 1942. godine dostavio »komandantu Narodno-oslobodilačke vojske Hrvatske«:

»... Raspoloženje za našu borbu osjeća se svakim danom. Iz mnogih mjesta od nepoznatih ljudi stižu nam planovi dotičnoga mjesta sa svim tačnim oznakama neprijateljskih posada. Tako napr. nekidan dobili smo detaljan plan Delnica. Stanovništvo Gorskog Kotara očekuje svakim danom kad ćemo ući u Ravnu Goru i Mrkopalj i aktivnije pomaže nego do sada.«[40]

Veliko je pitanje koliko su podaci anonimnih obavještajaca mogli biti korisni, ali njihovo postojanje i aktivnost u našem partizanskom ratu činjenica su koju smo morali registrovati.

Načelnik Vrhovnog štaba NOP i DV Jugoslavije dostavio je 26. aprila 1942. godine »drugu Radu* (Radi Hamoviću), komandantu Kalinovičkog NOP-odreda dopis u kome kaže:

»4) Oko Kalinovika selo Gradina sve je u špijunskoj talijanskoj službi. Potrebno je sve selo kazniti. Način kazne vi odmjerite.«[41]

O čemu je riječ?

Samo dan ranije, 25. aprila, zamjenik komandanta Kalinovičkog NOP-odreda Vojislav Dokić dostavio je Vrhovnom štabu izvještaj u kome je stajalo i ovo:

»Stanovnici sela Gradine skoro svi stoje u službi Talijana i na njih treba obratiti naročitu pažnju, jer prelaze i na našu stranu. Sa njima održava vezu jedan talijanski narednik, karabinjer koji ima veliku moć u Kalinoviku. On od ljudi u Kalinoviku i iz ovog sela, a naročito od žena, mnoge stvari saznaje.«[42]

Bili su to podaci što ih je, pored ostalih, donio Vojislavu Dokiću partizanski obavještajac Jovan Cerović, koji je upravo bio pobjegao iz Kalinovika u partizane.

Međutim, u međuvremenu, 25. aprila, Tito je iz Foče, kao da je predosjećao šta bi se moglo dogoditi, poslao pismo načelniku Vrhovnog štaba koji se nalazio na položajima prema Kalinoviku. Pismo je počinjalo riječima:

»Javi Radu (Hamoviću) da ne pretjeruje u strijeljanju. Selo Gradina ne smije se paliti, već kazniti samo krivce. Strijeljati se moraju samo oni kojima se dokaže petokolonaški rad.«[43]

Titovo je naređenje stiglo navrijeme.

Malo je sačuvanih dokumenata i sjećanja na aktivnu obavještajnu saradnju narodnooslobodilačkih odbora s partizanskim komandama.

Pišući o formiranju, seoskog NOO u februaru 1942. godine, u Obijaju kod Bosanskog Grahova, koje se nalazilo pod kontrolom četnika, i o ilegalnom radu tog odbora, Niko Đurić, predsjednik odbora, kaže da je jedan od njegovih glavnih zadataka bilo »prikupljanje i slanje podataka o neprijatelju«, te dodaje:

> »Kada sam morao napustiti selo Obijaj i otići u bataljon 'Gavrilo Princip', odbor je prestao sa prikupljanjem pomoći (za partizane - primj. autora), jer je to bilo suviše opasno, tim prije što nas je član odbora Mile Marić izdao i priključio se četnicima. Ipak, odbor je na čelu sa Stevom Perinovićem ostao i dalje u selu, prikupljao podatke o neprijatelju i nama slao ili ih je Stevo Perinović lično donosio. Ti podaci su za nas bili dragocjeni, jer su uvijek bili tačni i stizali na vrijeme.*[44]

Ubrzo nakon dolaska Vrhovnog štaba na sektor Glamoča, Komanda mjesta Glamoč javila je 8. septembra 1942. »Vrhovnom štabu N.O.P. i D.V.J. (za načelnika štaba)« sljedeće:

> »Na Čardačkim livadama (granica između Glamočkog i Jajačkog sreza) nalazi se 35 četnika, koji svake nedjelje održavaju pijacu na tome mjestu koje se zove Presedlo (blizu mjesta Čardaka).«[45]

Vjerovatno po naređenju načelnika Vrhovnog štaba, Komanda mjesta Glamoč preduzela je naknadne obavještajne akcije jer 14. septembra 1942. javlja Vrhovnom štabu:

> »Danas smo primili izvještaj od pretsjednika N.O.O. sela Zajaruge u kome nas izvještava da je drug Duro Žole bio na četničkoj pijaci na Čardaku i da je tamo saznao da se četnička banda Perice Vasića sprema i da je krenula u pravcu Crnog Vrha sa namjerom da tamo izvrši udar na naše magacine i bolnicu, jer su, kako izgleda obaviješteni da su naše snage tamo oslabljene. Isti izvještaj smo primili i od N.O. općinskog odbora iz Hasanbegovaca u kome nas po istoj stvari izvještavaju i traže vojničko pojačanje.
>
> Naši drugovi su dobili zadatak da po ovome doznaju što detaljnije (podatke) i ukoliko ih dobijemo, u toku ovoga dana ćemo vam ih dosta-

viti, jer oni trebaju da nam te podatke daju još danas.«[46]

O tome šta se dalje događalo nema podataka.

A Dušan Lazić, osvrćući se na okružnicu izdatu septembra 1942. s naslovom »Odluke Okružnog Narodnooslobodilačkog odbora u Sremu« čak protestuje:

»Ovde se kaže da mesni odbori nisu dovoljno ukazivali pomoć partizanskim jedinicama u obaveštavanju o kretanju okupatora i otkrivanju izdajnika i sabotera. Najverovatnije je da je ovakva ocena usledila zbog nepoznavanja pravog stanja na terenu. U najboljem slučaju, Okružni NOO je ovakav zaključak mogao da izvuče iz pojedinačnih slučajeva koji su bili usamljeni i nisu mogli predstavljati opšte stanje.*[47]

Vjerovatno je Dušan Lazić u pravu, ali na konkretne primjere obavještajne saradnje sremskih NOO-a i partizanskih komandi u toku 1941. i 1942. godine nismo naišli ni u dokumentima ni u sjećanjima.

Do prodora partizanskih obavještajaca u neprijateljske jedinice, ustanove i štabove nije dolazilo samo u većim neprijateljskim garnizonima, gdje su se, gotovo redovno, tom aktivnošću bavili posebni partijski centri ili komiteti — nego i u manjim mjestima, odnosno u mjestima koja su se, sticajem okolnosti, u datim vremenskim razdobljima nalazila izvan glavnih tokova NOR-a. Bio je to slučaj i sa Istrom i dijelovima Slovenije, našim krajevima koji su se između dva rata nalazili u granicama Italije. Tako Alojz Martinič, govoreći o djelovanju narodnooslobodilačkog pokreta, a zatim i Kraške partizanske čete na sektoru Gorice, piše:

»Drugove, koji su dolazili kod mene, interesovalo je, pored ostalog, stanje vojske u gradu, kretanje jedinica, naoružanje i sve što je bilo u vezi sa neprijateljskom vojskom. Ove podatke sam prenosio, a prikupljao sam ih sam, koristeći informacije drugih. Cela 1941. godina je bila veoma aktivna. (...)

Početkom 1942. godine došao je do mene Pepi Mlečnik, naš saradnik, koji je imao bliske dodire sa italijanskom vojskom, odnosno policijom. Policajci su dolazili kod njega u stan gdje ih je on opijao da bi što više doznao. Tada mi je rekao da smo Štefan Turel i ja u opasnosti, jer su policajci u pijanom stanju pominjali Štefana i

mene kao sumnjiva lica koja rade za oslobodilački pokret. O tome sam odmah obavestio Štefana. Smatrali smo da će biti bolje ako se povučemo iz grada, bilo da odemo u partizane, ili na koji drugi teren.«[48]

Komandir prve partizanske grupe koja je djelovala u Slovenskom primorju Ervin Dougan (Dolgan) Janez održao je 5. oktobra 1941. sastanak s aktivistima Osvobodilne fronte s područja Sežane. Josip Bolje Jamnik sjeća se tog sastanka i onog što se zatim događalo:

»U nastavku izlaganja Janez je podvukao da aktivisti moraju organizovati dobru obaveštajnu službu i kurirske veze. Medu fašistima, karabinjerima, u policiji, na opštini itd., moramo pronalaziti ljude koji će raditi s nama i obaveštavati nas o eventualnim hapšenjima koja se pripremaju i fašističkim pohodima protiv partizana. (...) No, niko ne kaže, produžio je Janez, da su aktivisti odnosno poverenici OF dužni da sve to sami rade. Za svaku akciju, bilo to među fašistima, karabinjerima, u fašističkoj policiji ili na drugom mestu, potrebno je organizovati, određene ljude, koji su međusobno u rođačkim ili prijateljskim odnosima, odnosno ljude koji imaju bilo koju vezu sa njima, a koji su u suštini naši i pokažu spremnost da stupe u vezu sa određenim fašistom, karabinjerom, policajcem, službenikom opštine ili vojnikom i pokušaju da ga pridobiju za saradnju sa nama.

Sutradan, 6. oktobra naveče, pošao sam u Štanjel do Andreja Grče (poverenika OF u Štanjelu) i s njim porazgovarao o zadacima koje sam dobio na jučerašnjem sastanku u Gornjoj Branici. Grča je potom u Štanjelu organizovao odličnu obaveštajnu službu među karabinjerima i u fašističkoj policiji. Naime, u njegovoj kući stanovali su pojedini fašisti i policajci. Među karabinjerima u Štanjelu bio je izvesni Antonini, a u fašističkoj policiji (Nikleo) neki Jože. Njih dvojica stalno su obaveštavali Grču o namerama karabinjera i fašističke policije protiv partizana ili protiv aktivista OF štanjelskog područja. Sem toga, ja sam za saradnju pridobio Emanuela Švagelja i(z) Kobdilja i Franca Furlana iz Štanjela. Oboje su bili viđeniji fašisti, pa čak i fašistički funkcioneri i svakodnevno su održavali kontakte sa sekretarom fašističke stranke Tokafodi-

jem (Toccafodi) u Štanjelu. Ova su dva čoveka aktivno radila za OF i pred fašistima se zauzimala za aktiviste OF, a obaveštavali su nas o svakoj nameri fašista.«[49]

Nešto slično događalo se i u Hercegovini, odnosno u Trebinju. O tome pišu Branko Krunić i Božo Vučković:

»Sem sa domobranima, krajem 1941. godine, uspostavljena je veza i sa podoficirima italijanske armije Karlom Maninijem i Ninom Vilanijem. Od Maninija su, s vremena na vrijeme, dobijana obavještenja o pokretima italijanskih trupa. On je bio sin italijanskog radnika, člana ilegalne KP Italije, ubijenog 1930. godine, prilikom pokušaja prelaska francusko-italijanske granice. Vilani je povremeno bio u društvu sa Maninijem i nije bio toliko otvoren, iako su i njegovog oca strijeljali Musolinijevi fašisti. Manini i Vilani su bili iz okoline Torina. Međutim, veza sa ova dva italijanska podoficira nije dugo trajala. Kao što je obavijestio Vilani, polovinom aprila 1942. godine Manini je bio otkriven kao komunistički agitator u vojsci, pa je odveden u Dubrovnik gdje ga je, vojni sud osudio na smrt i strijeljao. Vilani je uskoro napustio Trebinje.«[50]

Međutim, nastojanje da se obavještajno prodre u redove italijanskih okupatora dala su u Mostaru još u toku priprema za ustanak porazan rezultat. O tome piše dr Esad Brkić koji je tada, kao student medicine, bio član KPJ.

Prvih dana juna 1941. Aziz Koluder, član Mjesnog komiteta KPJ u Mostaru, došao je Esadovoj kući...

»... sa dvojicom italijanskih podoficira i predstavio im ih« — piše dr Esad Brkić — »kao članove KP Italije. Oba su, navodno, bili po zanimanju tehničari. Jedan se zvao Jozef Semencata. Bio je rodom iz okoline Padove, a drugi je bio Ivan Repić, Slovenac iz Istre, koji se odlično služio našim jezikom.

Trebalo je da sa njima dvojicom održavam vezu, i to u mojoj kući, što je značilo da ih izvještavam o eventualnim zahtjevima Partije, a od njih da primam sve informacije o zbivanjima u Sjevernom logoru, broju članova KP Italije i antifašistički nastrojenih vojnika, podoficira i

oficira, o čijem će se organizovanju starati Repić i Semencata.«[51]

»Na slijedeća dva sastanka« — piše dalje Esad Brkić — »sa njima sam bio samo ja. Na prvom našem sastanku obavijestili su me da su povezali još 2 člana Partije i 5 drugih antifašista. Tražio sam da me informišu o tome koji oficiri su antifašisti, da bismo o tome mogli da vodimo računa, jer smo imali adrese svih oficira koji stanuju u gradu. Po Azinom zaduženju, pitao sam ih o mogućnostima iznošenja oružja iz logora. Oni su me uvjeravali da je to zasad vrlo riskantno, ali da će oni razmisliti o mogućnostima - u kojoj mjeri i kako da se to realizuje. Prilikom razgovora sa Repićem, slučajno sam pogledao ispod stola. Primijetio sam da Repić pričepljuje nogu Semencatiju, dok mu je on prevodio moj prijedlog.

Kroz mene je prostrujala tako užasna sumnja, da sam se stresao. Ipak, nastavio sam razgovor.«[52]

O svojoj sumnji Brkić je obavijestio Koludera, ali ga je on ubijedio da nema razloga za to, da saradnju s Talijanima treba nastaviti.

Dr Esad Brkić dalje piše:

»Na samom početku jula 1941. godine, došao je kod mene, oko deset časova ujutro, Aziz Koluder i saopštio mi da ustanak neće početi iz grada, nego će se u planini formirati partizanski odred. Rekao mi je da saznam od Repića i Semencate kakvo je raspoloženje italijanskih vojnika antifašista i članova KPI da krenu u naš partizanski odred koji treba da se, čim se za to ukaže mogućnost, formira u okolnim planinama. ..

Slijedeće subote sastao sam se sa Repićem i Semencatom. (...) Kad sam Repiću saopštio novosti i izložio naše pitanje i zahtjeve, bio je zapanjen i vrlo uzbuđen, što se vidjelo i na Semencati — čim mu je Repić preveo moje riječi.

Jedno vrijeme obojica su čutala i, smješkajući se, upirali veseo pogled u mene. Onda su prsnuli u radostan i srdačan smijeh, pruživši mi ruke. Ja sam ih radosno prihvatio i stegao, smijući se sa njima. Repić mi je tada rekao kako su obojica vrlo radosni što mogu, zajedno sa komunistima Mostara, uzeti učešća u formiranju prvog partizanskog odreda. Rekao je da će sa

njima krenuti oko 20 vojnika antifašista i člana KP Italije. Ponijeće svo oružje i municiju, jedan teški mitraljez marke »breda« i dovoljno municije za njega, a i dosta ručnih bombi. Ja treba da ih o tome obavijestim blagovremeno - bar 4 dana ranije.«[53]

Međutim, i Repić i Semencati (Zemenkati) bili su oficiri OVRE! Esad Brkić i nekoliko njegovih drugova čija su imena saznali pohapšeni su, izvedeni pred talijanski prijeki sud, a zatim predati ustaškim vlastima...

Prikazujući razvoj narodnooslobodilačke borbe u Istri, Ljubo Drndić je napisao:

»U NOP se sredinom 1942. godine aktivno uključila i Angelina Sloković, koja je bila zaposlena u općini Pazin, u Uredu za izdavanje potrošačkih karata. Preko nje smo do kapitulacije fašističke Italije nabavljali regularno pečaćene legitimacije za naše ilegalce, dobivali specijalne bonove za podizanje veće količine hrane i obuće, pa i novčanih sredstava. Zajedno s Nadom Raner, koja je bila zaposlena u Sindikatu i uspješno obavljala slične zadatke, NOP je veoma paralizirao funkcioniranje tadašnjih fašističkih ustanova.

Andelina Sloković i Nada Raner dostavljale su organizacijama NOP-a i dragocjene podatke o brojnom stanju vojske, o naoružanju garnizona, o kretanju fašističkih agenata otkrivajući uspješno one izdajnike koji su se bili stavili u službu fašističke policije.«[54]

U svom radu o razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskom primorju Andrija Tus piše:

»Široka mreža organizacija NOP-a u čitavom Vinodolu stvorila se od početka ustanka i naša povezanost sa narodom omogućavala je da na vrijeme budemo obaviješteni o namjerama okupatora i njegovih slugu. Naime, sekretar partijske organizacije u Bribiru i (jedan od) glavnih organizatora ustanka Tomo Strizić, još u toku priprema za ustanak okupio je grupu omladinaca skojevaca (pretežno srednjoškolaca), koja je od srpnja 1941. godine, poslije formiranja partizanskog logora i odlaska članova Partije u partizane, postala glavna snaga NOP-a u Bribiru. (...) Mate Tonković bio je službenik u općini, pa su preko njega dobijeni razni obavještajni podaci, zatim imena vojnih obveznika koji su poziva-

ni u domobransku vojsku, kao i falsificirane legitimacije za ilegalne radnike kada je to bilo potrebno. Franjo Šimac, kao službenik pošte, bio je u mogućnosti da dode do mnogo važnih podataka koje je redovno dostavljao određenim kanalima u partizanski logor.«[55]

Saradnik partizanske obavještajne službe domobranski satnik Andrija Markić završio je život u tragičnim okolnostima. Kako se to dogodilo, opisuje Janko Mikšić. Opisavši kako je Markića upoznao kod svoje tetke Katine Bogunović u Glini i kako je on pristao da ga »obavještava o pokretima i jačini vojnih jedinica stacioniranih kao stalna posada u Glini«, te kako je Markić, između ostaloga, u decembru 1941. godine, preko Mikšićeve rođakinje Jole Bogunović doturio partizanima 2000 metaka, on kaže:

»Ta municija i drugi poslani materijal predavani su Duri Vujiću s kojim sam održavao stalnu yezu. Nekoliko dana nakon uspješnog prodora partizana u grad, jednog maglovitog jutra u studenom 1942. godine, iz zasjede su ga mučki ubili gestapovci u sokaku iza Sokolskog doma. Bojeći se pobune domobrana, ustaše su objašnjavali to ubistvo kao nesretni slučaj, tvrdeći da je Markića pogodio zalutali metak.«[58]

»Uspješni prodor« partizana u Glinu o kojemu govori J. Mikšić bio je ustvari neuspjeli napad na to ustaško-domobransko uporište izvršen 23. oktobra 1942. godine, ali razlog neuspjeha nije bio nedostatak podataka o neprijatelju.[57] A Andriju Markića nisu ubili gestapovci već pripadnici ustaške kontraobavještajne službe koji su sumnjali da Andrija sarađuje s partizanima, ali za to nisu imali dokaza.

O zbivanjima u Tuzli tih jesenskih dana 1941. godine Raif Mujezinović, predratni član Mjesnog komiteta KPJ, piše:

»Tada je partijska organizacija u Tuzli obaviještena da se priprema veliko hapšenje komunista. Ovo važno obavještenje je stiglo od članova SKOJ-a, koji su odmah poslije okupacije bili po zadatku ubačeni u fašističke organizacije u Tuzli. Zato je i uslijedila direktiva da svi policiji poznati komunisti pređu u strogu ilegalnost. Svi su oni sklonjeni po grupama na razna mjesta u okolini Tuzle.«[58]

Uz drugu rečenicu tog pasusa Mujezinović je uvrstio napomenu:

»Sjećam se da su u fašističke organizacije

ubačeni skojevci Braco Rolinger, Pepi Kulhanek, Enver Mešković i još neki.«

Međutim, nisu samo skojevci ubačeni u tuzlanske ustaške redove odigrali ulogu »partizanskih« obavještajaca u trenutku njemačkog napada na Sovjetski Savez. Učinio je to i građanin Tuzle od kojega se to uopšte nije moglo očekivati. O tome svjedoči Slavko Mićanović:

»Tako je Vlajko Mitrinović, srpski trgovac, čovjek već u godinama, inače veoma dalek u odnosu na komunistički pokret, čija su politička ubjeđenja bila na liniji integralnog jugoslovenstva, koji se godinama opirao prihvatanju ma kakve progresivnije političke misli i sam sebe smatrao načelnim i nepomirljivim neprijateljem komunizma, slučajno čuo neoprezno dogovaranje logornika, njegovog zamjenika i dvojice predstavnika mjesne nacionalsocijalističke organizacije o akciji koja je neposredno predstojala. Radilo se o hapšenju komunista 22. juna 1941. godine, koje je trebalo da se obavi u ranim jutarnjim satima. Taj lakomisleno vodeni dogovor obavljen je u ranim večernjim satima 21. juna 1941. godine.

Ozlojeđen postupcima nove vlasti, povrijeđen u svojim patriotskim osjećanjima i zabrinut za sudbinu naroda kome je pripadao, osjećajući, vjerovatno, u tom izuzetnom trenutku istorije, da su komunisti jedini mogući pravi protivnik stanja s kojim se on nije mogao da pomiri, trgovac je svjesno prihvatio rizik i potrudio se da na vrijeme obavijesti komuniste o onome što je čuo. Time je bitno uticao da plan čijem donošenju je bio slučajni i nevoljni svjedok ne doživi uspjeh, a za to mu bez sumnje pripada zasluga i priznanje.«[59]

Čini se da su partizanski obavještajci u Hrvatskom primorju ili Gorskom kotaru zimi 1941/1942. godine uspjeli da prodru i u jedan viši talijanski štab, ili bar u njegovu blizinu, jer u izvještaju Štaba Primorsko-goranskog NOP-odreda, poslanom 8. marta 1942. godine Glavnom štabu Hrvatske, nalazimo i ove podatke:

»Prema sigurnim informacijama saznajemo (informacije dolaze iz jednog talijanskog štaba) da je II Armata dobila naređenje za čišćenje šuma obalskog pojasa počevši od 26. II. 1942. g. Iz tih razloga zabranjeno je otsustvo talijanskim vojnicima te armije. Sam komandant II Armate

Ambrosio imenovan je za šefa talijanskog generalštaba, kao nagradu za uspješno priključenje Dalmacije Italiji. U cilju čišćenja šume talijanska vojska ima naređenje da se otsiječe primorski pojas od Korduna i Like. Poli(tički) komesar Mijo Vuletić (Ivo Vejvoda - primj. autora) — Komandant Veljko Kovačević.«[60]

Podaci navedeni u tom izvještaju pokazali su se u osnovi tačnima! Nažalost, nismo mogli utvrditi način na koji je partizanska obavještajna služba došla do njih.

I u Srijemu, koji se poslije okupacije našao u granicama tzv. NDH, pod ustaškom vlašću, narodnooslobodilački pokret počinje da se razvija već u ljeto 1941. godine. Na scenu istovremeno stupaju i partizanski obavještajci.

»U mnogim mestima Srema« - piše Matić Dule — »NOP je imao po jednog ili više ljudi zaposlenih u neprijateljevom aparatu preko kojih je dolazio do važnih obaveštenja o nameravanim hapšenjima, o pokretu njegovih snaga i drugim merama koje preduzima protiv NOP. (...) Karakterističan primer delatnosti saradnika NOP u neprijateljevom aparatu je bio, svakako u Irigu. Tu je grupa saradnika NOP na čelu sa Stevanom Pužićem obezbeđivala u toku čitave 1941. godine partijsko-političkim radnicima, uključujući i neke bivše političke zatvorenike, propusnice, lične dokumente, kancelarijski materijal i davala informacije i podatke o neprijatelju.«[61]

Kako su partizanski obavještajci već u prvom periodu ustanka djelovali u redovima srpske kvislinške policije, opisali su, između ostalih, Dobrivoje Aranđelović, Velimir Kostić Baješ i Đorđe Stanković Jole.

Kostić opisuje zbivanja u istočnoj Srbiji u jesen i zimu 1941. godine i zatim kaže:

»U neprijateljevim garnizonima smo organizovali vrlo jaku obavještajnu službu - negde direktno, a negde preko partijskih komiteta i simpatizera. Naša obaveštajna mreža je bila dobro organizovana i u redovima bugarske vojske. U Beloj Palanci i Svetoj Petki dobijani su podaci o kretanju neprijatelja, njegovim planovima i naoružanju... Nekoliko žandara iz Bele Palanke slalo je partizanima u decembru 1941. godine pored podataka vojne prirode, obuću, municiju i so. Vezu između Svrljiškog odreda i punktova u

Beloj Palanci i Nišu održavao je preko partijskog povereništva Nedićev podnarednik iz Čiflika. U četničkom štabu u Sićevu bilo je 12 simpatizera, među kojima i dvojica četovođa koji su Svrljiškom odredu dostavljali sve potrebne podatke. U sreskom načelstvu Bela Palanka radila su kao obaveštajci dva policijska pisara — Tiosav Pavlović i Arsenijević — i jedan šumarski inženjer - Mirko Protić.«[62]

Neovisno o tome, govoreći »o partijsko-obavještajnom radu organizacije KPJ u Leskovcu«, D. Aranđelović zapisuje i ovo:

»Pored indirektnog prikupljanja obaveštenja o namerama okupatora i policije, mi smo imali organizovane i na stalnoj vezi sledeče drugove, koji su radili po zadatku Partije na obaveštajnim poslovima: Dragoljub Vuković, pripadnik državne policijske straže, Anton Sikošek, agent u Predstojništvu gradske policije, Slobodan Simić, službenik policije i oficir Nedićeve straže, Milica Ješić, službenik Predstojništva gradske policije, i Mile Radenković, službenik Predstojništva gradske policije.

Partijska organizacija grada je preko ovih saradnika redovno informisana o snazi i namerama okupatora i policije protiv narodnooslobodilačkog pokreta...

Ove saradnike — obaveštajce NOP-a, koji su radili u neprijateljskim redovima, lično su držali na vezi pojedini članovi Okružnog komiteta KPJ. Oni su im davali pojedinačne i konkretne zadatke i od njih lično preuzimali obaveštenja ili naručene materijale.«[83]

Dorđe Stanković Jole iznosi interesantne pojedinosti iz rada partizanskih obavještajaca u leskovačkoj policiji, posebno Antona Sikošeka:

»Jedan od najvećih uspeha partijske organizacije svakako je prodor u policiju. Uspostavljena je veza sa Antonom Sikošekom, agentom policije, koja je dala divne rezultate u daljoj borbi sa neprijateljem. Sikošek, izbeglica iz Slovenije, inače agent policije, odmah po dolasku u Leskovac upoznao se sa Dragoljubom Vukovićem, pripadnikom Srpske državne straže, koji je bio saradnik NOP-a i koji je uspeo da pridobije Sikošeka za saradnju sa NOP-om. Sikošek je mrzeo okupatora i njegove sluge i pristao na saradnju. Po prirodi svoga posla mogao je mnogo da po-

mogne pokretu. Njegov posao se sastojao u pribavljanju ličnih karata, prijava za boravak u gradu, objava za putovanje van mesta stalnog boravka, pružanja obaveštenja o namerama policije, pribavljanju oružja i municije, omogućavanju izbegavanja policijske kontrole na železničkoj stanici i slično.

Da bi mogao da overava legitimacije i objave, Sikošek je napravio ključ kojim je otvarao sve fijoke pisaćih stolova u kojima su se čuvali pečati i formulari za izdavanje legitimacija i objava. Isto tako je iz spisa po fijokama mogao da sazna o predstojećim akcijama i hapšenjima i da na vreme obaveštava drugove... Sikošek je mnogo učinio i prilikom pregleda putnika i njihovog prtljaga na železničkoj stanici. Pored Sikošeka za NOP su radili Milica Ješić i Mileta Radenković. Kada je otkriveno da se u policiji nalaze saradnici NOP-a, iz Beograda je došlo nekoliko agenata Specijalne policije da izvide stvar. Bili su uhapšeni Sikošek, Ješićeva i Radenković, ali usled nedostatka dokaza oni su pušteni. No, i posle ovog hapšenja oni su nastavili saradnju sa NOP-om, tako da je došlo do ponovnog hapšenja i saslušavanja, ali bez uspeha. (...)

Specijalna policija dobila je naređenje iz Beograda da uhapsi Dimka Denovskog. Srećom, to je čuo Sikošek i požurio da ga obavesti. Zamolio je Dragoljuba Vukovića, saradnika NOP-a, da ga zameni na Vratima, a on je otišao u stan Denovskog u Ulici Pere Velimirovića. Tamo nije našao ni njega ni njegovu suprugu Veru, već je saznao da se Denovski nalazi na službenom putu u Beogradu. Zato je odmah poslao Slobodana Simića, službenika gradskog poglavarstva, aktivnog saradnika NOP-a, u Niš da sačeka Dimka i obavesti ga o svemu. Simić je ovaj nalog izvršio tako da je Denovski ostao desetak dana u Nišu, u stanu Dušana Puđe Save, odakle je prešao u Jastrebački NOP odred.«[64]

U *Hronologiji je*, pod datumom 19. 1. 1942. zapisano:

»U blizini Bribira (kod Novog) delovi 2. bataljona 'Matija Gubec' Primorsko-goranskog NOP odreda razbili žandarmerijsku patrolu od 41.

žandarma; poginulo 14, zarobljeno 16 i ranjeno 5 žandarma.«[65]

Među zarobljenim žandarima nalazio se i Slavko Rahelić, koji se među prvima predao. U toku saslušanja deklarisao se kao simpatizer NOP-a i izrazio želju da ostane u partizanima. Međutim, u koloni zarobljenih žandara koja je, pošto je puštena na slobodu, krenula prema Mrkoplju, gdje se nalazila neprijateljska posada, bio je i Rahelić! S njim je dogovoreno da u redovima neprijatelja bude partizanski obavještajac. Od tada je, prema svjedočenju Andrije Tusa, zahvaljujući obavještenjima Slavka Rahelića, Štab bataljona »Matija Gubec« raspolagao podacima »o značajnijem kretanju i namjerama neprijatelja«.[68]

Prema izvještaju ustaške Velike župe Modruš od 31. marta 1942. godine, »jedna trećina ove župe nalazi se pod nadzorom komunističko partizanskih odreda. . .«[67] U takvim uslovima Talijani su već sredinom marta odlučili da povuku svoje posade iz Mrkoplja i Ravne Gore, gdje su ostali samo oružnici i domobrani tzv. NDH. I šta se dogodilo?

»... ni povlačenje Talijana iz Mrkoplja nije prošlo bez borbe s partizanima« - piše Andrija Tus. - »Štab 2. bataljona 'Matija Gubec' na vrijeme je bio obaviješten o povlačenju Talijana, i već u 7 sati ujutro postavio je zasjedu u šumi zvanoj Plana, na putu između Mrkoplja i Lokava. Prema izvještaju oružničke postaje u Mrkoplju od 16. ožujka 1942, talijanska posada u Mrkoplju brojila je dotada 200 vojnika, tri oficira i pet podoficira. (...)

Prema sjećanju Rade Mrvoša jednog od sudionika ove akcije, vijest da Talijani namjeravaju napustiti garnizon Mrkopalj i ostaviti posadu oružnika i domobrana donijeli su u štab bataljona 'Matija Gubec', koji se tada nalazio na Planjavi u bribirskoj šumi, Ivan Tijan-Rocić i Vjeko Vukonić, iz mrkopaljske čete. Ta je četa posredstvom Tijana imala stalnu vezu s pripadnikom domobranske posade u Mrkoplju Slavkom Rahelićem.«[68]

Prethodnica talijanske posade pretrpjela je gubitke: 13 mrtvih i 1 zarobljen. Plijen: 10 pušaka, 2 puškomitraljeza, 3 automata, 6 pištolja, oko 20 ručnih bombi, oko 5000 puščanih metaka, cjelokupna oprema 15 karabinjera s ruksacima.

U Mrkoplju je poslije povlačenja Talijana ostalo 60 domobrana, oružnika i pripadnika seljačke zaštite.

Drugi je bataljon odmah počeo pripremati napad na tu posadu.

»... 17. ožujka upućen je u Mrkopalj drug Ivan Tijan-Ročić iz mrkopaljske čete da se s oružnikom Slavkom Rahelićem dogovori o detaljima napada... 19. ožujka 1942. u zoru.. ,«[69]

Akcija je izvedena u dogovoreno vrijeme. Poginula su dva partizana, a neprijatelj je imao četiri mrtva. Zaplijenjeno je 60 pušaka, 20 000 puščanih metaka i oko dva vagona hrane i različite vojničke opreme. Zarobljeno je 6 oružnika i 18 domobrana.[70]

U oslobođenom Mrkoplju istog je dana, 19. marta 1942. godine, održan narodni zbor. Među partizanima koji su prisustvovali zboru nalazio se i bivši oružnik - partizanski obavještajac Slavko Rahelić, koji je kraj rata dočekao kao oficir Jugoslavenske armije.

Preduzimanje bilo kakve ofanzivne oružane akcije, većih ili manjih razmjera svejedno, nemoguće je bez poznavanja bar najosnovnijih podataka o neprijatelju protiv kojega je ta akcija usmjerena. To je pravilo važilo i u jugoslavenskom partizanskom ratu već od njegovih prvih dana. A do neophodnih podataka o neprijatelju, to treba ponovno naglasiti, moglo se doći samo pomoću obavještajne službe, bez obzira je li ona postojala u klasičnome ili nekom drugom obliku, je li bila organizaciono postavljena ili je djelovala u nekim drugim oblicima.

U Drvaru je, na primjer, gdje se od stvaranja tzv. NDH nalazio jak domobransko-ustaški garnizon, organizovanje partizanske obavještajne službe počelo već u toku priprema za ustanak, iako se još nije znalo ni kada će, ni u kojoj formi ustanak započeti. Ljubo Babić, kojega je partijsko rukovodstvo za Bosansku krajinu u drugom tjednu jula 1941. godine postavilo za komandanta štaba za područje Drvara i Bosanskog Grahova, piše da su prije formiranja tog štaba...

»... imali obavještajnu mrežu, preko koje smo mogli pratiti kakve mjere preduzimaju ustaše i drugi organi NDH. U pošti je radio Niko Dejanac, član Partije. Iako je bio Srbin ostao je na tom poslu sve do početka ustanka; i upravnik pošte je bio naš simpatizer. To nam je mnogo pomoglo, jer je Dejanac prisluškivao sve razgovore i pribirao druga obavještenja.

U domobranskoj satniji nalazio se takođe

naš simpatizer Ivica Grbec, rodom iz Siska, koji nas je obavještavao šta se odigrava među domobranima. Iznosio je i municiju. Preko učiteljica Jele Bićanić i Bose Živković, koje su sa službom bile u grahovskim selima, obavještavani smo o stanju u Bosanskom Grahovu.«[71]

Organizacijom i radom »partizanske« obavještajne službe u Drvaru rukovodio je sekretar Sreskog komiteta KPJ u Drvaru Nikola Kotle, koji je o tome napisao:

»Još je preče bilo organizovati u samom Drvaru obavještajnu službu, koja bi obavještavala Sreski komitet o svemu što ustaše namjeravaju, kako bi se na vrijeme poduzimale odgovarajuće mjere. Na sastanku Sreskog komiteta donesena je odluka da zasada nijedan član Partije ne napušta svoje radno mjesto bez odobrenja sekretara komiteta. Izuzetak je mogao biti učinjen samo u slučaju ako neposredno prijeti opasnost po život. Komitet je takođe odlučio da ja, kao sekretar Sreskog komiteta, napustim posao i povučem se u ilegalnost, jer je partijska organizacija imala pune ruke posla.

Posao nisam odmah napustio, samo sam promijenio radno mjesto. Zamolio sam svog poslovođu da me premjesti za dvoritelja parnih kotlova, i to u noćnu smjenu, jer sam morao da organizujem obavještajnu službu, a to mi je bilo lakše obaviti dok sam zaposlen. Na novom radnom mjestu nisam se zadržao više od tri dana, ali je i to bilo dovoljno za organizovanje obavještajne službe. Za nas je bilo veoma važno da organizujemo tu službu i u pošti. (...) Zato je Dejanac bio najpogodnija osoba za obavještajnu službu u pošti, preko koje su dolazile gotovo sve naredbe drvarskim ustašama, bilo telefonom, bilo depešama. (...)

Svaka depeša ili telefonski razgovor kojeg su ustaše obavljale, išli su preko njega, a on je o tome redovno obavještavao Sreski komitet. Obavještenja dobivena od Dejanca bila su dragocjena.«[72]

O onome što se dogodilo kada je trebalo stupiti u akciju govori Milutin Morača opisujući pripreme za napad na Drvar, koji je izvršen 27. jula 1941. godine i koji je kasnije prihvaćen kao dan ustanka u Bosni i Hercegovini:

».. .ja sam tada dobio od štaba odreda« — kaže on — »i jedan krupan i sasvim određen zada-

tak: da napravim plan napada na grad Drvar i da isplaniram sve potrebne mjere za rušenje i zaprečavanje željezničke pruge i ceste Oštrelj--Drvar-Trubar. (Vele mi drugovi: 'Ti si rezervni oficir, učio si vojnu školu u vrijeme kada je naša Partija dala direktivu da se vojna obuka dobro savlada, pa nam napravi ove planove.') Imali smo sekcije i poveću skicu Drvara, tačan raspored ustaškog redarstva u Drvaru, jačinu i raspored njihovih oružanih snaga, plan celuloze i pilane, jačinu i raspored domobranske čete. Sem ustaških činovnika i pisara u Drvaru se nalazilo oko 250 naoružanih ustaša i, koliko se sada sjećam, 130-150 domobrana. Sve te podatke smo dobili od članova Partije i SKOJ-a koji su radili u gradu.«[73]

Partizanski obavještajci (»članovi Partije i SKOJ-a koji su radili u gradu«) dobro su obavili svoj zadatak: napad na Drvar potpuno je uspio i neprijateljski je garnizon uništen.[74]

»Topličkі NOP odred i delovi Kukavičkog NOP odreda« — zapisano je u *Hronologiji ORNJ 1941-1945. pod datumom* 9. oktobar 1941 - »napali: Prokuplje: razoružali i zarobili oko 100 četnika Koste Pečanca i žandarma; spalili arhive sreskog načelstva i opštine, zaplenili 1 mitraljez, 80 pušaka i milion dinara, iz zatvora oslobodili 28 zatvorenika, medu kojima 8 aktivnih partizana, i u zoru se povukli na Pasjaču pl(aninu).«[75]

Šta je prethodilo toj akciji i kako je ona pripremljena i izvedena, veoma je interesantno opisao Kiril Mihajlovski Grujica, komandir desetine, zatim komandir čete i komandant Topličkog NOP-odreda:

»Imao sam mogućnosti da pratim ceo tok priprema za napad i sam napad. Svakog dana su iz Prokuplja, iz mesnih desetina okolnih mesta dolazili na Beli kamen, Pasjaču ili Vidovaču naši ljudi, koji su nam donosili crteže gimnazije i drugih objekata gde su bili smešteni četnici Koste Pećanca i žandarmerija. Tako smo za nedelju dana imali potpun uvid u jačinu neprijateljskih snaga i njihov raspored. Onda smo mi rukovodioci, proučavali i organizovali obuku za taj zadatak. Od busenja smo napravili zgrade, postavljene onako kako su u stvari izgledale i locirane u Prokuplju. Svaka jedinica je znala svoju zgradu i uvežbavale se, na bazi definitiv-

ne odluke o napadu, rasporedu naših i neprijateljskih jedinica i postavljenih zadataka za napad. Ja sam vodio jednu grupu - Malojastrebačku, koja je imala zadatak da posedne položaje u zgradama oko osnovne škole i gimnazije, da iz tih zgrada, sa balkona i prozora, pošto smo imali sve to nacrtano, mitraljeskom i puškomitraljeskom vatrom sprečimo četnike i žandarme da izađu u rovove odakle je trebalo da pružaju otpor u slučaju napada.

Moja grupa je dobila dva vodiča iz jedne mesne desetine. Odnosno, svaka grupa, moja, Kukavička i Pasjačka, koje su imale konkretne zadatke, imala je svoje vodiče. Nismo išli ulicama, nego smo preskakali ograde, išli preko voćnjaka i dolazili do određenih objekata. Neprijatelja smo iznenadili. Nije se ni osvestio a mi smo zaposeli položaje i bili spremni za dejstvo. Tako je Prokuplje za pola sata bilo u našim rukama.«[76]

U članku *Rukovođenje ustankom u Toplici,* iz kojega potiču upravo citirani redovi, autor Kiril Mihajlovski Grujica kaže:

»U dubokom sjećanju mi je ostao napad na Prokuplje 3. avgusta 1941.« Međutim, taj datum nije tačan - provjerili smo to u više izvora — a Redakcija inače veoma solidno rađene edicije *Ratna sećanja, VEZE u NOB-u 1941-1945.* nije smatrala potrebnim da na to upozori čitaoce.

Na trenutak se ponovo vratimo svjedočenju Kirila Mihajlovskog Grujice. Opisujući događaje koji su uslijedili, on govori o revoltu Koste Pećanca zbog pretrpljenog poraza i velikoj akciji njegovih četnika protiv partizana koji su se bili povukli iz Prokuplja:

»Mi smo blagovremeno bili obavešteni o toj akciji četnika. Približavali smo se Pasjači i opet je tu Ćićko (Ratko Pavlović, španski borac - primj. autora) poslao neke žene i dao im zadatak da osmatraju područje Rastovničke crkve, Jovine livade i još neka mesta. One su imale zadatak da, kad se pojave četnici, viknu: 'Eno, stoka u Jovinim livadama...' 'Eno, stoka kod Rastovničke crkve', kao da obaveštavaju susede.«[77]

Taj specifičan ali vrlo efikasan oblik obavještajne aktivnosti, tj. dostavljanja obavještajnih podataka o dislokaciji neprijatelja, primjenjivali su partizani ne samo uz pomoć žena, već i starijih ljudi i djece koja su širom zemlje u toku cijelog rata često izigravali čobane ili su to zaista i bili. Nažalost, u krajevima

gdje su simpatije stanovništva manje ili više bile na strani četnika ili ustaša, istim se metodama u borbi protiv partizana služila i njihova obavještajna služba.

Čak i najmanje partizanske akcije zahtijevale su odgovarajuću obavještajnu pripremu. Upravo o takvoj akciji svjedoči jedan od organizatora ustanka u Slavoniji Dušan Čalić. Prikazujući stanje na sektoru Pakraca u septembru 1941. i formiranje Benkovačke partizanske grupe koja je, zajedno s komandirom Dušanom Marijanom Zucom imala samo sedam boraca, on piše:

»Kad sam se vratio u Benkovac odmah sam se sastao sa Zucom, koji je bio zadovoljan sa svojom grupom.

— Mi smo spremni za prvu bitku - rekao je, a onda smo se odmah dogovorili da se organizira napad na općinu u Rajićima. Poručio sam Čedi da odmah dode. Kad je stigao dogovorili smo se za napad. Čedo je sa svojim skojevcima trebalo da ispita stanje u općini, da sazna koliko je pandura, kako je općina čuvana, u koje je vrijeme najmanje stražara.

Podaci su brzo prikupljeni — Čedini su skojevci bili sve poduzetniji. I utjecaj na starije ljude se proširio. Nije to više bilo ono selo od prije pet mjeseci, kad se s nijednim seljakom nije moglo govoriti o ustanku. Sad su već mnogi bili za oslobodilački pokret.

Čim je Čedo 16. oktobra donio podatke o stanju u općini, o broju žandara i o njihovom naoružanju, poslao sam po Zucu. Objasnio sam mu prilike u Rajićima i rekao mu, da još iste večeri krenu u akciju. I u noći 16/17. oktobra 1941. Dušan Marijan je poveo petoricu svojih drugova u napad na općinu u Rajićima. Tešo Kezan nije sudjelovao u ovom napadu; on se tada nalazio na ispitivanju terena.

Napad na općinu je potpuno uspio. Samo dva pandura unezvjereno su gledala naoružane partizane. Zucina grupa je pokupila 3 puške s 30 metaka, 2 pištolja, a zatim je zaplijenila pisaću mašinu. Pandure su istjerali u selo, a zatim zapalili poreske i vojne spiskove.«[78]

U izvještaju Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva od 17. novembra 1941. našli su se poslije te akcije i ovi reci:

»Noću 16/17. X. oko 0,15 sati došlo je u zgradu obćinskog poglavarstva Rajić (kotar Novska)

6 nepoznatih ljudi, koji su iz općine uzeli 3 puške, 2 samokresa i 140 naboja, a zatim razbili 2 ormara i pisaća stola, te zapalili općinsku knjigu nameta (prireza) i još neke spise, poslie čega su se udaljili. Povedenom iztragom nisu se mogli pronaći ni ustanoviti počinitelji, no po svim znacima izgleda da je to lokalna občinska stvar - posliedica nesporazumaka i svađa, pojedinih stranaka u občini.«[79]

Ako u mjestu čiji je garnizon trebalo napasti nije bilo članova KPJ, skojevaca ili simpatizera NOP-a, odnosno ako nije postojala veza s njima, postupalo se drukčije: u mjesto su slani obavještajci da prikupe i donesu neophodne podatke. Tako je postupio i komandant »I Brigade Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Ljubo Babić kada je 21. septembra 1941. godine poslao u Knin dvojicu obavještajaca. Jedan od njih, Jovo Dragović, napisao je:

»... dobili smo Branko Vidović i ja zadatak... da odemo u Knin i preko drugova u Kninu ispitamo brojno stanje i namjere italijanskih snaga. .. Rano ujutro, 22. septembra, krenuli smo... Iako sam Knin i njegovu okolinu dobro poznavao teško je bilo usuditi se ući u njega zbog grahovskih ustaša... Mi propusnice nismo imali. Mnogo se žena sakupilo na ulazu idući na pijacu. .. Karabinjeri su im tražili propusnice, ali, zahvaljujući velikoj gužvi nisu svakog kontrolisali. Mi smo to iskoristili, ugurali se među žene i ušli u Knin...

Branko je bio član KPJ, a ja nisam. (...) ubrzo smo našli Nikicu Mijakovca. Bio je iznenađen našim dolaskom. (...) objasnili smo mu zbog čega smo došli. (...) Nikica Mijakovac je otišao da prikupi tražene podatke preko svoje obavještajne mreže, a mi smo ostali u kući... Za tri do četiri sata Nikica je donio podatke o italijanskim snagama u Kninu. (...) Kada smo ove podatke dobili odmah smo krenuli ... u pravcu Bos. Grahova. (...) Branko je otišao kod Ljube Babića i podnio izvještaj o izvršenom zadatku.

25. septembra 1941. godine kroz Bos. Grahovo je prošao fašistički puk u pravcu Resanovaca i, ova činjenica je potvrdila tačnost naših podataka koje smo donijeli iz Knina.*[80]

Opisujući aktivnost Levačke čete Pomoravskog NOP-odreda, Dragoslav Drakče Jakovljević govori i o pripremama za napad na Trstenik, jugoistočno od

Kragujevca, u sklopu kojih je trebalo doći i do podataka o snazi i rasporedu tamošnje posade. Taj zadatak povjeren je Miloju Milojeviću, članu Komande čete...

»On i Vita Marjanovac« — piše Dragoslav Jakovljević - »obukli su čohano odelo i, sa 5000 dinara u džepu kao ljudi koji idu da kupuju volove, krenuli u Trstenik. Prošli su most na Ljubostinjskoj reci i u masi drugih seljaka ušli u grad. (...)

Miloje je utvrdio da se u Trsteniku nalazi 30-40 žandarma, nešto finansa i 5 gradskih policajaca a povremeno se u prolazu zadržavaju i Nemci... Čim je stigao u komandu čete, Miloje je podneo izveštaj na osnovu koga je doneta odluka da se izvrši napad. Na osnovu sačinjene skice Trstenika i rasporeda žandarma, finansa i gradske policije u gradu, napad bi se izveo noću, 19/20. septembra.[8']

Tako je i učinjeno: akcija je uspjela, razoružana su 43 žandara i financa.[82] Nešto se slično zbilo početkom marta 1942. godine u Bosni, u blizini Glamoča. Štab 4. bataljona »Budućnost« 3. krajiškog NOP-odreda pripremao je napad na pilanu u selu Radaslijama koju su štitile talijanske i ustaške snage... O tome Simo Lončar piše:

»Da bi napad na pilanu što bolje uspio, da bi se ona sa što manje gubitaka zauzela i uništila, bilo je nužno dobro izvidjeti i ispitati koliko snaga ima neprijatelj oko pilane, te raspored i snage oko Glamoča. Iako su dobijeni izvjesni podaci o tome od partizanskih saradnika koji su bili u gradu, ipak je štab bataljona 'Budućnost' želio da provjeri tačnost tih podataka i da pribavi još neka obavještenja... Zbog toga su određena dva mlada borca koja su dobro poznavala grad i pilanu da prerušeni u seoske mladiće odu u grad, te izvide i ispitaju ono što je interesovalo štab bataljona. Trebalo je da jedan, po mogućnosti, izvidi snagu i raspored neprijatelja u gradu i neposrednoj okolini, a drugi pošto natovari na konjče nešto ječma i otjera ga u parni mlin kod pilane, da na licu mjesta izvidi i osmotri tamošnje obezbjeđenje. I jedan i drugi su odlično izvršili svoj zadatak i vratili se s dragocjenim podacima. Oko grada su na sve strane bile postavljene ustaške i talijanske straže, ali dalje od samog grada nije bilo nikakvih neprijateljskih

snaga. Ispred pilane u kući Dmitranića bilo je pet-šest ustaša koje su predstavljale neku vrstu zaštite pilane, a stražar je bio postavljen na glavnom ulazu u pilanu. U samom krugu pilane nije bilo vojske preko dana, a da li su preko noći dovodili jače obezbjedenje, to naš izviđač nije mogao provjeriti.«[83]

Akcija je izvršena 11. marta: neprijateljska je straža uz gubitke odbačena u Glamoč, a pilana je spaljena.[84] Štab Hercegovačkog NOP-odreda obavijestio je 3. februara 1942. godine Operativni štab hercegovačkih NOP-odreda o »akcijama čišćenja koje je izvršio Udarni bataljon na teritoriji Bilećkog i Štolačkog bataljona«:

»Zahvaljujući dobro organizovanoj obavještajnoj službi i pripremi za akciju, čišćenje je u potpunosti uspjelo. Nijedna od vodećih ličnosti četničko-petokolonaške bande nije umakla.«[85]

Početkom 1942. godine Milan Zorić, komandant Petrovačkog partizanskog bataljona, došao je na ideju da u Bosanski Petrovac, u kojemu se nalazila talijansko-domobranska posada i nekoliko četnika, pošalje svog obavještajca. Za taj je zadatak izabrao Milu Banjca bogatog seljaka, iz Šela Drinića. O razgovoru koji je vodio s njim o zadatku, Milan Zorić je pribilježio ove retke:

»— Sutra rano, Mile, krenućeš za Petrovac. Naići ćeš na naše položaje ispod Đurinovače. Ako te partizani zaustave, pokazaćeš propusnicu koju ću ti dati i oni će te pustiti. Kod žice i rovova dočekaće te neprijatelj. Za njega moja propusnica ne važi i od toga časa sve je u tvojim rukama. Možda će biti najbolje da kažeš da ti je neko bolestan i da si došao da tražiš lijek u apoteci. Sumnjivo će im biti kako smo te mi pustili, a ti se snađi kako znaš. O nama govori što god hoćeš, sve što će ti olakšati izvršenje zadatka.

— Ako poslije neko kaže da sam govorio loše 0 partizanima, šta će onda biti - priupita Mile.

— Ništa. Ja to znam — odgovorih.

— Sad je važno uspostaviti vezu sa Petrovcem i doznati kakvo je raspoloženje domobrana 1 četnika i kako se drže Italijani. Znaš da iz Petrovca ne mogu maknuti. Dobro smo ih stegnuli, pa da vidimo nadaju li se kakvom izlazu. Doznaj, ako ikako budeš mogao, ko je komandir domobranske satnije, odakle je i čime se bavio prije rata. Kad se vratiš, meni ćeš lično sve reći.

Nikom drugom ne smiješ reći ni riječi! Za sve druge u Petrovac si išao da tražiš lijek za ženu. Šta misliš ti o tom svemu?

— Mislim da je vrlo opasno i da mi može cvrknuti glava kao šibica. Ali, daj mi propusnicu, pa što Bog da i sveti Nikola - odgovori ozbiljno Mile.

Uzeh notes, napisah propusnicu za Petrovac i dadoh je Mili. Još jednom napomenuh da bude oprezan.[86]

Izvršavajući dobiveni zadatak, Mile Banjac je uspostavio vezu između domobranskog satnika Adema Kurtovića i Milana Zorića koja je 20. marta 1942. godine dovela do predaje njegove satnije partizanima!

Odmah nakon formiranja, 20. avgusta 1942. godine, Prva (kasnije Četvrta) kordunaška NOU-brigada krenula je sa Korduna za Žumberak da pomogne tamošnjem Žumberačko-pokupskom NOP-odredu. Put ju je vodio preko rijeke Kupe, pa preko ceste i željezničke pruge Zagreb-Karlovac. A upravo na sredokraći između ta dva grada ležao je gradić Jastrebarsko s ustaško-domobranskim garnizonom.

U noći između 25. i 26. avgusta brigada je prešla Kupu i zadanila u Kupčinskoj šumi. S brigadom su bili i članovi Kotarskog komiteta KP Hrvatske za Pisarovinu i borci partizanske čete »Kljuka«, nazvane tako po šumi u kojoj je imala svoje baze. Dogovarali su se da iduće noći, prilikom polaska za Žumberak, brigada usput likvidira neprijateljsko uporište u Jastrebarskom. Podatke o neprijatelju su imali, detaljna skica s neprijateljskim položajima se izrađivala, ali je trebalo preduzeti mjere da ne bude nekog iznenađenja. O tome član Kotarskog komiteta Nikola Brezović Prebeg piše:

»Član Kotarskog komiteta Ivica Lopaić, rodom iz Cvetkovića kraj Jastrebarskog, odmah je krenuo na put, da još jednom utvrdi stanje neprijateljskih snaga i raspored obrane, da detaljno razmotri sve prilaze u grad i organizira stalnu vezu koja će obavještavati o eventualnim promjenama u ustaškom garnizonu...

Oko pet sati poslije podne vratio se sa zadatka Lopaić s najnovijim izvještajem iz Jastrebarskog, po kojem su u skicu unošeni i najsitniji detalji i prekontrolisani dotad ucrtani bunkeri i druge prepreke. Kada je sve bilo gotovo, sazvan je starješinski kadar brigade — štabovi bataljona i komande četa — i počela je razrada plana za napad.«[87]

U noći između 26. i 27. avgusta 1942. godine 1. kordunaška NOU-brigada napala je neprijateljsku posadu u Jastrebarskom. U toj akciji, čijem je uspjehu nesumnjivo doprinijela i dobra obavještajna priprema, zarobljeno je tridesetak domobrana, zaplijenjeno isto toliko pušaka, spaljeno preko sto željezničkih vagona, uništeno nekoliko lokomotiva i istovremeno iz ustaških ruku oslobođeno 727-ero kozarske djece.

U vezi s tom akcijom interesantno je napomenuti da, sudeći po svemu, partizanski obavještajci iz Kotarskog komiteta KP Hrvatske za Pisarovinu nisu smatrali potrebnim da obavijeste štab brigade da u Jastrebarskom postoji ustaški logor za djecu sa Kozare i iz drugih krajeva. Naime, u zapovijesti za napad na to neprijateljsko uporište taj se logor i ne spominje, a istovremeno se u njemu naglašava i takva sitnica kao što je »izvršiti rekviziciju robe u trgovini Vrbas i Matšek«!

U izvještaju Štaba Grupe kordunaških NOP-odreda, poslanom 3. septembra 1942. godine Štabu Prve operativne zone, kaže se:

> »Podnosi se izvještaj o izvršenoj akciji na sresko mjesto Jastrebarsko, koju je izvršila I kordunaška udarna brigada, dana 26. 8. u 5 sati ujutro.
>
> Prema podacima, koje (je) prikupila obavještajna služba Udarne brigade u mjestu se nalazila neprijateljska posada od 120 domobrana, 20 žandara, 8 ustaša-pekara i 8 finanaca.«[88]

Prema tim, zaista preciznim podacima o neprijatelju, logor sa djecom uopće nije imao naoružanu stražu, što je dokaz da ustaše nisu vjerovale da partizani mogu doći do Jastrebarskog! To potvrđuje i dalji tekst tog izvještaja:

> »... Zapaljena je i baraka gdje su logorovala zarobljena djeca.
>
> Oslobođeno je iz koncentracionog logora 727 djece (svi koji su u tom logoru bili) rodom iz Bosne, Korduna, i drugih krajeva. Oslobođeno je i 20 odraslih iz zatvora od kojih su 2 Srbina. Djeca su liječnički pregledana, pa je ustanovljeno da je za put sposobno 587 djece, a deset je bilo nesposobnih i ostali su neko vreme na oporavku u Žumberku.«[89]

U toku cijelog rata primjenjivana je metoda slanja obavještajaca u neprijateljske garnizone, i to radi prikupljanja novih, a istovremeno i radi provjere podataka kojima su partizanski štabovi već raspolagali. Tako u jednom izvještaju Vojina Mitrova, obavještaj-

nog oficira Šeste krajiške brigade, koja je sredinom novembra 1942. godine učestvovala u borbama oko Bosanskog Novog i u napadu (neuspjelom) na grad, nalazimo i ove retke:

»Patrola koja je silazila u Ćelopek i poslala civile u Novi da tamo prikupe podatke večeras će otići da primi izvještaj. Ti podaci vjerovatno neće biti jako iscrpni i pouzdani.«[90]

Sutradan, 17. novembra, Vojin Mitrov je u novom izvještaju obavijestio štab svoje brigade:

»Sa Novim je uspostavljena i direktna i posredna veza.. .«[91]

Gotovo istovremeno, potkraj novembra 1942. godine, na području Travnika djelovala je i Peta crnogorska brigada, čiji je štab 26. novembra obavijestio štab svoje (Treće) divizije:

»7. — Naša 3 druga koji su prije 10 dana pošli za Turbe da uhvate vezu sa našom tamošnjom ranijom vezom još se nijesu povraćali, pa je vjerovatno da su pali neprijatelju u ruke.«[92]

Eto, u partizanskom je obavještajnom radu bilo i takvih slučajeva.

Partizanska obavještajna služba morala je da bude usmjerena ne samo prema neprijateljskim uporištima, već i prema saobraćaju — cestovnom, željezničkom pa i pomorskom, između tih uporišta. Upravo je na komunikacijama i dolazila do punog izražaja taktika partizanskog ratovanja. Bezbrojni su primjeri uspješnih partizanskih napada na neprijateljske kolone i željezničke transporte u toku narodnooslobodilačkog rata. A najvećem broju takvih akcija prethodila je uspješna obavještajna aktivnost.

Spajanjem partizanskih grupa s Viševice i Tuhobića u Hrvatskom primorju formirana je u septembru 1941. partizanska četa »Matija Gubec«. Vezu između čete i organizacije KP Hrvatske u Novom održavao je Ladislav Vivoda, učitelj osnovne škole u selu Mataija Draga. Jednog dana u školi se pojavila talijanska patrola.

»- Gospodine učitelju, kako ste? - upitao je Vivodu vođa patrole, talijanski poručnik.

— Dobro.

— Pa da, svi učitelji komunisti su dobro. Došao sam da Vas uhapsim.

— Dobro, ako je tako, ja sam tu.«[93]

Prema navodima Andrije Tusa, poslije niza provo-

kativnih pitanja, talijanski poručnik Mochi (Moki), kako se Vivodi predstavio, ispričao mu je da je komandir oružničke postaje iz Ledenica zahtijevao odobrenje da ga uhapsi, ali...

»... da je on to odbio do daljnjega, preuzimajući na sebe odgovornost dok detaljno ne ispita sve navedene razloge. Rekao je da oružnici iz Ledenica misle o njemu loše i da bi prema tome mišljenju morao biti odmah uhapšen. Pitao ga je ima li zabranjene literature, a nakon toga je razvio sekciju tog terena i postavio još izravnije pitanje: 'Gdje su vaši ljudi?' Vodite računa - nastavio je — za nekoliko dana 500 će talijanskih vojnika pretresati teren: Mošune-Stalak-Crna Draga. Dobio sam zadatak da obiđem sva ova vaša sela do Krmpota, i sutra ću opet k vama svratiti.«[94]

Kada je poručnik Mochi rekao Vivodi da mu je pravo prezime Smoković i da je Hrvat iz Istre, Vivoda je odlučio da s njim malo otvorenije razgovara. Talijanski je poručnik prihvatio takav razgovor,

»... priznao da je obavještajni oficir u puku (74. pješadijski puk — primj. autora), i dao podatak da 27. rujna polazi njihov kamion iz Novoga s hranom i plaćom za garnizon Jasenak, dodavši da će voziti dvostruko sljedovanje hrane. Kad ga je Vivoda, da bi provjerio kako će reagirati, pitao zašto mu sve to govori, odvratio je kratko: 'Možda će vam to trebati.' Treći dan poručnik je pošao da obiđe selo Bater i opet je svratio do Vivode... Dogovorili su se da se daljnja veza održava preko gostioničara Mite Nastasića u Novom.«[95]

Na osnovi podataka dobivenih od poručnika Mochia — Smokovića, Bribirski partizanski odred, odnosno četa »Matija Gubec«, postavila je 27. septembra zasjedu na cesti Novi-Jasenak-Ogulin.

»Pratnju kamiona činila su dva potporučnika (Sottotenente), podoficir (sergente), vozač i šest vojnika. Za tren oka svi su bili razoružani i postrojeni pred kamion. (...) Konstatirano je da je zaplijenjeno šest pušaka, dva pištolja, 60.000 lira i 10.000 dinara. (...) Kad je počeo istovar, vidjelo se da je sljedovanje prilično bogato. Bilo je tu oko 150 kg svježeg mesa, oko 200 kg svježeg kruha, zatim riže, makarona, šećera, graha, ulja, masti i još nekih namirnica.«[96]

Zahvaljujući detaljnim obavještajnim podacima, ta

je akcija izvedena brzo i uspješno, bez vlastitih gubitaka.

Talijanski poručnik Mochi-Smoković poginuo je sredinom 1944. godine kao oficir NOV i POJ!

Da bi obezbijedio koliko-toliko redovan saobraćaj na željezničkoj pruzi Sunja-Banjaluka, neprijatelj je u jesen 1941. duž pruge izgradio više od dvadeset uporišta sa stalnim posadama. Kozarski su partizani često napadali ta uporišta, ponekad s više a ponekad s manje uspjeha, te rušili prugu, ali je nikada nisu uspjeli duže vrijeme izbaciti iz saobraćaja; zahvaljujući intervenciji svojih jedinica koje su podržavali oklopni vozovi, neprijatelj je uvijek brzo opravljao prugu.

Trajnije izbacivanje pruge iz saobraćaja moglo se postići samo rušenjem željezničkog mosta preko rijeke Une u Volinji kod Kostajnice, i vijadukta u blizini mosta.

»Razmišljali smo o tome kako da izvršimo napad na Volinjski most« - piše u svojim sjećanjima Obren Stišović Obrad, španski borac, tada politički komesar Drugog krajiškog (kozarskog) NOP odreda. - »Ispitivali smo okolnosti i prikupljali podatke, ali smo dolazili do zaključka da su vrlo jake neprijateljske snage, da su bunkeri čvrsti, a mi nismo imali sredstava kojima bismo ih uništili. Prema tome, bilo je nemoguće uspješno izvesti akciju. Zato smo odustali od direktnog napada na Volinjski most. Nije bio samo u pitanju most nego i veliki vijadukt nedaleko od mosta.«[97]

Budući da je u svim napadima na neprijateljska uporišta duž željezničke pruge Sunja-Banjaluka, kako svjedoči Sava Kesar...

»... Za partizane... bio najopasniji oklopni voz, jer je brzo stizao u pomoć ustaško-domobranskim posadama ... rodila se ... ideja da se oklopni voz zaplijeni i pomoću njega razoružaju neprijateljske jedinice na željezničkoj pruzi, a zatim voz uništi«.[98]

Anđa Knežević, skojevka, do rata učenica prijedorske gimnazije — 1940/1941. završila je sedmi razred — živjela je poslije okupacije u selu Brezičanima, deset kilometara udaljenom od Prijedora. Na istoimenoj željezničkoj stanici nalazila se posada od tridesetak domobrana. Jedno je vrijeme komandir te posade bio domobranski oficir Milan Desput, rodom iz okolice

Gline, s kojim se Anđa upoznala i ubrzo shvatila da je politički napredno orijentisan, a možda čak i član KPJ- Tada je počeo njihov zajednički rad za narodno-oslobodilački pokret. Taj se rad uglavnom sastojao od doturanja oružja kozarskim partizanima. Desput je zatim prekomandovan u Prijedor.

Jednog zimskog dana Ratko Marušić, komandant 1. bataljona Drugog krajiškog (kozarskog) NOP-odreda, s kojim je Anda održavala vezu, rekao joj je da pode u Prijedor, pronađe Desputa i ugovori mu sastanak s njim. Ona je to i učinila.

»Vratila sam se i rekla Ratku da sam se sastala sa Desputom i da če doći« - piše Anđa Knežević. - »I zaista je došao.

U razgovoru između Ratka i Desputa govoreno je o napadu na oklopni voz. Dok su oni razgovarali bila sam prisutna i slušala kada su u sitnice razrađivali plan napada. Ratko je govorio kako će zauzeti oklopni voz, a zatim krenuti na Volinju i srušiti most preko Une, a onda se vratiti te razrušiti stanicu u Bosanskom Novom i krenuti u Prijedor, gdje takode treba srušiti stanicu.«[99]

Za prikupljanje podataka o oklopnom vozu, potrebnih za izradu preciznog plana akcije, Ivica Marušić Ratko je osim Desputa angažovao i bosanskonovsku partijsku organizaciju odnosno neke njene članove. O tome opširno piše Hamdija Omanović, tada član KPJ i željeznički službenik u Bosanskom Novom:

»Mi smo redovno slali izveštaje ... i obavještavali o načinu i vremenu kretanja oklopnih vozova i drugih neprijateljskih formacija. Jednog dana u željezničku stanicu je ušao seljak. Nisam ga poznavao. Nosio je torbu jabuka i nudio ih na prodaju. Došao je do mene, ponudio mi jabuke i dao znake za raspoznavanje. Sporazumjeli smo se i ja sam otišao za njim da 'izmjerimo' jabuke. Dao mi je pismo. 'Važno je', rekao je i ostavio i torbu i jabuke i žurno napustio staničnu zgradu.

U pismu koje sam dobio komandant Prvog bataljona sa Kozare Ivica Marušić Ratko tražio je podatke o naoružanju oklopnog voza i jačini posade. Tražio je i raspored vozova po prugama u podnožju Kozare.«[100]

Upravo u toku prikupljanja i sređivanja podataka neophodnih za akciju na oklopni voz bosanskonovska

je partijska organizacija provaljena i svi su njeni članovi morali da pobjegnu iz grada.

Nakon dolaska Hamdije Omanovića na oslobođeni teritorij, u Ratkov bataljon, ponovo su ispitane sve okolnosti i detaljno razrađen plan akcije. Odlučeno je da manji dijelovi 1. bataljona 2. krajiškog (kozarskog) NOP-odreda određenog dana i sata izvrše fingiran napad na neprijateljska uporišta u Svodni, u Blagaju i još nekim manjim neprijateljskim uporištima duž pruge Prijedor-Bosanski Novi te kod Volinjskog mosta, a da dvije grupe boraca istovremeno zauzmu položaje u blizini željezničke čuvarnice broj 10, prema Donjoj Dragotinji i prema Svodni...

Akcija je počela u noći između 5. i 6. januara 1942. godine.

Grupa od 15 dobrovoljaca, kompletno obučenih u domobranske uniforme i naoružanih pištoljima i noževima, pod Ratkovom je komandom došla do čuvarnice broj 10 i prisilila stražara da telefonom obavijesti Prijedor da su partizani napali Svodnu, da je grupa domobrana uspjela da se probije do čuvarnice i da hitno pošalju oklopni voz da ih primi i s njima produži u pomoć posadi Svodne.

I sve se odvijalo po planu. Oklopni je voz stigao i stao kod čuvarnice. Iz njega su izišli zapovjednik voza i ložač. I dok je Hamdija Omanović preuzeo brigu o zarobljenom zapovjedniku, Ivica Marušić se popeo na stepenice oklopnog voza i komandovao svojim »domobranima« da ulaze u voz. Tada je pukla traka zamišljenog plana: u trenutku kada je partizanski mašinovođa htio da uđe u lokomotivu, pravi je mašinovođa primijetio da je to sve partizanska varka, zalupio vrata lokomotive i voz je pod punom parom krenuo prema Prijedoru. U vozu su se našli Ivica Marušić i samo sedam partizana!

Šta se zatim događalo u vozu, ispričao je Rajko Vukmir, jedini od njih koji je izašao živ iz rata:

> »U oklopni voz ušao sam među prvim. (...) Neprijateljski vojnici su stajali ili sjedili. Jedan ustaša je sjedio na nekom sanduku ili nečem sličnom. Preko krila je držao pušku. Vjerujući da smo mi domobrani iz Svodne, počeo nas je izazivati: kakvi smo mi vojnici, šta se nismo borili? Voz je krenuo prema Prijedoru. Potegao sam pištolj 'valter' i uperio ga ustaši u grudi. Viknuo sam: 'Predajte se, mi smo partizani.' To su učinili i ostali drugovi. Ustaša ... opalio je iz puške pored mene. Pogodio je Milana Krnetića,

koji je pao mrtav. ... Naši pištolji su bljuvali vatru u gomilu neprijateljskih vojnika. Oni ... su se zbijali u gomilu, da bi se nekako zaklonili jedan za drugog, a to nam je pogodovalo. Fenjer je osvjetljavao vagon, pa ga nismo razbili. Poslije naših plotuna pitali smo ih hoće li se predati. Neki su kukali i vikali da se predaju. Razbacali smo gomilu mrtvih i ranjenih (moglo ih je biti oko 20). (...) Voz je jurio sve većom brzinom. Ivica Marušić stalno nam je javljao sa stepenica. Kada smo ga izvjestili da je sve gotovo, rekao je da slomimo mitraljeze i puškomitraljeze (ili da ih razmontiramo i izbacimo iz voza). Nešto smo polomili, a nešto je ostalo. Mrtvog Krnetića smo izbacili iz voza između Brezičana i Prijedora. Tom prilikom iz voza je iskočio Mile Bijelac, a nama je Ivica savjetovao da ne iskačemo do skretnice u Prijedoru, jer će voz usporiti pred skretnicom. Tako je i bilo. Kada smo prišli Prijedoru, voz je usporio. Jedan za drugim mi smo iskočili.. ,«[101]

Iako plan nije potpuno ostvaren, ta je akcija kozaračkih partizana, i u obavještajnom smislu dobro pripremljena, prema ocjeni Operativnog štaba NOP-odreda za Bosansku krajinu, bila »jedan od najvećih podviga u partizanskom ratovanju«.[102] Uz to, iste su noći dijelovi 1. bataljona, shvativši da je neprijatelj iznenađen, razbili posadu kod željezničke stanice Blagaj, većinu pripadnika jednog domobranskog voda zarobili, spalili željezničku stanicu i tamošnju tvornicu gipsa.. ,[103]

U *Hronologiji OBNJ* pod datumom 9. februar 1942. godine, nalazimo zapisano:

»Kod s. Batnoga (blizu Cetingrada) 2. bataljon 2. Kordunaškog NOP odreda napao italijansku kolonu, ubio 7 i zarobio 42 italijanska vojnika i oficira i zaplenio mnogo ratne oprema.«[104]

Početkom februara 1942. godine u pravcu neprijateljskih uporišta na liniji Velika Kladuša — Cetingrad—Slunj, djelovale su snage 2. bataljona 2. kordunaškog NOP-odreda, čija je 3. četa upravo ponikla iz prijašnjeg odreda »Široka rijeka«. O tome šta je prethodilo spomenutoj akciji izvedenoj na cesti Cetingrad—Slunj, piše Dušan Korać (na osnovi sjećanja Matije Marjanovića):

»Značajna je veza koju je održavao Dragan

Đaković između sela s cetingradskog područja Delić Poljane, Batnoge i drugih i odreda 'Široka Rijeka'. Preko ove veze odred 'Široka Rijeka' krajem januara 1942. godine dobio je obavještenje da će iz Cetingrada prema Slunju proći jedna velika ustaška kolona koja je imala zadatak da iz Slunja sprovede neki materijal s plaćama za ustaške garnizone Cetingrad i Veliku Kladušu. Na taj način omogućeno je odredu »Široka Rijeka« da postavi zasjedu u Batnogi u kućama Martinovića i Pavkovića i sačeka i razoruža spomenutu kolonu ustaša. Međutim, ta kolona nije naišla iz Cetingrada i već je komanda odreda donosila zaključak, tu na licu mjesta zasjede, na koji način treba kazniti ili osuditi neodgovorno obavještavanje. U momentu dok se tu raspravljalo u kuću Pavkovića stigao je Dragan Đaković s drugim izvještajem. On je odred obavijestio da ustaše neće proći, ali da će zato oko 15 sati naići kolona s jedanaest konjskih zaprega sa saonicama i oko 70 talijanskih vojnika koji tu kolonu sprovode iz Slunja za Cetingrad i Veliku Kladušu. Ovo obavještenje je bilo točno i odred je razoružao 70 Talijana i kočijaša - goniča konja. Tu su zarobljena četiri puškomitraljeza, 50 karabina i više pištolja, municije, novaca, pilića i drugih živežnih namirnica.«[105]

Nismo mogli utvrditi na koji je način Dragan Đaković dolazio do obavještenja koja je prenosio partizanima.

Kapetan Heyss (Hajs), šef mostarske obavještajne grupe (Gruppe Ic) njemačkog vojnoprivrednog oficira u Zagrebu, poslao je 16. marta 1942. godine njemačkom generalu u Zagrebu Glaiseu von Horstenau (Glezu fon Horstenau) izvještaj u kojemu se nalazio i ovaj tekst:

»U ponedjeljak, 9 marta kolona je dva puta vozila putem Mostar-Ćapljina-Stolac-Ljubinje i obratno. (...) Da bi ostatak duvana prevezla kolona je u utorak ujutro još jednom upućena za Ljubinje i oko podne krenula nazad. Oko 4 km iza Ljubinja na jednom platou kroz kamenjar iznenada je otvorena vatra na tri motorcikla sa prikolicama koji su bili na čelu. 6 vojnika, navodno, odmah su ubijena i kolona je zastala. Kolona se bila razvukla na oko 800 metara i od-

mah je dobila vatru sa desne strane iz neposredne blizine. Kolona je odmah primila borbu. Za kratko vrijeme ona je na cijeloj dubini napadnuta i sa lijeve strane kao i sa čela i začelja. Ona je stalno trpila teške gubitke u poginulim i ranjenim«'[011]

U toj su akciji Sitnički i Ljubinjski bataljon Operativnog štaba za Hercegovinu, uz gubitke od 9 poginulih i 17 ranjenih, ubili 27, ranili 12 i zarobili 45 njemačkih vojnika, uništili 12 kamiona i zaplijenili 11 puškomitraljeza, 3 mitraljeza, oko 60 pušaka, 4 radiostanice itd.

Petar Milidragović objašnjava kako je partizanska komanda saznala za pokret njemačke kolone. Prema njegovim navodima, on je do 1948. godine čuvao pismo kojim je Milenko Mićić, partizanski obavještajac u Ljubinju, obavijestio partizane o njemačkoj koloni. To je pismo približno glasilo:

»Sad stiže njemačka kolona koja je juče odavde odvezla duvan. Ne znam koliko vam je ova stvar poznata, pa možda će vas interesovati. Danas tovare ostatak duvana. Navodno, ovaj duvan je prodat još prije rata Njemačkoj. Kolona ima 32 kamiona, šest motorcikla sa prikolicama i jedan luksuzni auto. Pored šofera, kolonu prati oko 120 vojnika sa SS-oznakama. Opremljeni su dobro i sa puno automatskog oružja.. ,«[107]

Primivši Mićićevo obavještenje, Sitnički i Ljubinjski bataljon su postavili zasjedu na cesti Ljubinje-Stolac u rejonu sela Zegulja, na mjestu zvanom Badrljača...

Bila je to prva borba hercegovačkih partizana s Nijemcima i istovremeno prvi poraz Nijemaca u Hercegovini. Ubrzo se po selima čula pjesma koja je počinjala stihovima:

»Badrljačo, na mjestu si finu, Čuo te je Hitler u Berlinu.«

Još prije zvaničnog formiranja partizanske mornarice partizani su izvodili akcije i na moru. Tako su borci bataljona »Jozo Jurčević«, formiranog 6. juna 1942. godine od Makarske i Neretvanske čete, te od boraca iz Imotske krajine i s poluostrva Pelješca, poslije nekoliko uspješnih akcija na kopnu izveli i jednu akciju na moru. Kako je ta akcija pripremljena i izvedena, vidi se iz izvještaja koji je Štab bataljona »Jozo Jurčević« 2. avgusta 1942. godine dostavio »komandantu IV operativne zone, Dinara«:

»Dana 27. VII je primljen plan za potapanje parobroda 'Vis' koji je saobraćao Trpanj-Gradac-Makarska.

U susjednoj luci Podgora, gdje je parobrod saobraćao, ukrcali (smo) dva putnika koji će izviditi tko se sve nalazi na brodu, tako da našim snagama daju detaljne podatke u selu Živogošću gdje su čekali na izvršenje akcije. Putnici su dali detaljne podatke u Živogošću selu kakovo je stanje na brodu i tko se na istom nalazi. Na brodu je bio jedan od najzloglasnijih žandara u Primorju, l domobran i jedan bolesni žandar.

U spomenutom mjestu su tri partizana, naoružana pištoljima, stupili na brod, dok je jedan vod ostao u zaklonu pored same obale. Kada je žandar opazio naše borce, jednog je od njih poznao i stavio se u zaklon za pucanje a tako isto je učinio i domobran. Tada su naši borci skočili, oduzimajući im puške; pošto su pucali i nisu se htjeli predati, to smo sa njima na licu mjesta obračunali. Odmah smo pristupili iskrcavanju materijala. Pored brodskog materijala, zarobljena je hrana koja je bila određena za žandarmerijsku stanicu u Gradcu u količini od 150 kg.

Kad se svršilo sa iskrcavanjem materijala, brod se izveo iz luke, otvorili mu ventile i zapalili ga, na površini je stajao 1 1/2 sat dok je potonuo...«[09]

Osnovni zadatak obavještajne službe u ratu jest da pribavi i pretpostavljenom štabu navrijeme dostavi što tačnije podatke o broju, rasporedu, naoružanju, moralu, dislokaciji i namjerama neprijatelja kako bi se na osnovi tih podataka mogli da preduzmu ofanzivni poduhvati ili defanzivne mjere. Često se, međutim, gubi iz vida još jedna veoma važna funkcija te službe: prikupljenim i navrijeme dostavljenim podacima o neprijatelju ponekad treba spriječiti preduzimanje vlastitih akcija čiji ishod, s obzirom na sve okolnosti, nije siguran ili je unaprijed osuđen na neuspjeh.

Neka svjedočenja i dokumenti govore o tome da je Glavni štab Bosne i Hercegovine posljednjih mjeseci 1941. godine planirao i pripremao napad na Sarajevo dok je, s druge strane, i neprijatelj predviđao mogućnost tog napada.

Avdo Humo navodi da su oktobra-novembra 1941. godine u Sarajevu »bili stacionirani oslabljena nje-

mačka divizija, dva ustaška puka i oko 3000 pripadnika domobranskih snaga«,[110] dok u *Vojno) enciklopediji* nalazimo samo uopštene podatke: »Okupator je Sarajevu, kao gradu sa centralnim položajem u Jugoslaviji i velikim kapacitetom smeštaja, s tri aerodroma i znatnom industrijom, pridavao veliki vojni značaj. Zbog toga je u njemu neprekidno držao vrlo jake vojne i policijske snage.«[111]

Njemačka 718. pješadijska divizija u svom je sastavu imala dva pješadijska puka, jedan artiljerijski divizion i razne prištapske jedinice i službe, a pripadala je divizijama 15. talasa, koje su obezbjedivale okupirana područja te su kao posadne divizije imale oko 3 500 ljudi. Jedinice te divizije bile su dislocirane po čitavoj Bosni, a neki su dijelovi bili čak i izvan nje. U Sarajevu je bio Štab 738. puka te divizije s jednim bataljonom i divizijskim artiljerijskim divizionom - ukupno, oko hiljadu ljudi. Podaci Avde Hume o ustaškim jedinicama nisu tačni: u to vrijeme nisu postojali ustaški pukovi, a u Sarajevu su se nalazile I i II ustaška bojna, čija se jačina procjenjuje na 1100, odnosno 600 ljudi.[112] Domobranske pukovnije formacijski su imale 1626 ljudi, a topnički odjeli 421 čovjeka,[113] te, budući da se u Sarajevu nalazila 7. pješačka pukovnija s jednim topničkim odjelom, njihov je formacijski broj iznosio 2 047 ljudi, a stvarno je stanje bilo malo manje brojno. Ako uzmemo u obzir razne domobranske komande, zatim službe i manje samostalne jedinice, u Sarajevu se potkraj 1941. godine zaista moglo nalaziti ukupno oko 3 000 oficira, podoficira i vojnika. Međutim, u Rajlovcu se na aerodromu osim letačkog i pomoćnog osoblja nalazilo i ljudstvo tzv. 2. lučke bojnice, koja je u svom sastavu imala četiri satnije, te ljudstvo 3. protuaeroplanske skupine, koja je imala jednu tešku, jednu laku i jednu »svjetlosnu« (reflektorsku) bateriju. Skupina je brojila oko hiljadu ljudi, ali su neki njeni dijelovi bili u Slavonskom Brodu.[114] Dakle, domobranske snage u Sarajevu i Rajlovcu činilo je više od 4000 ljudi, a za odbranu Sarajeva neprijatelj je, skupa s njemačkim i ustaškim jedinicama, raspolagao sa najmanje 7000 ljudi.

Kolike su u to vrijeme bile partizanske ili, bolje rečeno, ustaničke snage koje su mogle učestvovati u napadu na Sarajevo i okolne neprijateljske garnizone?

Procjene se kreću oko tri do četiri hiljade boraca naoružanih isključivo puškama, puškomitraljezima i ručnim bombama! Uz to, u svim se odredima oko Sarajeva već potkraj 1941. godine osjećao jak uticaj čet-

ništva, što je u slučaju napada na grad moglo imati nesagledive posljedice!

Uglješa Danilćvić, tada član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Glavnog štaba BiH piše sljedeće:

»Osvrnuo bih se ovdje na jedno pitanje koje u našoj istoriografiji još nije razjašnjeno niti su saglasna mišljenja učesnika u tome događaju, tj. da li je pripreman, u to vrijeme, napad na Sarajevo. O tome se nekad tako govori kao da su to bile samo megalomanske ideje pojedinaca, štetne za ustanak u istočnoj Bosni, da je takav plan bio nerealan i nemoguć, a partizanska vojska koja je visila nad Sarajevom, kao i oružje i municija koji su dolazili iz Užica da su se mogli korisnije upotrijebiti na drugoj strani...

Što se tiče samog plana upada u grad, ni ja sam, iako sam bio član Glavnog štaba, ne bih mogao da se o tome precizno izrazim, jer sam se, u to vrijeme, bavio zadacima koji su se odnosili na druga ustanička područja. Međutim, znam da su takve ideje postojale, ali nisu ozbiljnije razrađivane.«[115]

Međutim, neki drugi neposredni svjedoci tadašnjih zbivanja na to pitanje gledaju donekle drugačije.

Avdo Humo je, na primjer, određeniji:

»Već u drugoj polovini oktobra i početkom novembra« — piše on — »Glavni štab BiH postavio je nama u Sarajevu zadatak da ispitamo mogućnosti oslobađanja Sarajeva, odnosno da prikupimo podatke o snazi neprijatelja, njegovom naoružanju i razmještaju tih snaga u gradu i najbližoj okolini, smatrajući da su mogućnosti napada na Sarajevo realne i da u tom pogledu treba obaviti pripreme.«[116]

Svjedočenje Olge Marasović blisko je Huminu:

»U novembru 1941. godine« — piše ona — »prišlo se stvaranju i oružanih udarnih grupa u gradu, koje su trebale da stupe u oružanu akciju prilikom eventualnog napada naših partizanskih jedinica na neprijateljski garnizon u Sarajevu. Mogućnost napada na grad ozbiljno je razmatrana i u partizanskim štabovima sarajevskog regiona i u Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu. (...) Partijska organizacija Sarajeva radila je na tome da i ona, u tom slučaju, izvršava određene zadatke i dä svoj doprinos tom napadu. Radili smo na zadacima prikupljanja

obavještenja o brojnosti i rasporedu neprijateljskih snaga; preko naših veza u neprijateljskim jedinicama tražili smo planove odbrane grada; za važnije objekte u gradu prikupljali smo obavještenja o rasporedu obezbjeđenja, itd. Iz tih razloga, jedno kraće vrijeme, smanjen je izlazak naših kadrova iz grada u partizanske jedinice, jer su, po toj orijentaciji, bili potrebni u gradu.«"[7]

Donosimo i svjedočenje Nisima Albaharija:

»Kolika je snaga partizanskih odreda u okolini Sarajeva bila pri koncu 1941. godine najbolje govori činjenica da su se Tempo i drugi rukovodioci nosili ozbiljnom mišlju da izvršimo napad na Sarajevo.«[118]

Sačuvano je i pismo Slaviše Vajnera Čiče, komandanta Romanijskog NOP-odreda, od 22. decembra 1941. godine. Saznavši od kurira Durmitorskog NOP-odreda da se jedan crnogorski odred nalazi na Metaljci kod Čajniča, on je 22. decembra obavijestio štab odreda o situaciji na širem prostoru Romanije i neposrednim planovima bosanskih partizana. Ukazujući na snažnu četničku propagandu kojom »uspijeva četnicima da razbiju naše čete što djelomično prelaze njima«, Čiča piše:

»*Naši planovi u najbližoj budućnosti jesu da oslobodimo Sarajevo,* (istakli autori) Vareš i dalje prema Zenici industrijsku oblast centralne Bosne, gdje bismo mogli mobilisati industrijski proletarijat i tako ojačani mogli se suprotstaviti četnicima. (...) molimo vas i predlažemo vam da što hitnije uputite barem jedan bataljon preko Foče u pravcu Trnova«, jer »bosanski seljak ima veliko povjerenje u Crnogorca kao borca i pravoga Srbina, i kada bi mu se moglo iz usta samoga Crnogorca dokazati da u Crnoj Gori nema četnika nego samo partizana (...) zaustavilo bi se prelaženje partizana četnicima i mogli bismo u Bosni spriječiti ono što se desilo u Srbiji...

Kod izabiranja bataljona koji bi pošli ovamo molimo vas da vodite računa o tome da to budu dobri, pouzdani, disciplinovani i hrabri bataljoni sa dobrom komandom, kod kojih je naročito pročišćeno pitanje pljačke,... *Ovo je naročito važno zbog toga, jer bi te čete trebale da uđu u Sarajevo,* gdje bi imale da osiguraju rad i spriječe svaku pljačku (istakli autori).«[119]

Savo Pređa, borac Romanijskog NOP-odreda i pu-

blicist, te Pavle Fukarek u sjećanju na Slavišu Vajnera Čiču, slavnog komandanta tog odreda, napisali su i ove retke:

»Koncem 1941. godine vršene su pripreme za oslobođenje Sarajeva pa je Štab Romanijskog odreda usmjerio u tom pravcu glavninu svojih snaga. Vodile su se oštre borbe oko ustaškodomobranskih uporišta u Mokrom i Palama, u stvari, tu se i vodila borba za Sarajevo. Romanijski bataljoni napadali su i jurišali nekoliko puta, ali bez uspjeha, jer se neprijatelj dobro utvrdio. Čiča je došao na taj sektor i neposredno rukovodio operacijama. Bio je preokupiran oslobođenjem Sarajeva, vjerovao je da partizani mogu osloboditi grad. Očekivao je susret sa porodicom.«[120]

Kad je već riječ o priželjkivanju komandanta Romanijskog partizanskog odreda, vrijedi se ponovo osloniti na sjećanje Avde Hume, koji je doslovno napisao:

»Sjećam se dobro i jednog pisma Slaviše Vajnera Čiče, koji je na komadiću hartije pisao svojoj porodici: 'Kad napadnemo Sarajevo, vi samo na vrata našeg stana priljepite cedulju - *ovo je stan Slaviše Vajnera Čiče* — i ne morate se bojati da će neko upasti u stan i da će vam se nešto desiti.' To otvoreno pismo koje je stiglo s drugim materijalima odnio sam Čičinoj ženi, a ona me je upitala kad će to biti. Odgovorio sam joj da ne znam tačno, ali vjerovatno se neće dugo čekati.«[121]

Slavišu Vajnera, »Čiču Romanijskog« cijenili su i voljeli borci partizanskih i ustaničkih jedinica i sigurno bi svaki od njih poštivao njegov kućni prag. Ali i ne samo borci. I narod je Čiču volio i poštivao. O tome najbolje govori tekst koji je Paško Romac posvetio svom susretu s Čičom. One noći kada su dijelovi Romanijskog NOP-odreda napali neprijateljski garnizon u Rogatici, on se zatekao na domak tog mjesta i ujutro, 23. oktobra, krenuo je u grad, u štab komandanta Romanijskog partizanskog odreda:

»... Ustali smo tek kada se uveliko razdanilo. U gradu se nije više čula pucnjava. Krenuli smo ne znajući gde se nalazi Čičin štab. No, nije nam bilo potrebno mnogo vremena da ga pronađemo. Svaki borac je znao gde se nalazi Čičin štab. Našli smo ga u jednoj muslimanskoj kući blizu samog centra Rogatice. Sedeo je u nekoj

fotelji nasred sobe. Pored njega defilovala je masa građana iz sela i grada. Ljudi su u koloni čekali da prođu pored Čiče. Tako nešto još nisam video niti gde pročitao. Posetioci su mu ljubili ruke i odelo. Ličio je na nekog sveca iz biblijskih priča. Visok, bled, koštunjav, dugačke i neobrijane brade sa velikom crnom šubarom na glavi. Podsećao me i na četnika po svojoj spoljašnosti. Izdavala ga je samo mala, ali crvena zvezda petokraka koja se jedva primećivala na velikoj crnoj šubari. Čekali smo da prođe kolona i da se tek tada javimo Čiči. (...) Tek kad je kolona prošla, predstavili smo se Čiči - romanijskoj legendi. Iako je bilo kratko vreme ratovanja, on je zaista postao legenda. Za Čiču je znao svaki seljak.«[122]

No, da se ponovo vratimo Sarajevu, za koje je Slaviša Vajner Čiča »vjerovao da ga partizani mogu osloboditi«. Ovde narod tada nije znao za Tita, Marka, Ročka, čika-Janka ni ostale naše rukovodioce. Znali su samo za svoga Čiču. On je za njih bio i ostao legenda.«[123]

Već spomenuti Savo Pređa, govoreći o borbama Romanijskog NOP-odreda potkraj 1941. godine, napisao je:

»Ustaška i njemačka komanda su očekivale napad na Sarajevo, pa su ubrzano izgrađivali odbranu, kopani su rovovi, izgrađivani bunkeri i postavljana žica oko glavnih uporišta. Zaposjele su stare austrougarske tvrđave na visovima iznad grada i pretvorile ih u odbrambene bedeme, koje nije bilo moguće osvojiti bez teškog naoružanja. Naročito su posvetile pažnju svojim uporištima u Palama i Mokrom. U stvari, tu se i vodila borba za Sarajevo.«[124]

O tome da je neprijatelj predviđao pa i očekivao napad partizana na Sarajevo govori nekoliko pronađenih dokumenata. Veliki župan Velike župe Vrhbosne Ismet Gavranefendić u izvještaju od 10. decembra 1941. godine, upućenom Andriji Artukoviću, ministru unutrašnjih poslova tzv. NDH, govoreći o opasnosti koju predstavljaju »odmetnici«, kaže i ovo:

»Evidentno je, da im je namjera ugroziti Sarajevo i da neće ništa propustiti, što im se čini mogućim za polučenje toga postavljenog cilja.

Ovu njihovu namjeru potvrđuje i napad na Zenicu i Begov Han, kao i prikupljanje odmetnika u tim krajevima želeći za sebe pridobiti rad-

nike željezare i rudnika Zenica u namjeri, da prekinu i onemoguće svaki promet na željezničkoj pruzi Brod-Sarajevo i time otežavajući opskrbu domobranstva i građana Sarajeva nadaju se postići opadanje morala i stvoriti nužne preduvjete i za sam napad na Sarajevo sa izgledima na uspjeh.*[125]

A u svom izvještaju od 17. decembra 1941. godine Komanda Abver u Beogradu piše:

»Prema izvještajima od 13. 12. napad usmjeren na Pale i Vareš samo su demonstracije koje treba da zamaskiraju namjeru ustanika da napadnu Sarajevo. Snažnija akcija na Sarajevo očekuje se iz pravca planine Jahorine prema jugoistočnom dijelu grada.«[126]

Zašto se, ipak, odustalo od napada na Sarajevo? Avdo Humo to objašnjava ovako:

»*Održali smo sastanak kome su prisustvovali drugovi iz obavještajnog centra, ja i još tri oficira:* jedan je bio avijatičar sa Rajlovca," jedan iz protivavionske odbrane, a jedan iz Komande domobranskih snaga u Sarajevu. Prvenstveno smo razmatrali plan odbrane Sarajeva...

Oficiri su bili veoma skeptični. Odmah su rekli da je napad bez teškog oružja, a možda i avijacije, komplikovan i gotovo nemoguć. (...)

Oficiri nisu znali kakva je organizovanost naše vojske i koliko snaga imamo, ali znam da su veoma sumnjali u uspjeh (istakli autori).«[127]

Ubrzo nakon tog sastanka Glavni štab Bosne i Hercegovine obavijestio je Avdu Humu »da zasad nema izgleda da se izvrši napad na Sarajevo«.[128]

Neuspjeli napad na Pljevlja i, pogotovu, kasnije stečena iskustva pokazali su da je takva odluka, *nesumnjivo donijeta pod uticajem domobranskih oficira, saradnika sarajevskog Vojno-obavještajnog komiteta,* spasila narodnooslobodilački pokret od teškog vojničkog i političkog poraza.

U izvještaju koji je 13. januara 1942. godine Vladimir Popović, delegat CK KPJ u Hrvatskoj, poslao iz Zagreba u CK KPJ, zapravo Titu, našle su se i ove dvije rečenice:

»Jedan vod III kord(unaškog) bataljona čekao je Pavelića pri povratku iz Italije, ali je zbog slabe obavještajne službe projurio prije, a odletio je vlak iza njega. Neki su iz pratnje poginuli, ali još nismo saznali o kome se radi.«[129]

U kasnijim pismima i izvještajima Vladimira Popo-

vića nismo naišli na nove podatke o toj akciji.

Pokušali smo da rekonstruišemo redoslijed događaja i utvrdimo u čemu je u ovom slučaju mogao biti propust partizanske obavještajne službe.

Talijanski ministar spoljnjih poslova grof Galeazzo Ciano (Galeaco Ćano) namjeravao je da početkom decembra 1941. godine zvanično posjeti Zagreb radi razgovora s poglavnikom tzv. NDH Pavelićem, ali je odustao od tog rizičnog putovanja.

»Hrvatska i talijanska policija ne jamče, da će moje putovanje u Zagreb proći u redu i donijeti uspjeha« — pribilježio je on 1. decembra u svoj dnevnik. — »Zato se moj odlazak u Hrvatsku odgađa za bolja vremena. Ovoga puta će Pavelić doći u Italiju. Sastanak će se, mislim, održati u Veneciji.«[130]

I kako to obično biva, onda kad gospodar neće da rizikuje glavu, to mora da učini sluga. Tako je Ciano dvije nedjelje kasnije, pod datumom 14. decembra 1941, dopisao:

»Putujem u Veneciju gdje ću se sastati s Pavelićem.«[131]

Sutradan, 15. decembra, u Zagrebu je objavljeno zvanično saopćenje u kome je rečeno:

»Danas je Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske otputovao u Italiju.. ,«[132]

Razgovori Ciano-Pavelić vođeni su 15. i 16. decembra u Veneciji, a zatim je Pavelić s pratnjom u Firenci 17. decembra posjetio nesuđenog hrvatskog kralja Tomislava II, tj. vojvodu od Spoleta i zadržao se kod njega na ručku.

Pavelić se iz Firenze, kako proizlazi iz zvaničnog saopćenja, vratio u Zagreb »iskićen zastavama« 18. decembra ujutro.[133] Znači: neuspjeli atentat na voz kojim je on putovao željezničkom prugom Rijeka (Sušak) - Delnice — Ogulin — Karlovac - Zagreb mogao je biti pokušan u noći između 17. i 18. decembra.

U *Hronologiji OBNJ* nalazimo registrovanu samo jednu diverzantsku akciju izvedenu u decembru 1941. na željezničkoj pruzi Zagreb—Karlovac—Ogulin—Rijeka:

»21. decembar — Partizani 2. bataljona 'Matija Gubec' minirali prugu Ogulin-Sušak (između Fužina i Lokve), izbacili voz iz šina i uništili lokomotivu.«[134]

Osim toga, u ediciji *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* čitamo:

»Geta Ličkog logora (po selu Lič) 6, 8 i 10. decem-

bra digla je u vazduh vozove na pruzi Lokve-Fužine - Drvenik.. ,«[135]

I 2. bataljon »Matija Gubec« i »Četa Ličkog logora« pripadali su Primorsko-goranskom, a ne Kordunaškom NOP-odredu, čiji je 3. bataljon djelovao na željezničkoj pruzi Ogulin - Plaški - Gospić - Knin - Split, kojom nikako nisu mogli da putuju Pavelić i njegova pratnja ni prilikom odlaska ni prilikom povratka iz Venecije!

Na željezničkoj pruzi Zagreb - Karlovac - Ogulin-Sušak (Rijeka), oko Donjih Dubrava, u vrijeme prolaska Pavelića i njegove pratnje djelovao je partizanski odred »Dubrave«, koji je 1. januara 1942. godine ušao u sastav 1. čete 2. bataljona Kordunaškog NOP-odreda. U historijatu tog odreda, što ga je napisao jedan od njegovih boraca Raco Rebić, spominje se jedna jedina akcija na željezničkoj pruzi u toku 1941. godine:

> »... 28/29. novembra izvršili smo diverziju na prugu između Gornjih i Donjih Dubrava. Naišavši na nabacano kamenje i puščanu vatru, mašinovođa je ubrzao vožnju te se vlak prekinuo — jedan dio odjurio je ka Donjim, a drugi ka Gornjim Dubravama.«[136]

Sudeći po svemu, na događaj o kojem govori Vladimir Popović mogli bi se odnositi jedino podaci u *Hronologiji OBNJ* pod datumom 21. decembra 1941. godine.

Vrijeme odlaska i pravac putovanja ustaškog poglavnika i njegove pratnje u Veneciju, kao i vrijeme i pravac njihova povratka u Zagreb bili su, razumljivo, prvorazredne tajne. To dokazuje i činjenica da je saopćenje o Pavelićevu putu u Italiju objavljeno tek 15. decembra, kada se on već nalazio na talijanskom teritoriju i tog istog dana u Veneciji vodio razgovore s grofom Cianom! Ipak, partizanska je obavještajna služba već tada mogla da pronikne i u takove tajne neprijatelja. Mogla je to učiniti preko veza u vrhovima hrvatskog domobranstva ili preko veza na Glavnoj željezničkoj stanici u Zagrebu ili pak na nekoj željezničkoj stanici duž pruge Zagreb - Karlovac - Sušak. No, uslijed nedostatka dokumenata i sjećanja učesnika u događajima nemoguće je odgovoriti na pitanje kako je partizanska obavještajna služba saznala za vrijeme nailaska kompozicija s Pavelićem i njegovom pratnjom i u čemu se konkretno u ovoj akciji mogla manifestovati njena slabost o kojoj govori Vladimir Popović.

OFANZIVA NA UŽIČKU REPUBLIKU

koncentracija koja nije uočena - njemačke rigorozne mjere tajnosti — nerealna procjena neprijateljskih snaga i namjera - je li održan jedan sastanak - tri miliona litara pogonskog goriva dopalo Nijemcima u ruke - Nijemci, ipak, nisu ostvarili osnovni zadatak — bitka na Kadinjači i jedan nevjerovatan podatak — i Tito se našao u životnoj opasnosti - tragična sudbina teških ranjenika - još jedna posljedica

Nakon povlačenja operativnih divizija koje su izvele aprilski pohod na Jugoslaviju na teritoriju okupirane Srbije ostale su tri njemačke posadne divizije (704, 714. i 717) sa štabovima u Valjevu, Topoli i Nišu. Ubrzo nakon izbijanja ustanka, već u toku avgusta 1941. godine, iz Grčke je u Srbiju doveden 125. pješadijski puk, a zatim je, sredinom septembra, iz Francuske prebačena u Srijem ojačana 342. pješadijska divizija sa više od 12 000 vojnika, podoficira i oficira. Prešavši Savu kod Šapca i Mačvanske Mitrovice, pukovi te divizije započeli su, potkraj septembra, prvu veliku ofanzivu protiv jugoslavenskih partizana. U sukcesivnim pothvatima »Šabac«, »Mačva«, »Cer«, »Krupanj«, koordiniranim s djelovanjem posadnih divizija i kvislinških jedinica, potiskujući snage Mačvanskog, a zatim i Valjevskog partizanskog odreda prema jugu, 342. divizija se posljednjih dana oktobra probila do Valjeva. Tada je nastao predah.

Shvativši da mu snage kojima raspolaže nisu dovoljne za efikasan obračun sa srbijanskim partizanima, opunomoćeni komandujući general u Srbiji Franz Böhme (Franc Berne) zatražio je od Vrhovne komande Vermahta (OKW) još jednu operativnu diviziju. Mada teška srca, Hitler je udovoljio njegovu zahtjevu: s istočnog je fronta povučena 113. pješadijska divizija. Njeni prvi ešaloni počeli su pristizati u prvoj dekadi novembra iz Ukrajine, sa sektora Žitomira, preko Beograda, na prostor Jagodine, Kruševca, Paraćina, Ćuprije. Istovremeno su počele i njemačke pripreme za ofanzivu na oslobođeni teritorij Užičke republike.

Prema sačuvanim dokumentima i svjedočenjima učesnika događaja u Srbiji 1941. godine, partizanska obavještajna služba nije uočila koncentraciju njemač-

kih i kvislinških snaga, pa ni njihove namjere. Razlog za to bila je, djelomično, činjenica da je ta služba tek nastajala, a djelomično je to bila i rigorozna tajnost kojom su pripreme »Pothvata Užice« bile obavijene...

Potporučnik Reichentaler (Rajhentaler) iz Pionirskog bataljona 342. pješadijske divizije zatekao se 18. novembra 1941. službeno u Beogradu. Pošto je obavio posao, navratio je oko devet sati naveče u kafanu hotela »Palas« i sjeo za omanji sto. Za susjednim stolom bila su tri njemačka poručnika. Očigledno nisu pripadali nijednoj od divizija koje su se u Srbiji borile protiv partizana jer su sve one bile pješadijske, a poručnici su na uniformama imali znakove brdskih lovaca. Potporučnik Reichentaler nije imao društvo i kako su njegove kolege za susjednim stolom glasno razgovarale, on ih je, htio ne htio, slušao...

Odmah nakon povratka u Valjevo 22. novembra 1941. potporučnik Reichentaler je štabu svoje divizije podnio izvještaj o onome što je čuo u kafani hotela »Palas«. Suštinu razgovora trojice poručnika s oznakama brdskih lovaca on je u tom izvještaju rezimirao ovim riječima:

> »Ovdje u Beogradu ukinuta je zabrana davanja odsustva, dok je još ostala na snazi za 113. i 342. diviziju, što se dovodi u vezu s pothvatom koji se planira na Užice.«[1]

General Hoffmann (Hofman), komandant 342. divizije, odmah je proslijedio izvještaj potporučnika Reichentalera opunomoćenom komandujućem generalu u Srbiji Böhmeu![2]

Koliki su značaj Nijemci pridavali čuvanju tajnosti u vezi s »Pothvatom Užice«, pokazuju još dva dokumenta iz arhive 342. divizije.

Prvi je okružnica generala Böhmea poslana »svim komandama i ustanovama« 16. novembra 1941. U njoj stoji:

> »Prilikom upotrebe telefona mora se najstrožije voditi računa o tajnosti i mogućnosti da neprijatelj prisluškuje.«[3]

Drugi dokument je naređenje generala Hoffmanna od 18. novembra 1941. godine 1. bataljonu 202. tenkovskog puka, pridodatog njegovoj 342. diviziji. U tom naređenju - koje je izdato u sklopu priprema »Pothvata Užice« — Užice se uopće ne spominje, već se, u vezi s planiranim slanjem osoblja na kurseve, kaže samo sljedeće:

»Divizija mora računati s izvođenjem novog zadatka, koji će vjerovatno biti završen polovinom decembra. U tim operacijama učestvovaće masovno i tenkovi.«[4]

U ratnom dnevniku divizije »Pothvat Užice« se prvi put spominje pod datumom 21. novembra (u 17,20 sati), tj. od trenutka kada je u štab divizije stigla Böhmeova »Naredba za uništenje neprijatelja u dolini Zapadne Morave i na području Užica«.[5]

U toj relativno kratkoj naredbi, koju je Böhme potpisao još 18. novembra 1941, stajalo je i ovo:

- 342. pješadijska divizija nastupa s dva ojačana bataljona pravcem Valjevo, Ljubovija, Rogačica, Užice... s jednim ojačanim pješadijskim pukom nadire drugog dana pothvata u pravcu Valjevo, Mrčići, Kosjerići i odatle s glavninom prema Užicu, a s ostalim dijelovima prema Požegi. Obje grupe najbrže što mogu zaposjedaju komunikacije kojima bi neprijatelj mogao da odstupi s područja Užica i Požege na jug i jugozapad;

— 113. pješadijska divizija, ojačana dvama bataljonima 749. puka 717. pješadijske divizije, nastupa obuhvatno od Kragujevca i Kraljeva preko Gornjeg Milanovca i Knića, zaposjeda Čačak s okolinom i zajedno sa 342. divizijom uništava neprijatelja na prostoru između Čačka i Užica.

Cilj operacije general Böhme je kratko formulisao: »... komunističke bande uništiti, sve četničke odrede Draže Mihailovića razoružati i zarobiti...«, da bi na kraju naredbe napomenuo: »dan iks biće naknadno naređen«.

Kao što vidimo, i u naredbi dostavljenoj štabovima 342. i 113. pješadijske divizije Böhme se striktno pridržava principa rigorozne tajnosti. »Dan X«, tj. dan početka najnovijeg pothvata, »biće naknadno određen« — kaže on, premda zna da će naredba, budući da nosi oznaku »Geheime Kommandosache« (tajni komandni akt — jedan od najviših stepena tajnosti akta u njemačkoj vojsci), dospjeti u ruke samo komandantima i načelnicima štabova divizija! A taj »Dan X« on će im saopćiti tek 24. novembra u 10,35 sati.[6]

U slučaju »Pothvata Užice«, i štabovi divizija trebali su da postupaju slično. Tako general Hoffmann u svoju divizijsku zapovijest, potpisanu 24. novembra 1941, unosi posebnu tačku »Čuvanje tajnosti«, u kojoj kaže:

»Ova zapovijest je strogo povjerljiva. Trupama saopćiti samo najnužnije. Nije dozvoljeno nositi naredbu sobom u pukove.«[7]

To je značilo da su se komandanti pukova upoznali s naredbom u štabu divizije, ali je nisu mogli ponijeti u štab puka!

Na rigorozne mjere tajnosti nadovezivali su se s njemačke strane i pokušaji obmane partizana. General Franz Böhme je poslije rata, u toku saslušavanja pred američkim istražnim organima u okupiranoj Njemačkoj, 5. februara 1947. izjavio da je isturio 342. diviziju »u prostoru Valjeva da bi(h) stvorio utisak da Nijemci napadaju odatle u pravcu Čačka«, a 113. diviziju privukao s prostora Kruševca »u prostor Kraljeva, da bi(h) pobudio utisak da divizija napada u pravcu Čačka*.[8] U našoj historiografiji preovladava mišljenje da je general Franz Böhme bio izveden pred sud u Nürnbergu, tj. pred Međunarodni vojni sud koji je od oktobra 1945. do novembra 1946. godine sudio dvadesetorici najvećih ratnih zločinaca (Göringu, Hessu, Ribbentropu, Keitelu i dr.). Tako Nikola Ljubičić, pišući o ofanzivi na Užičku republiku, kaže: »General Berne je na suđenju u Nirnbergu izjavio da je takvim lociranjem svojih divizija želeo da kod protivnika stvori zabunu o njihovoj upotrebi.«[9] Međutim, general Franz Böhme, opunomoćeni komandujući general u Srbiji od polovine septembra do početka decembra 1941. godine, nikada nije izveden pred sud ni kao optuženi ni kao svjedok. Trebalo je da mu sudi Peti američki vojni sud u Nürnbergu, ali je on u toku istražnog postupka, 29. maja 1947, izvršio u zatvoru samoubistvo.

General Böhme, nesumnjivo jedan od najvećih nacističkih ratnih zločinaca na tlu Jugoslavije ni u našoj *Vojnoj enciklopediji* nema svoju odrednicu, iako u njoj nalazimo za nas neuporedivo beznačajnije njemačke »vojskovođe«. A upravo je on izdao njemačkim jedinicama odiozna naređenja kao što su: »Šabac na prepad očistiti od cjelokupnog muškog stanovništva od 14 do 70 godina starosti i internirati ga u koncentracioni logor...« (23. 9. 1941); »Vaš zadatak će se odvijati na teritoriji na kojoj su 1914. godine tekli potoci njemačke krvi zbog lukavosti Srba - kako muškaraca tako i žena. Vi ste osvetnici tih mrtvih. Treba stvoriti zastrašujući primjer za cijelu Srbiju, koji mora najteže pogoditi cjelokupno stanovništvo« (naredba za »Pothvat Mačva« od 25. 9. 1941); »Krupanj opkoliti. Na šta se tamo naiđe strijeljati!« (12. 10. 1941) itd.[10]

Ne znajući, očigledno, za dolazak 113. njemačke divizije u Srbiju i ne naslućujući dalje namjere njemačke komande, vrhovni komandant narodnooslobodi-

lačkih partizanskih odreda Jugoslavije Josip Broz Tito javio je Glavnom štabu NOPO Hrvatske 16. novembra 1941. godine:

»Narodnooslobodilačka partizanska borba u Srbiji razvija se do ogromnih razmjera baš zato što su široke mase ustale i poduprle taj pokret. Teritoriju koju su oslobodili partizani uspijevamo zadržati uprkos svim naletima okupatora i unutrašnjih neprijatelja, Kaznena ekspedicija od 1 i po motorizovane divizije, s mnogo tenkova, artiljerije i 12 'Štuka' aparata, koja je bila krenula od Šapca prema Loznici, nije postigla svoj cilj. Ona se, doduše, probila od Loznice do Valjeva, ali je pri tome izgubila 16 tenkova, više stotina ubijenih i mnogo ranjenih i prošla ju je volja da kreće dalje u unutrašnjost na oslobođenu teritoriju. Naši odredi su se ponovo vratili u Mačvu, naše čete ponovo opkoljavaju Valjevo...«"

Podnoseći opunomoćenom komandujućem generalu u Srbiji izvještaj za posljednju dekadu novembra 1941. godine, general Hoffmann, komandant 342. divizije, zapisao je:

»25. 11. 41. Iznenadnim prodorom, 'Grupe zapad' do Stava, s ciljem da se otvori cesta kojom se nastupa, započeo je 'Pothvat Užice'. Na cesti mnoge prepreke i porušen most kod Zlatarića. Istovremeno su privučeni dijelovi divizije u Valjevo da bi zauzeli polazne položaje.«[12]

A tog istog dana, dok su kolone Vermahta već kretale na Užice kao svoj glavni cilj, Tito je iz Užica poručio Josipu Kopiniču u Zagreb: »... *smjesta kreni ovamo sa Kisom da uspostavimo stalnu vezu, jer imamo sve mogućnosti* (istaknuto u originalu).[13]

Kisa je bila Stela Bamjadžidos, supruga Kopiniča i radio-telegrafistica na radio-stanici pomoću koje je i CK KPJ održavao vezu s Moskvom.

Ta poruka Josipu Kopiniču nije jedini dokaz da Vrhovni komandant NOP-odreda Jugoslavije ni 25. decembra nije raspolagao obavještajnim podacima o neprijatelju na osnovi kojih bi mogao donijeti pravilne i još uvijek koliko-toliko blagovremene odluke.

To potvrđuje i Titovo pismo »Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske i Glavnom štabu nar(odno)oslob(odilačkih) partiz(anskih) odreda za Hrvatsku«, pisano posljednjih dana decembra 1941. ili prvih dana januara 1942. godine:

»Ofanziva je počela 22. novembra na širini od 150 km. U toj ofanzivi uzele su učešća naj-

manje tri motorizovane divizije Nijemaca s tenkovima i avijacijom i Nedićeva vojska, čiji nam je broj do sada ostao nepoznat.«[14]

Napokon, postoje i svjedočenja neposrednih učesnika u događajima koji su se odigravali na prostoru Užičke republike u posljednjoj dekadi novembra 1941. godine.

Ljubivoje Pajović, komandir 3. čete Dragačevskog bataljona Ćačanskog NOP-odreda »Dr Dragiša Mišović« piše:

»Posle zaključenog primirja sa četnicima,[15] Dragačevski bataljon je ostao u s. Pranjanima kao posada sve do 24. novembra. Tog dana je Štab bataljona, u saglasnosti sa Štabom Čačanskog NOP odreda, odlučio da se bataljon pošalje u Dragačevo i da se borci puste na trodnevno odsustvo, s tim da se 28. novembra ceo bataljon ponovo nade na okupu u Guči.

Bataljon je u dve kolone krenuo prema Dragačevu. Levu kolonu su sačinjavali borci iz srednjeg i gornjeg, a desnu borci iz donjeg Dragačeva. Leva kolona je preko sela Mijokovaca, Prijevora i Pakovraća stigla u Dragačevo, a desna kolona je tog dana stigla u Užičku Požegu, gde je i zanoćila. Borce desne kolone i Šumadijskog NOP odreda posetili su u Užičkoj Požegi Tito, Lola Ribar, Vlado Zečević i Ratko Mitrović.

Tom prilikom Tito je održao govor, u kome je govorio o narodnooslobodilačkoj borbi, o nužnosti da se u narodnooslobodilačku borbu ide sa svim poštenim četnicima Draže Mihailovića i protiv bratoubilačke borbe koju su vodili četnici Koste Pećanca i Boža Ćosovića Javorca.«[16]

Prema navodima Ljubivoja Pajovića, Tito u svom govoru nije spominjao predstojeću neprijateljsku ofanzivu.

Opisujući događaj koji se odigrao u Požegi, »verovatno 25. novembra«, Jovan R. Radovanović kaže:

»Začas su se Šumadinci, Dragačevci i Požežani okupili i postrojili. Pred strojem su stajala trojica drugova, naoružani puškama i u kožnim kaputima. Sa njima su bili komandanti i politički komesari jedinica i drugovi iz Komande mesta i Sreskog komiteta KPJ. Bili su tu Josip Broz Tito, Ivo Lola Ribar i Vlada Zečević.

Tito je prvi govorio — najpre o izdaji Draže Mihailovića i o pobedama koje su partizani od-

neli nad četnicima ispred samog Užica, tu u Požegi, u Pranjanima, u Čačku. (...)

Tito je o svemu govorio otvoreno. Kazao je da Nemci sve žešće i sve jačim snagama stežu obruč oko slobodne teritorije u Srbiji.«[17]

Ni prema navodima Radovanovića o predstojećoj, zapravo već započetoj ofanzivi na Užičku republiku, Tito također nije rekao ništa.

Napokon, donosimo i svjedočenje Milojice Pantelića;

»Iz Pranjana smo se negde između 20. i 25. novembra vratili na teritoriju dragačevskog sreza. Ne predviđajući tako brz i dramatičan razvoj događaja, štab bataljona donosi odluku da pusti bataljon na odsustvo, s tim da se 29. novembra u 8 časova svi jave na zborno mesto u Guči. Kada je 29. novembra oko 8 časova manja grupa boraca Dragačevskog bataljona pristigla na zborno mesto u Guči, oklopne i mehanizovane nemačke jedinice zajedno sa četnicima već su bile u Čačku, nastavljajući prodor ka Užicu.«[18]

U knjizi *Čačanski odred*, čiji je koautor, osim Radovana M. Marinkovića i Vladimira Nikšića, i Milojica Pantelić, nalazimo, međutim, ovu rečenicu: »Dragačevski bataljon bio je dobio odsustvo, s tim da se okupi u Guči 28. novembra...«[19]

Međutim nije, uopće važno je li se Dragačevski bataljon okupio u Guči 28. ili 29. novembra, bitno je da su *borci dobili trodnevno odsustvo* u trenutku kada je neprijateljska ofanziva na teritorij koji je bataljon trebalo da brani upravo bila započela! A to znači da štab bataljona pa, sigurno, ni štab odreda 25. novembra nisu raspolagali nikakvim podacima koji bi ukazivali na predstojeće događaje!

Uostalom, to svojim svjedočenjem nedvosmisleno potvrđuje i Radisav Nedeljković, politički komesar 2. čete Takovskog bataljona Čačanskog NOP-odreda, koji, dajući svoju ocjenu neprijateljske ofanzive na Užičku republiku, kaže:

»Čačanski NOP odred je bio na pravcu glavnog udara neprijatelja na slobodnu teritoriju. (...) Nije se raspolagalo informacijama o karakteru ofanzive i o snazi neprijatelja.«[20]

Napokon, evo i svjedočenja Pavla Jakšića:

»Zbog nerealne procene neprijateljskih snaga i njihovih namera, posle neuspelog pokušaja da protivnapadima noću 27/28. zaustavi prodiranje Nemaca na oslobođenu teritoriju, ja sam

kao komandant zapadnog sektora kraljevačkog fronta pokušao 28. novembra da usporim napredovanje Nemaca jedinicama Ćačanskog odreda na komunikaciji Kraljevo-Čačak. Ova nerealna težnja da se Nemci zaustave na preprekama koje su postojale duž ove komunikacije osujećena je brzim prodorom Nemaca i potiskivanjem svih partizanskih jedinica prema Čačku.«[21]

A kako je »zbog nerealne procene neprijateljskih snaga i njihovih namera« izgledao ulazak Nijemaca u sam Čačak, u već spomenutoj knjizi *Čačanskl odred* piše sljedeće:

»Štab Čačanskog odreda, članovi OK KPJ i ostali partijski radnici su, zajedno sa prištapskim delovima, napustili Čačak u momentu kada su, 28. novembra, u popodnevnim časovima, nemački tenkovi, koje nisu uspele da zaustave grupe boraca i omladinaca naoružanih flašama sa zapaljivim materijalima, ulazili u grad. Nemci su iz tenkova mitraljirali ulice i zgrade. Avioni su mitraljirali i članove štaba Čačanskog odreda i partijske aktiviste prilikom odstupanja prema Guči. Pored ostalih, tom prilikom ranjen je Lazar Lalić, rukovodilac Odeljenja za zaštitu naroda u slobodnom Čačku.«[22]

U Hronologiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, pod datumom 26. novembar 1941, stoji:

»U Užicu (sada: Titovo Užice) VŠ NOP odreda Jugoslavije, na sastanku sa vojnim i političkim rukovodiocima NOP odreda koji su bili zahvaćeni neprijateljskom ofanzivom, doneo odluku da se što upornije brani teritorija zapadne Srbije, a potom da se deo snaga povlači za Sandžak a drugi deo zabaci neprijatelju za leda i dalje dejstvuju na dodeljenim područjima.«[23]

Iznijevši tvrdnju da je Vrhovni štab NOPOJ »procenio da predstoji opšti koncentrični napad nacističkih i kvislinških vojnih formacija kako bi bila likvidirana slobodna partizanska teritorija«, autori knjige *Čačanski odred* pišu o spomenutom sastanku, ali na kraju dodaju:

»Do sada nije utvrđeno da su ovom sastanku prisustvovali Momčilo Radosavljević i Ratko Mitrović, komandant i komesar Čačanskog NOP odreda.«[24]

Međutim, ni u *Vojnoj enciklopediji* ni u knjizi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* ne nalazi se podatak da je 26. novembra održan sastanak u Užicu.[25] O njemu se ne govori ni u *Sabranim djelima* Josipa Broza Tita. Premda se u svakom tomu tih djela nalazi precizna hronologija Titova kretanja i aktivnosti iz dana u dan, 26. novembra 1941. uopće se ne spominje ni u sedmom ni u osmom tomu, koji obuhvataju period od kraja aprila 1941. do početka februara 1942. godine!

S obzirom na sve to, realno je posumnjati u tačnost podataka koje nalazimo u *Hronologiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, to prije što bi na jednom takvom sastanku, i uz pretpostavku da je Vrhovni štab u tom trenutku raspolagao bar najosnovnijim obavještajnim podacima koji bi ukazivali na snagu i namjere neprijatelja, štabovima partizanskih odreda sigurno bila izdata naređenja i uputstva koja ne bi dozvolila da se dogodi ono što se događalo u toku posljednjih dana novembra u Čačku, Požegi, Užicu, na Zlatiboru...

Vladimir Dedijer u svom *Dnevniku*, u poglavlju »Užice«, kaže:

> »Što se tiče borbi na severu oslobođene teritorije - odatle nam je pretila opasnost. Nemci i Nedićevci su prošli Mačvom i opustošili je. Sada su bili u Valjevu i spremali se za udar na Užice. Stoga smo dobili pismo od Vrhovnog štaba, s Titovim potpisom, da odmah pošaljemo 300 ljudi radi odbrane Užica. Ćeća nam je kasnije javio iz Čačka da ljude ne upućujemo, jer je objasnio drugovima kako stoji naša situacija. Odred nam je brojio 600 ljudi, prema 180 krajem septembra, ali nisu svi bili naoružani.«[26]

Pismo Vrhovnog štaba »s Titovim potpisom« moglo je biti poslano Štabu Kragujevačkog NOP-odreda samo prije 29. oktobra 1941. godine jer je Vladimir Dedijer, koji je bio malo dulje od mjesec dana politički komesar odreda, tog dana napustio taj štab i otišao u Užice. A iz njemačkih se dokumenata vidi da tada u Srbiju još nije bila stigla 113. pješadijska divizija niti je u njemačkim štabovima bio planiran »udar na Užice«. Uostalom, sam V. Dedijer je, analizirajući stanje u Kragujevačkom odredu prilikom odlaska iz njega, napisao: »Komandno osoblje - hrabro, ali vojnički neizgrađeno; *izviđačka i obaveštajna služba slabe,«*[27]

Sudeći po svemu, obavještajna služba nije bila slaba samo u Kragujevačkom NOP-odredu!

Prilikom oslobođenja Užičke Požege, 22. septembra 1941, u rukama partizana našli su se, pored ostaloga, i rezervoari nafte, benzina i motornog ulja u Jeminskoj Steni, pa je Tito radiogramom upućenim u Moskvu početkom oktobra mogao da javi »Djedu«: »Imamo oko 3,000.000 litara benzina...«[28]

Ponovo se moramo vratiti knjizi Jove R. Radovanovića *Požega u NOR i revoluciji 1941-1945*, u kojoj čitamo:

> »Sreski komitet KPJ u Požegi je na svom posljednjem sastanku, 27. novembra, razmatrao nastalu vojno-političku situaciju. (...) Međutim, naređenje za evakuaciju nije izdato ni 1. požeškoj četi, ni ostalim borbenim delovima, kao ni Komandi mesta i drugim organizacijama i ustanovama. (...) 1. požeška četa i požeško rukovodstvo ostali su u Požegi i tog posljednjeg slobodnog dana, tj. 29. novembra. (...) Marinković je čekao naređenje iz Užica, iz štaba Užičkog odreda, i nije hteo samostalno da naredi povlačenje iz Požege. Telefonska veza sa Užicem je postojala pre podne, ali naređenje za povlačenje nije izdato. Prva požeška četa bila je delom u Požegi, u kasarni, u zgradi sreskog načelstva, na dužnostima, a jedan je vod obezbeđivao pogonsko gorivo u Jeminskoj Steni. Tako, sve dok Nemci nisu upali u samu Požegu, 1. četi nije bilo naređeno ni da zauzme borbeni raspored ni da se izvlači iz varošice. Naređenje za povlačenje blagovremeno je dobio samo vod u Jeminskoj Steni. O tome postoji zapis Ljuba Staniča, a to potvrđuje i Milivoje Radovanović, koji kaže da je tom vodu naređeno, u posljednjem trenutku, da otvori slavine benzinskih kaca i da se potom povuče.«

Ljubo Stanič, između ostaloga, navodi:

> »Došao sam u komandu mesta. Vidim neko pakovanje na kola. Ljubo mi je rekao da ćemo da se povučemo iz Požege i naredio mi da odem u Prijanoviće i da krenem stražu koja je čuvala benzinske kace, ali da požurim. Otišao sam odmah. Komandir straže bio je Milorad Vasiljević Rale. Bilo je sa njim oko 20 drugova. Nisam sve poznavao. Bio je Borivoje Mićić, Luka Stanić, ostalih se ne sećam. Saopštio sam im Ljubovo naređenje. Odmah su se prikupili i pošli ka Pilatovićima da pređemo Moravu. Na samom mostu čuli smo kamion i pogledali ka Po-

žegi. Videli smo Nemce. Ustavili su kola kod kuće Velimira Tokovca. On je topio mast sa ženom Dragojlom. Nemci su ih ubili i prosuli mast. Produžili su do kaca i zatvorili slavine na kacama koje su partizani otvorili da se prospu nafta i benzin.«[29]

Oficir zadužen za vođenje Ratnog dnevnika 342. njemačke divizije pod datumom 29. 11. 1941. zapisao je:

»12,40 — U saradnji s borbenim avionima, nakon kraće borbe, Požega zauzeta. Plijen.- 1 milion litara benzina, 2 miliona litara ulja, 200 pušaka, municije, više motornih vozila.«[30]

Samo zato što nije blagovremeno izdato naređenje da se »na kacama« (rezervoarima) navrijeme otvore slavine, ili na neki drugi način uništi njihov sadržaj, Nijemci su se dokopali tri miliona litara pogonskog goriva!

Jovan R. Radovanović dodaje:

»Tek pošto je Venijamin Marinković sa balkona zgrade Komande mesta ugledao nemačke motocikliste na pijaci, počelo je napuštanje Komande mesta i, uz opštu pucnjavu i mitraljiranje, iz aviona, nastalo je izvlačenje iz Požege. (...)

Od mitraljeza iz aviona i ubitačne paljbe Nemaca koji su ušli u grad, Požežani su imali teške gubitke. U tom izvlačenju su poginuli: Venijamin Marinković, komandant mesta u Požegi, član OK KPJ za okrug Užice i član Sreskog komiteta KPJ za Požegu, Slobodan Popović Bakula, sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a, Miloš Božić, raniji komandant mesta, Petar Ćirjaković, partizan iz dragačevskog sela Virova (radio je u intendanturi Komande mesta), Stefan Stefanović, član sreskog NOO, Milomir Škuletić, borac 1. požeške čete, i drugi. To su bili veliki gubici.«[31]

»Sve jedinice treba da ponesu ratne zastave Rajha i da ih odmah izvjese u Užicu i Požegi« — napisao je komandant njemačke 342. divizije general Hoffmann u svojoj zapovijesti od 24. novembra 1941. godine. Taj zadatak njegovi su vojnici uspjeli da izvrše.[32]

Ali u toj istoj zapovijesti bilo je doslovno napisano i OVO:

»Grupa zapad pravovremeno zatvara pravce kod Ljubovije, Bajine Bašte, Duba i Dubaca, da

bi spriječila odstupanje na zapad; Grupa zapad i Grupa sjever A pravovremeno zatvaraju ceste od Užica i Požege na jug i jugozapad, zajedno s dijelom 113. divizije i srpske pomoćne žandarmerije kod Zbojštice. Pravovremeno zatvoriti.«[33]

To je značilo da partizane treba opkoliti i tako stvoriti preduslove za njihovo uništenje. Uostalom, sve naredbe i zapovijesti izdane prije ofanzive na Užičku republiku nosile su naziv »Naredba (odnosno zapovijest) za uništenje protivnika.. ,«[34]

Komandant 113. pješadijske divizije general Zickwolf (Cikvolf) upozorio je čak svoje pukove: »Ne radi se o brzom osvajanju prostora, već, naprotiv, o tome da se opkoli i uništi što više protivničkih snaga.«[35]

A upravo taj osnovni zadatak - opkoljavanje i uništenje partizana - Nijemci nisu uspjeli da ostvare. Glavnina partizanskih snaga, na čelu s Vrhovnim štabom, uprkos tome što partizanska obavještajna služba nije uspjela da dođe ni do najosnovnijih podataka o snazi i namjerama neprijatelja, uspjela je, ipak, blagovremeno da se izvuče iz planiranog obruča i krene prema Sandžaku.

Za to je uvelike bio zaslužan već iskusni komandni kadar partizanskih odreda koji je odlično poznavao teren na kojemu se ratovalo. Uz to, vrhovni komandant NOP-odreda Jugoslavije Tito još je sredinom oktobra 1941. godine poslao štabovima partizanskih odreda opširno načelno uputstvo »Kako se drži--brani oslobođeni teritorij«. Tok mnogih borbi vođenih s neprijateljskim snagama i u okviru »Pothvata Užice« pokazao je da je to uputstvo u štabovima bilo pažljivo proučeno. Prodiranje neprijatelja partizani su usporavali miniranjem i rušenjem komunikacija, a zatim postavljanjem jednostrukih, višestrukih ili kombinovanih zasjeda. »Način borbe protiv neprijatelja treba uvijek da ostane partizanski, bez stvaranja frontova i položaja, sa zasjedama što više raspoređenim po dubini« - stajalo je u tom uputstvu.[36] Tako se i postupalo.

U *Novim prilozima za biografiju Josipa Broza Tita* Vladimir Dedijer na dva mjesta piše o frontalnim borbama u odbrani Užičke republike. Osvrćući se, u poglavlju »Prvi ustanak u Evropi«, na ubjedenje mnogih komunista da će Crvena armija brzo izvojevati pobjedu nad nacističkim Vermahtom, on kaže:

»I säm Tito, kako je u svojim *Sabranim djelima* 1977. napisao, navodi da je takva vera u brzu pobedu postojala medu rukovodećim komu-

nistima, ali da on nije bio tog mišljenja. Međutim, on ga je uzimao u obzir u čitavoj svojoj strategiji u prvih šest meseci ustanka. Na primer, on je oslobođeno grad Užice branio do poslednjeg čoveka, izlažući se frontalnim udarima nemačkih motorizovanih divizija, jer je hteo da u Srbiji sačuva mostobran kako bi se što lakše i brže uspostavila veza s nastupajućom Crvenom armijom.«[37]

Da je Vrhovni štab računao s pobjedonosnim okončanjem rata protiv nacifašističkih zavojevača te da su na osnovi takvog shvatanja vršene procjene i preduzimane odgovarajuće mjere, može se naći više potvrda u dokumentima iz tog vremena. Tako Tito u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 14. decembra 1941. kaže:

»Nalazimo se na prekretnici u međunarodnim političkim odnosima. Usljed pobjeda Crvene armije na istočnom frontu postalo je čitavom svijetu jasno da je Hitlerov vojnički i politički slom neminovan i blizak. U vezi s tim počela su važna pomjeranja u međunarodnim odnosima, koja se odražavaju i u našoj zemlji.«[38]

U komentaru na taj tekst Mišo Leković piše:

»Pod uticajem sloma njemačke ofanzive na Moskvu i uspješne zimske protivofanzive Crvene armije, što je shvaćeno kao krah njemačke strategije munjevitog rata i početak brzog kraja njemačke vojne sile, kao i na osnovu Staljinovih uvjeravanja (izrečenih u njegovom govoru održanom mjesec dana ranije, 7. novembra 1941, na proslavi godišnjice oktobarske revolucije u Moskvi) da će se rat završiti 'za nekoliko mjeseci, za pola godine, ili godinu dana', u Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu NOPOJ se došlo, do uvjerenja da je kraj rata blizak.«[39]

Sedamnaest dana kasnije, 1. januara 1942. godine, Tito u pismu Centralnom komitetu KP Slovenije piše:

»Pobjede Crvene armije su konačno jasno pokazale da je, prvo, Hitlerov slom neizbježan i blizak, a drugo, da će Crvena armija, najmoćnija armija svijeta, sutra dominirati u Evropi.«[40]

I taj je tekst Mišo Leković prokomentarisao sljedećim riječima:

»U direktivnim pismima CK KPJ i Vrhovnog štaba iz decembra 1941. i januara i februara 1942. koja su upućena partijskim i vojnim rukovodstvima širom zemlje, iznijeto je optimističko

uvjerenje u brzi završetak rata. Ono je nastalo zbog nemanja tačnih, objektivnih podataka o pravoj situaciji na svjetskim ratištima, iz precjenjivanja uspjeha zimske ofanzive Crvene armije kod Moskve i iz bezrezervnog vjerovanja Staljinovoj izjavi da će se rat završiti u 1942, a bilo je motivisano željom da se narodi podstaknu da izdrže u započetoj borbi, da im se pruži optimistička perspektiva pobjede, koja nije tako daleka.«[41]

U poglavlju »Primenjena etika«, u prilogu »Dudićevi primeri primenjene etike«, govoreći o širokoj demokratičnosti u partizanskim jedinicama, Dedijer piše:

»Držeći se toga principa Dudić je i sam tako postupao u razgovorima sa ljudima iz viših komandnih foruma, pa čak i sa Titom. Tako je krajem novembra 1941, u jeku prodora nemačkih tenkova na Užice, Dudić slobodno izražavao Titu zabrinutost zbog slabo naoružanih partizana i njihove nemogućnosti da se odupru tehnički daleko nadmoćnijoj nemačkoj sili, opremljenoj artiljerijom, tenkovima i avijacijom. Dudić je smatrao da mu je dužnost da upozori Tita na neravnopravan odnos, u kome su najbolje partizanske jedinice — prvi put suočene s frontalnim borbama — izložene riziku uništenja. Nije to bio prekor Titu, nego obična ljudska briga za sudbinu svojih saboraca.«[42]

Dragojlo Dudić o kojemu je riječ bio je član KPJ od 1920. godine: poginuo je 29. novembra 1941. godine, prilikom povlačenja iz Užica, kao predsjednik Glavnog NOO za Srbiju.

Da bi zaustavio nagli prodor »Grupe zapad« 342. divizije, koja se 28. novembra, krećući se dolinom Drine iz pravca Ljubovije, probila do Bajine Bašte, i na taj način dobio vrijeme potrebno za izvlačenje glavnine partizanskih jedinica prema jugu, Vrhovni štab NOP-odreda naredio je ojačanom Radničkom bataljonu Užičkog partizanskog odreda da zatvori pravac Bajina Bašta - Užice na prijevoju Kadinjača, 14 km sjeverozapadno od Užica.

O tome Ljubivoje Pajović piše:

»Oko pola noći između 28. i 29. novembra iz Užica je krenuo kamion sa topom i artiljercima ka Kadinjači. Sa njima je bio i Radivoje Jovano-

vić Bradonja. On je nosio naređenje Tita Dušanu Jerkoviću da se na Kadinjači Nemcima pruži uporan otpor kako bi se dobilo u vremenu za evakuaciju ranjenika i ratnog materijala iz Užica ka Zlatiboru.«[43]

Sutradan, 29. novembra 1941, u 07,30 sati, kolone »Grupe zapad« 342. divizije krenule su iz rejona Bajina Bašta, Rogačica prema Užicama. Ćisteći cestu od prepreka i mina, one su se preko Duba približavale Kadinjači.[44] U 13,10 sati »Grupi zapad« stiže naređenje štaba divizije da poslije podne, zajedno sa susjednom »Grupom sjever A«, koja je nadirala pravcem Valjevo, Kosjerići, Karan, prijeđe u odlučan napad na Užice, uz izričitu napomenu: »Ubrzati nastupanje i napasti sa sjeverozapada i zapada,«[45] Međutim, deset minuta prije primitka radiograma s tim naređenjem »Grupa zapad« je naišla na prve partizanske položaje na Kadinjači. Štab divizije o tome je obavijestio Böhmea u večernjem izvještaju riječima: »Grupa zapad je u 13,00 sati naišla na jakog neprijatelja kod Kadinjače, 8 km jugozapadno od Duba (kote 696 i 808).«[46]

Započela je bitka koja će ući u historiju naših naroda kao simbol nepokolebljivosti u izvršavanju postavljenog zadatka. Hiljade topovskih granata i mina zasipale su Kadinjaču, ali je »Grupa zapad«, uprkos izričitom naređenju »ubrzati nastupanje«, ipak ostala prikovana. Redovi Radničkog bataljona bili su sve rjeđi, ali niko nije odstupao. Eksplozije mina i granata ponovo ruju crnu, od hladnoće otvrdlu zemlju Kadinjače. .. A onda nastupa pješadija.

U 18,20 sati istog dana komandant »Grupe zapad« podnio je generalu Hoffmannu izvještaj:

»Protivnik je uz najteže gubitke odbačen s kote 808 (Kadinjača — primj. autora) i kote 696 (Repište — primj. autora) osam kilometara jugoistočno od Duba. U 17,30 sati istureni odred je ušao u Užice... Neprijateljski gubici 240 mrtvih... Plijen: 3 teška mitraljeza, 11 puškomitraljeza, 1 top, veliki broj pušaka, municije i opreme.«[47]

Bili su to oružje i oprema užičkog Radničkog bataljona, koji je herojski i do posljednjeg daha uporno branio svoj grad. Uz izginule borce, s komandantom Užičkog odreda Dušanom Jerkovićem i političkim komesarom Posavskog odreda Borom Markovićem na čelu, na Kadinjači je ostalo i njihovo oružje.

Koliki su bili gubici Nijemaca u ovoj borbi?

U Ratnom dnevniku 342. divizije nalazimo zaista

iznenađujući, nevjerovatan podatak: »Vlastiti gubici: 2 mrtva, 1 ranjen![48]

Premda je Radnički bataljon svojim herojskim otporom na Kadinjači uspio 29. novembra 1941. godine sve do predveče da onemogući prodor »Grupe zapad« sa sjeverozapada u Užice, »glavni grad Užičke republike« ipak je pao nekoliko sati prije. Istureni motorizovani odred »Grupe sjever A«, koji je nadirao pravcem Karan, Požega, javio je već u 14,20 sati štabu divizije: »Ćelo 500 metara od istočnog ulaza u grad. Molimo dozvolu da tenkovi uđu u Užice.«[49] Međutim, i ne čekajući tu dozvolu, istureni je odred odmah produžio nadiranje i, kako je general Hoffmann kasnije zapisao u svom desetodnevnom izvještaju, »prodro u grad koji više nije bio branjen i u 14,20 sati izvjesio na crkvu ratnu zastavu Rajha«.[50]

Nakon ulaska u Užice, 29. novembra u 19 sati, Nijemci su u sjedištu Vrhovnog štaba pronašli skicu rađenu nakon početka njihova »Pothvata Užice«, iz koje se vidi da je Vrhovni štab raspolagao podacima koji su mu omogućavali da pravilno ocijeni pravce njihova nastupanja.

U svom *Dnevniku* Vladimir Dedijer je pod datumom *28. novembar 1941.* zapisao i ovo:

> »Užice... Naše prve kolone kreću put Zlatibora. Ja pratim kamion... Dole u grad stižu sve gore vesti. Nemci se ukopčavaju iz Kosjerića Starom u telefonski razgovor i poručuju: 'Sve je u redu. Nema opasnosti, neka se trupe vrate u kasarne.' Isto tako su izdali lažno naređenje Dejanu Šumadiskom.«[51]

Premda je ono o povratku trupa »u kasarne« prilično nerealno, samim time i suspektno, možda su Nijemci ipak i nataj način pokušali da obmanu Tita (Starog) i Dejana Šumadiskog »Majora«, koji je tada pod svojom komandom imao dvije čete Drugog šumadijskog odreda, dvije čete Užičkog bataljona i dvije čete Valjevskog NOP-odreda.[52] Cilj tih obmana bio je suviše providan: odgoditi povlačenje partizanskih jedinica prema jugozapadu, opkoliti ih i uništiti. Međutim, to im - vidjeli smo - nije uspjelo premda se i povlačenje partizana preko Zlatibora prema Sandžaku odvijalo u dramatičnim okolnostima: prodor njemačkih tenkova u Užice u ranim popodnevnim satima 29. novembra bilo je još jedno veliko iznenađenje!

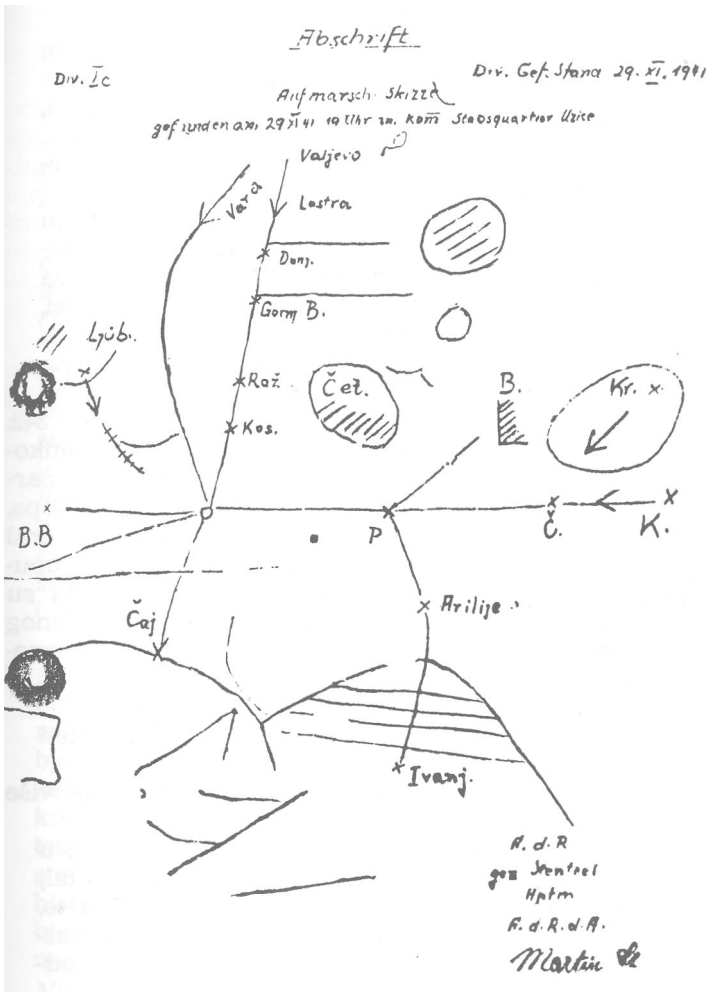

Skraćenice:B(ajina) B(ašta), Ć(ačak), Ćaj(etina), Donj(a) B(ukovica), Gornj(a) B(ukovica), Ivanj(ica), Kos(jerići), Kfraljevo), Kr(agujevac), Ljub(ovija), P(ožega), Raž(ana).

O tome i događajima koji su odmah zatim uslijedili Tito u svojim *Memoarima* piše:

> »Već sam 28. novembra izjutra dobio nova obavještenja koja nisu ostavljala nikakve sumnje da se Užice nalazi neposredno pred padom. (...)
>
> Noć uoči 29. novembra, posljednju noć u oslobođenom Užicu, proveo sam budan kraj telefona.

Osvanuo je 29. novembar. Sumorno jutro je nagovještavalo da će taj dan biti veoma mučan. Avioni su gotovo neprekidno nadlijetali grad, bombardirajući ga i tukući mitraljezima...

Stižu obavještenja da su njemačke motorizovane kolone krenule ka Užicu. (...)

Užice se neće moći održati - u tom pogledu nisam imao iluzija. Ali sam ipak vjerovao da Nijemci neće tako lako prodrijeti... Oko 11 časova dobio sam izvještaj da je odbrana na Crnokosi, iznad Kosjerića, probijena... Moram priznati da nismo očekivali tako brz prodor neprijatelja na tom pravcu. (.. .)[53]

Tim je pravcem nadirala »Grupa sjever A« 342. pješadijske divizije. Njen motorizovani odred s tenkovima brzo je prodro, odbacio dijelove Posavskog partizanskog odreda s Crnokose, zaplijenivši i četiri topa, te 28. novembra naveče izbio u Metaljku. General Hoffmann, komandant divizije, izvijestio je tada opunomoćenog komandujućeg generala Böhmea da su dijelovi divizije »stigli mnogo dalje od naređenog dnevnog cilja« i da je »neprijatelj (je) očigledno iznenađen. . ,«[54]

A Tito je u svojim *Memoarima* napisao:

»Ništa se ozbiljnije više nije moglo preduzeti da bi se organizirao nov otpor.. ,«[55]

Naročitog otpora njemačkim trupama zaista više nije bilo.

»Opći je utisak« - piše general Hoffmann u već citiranom izvještaju — »da je neprijatelj imao obavještenje o našem nastupanju ali da se, uslijed brzine nastupanja divizije, ipak navratnanos povukao ne iskoristivši mnogobrojne odbrambene položaje u Užicu.«[56]

»U takvoj situaciji« - piše dalje Tito - »ocijenio sam da je krajnje vrijeme da napustim Užice. Prije mene krenuli su Kardelj, Ranković, Dilas, Ribar i još neki drugovi iz Vrhovnog štaba. (...)

Gotovo u posljednjem trenutku, kada su se njemačke trupe već približavale gradu, napustio sam i ja Užice, ukrcavši se u automobil koji je krenuo ka Zlatiboru. Sa mnom su u kolima bili Hadson (britanski oficir za vezu pri štabu Draže Mihailovića, koji se slučajno zatekao u Užicu — primj. autora), politički komesar Užičkog odreda Milinko Kušić, radiotelegrafista Veljko Dragičević i moj pratilac Boško Čolić. (...) Nije prošlo

dugo a na drumu koji je vodio iz grada ka Zlatiboru pojaviše se tenkovi. Bio sam time iznenađen, gotovo zaprepašćen, jer sam čvrsto vjerovao da će most na Detinji ... biti porušen i tako biti spriječen prodor motorizovanih jedinica ka Zlatiboru. (...)

Nas četvorica ... krenuli smo potom u pravcu Zlatibora, kosama koje su se protezale jugoistočno od druma. Ubrzo smo ugledali njemačku kolonu koja je izbijala od Užica. (...)

Dok smo se kretali preko jednog grebena, ugledali smo kako se na drumu ispod nas pješadija iskrcava iz kamiona i odmah razvija u streljački stroj da bi se uputila prema kosama s jedne i druge strane druma. Situacija je postajala sve ozbiljnija. A da bi bilo još gore, avioni, koji su nisko letjeli, tukući neštedimice čitav teren, često su nas prisiljavali da zastajemo da bi se sklonili od njihovih mitraljeskih rafala i bombi. (...)

Dragičević, koji je kao avijatičar više od nas poznavao osmatračke mogućnosti posade aviona, bojao se da ćemo biti otkriveni, te se stalno meškoljio i kretao kao da se spremao da pobjegne i nađe bolji zaklon. U jednom trenutku, kada se malo pomakao u stranu i pogledao kroz živicu, ugledao je njemačke vojnike s mitraljezima kako idu k nama. Bili su blizu, jedno stotinak metara od nas. Dragičević nas je usplahirenim glasom upozorio na njih, skočio i počeo bježati kroz šikaru. Za njim smo se dali u bijeg i nas trojica.«[57]

Vlastimir Leković nalazio se u Moravičkoj četi »Boško Petrovič«, koja je dobila zadatak da prati Vrhovni štab u povlačenju iz Užica. On u svojim sjećanjima piše:

»Prema Zlatiboru smo se povlačili preko Bele zemlje. Tek što smo se odmakli od prvih kuća nemački tenkovi su počeli da ulaze u grad zasipajući nas mitraljeskim rafalima. Avioni su u brišućem letu pratili tenkovsku kolonu nadlećući grad i drum prema Zlatiboru... K tome, jedan avion je u brišućem letu mitraljirao četu. Ipak, najveći broj boraca je uspeo da se sa Vrhovnim štabom prebaci preko druma, dok je jedna grupa naših boraca, odsečena od glavnine čete, ostala na drugoj strani druma. Tom prilikom je

poginuo borac Pavle Damljanović, zidar iz Ivanjice.

Posle prelaska druma četa se sredila i zauzela marševski poredak nastavljajući pokret prema Kraljevim Vodama (danas Partizanske Vode) ... A tu, na Kraljevim Vodama nastalo je pravo i opšte komešanje i pometnja. Tu su bili naša vojska, ranjenici, pozadinci, izbeglice, zarobljeni Nemci i sve se to mešalo i ukrštalo, žurilo, sudaralo se, bilo utučeno, puno neizvesnosti i straha. Jednom reči 'mirisalo je na rasulo'. Vojska je bila gladna, a magacini puni, ali zatvoreni.«[58]

I Aleksandra Milosavljević Leja opisuje događaje koji su se zbili poslije povlačenja iz Užica:

»Na Zlatiboru smo zatekli teške ranjenike u vilama. Naši ranjenici su smešteni u jednu prizemnu kuću na Partizanskim vodama. Obišla sam skoro sve zgrade gde je bilo ranjenika... Sudbina teških ranjenika je bila neizvesna, a oni su to osećali. Stalno se govorilo da neko mora da ih nosi, ali to niko nije činio. Kad nam je naređeno da krenemo dalje, bez njih, krišom smo to uradili. Onima koji su primetili naš odlazak rekli smo da će drugovi doći po njih. Kad su ubrzo posle našeg odlaska naišli Nemci sve su ih pobili.

Na Zlatiboru smo ostavili neevakuisane magazine obuće i kožuhe (bez rukava), koji se proizvode u ovom kraju. Pred polazak hteli smo obuću i kožuhe da podelimo onima kojima je trebalo, ali je neko naredio da se ta sprema ne dira, pošto će biti podeljena jedinicama. Međutim, magacine su, kad smo mi otišli, netaknute zapalili Nemci.«[59]

Kada se uzmu u obzir iznijeta svjedočenja, onda i ne začuđuju podaci iz Ratnog dnevnika njemačke 342. pješadijske divizije:

»29. novembra, 22 sata. Ćeta za vezu 342 javlja da je u zgradi pošte zaplijenjeno 1000 pušaka, velike količine municije.«[80] »30. novembra, 13,30 sati. Maršovska grupa C javlja: 3 km južno od Užica zaplijenjen magazin municije s hiljadama artiljerijskih granata i druge municije.«[81]

A o sudbini teških ranjenika, koji nisu mogli da budu navrijeme evakuisani s Kraljevih Voda Vladimir Dedijer je u *Novim prilozima za biografiju Josipa Broza Tita* napisao:

»Sa Zlatibora Tito je krenuo u samu zoru 30.

novembra. Bili su evakuisani i svi lakši i srednji ranjenici, ali ne i teški, jer u toku noći nisu bila pronađena sredstva za njihovu evakuaciju. Titova predviđanja su bila tačna, tenkovi 342. nemačke divizije izbili su na zlatiborski plato. Kod Palisada su naišli na teške ranjenike koji su mileli po zemlji napuštajući svoje privremene bolnice. Tada se dogodio jedan od najgroznijih prizora u teškom ratu u Jugoslaviji. Nemački tenkovi počeli su da gaze ranjenike, zatim su vojnici prodrli u bolnicu i postreljali sve ranjene partizane.«[62]

I ti ranjenici pregaženi njemačkim tenkovima bili su žrtve podbačaja partizanske obavještajne službe u zapadnoj Srbiji, koja nije umjela ili, bolje rečeno, nije bila u stanju da obezbijedi bar minimalne podatke koji bi ukazivali na nužnost njihove pravovremene evakuacije i iz Užica i sa Palisada.

Ne ostvarivši plan uništenja partizanskih snaga na prostoru Užice, Požega, snage njemačke 342. divizije produžile su prodor prema Sandžaku, u pravcu u kom su se povlačili partizani. Ali, tu negdje je bila i granična linija između njemačkog i talijanskog okupiranog područja! Zato je načelnik štaba divizije, major von Krogh (fon Krog) 30. decembra telefonski zatražio od Böhmea dalja uputstva. General Hoffmann, komandant divizije, poslao je Böhmeu dva sata kasnije radiogram: »Gdje je tačno granica? Kakav zadatak imaju Talijani?«

Ubrzo je stigao odgovor: »Talijani će zatvoriti područje zapadno od Zlatibor planine, ne ustanovljavajući tačno granicu.«

A kada je sutradan, 1. decembra 1941. ujutro, pukovska grupa krenula dalje na jug, štab divizije joj je u 08,25 sati dostavio naređenje: »Granicu ne prelaziti. One koji budu prebjegli Talijani će izručiti njemačkom Wehrmachtu.«

Budući da taj put naređenje nije bilo jasno komandantu najisturenije borbene »Grupe A«, štab divizije mu je pola sata kasnije (u 08,45) javio: »Tačna granica nije utvrđena. Glavno je preuzeti od Talijana zarobljene komuniste.«

Ta ista borbena »Grupa A« javila je štabu divizije u noći između 30. novembra i 1. decembra da su »talijanske trupe, izgleda, prodrle do Dobruna i Vardišta«. Međutim, kada su 1. decembra oko 13,00 sati njene prethodnice stigle do Vardišta, ondje su zatekle »bosanske četnike, koji po naređenju Talijana obe-

zbjeđuju mjesto od komunista!«. Tek naveče u 22,30 sati ta je grupa mogla da javi štabu divizije: »Uspostavljena veza s Talijanima kod Dobruna.«

A »Grupa B«, stigavši do Jablanice, bila je primorana da dva sata kasnije, u 17,58 sati, kratko javi: »Talijani nisu zaposjeli granicu.«[83]

Nepostojanje organizovane partizanske ofanzivne obavještajne službe u zapadnoj Srbiji imalo je, pored svega dosada viđenog, još jednu tešku posljedicu: nakon povlačenja iz Užica Vrhovni štab NOPOJ ostao je tako reći bez ikakvih podataka o situaciji nastaloj na tom području. I šta se dogodilo? O tome je Tito rekao:

> »Mi smo poslije prešli Uvac. Nijemci su došli do Uvea, jer to je bila granica između njih i talijanskih trupa. Dotle smo jedan broj boraca vratili u Srbiju, da se ne bi ugasio partizanski pokret. Ali smo pogriješili, jer cijelu zimu su ih ganjali, tako da su se rasturili i mnogo ih je poginulo. Bilo ih je oko tri stotine, a to je dosta značilo u ono vrijeme.
>
> Međutim u Toplici i drugim krajevima Srbije, i dalje su dejstvovali partizanski odredi. Borili su se protiv njemačkih i bugarskih fašističkih trupa.«[04]

DRUGA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

general Böhme potpisuje zapovijest za »borbu protiv ustanika u Hrvatskoj« - partizanska obavještajna služba djeluje prilično efikasno — Tito poziva četnike na saradnju — obavještenja o ofanzivi pristižu i s drugih strana, ali... - Kardeljevi obavještajni izvještaji — uprkos obavještenju - tragedija na Pjenovcu — »342. divizija da se odmah vrati na raniji smještajni prostor« — igmanski marš — epopeja i avantura

Početkom decembra 1941. godine general pješadije Franz Böhme napustio je Srbiju, a njegovu dužnost opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji preuzeo je general artiljerije Paul Bader, komandant Više komande 65 za specijalnu upotrebu. On je 3. januara 1942. godine potpisao zapovijest za »borbu protiv ustanika u Hrvatskoj« (u tzv. NDH), kojom je pod komandu general-lajtnanta Kurta Hoffmanna, komandanta 342. pješadijske divizije, stavio 342. i 718. njemačku diviziju i sljedeće jedinice oružanih snaga tzv. NDH: devet pješadijskih bataljona, deset haubičkih i tri brdske baterije, dvije pionirske čete, jednu četu za obezbjeđenje željeznica i dva brdska izviđačka odreda.[1]

Tri dana kasnije, 6. januara 1942, general-lajtnant Hoffmann potpisao je »Naredbu za uništenje neprijatelja u jugoistočnoj Hrvatskoj« (tzv. NDH), prema kojoj su njemačke i kvislinške snage trebale da prijeđu u napad iz Zvornika, Višegrada, Tuzle i Sarajeva. »Početak operacije« - pisalo je u toj naredbi — »15. januara 1942.« Bio je to datum početka operacije poznate u narodnooslobodilačkom ratu kao druga neprijateljska ofanziva.[2]

Vrhovni štab NOP-odreda Jugoslavije nalazio se u to vrijeme s glavninom Prve proleterske brigade na oslobođenom teritoriju Romanijskog NOP-odreda, sjeverno od željezničke pruge Sarajevo-Višegrad.

Suprotno onome što se dogodilo uoči prve neprijateljske ofanzive, ovog je puta partizanska obavještajna služba djelovala prilično efikasno.

Opunomoćenik Centralnog komiteta KPJ u Hrvatskoj Vladimir Popović već 28. decembra 1941. piše Titu iz Zagreba »da okupatori i kvislinzi pripremaju veću ofanzivu protiv partizana u Bosni«. Tito je to pi-

smo primio 7. ili 8. januara 1942. godine u selu Ivančićima na Romaniji.[3]

Ivo Lola Ribar, član Politbiroa CK KPJ i Josip Kopinič, rukovodilac zagrebačkog punkta za vezu Kominterne sa KPJ i komunističkim partijama susjednih zemalja, koji se od kraja decembra 1941. nalazio u Vrhovnom štabu, odlaze 6. januara 1942. s Romanije u Sarajevo da bi sutradan produžili u Zagreb. Neposredno prije polaska iz Sarajeva, 7. januara, Ivo Lola Ribar, služeći se pseudonimom Fisher, piše Titu:

> »U gradu je naređena predaja svih skija vlastima. Došlo je nešto novih ustaša a govori se i o dolasku pojačanja Nijemaca. Možda to nije tačno, ali treba obratiti pažnju.«[4]

Kada je riječ o skupljanju skija u Sarajevu za njemačke jedinice (o tome osim Fishera izvještavaju i Kardelj i Slaviša Vajner Cica — primj. autora) treba reći da je Tito, imajući na umu zimske uslove ratovanja, već oko 17. avgusta 1941. godine poslao iz Beograda pismo »za Brku (Radu Končara) i Vladu (Vladimira Popovića)«, a istovremeno i »za Štab partizanskih) odreda u Hrvatskoj«, u kojemu su bile i ove poruke:

> »Treće, pošto će se partizanske borbe produžiti i na jesen i preko zime, to je potrebno preduzeti sve da se partizani snabdeju dovoljnom količinom tople odeće, obuće i si. (...) Četvrto, počnite prikupljati izvesnu količinu skija koje će biti za zimu neophodno sredstvo i koje će se onda teško dobiti jer će Nemci sve rekvirirati.«[5]

Potkraj avgusta Rade Končar i Vladimir Popović odgovaraju iz Banjaluke na Titovu poruku:

> »4. već smo poduzeli neke mere za snabdevanje partizana zimskim odelima, a sada ćemo ih još pojačati.
>
> 5. Skije ćemo početi odmah prikupljati i uspećemo, a naročito kod Jevreja.«[6]

No, da se vratimo citiranom Fisherovu pismu. Tito je to pismo primio 10. januara u selu Čevljanovići, gdje se od 6. januara nalazilo sjedište Vrhovnoga štaba i Centralnog komiteta KPJ.[7]

Vjerovatno je istog dana, ili dan kasnije, 11. januara, Tito napisao »Operativnom štabu bosanskih četnika«, na čijem je čelu bio major Boško Todorović, nedatirano pismo u kojemu mu, pored ostaloga, otvoreno govori o izdaji istočnobosanskih četničkih komandanata:

»... Nama je vrlo dobro poznato da su Dangić, Kamenko (Jevtić) i drugi u stalnoj vezi s neprijateljima našeg naroda Italijanima i Nemcima i da dobijaju od okupatora oružje pod uslovom da vode borbu protiv partizana...

Nama su pali u ruke dokumenti iz kojih se vidi da četnički štab kod Višegrada stalno izveštava italijansku komandu o kretanju naših partizanskih jedinica tražeći od Italijana da nas napadnu.«

Ali Tito na kraju ipak kaže:

»Mi imamo obaveštenja da ustaše dovlače dosta velike snage da zajedno s Nemcima izvrše proboj naših položaja i ponovno osvoje oslobođenu teritoriju. (...) u vezi s neprijateljskom ofanzivom, mi vas molimo da hitno odredite svoje delegate da dođu na pregovore s našim delegatima, u mesto za koje ćemo se zajednički sporazumeti.«[8]

Vijesti o predstojećoj velikoj neprijateljskoj ofanzivi počele su pristizati i sa drugih strana. Tako komandant Romanijskog NOP-odreda Slaviša Vajner Cića 12. januara piše »drugu Fići polit(ičkom) komesaru I prol(eterske) udarne brigade«, koji se tog dana nalazio u Podromaniji s jednim bataljonom te brigade, i OVO:

»Iz Prače nas stalno bombarduju vijestima o nekoj velikoj snazi neprijatelja, koji bi imao da prodre sa Pala dolinom rijeke Prače, da popravi željezničku prugu Sarajevo-Višegrad. (...) Obavještenja su za današnje uslove borbe od strane neprijatelja fantastična i izazivaju opravdanu sumnju da su pokušaji zastrašivanja. Ozbiljna je vijest da su navodno u Sarajevu pokupljene sve skije i to je možda i jedini način da oni nešto pokušaju učiniti, ali i u tom slučaju sa malim snagama. Od naše veze iz Sarajeva nemamo nikakvih obavještenja u tom smislu i to pojačava našu sumnju da je pokušaj zastrašivanja. U svakom slučaju dobro je biti na oprezu, i ako bi bilo kakove opasnosti, ja ću Te pravovremeno obavijestiti, da bi i Ti mogao da sa svojim bataljonom, koji je na Podromaniji, pritekneš u pomoć. Mi ćemo sa svoje strane poduzeti sve što možemo da ne dođe do neugodnih iznenađenja.«[9]

A tog istog dana, u »ponedeljak, 12. januara«, Vladimir Dedijer u svoj *Dnevnik* zapisuje:

»Čevljanovići. - ... Govori se o koncentraciji Nemaca. Pominju se neke dvije divizije. Malo ima izgleda da će uspeti po snegu metar dubokom.«[10]

U *Hronologiji* uz osmi tom Titovih *Sabranih djela,* historičar Mišo Leković je pod datumom 13. januar 1942. godine dao ovaj tekst:

»Od Glavnog štaba Bosne i Hercegovine Tito je obaviješten da je partijski obavještajni punkt u Sarajevu od nekih domobranskih oficira, s kojima je održavao vezu, saznao da će početi njemačko-kvislinška ofanziva u istočnoj Bosni (vidi opširnije u poglavlju 'Sarajevski vojnoobavještajni centar' - primj. autora). U izvještaju sarajevskih obavještajaca bili su ucrtani i pravci nastupanja njemačkih pukova, koji su se pokazali tačnim. Tito je primio obavještenje o predstojećoj njemačkoj ofanzivi i iz drugih izvora: iz Rogatice i Olova.«[11]

Istog dana, 13. januara, u 13,00 sati, načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović dostavio je Štabu Romanijskog NOP-odreda obavještenje koje počinje riječima:

»Ustaše uz pomoć jačih njemačkih snaga pripremaju ofanzivu ka svima oslobođenim krajevima Bosne i Hercegovine. Ta ofanziva može uslijediti za najkraće vrijeme. Neprijatelj već mobiliše radnike za opravku pruge: Pale-Višegrad.

Sa tako jakim snagama ne trebate primati frontalne borbe. Isto tako bi bila greška frontalno se povlačiti pred tim neprijateljskim snagama. Prema tome pripremite:

1) Partizanski način vođenja ratovanja na vašem području.«[12]

Slijedila su detaljna uputstva o taktici koju treba primijeniti, a zatim upozorenje:

»Ovo naređenje može da zna samo štab odreda i štab naše Proleterske brigade. Bilo bi pogrešno da pripreme u ovom pogledu uzmu kakav paničarski karakter i još sada, dokle se ta ofanziva nije ni ispoljila, nastupi kakva demoralizacija. Za vrijeme tog neprijateljskog prodora treba mu nanijeti mnogo gubitaka, zaplijeniti oružja i municije. To je povoljan momenat, jer će neprijatelj izaći na komunikacije i izložiti se.«[13]

Postupajući prema uputstvu načelnika Vrhovnog

štaba, komandant Romanijskog NOP-odreda Slaviša Vajner Ciča odmah je proslijedio njegov dopis Filipu Kljajiću Fići, političkom komesaru Prve proleterske brigade, uz lakonsku napomenu:

»Dragi druže, šaljemo Ti u prilogu obavještenje i naređenje koje smo dobili od V(rhovnog) Š(taba). Komentar je suvišan.. V[4]

U Ćevljanovićima je 11. januara 1942. godine održana sjednica Centralnog komiteta KPJ, poslije koje su, sljedećeg jutra, Edvard Kardelj Bevc, Svetozar Vukmanović Tempo, Avdo Humo i Ivan Maček krenuli u Sarajevo. Edvard Kardelj je trebao da odmah produži u Zagreb i tu, zajedno s Ivom Lolom Ribarom, uspostavi rukovodeći punkt CK KPJ. Ivan Maček je imao zadatak da se preko Sarajeva i Zagreba prebaci u Sloveniju, a Svetozar Vukmanović i Avdo Humo da ostanu u Sarajevu.[15] Već sutradan, 13. januara, stigavši iznad samog Sarajeva, Edvard Kardelj piše kratko pismo Aleksandru Rankoviću Marku i kaže:

»Zakasnili smo, pa se tek sutra ujutro spuštamo u grad sam. (...) Nemci stvarno dolaze, ali jako mali broj za sada; o ofanzivi se naširoko priča, tako naširoko da sam počeo da sumnjam da će biti tako obimna; (skupljaju) skije, saonice, konje itd. - Obavestite Tita.«[16]

Ujutro 14. januara E. Kardelj, S. Vukmanović, Avdo Humo i Maček spustili su se u Sarajevo. Kardelj i Maček su odsjeli u stanu Josipa i Lujze Pajić u Kranjčevićevoj ulici broj 4, gdje su čekali da ih tehnika Mjesnog komiteta KPJ snabdije lažnim ispravama za dalje putovanje. Sutradan, 15. januara ujutro, Kardelj je poslao Titu opširno pismo koje je većim dijelom bilo klasičan obavještajni izvještaj. Evo tih dijelova spomenutog pisma:

»... A sada o nekoliko naših informacija koje će biti za vas najvažnije. Saznali smo iz virova (= izvora - primj. autora), obično vrlo pouzdanih (ti znaš na koga tu mislim!), pa i od raznih očevidaca sledeče:

1. U Sarajevo je stigao neki nemački štab. Naši su ljudi i sami videli nemačke generale.

2. Na opštini su Nemci montirali radio-stanicu.

3. »Napretkov« internat, u kome su do sada bile ustaše, Nemci su ispraznili i udesili ga za svoju bolnicu. Ali pošto ranjenika nema, izgleda da se radi o bolnici za buduće ranjenike.

4. Do sada je došlo u Sarajevo svega: a) 3

kompozicije sa nemačkim vojnicima, b) 1 kompozicija sa teretnim autom(obilima) dalje, nešto tenkova i oklopnih kola, c) a izgleda i 1 oklopni voz. - Dakle, do sada jako malo.

5. Međutim, prema informacijama, treba da dolazi svega u Bosnu (ne u Sarajevo!!): a) jedna SS divizija, b) 1 pešačka, c) 1 manja divizija sa motorizacijom...

(...)

7. Došle su sa Nemcima konstrukcije za železničke mostove itd. Kažu, da će to biti za ispravljanje višegradske pruge.

8. Jučer je bilo zabranjeno za izvesno vreme svako kretanje civilnih lica po nekim ulicama u centru. Izgleda da su prolazili Nemci.

9. Od seljaka su mobilizirali nešto preko 300 konja. Mobilizirali su skije, skijaške cipele, skijaška odela (svi moraju pod pretnjom prekog suda da predaju gore nabrojane stvari), pa čak i rodle. (Male dječije sanjke, naziv od njemačke riječi *Rodel* - primj. autora) Seljacima oduzimaju saonice.

10. Mobilizirani su svi skijaši, s time da za sada još ostaju kod kuće, ali da se odmah jave, čim budu pozvani. Međutim, jučer su ih naveče već neke počeli da pozivaju (među njima i naš drug, koga smo zadržali da ne ide jer nam treba) i *da ih oblače u nemačke uniforme!*

11. Prema našim informacijama iz obično pouzdanog izvora, glavni pravac kretanja biće sledeći: 1. Od Zvornika-Vlasenica-Podromanija—Sarajevo... 2. Sarajevo—Podromanija—Višegrad (se govori da je glavni cilj te akcije uopšte čišćenje pruge i ceste Sarajevo—Višegrad—Užice), 3. Tuzla—Kladanj—Olovo—Vareš.

12. Do sada se zna da je otišlo a) 200 hrvat(skih) vojnika u pravcu Kalinovika, b) 1 baterija ka Mokrom, c) 1 baterija preko Ilidže u nepoznatom pravcu, d) a baš sada, ujutro, saznali smo da su Nemci (broj nepoznat) otišli u pravcu Mokrog.

13. Govore da su Nemci već raspoređeni na raznim drugim tačkama (npr. Visoko itd.), odakle se spremaju. U Sarajevu su Nemci pokupovali sve belo platno.

(...)

15. Najzanimljivije je, da uniformiraju u nemačke uniforme i Hrvate.. V[7]

Završavajući to pismo, Kardelj je dodao još nekoliko rečenica:

»Na kraju još nešto o vama, tj. o tebi i drugovima oko tebe. Držim da će ta ofanziva biti ozbiljna stvar baš zbog priprema protiv Turske... Bojim se zato da ćete se naći u vrlo teškom položaju u onim uskim pojasima. Poduzmite mjere pravovremeno! Možda bi bolje bilo da se još u pravo vreme prebacite s one strane višegradske pruge... Nemoj, Tito, da potceniš te stvari. Još jedanput te molim da paziš na sebe i da dobro promisliš što bi bilo najbolje. Drži oko sebe i neke bosanske vodiče, koji će vam biti pri ruci, u slučaju težih udaraca. Molim te da ne shvatiš ove moje napomene kao paniku. Ja vrlo dobro znam da ova ofanziva nama neće moći mnogo da naškodi, nego će politički čak koristiti. Pred očima imam stvarno samo to da nas neprijatelj ne udari na najosetljivijem mestu, tj. da se tebi i vama šta desi.«[18]

Istog dana, 15. januara poslije podne, E. Kardelj je poslao Titu još jedno pismo koje je u cjelini glasilo:

»Dragi Tito!

Posle, kada smo ti otposlali prvo pismo, dobili smo još neka obaveštenja. Ona se sastoje u sledečem:

1. 2 puka hrv(atske) vojske i 2 puka nem(ačke) vojske (ukupno cca 1 divizija) otišli su sinoć i danas za Pale. Za planine nisu spremni. Idu do Rogatice, a zatim će se vratiti na Sokolac. Ići će samo cestom i drumom. Misle sve svršiti za 2 ili najviše 3 nedelje. Imaju cilj da očiste prugu i cestu. Imaju da deluju samo 8 km levo i desno od ceste. Posade Nemci nigde neće ostavljati, osim ako je neće ostaviti Hrvati.

2. To su vesti iz pouzdanih (tebi poznatih) izvora (vidi poglavlje 'Sarajevski vojnoobavještajni centar' - primj. autora), ali važe samo za sarajevski sektor. To ne znači da će to biti jedina kolona. Ćuli smo, nasuprot (ali to već iz sasvim nepouzdanih izvora), da su Nemci uzduž pruge Brod-Sarajevo skoncentrisali cca 10.000 ljudi.

Srdačne drugarske pozdrave!

Smrt fašizmu — sloboda narodu! Bevc

Pozdravljaju Vas Tempo i Kulturni.«[19]

Kulturni je bio nadimak Avde Hume, člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

Konačno, 16. januara u 17,00 sati Kardelj šalje Titu svoj posljednji »obavještajni izvještaj« iz Sarajeva:

»Dragi Tito!

Saznali smo još sledeče: 1) Jedna kolona otišla u pravcu: Šarajevo-Mokro-Sokolac—Rogatica (to smo ti javili već jučer). 2) Druga polazi sutra u pravcu: Jahorina-Foča sa 30 tenkova. Sobom vuku 650 naoružanih muhađera (muslim. izbjeglica), koje će ostavljati po žandarmerijskim stanicama, njih 30 u svakoj. 3) Treća kolona ima da ide (podrobnije još nepoznato) pravac Tuzla—Zvornik.

Ja sam još uvek tu i imam komedije sa dokumentima.«[20]

Istog dana i Dedijer je u svoj *Dnevnik zabilježio:*

»Gajevi. - Sneg, vejavica - dobro su nam došli. Nemci i ustaše otpočeli veliku obuhvatnu ofanzivu od Zvornika, Vareša i Sarajeva. (...) Mi ćemo nastojati da se izvučemo s Romanije. Pokret za koji sat. Sve je spremno. Opet velika trka. . ,«[21]

Sutradan, 17. januara, Dedijer je zapisao u *Dnevnik:*

»Krenuli smo sinoć u 9.30.«[22]

Postupajući, najvjerovatnije, prema Kardeljevu savjetu (»Možda bi bolje bilo da se još u pravo vrijeme prebacite s one strane višegradske pruge...«), Tito se 18. januara, s dijelovima Prve proleterske brigade, iz Podromanije preko željezničke pruge Sarajevo—Višegrad prebacio na Jahorinu koja nije bila zahvaćena ofanzivom, i zatim produžio u oslobođenu Foču, gdje su stigli 25. januara.[23]

Kako je Edvard Kardelj došao do podataka koje je u pismima od 15. januara dostavio Titu?

Kada su Kardelj i Maček 14. januara 1942. godine stigli u Sarajevo, trebalo im je, piše Avdo Humo...

»... što prije spremiti legitimacije i propusnice za prebacivanje ... u Zagreb, i odmah obavijestiti Vrhovni štab o neprijateljskoj ofanzivi koja je počela. Naš obavještajni komitet imao je iscrpne informacije o pravcima kretanja neprijateljskih snaga, gdje će se zadržavati, kao i njihov raspored i sastav. Trebalo je odmah uputiti kurire u Vrhovni štab.«[24]

Međutim, Josipa Sigmunda, koji je radio u partijskoj »finoj tehnici«, Nijemci su kao odličnog skijaša mobilisali da im služi kao vodič za njihova skijaška odjeljenja upućena na Romaniju.

»On je bio politički nekonpromitovan« — piše Avdo Humo. - »Iznenađen upadom Nijemaca u stan, zbunjeno je uzeo skije i otišao sa njima. Nikome nije mogao da se javi, a još manje da svojoj vezi preda štambilje koji su bili kod njega. Imali smo legitimacije i propusnice, ali nismo imali štambilja.. .«[25]

Ipak, problem dokumenata potrebnih za Kardeljevo i Mačekovo putovanje u Zagreb odnosno u Ljubljanu brzo je riješen - vjerovatno preko saradnika NOP-a u sarajevskoj policiji - i oni su bez teškoća stigli na odredišta.

Još 12. januara, u pismu Filipu Kljajiću Fići, političkom komesaru Prve proleterske brigade, komandant Romanijskog NOP-odreda Slaviša Vajner Ciča nagovještavao je mogućnost da Nijemci u predstojećoj ofanzivi na Romaniju upotrijebe i skijaše (»Ozbiljna je vijest da su navodno u Sarajevu pokupljene sve skije i to je možda i jedini način da oni nešto pokušaju učiniti...«). I u Kardeljevu izvještaju Titu od 15. januara nalazili su se podaci iz kojih se moglo nedvosmisleno zaključiti da će Nijemci u toj ofanzivi upotrijebiti skijaše. (»Mobilizirali su skije, skijaške cipele, skijaška odela... Mobilizirani su svi skijaši...«) te da će smučari - vjerovatno - biti kamuflirani bijelim plaštevima (»U Sarajevu su Nemci pokupovali sve belo platno«).

Međutim, sudeći po onome što se 21. januara dogodilo kod željezničke stanice Pjenovac na šumskoj željezničkoj pruzi Olovo - Han-Pijesak, tim podacima nije pridana potrebna pažnja.

»Jedno njemačko smučarsko odjeljenje (bila je to ojačana četa 1. bataljona 697. puka 342. njemačke divizije[28])« - zapisao je Rodoljub Čolaković »izbilo je od Malog Polja na brdo više stanice, a konjičko odjeljenje došlo je željezničkom prugom od Berkovine. Oni su iznenada otvorili paljbu iz automata i puškomitraljeza i od prostora pred stanicom napravili pravu ljudsku kasapnicu. U tom tjesnacu naši borci se nisu mogli čestito ni okrenuti akamoli razviti za borbu. Sve je to trajalo nekoliko minuta.«[27]

U tom iznenadnom napadu njemačkih smučara i konjanika među 59 poginulih boraca 5. bataljona Prve proleterske brigade i Romanijskog NOP-odreda bi-

li su i Slaviša Vajner Ciča, komandant Romanijskog odreda, Milan Ilić Ciča, komandant, i Draganče Pavlović, politički komesar 5. (šumadijskog) bataljona.

»Docnije smo saznali« - dopisao je Rodoljub Ćolaković — »da su Nijemce proveli iz Han Pijeska do Pjenovca četnici Milan Babić, sin Aćimov iz sela Kusača, i Dušan Čolović iz Berkovine.«[28]

Napad skijaša na Pjenovac bio je isključivo njemački, odnosno njemačko-četnički pothvat o kojemu se u komandama domobranstva tzv. NDH - u kojima je sarajevski vojno-obavještajni centar imao dobre saradnike - ništa nije znalo. To se vidi i iz izvještaja koje je Svetozar Vukmanović Tempo poslao Titu iz Sarajeva 24. i 28. januara. U prvome on piše:

»Preko oficira doznajemo da je pala Vlasenica, Rogatica, Sokolac i dr.«[29]

Ali borbu kod Pjenovca, vođenu tri dana prije toga, uopće ne spominje. U drugom Tempovu izvještaju, pisanom nedjelju dana poslije borbe na Pjenovcu, u kojoj je, pored ostalih, poginuo i Slaviša Vajner Ciča, nalazimo čak i ove retke:

»Hitno je upućen Čiča da organizuje odbranu Han-Pijeska od Vlasenice, ali Nijemci su ipak prošli drumom a Čiča se sa četama povukao u šume oko Han-Pijeska. Nijemci su prodrli do Sokolca i do Han-Pijeska.«[30]

Znači da oficiri koji su u domobranskim štabovima radili za partizansku obavještajnu službu nisu ne samo ništa znali o planiranoj upotrebi njemačkih skijaških odjeljenja, nego nisu ništa znali ni o njihovim već izvedenim akcijama.

Poslije završetka druge neprijateljske ofanzive, 14. februara 1942. godine, Štab Romanijskog NOP-odreda i štab NOP-odreda »Zvijezda« dostavili su »komandantu operativnog štaba istočne Bosne« detaljan izvještaj u kome se našla i rečenica:

»Škijaški odredi neprijatelja unijeli su zabunu u naše čete.«[31]

A to se nije moralo dogoditi.

Tragedija koja se 21. januara 1942. odigrala kod Pjenovca pokazala je da i najdragocjeniji i navrijeme dostavljeni obavještajni podaci ne vrijede ništa ukoliko im onaj kome treba da koriste ne prida odgovarajući značaj. No ponovno ćemo se vratiti Sarajevu, za koje je Slaviša Vajner Čiča »vjerovao da ga partizani mogu osloboditi«.

Kada je Čiča Romanijski 21. januara 1942. godine poginuo na Pjenovcu, zavladala je opća žalost.

»Sutradan su počeli izbijati iz šume partizani iz Romanijskog i drugih partizanskih odreda« — piše Spiro Lagator, borac Crnogorskog bataljona Prve proleterske brigade. — »Prolazili su kroz selo u grupicama 5-6. Svaki obesio pušku o rame sa okrenutom cevi nadole. Pogledi su im mutni, a lica namrgođena. Kada počnu pričati o legendarnom junaku i organizatoru ustanka u ovom kraju 'Čiči Romanijskom', zaplaču se. Čiče više nema, kažu, ubiše ga na Pjenovcu. (...)

Oseća se da je narod Romanije obuzela žalost povodom smrti 'Čiče Romanijskog'. Ovde narod nije tada znao za Tita, Marka, Ročka, čika-Janka i ostale naše rukovodioce. Znali su samo za svoga Čiču. On je za njih bio i ostao legenda.«[32]

Druga neprijateljska ofanziva bila je u toku. Vodile su se žestoke borbe na Kovanju, kod Han-Pijeska, na Crvenim stijenama, oko Sokoca... Njemačke su se trupe približavale Romaniji.

»Vrilo je kao u kazanu« — pribilježio je Paško Romac. — »No ljudi su verovali da će Čičina vojska stati na put Nemcima. U selu se govorilo da Čiča sutra dolazi na zbor u Knežinu. Skoro da nije bilo seljaka koji se nije pripremao da u svečanom odelu ode na zbor i da čuje šta će Čiča reći. Protekla je još jedna noć u neizvesnosti. Sutradan se već vodila borba oko Pediše. Nemački skijaši iznenadili su naše. (...) U selu je vladala potištenost. Ljudi su zakopavali ono svoje sirotinje da im je Nemci ne pronađu. Očekivali su glas iz Knežine. Tek u popodnevnim časovima počeli su stizati seljaci sa neodržanog zbora. Dolazili su pokunjenih glava i očajni jer Čiča nije stigao na zbor. Šaputalo se da je Čiča poginuo na Pjenovcu. Niko nije smeo da to glasno kaže. Verovali su da su to četničke laži. Čiča ne može poginuti. To je bio 22. januar, a Čiča je poginuo dan ranije. Sela su bila veoma tužna, prvo zbog toga što se brzo pročulo da je Čiča poginuo, a drugo zbog toga što su Nemci već tu.«[33]

Poraz na Pjenovcu teško se dojmio i Vrhovnog komandanta NOP-odreda Jugoslavije Tita. To se vidi iz pisama poslanih iz Foče 4. i 5. februara »drugu Bevcu i Loli« u Zagreb i »drugu Veljku« (Milovanu Đilasu) u Crnu Goru. U prvom pismu nalazimo i ove rečenice:

»... i naš Šumadijski bataljon Proleterske brigade (pretrpio osjetne gubitke) usljed nesmotre-

nosti Čiče (Slaviše Vajnera), koji se povlačio od Han-Pijeska u pravcu Olova; taj bataljon bio (je) iznenađen od Nijemaca na jednoj stanici u kotlini, gdje je palo oko 60 drugova, a medu njima i sam komandant bataljona i polit(ički) komesar Draganče (Pavlovič), a zaglavio je i Čiča. To je najteži udarac koji je do danas zadesio našu brigadu. Među izginulima nalazi se i oko 15 Slovenaca. Dakle, samo nepažljivost i aljkavost druga Čiče izazvale su tu katastrofu.«[34]

A u drugome:

»Naš Šumadijski bataljon doživio je težak udarac u blizini Olova zbog neopreznosti i aljkavosti jednog bosanskog druga (Čiče), koji je natjerao taj bataljon u jednu kotlinu na željezničkoj pruzi da tovari neke topove bez obezbjedenja, pri čemu su ih iznenadile velike snage Nijemaca, i tu je izginulo oko 60 naših drugova najboljih boraca, a s njima i komandant bataljona i polit(ički) kom(esar) Draganče (Pavlovič). Osim toga, u toj borbi je zaglavio i sam bosanski Čiča.*[35]

Kada je generalštabni pukovnik Ludwig Kübler (Ludvig Kibler), načelnik Štaba opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji generala Paula Badera, posljednjih dana prve neprijateljske ofanzive, 28. decembra 1941. godine, naredio 342. pješadijskoj diviziji da izvrši potrebne pripreme i bude »od polovine januara spremna za angažovanje na drugom mjestu«, već tada je to njeno angažovanje bilo vremenski ograničeno.[36] Naime, Vrhovna komanda njemačkih oružanih snaga insistirala je da se 113. i 342. pješadijska divizija što prije izvuku s jugoslavenskog teritorija i prebace na istočni front. Takva naređenja iz Baderova štaba počela su stizati Štabu 342. divizije već u toku operacije u Bosni. Dan prije tragedije u Pjenovcu, 20. januara, komandant 342. divizije, general-lajtnant Hoffmann, javio je iz Koviljače, opunomoćenom i komandujućem generalu u Srbiji da će »uspostavljanje spremnosti divizije za pokret biti usporeno zbog gubitaka u ljudstvu i materijalu«.[37] Umjesto bilo kakvog komentara tog radiograma, Bader je sutradan, 21. januara, upitao generala Hoffmanna »da li se divizija slaže s ukrcavanjem (za transport na istok — primj. autora) na prostoru Beograd, Mitrovica, Klenak«, i pošto je istog dana dobio odgovor da »Be-

ograd nije poželjan«, 22. januara u 22,50 sati naređuje:

»342. divizija da se odmah vrati na raniji smještajni prostor, da bi se pripremila za ukrcavanje 12. februara.

718. divizija uništava neprijatelja na Ozren planini. Zbog toga će joj biti potčinjen 698. pješadijski puk (iz 342. divizije - primj. autora), koji mora biti izvučen iz operacije najkasnije 2. februara i prebačen u prostor Gračanice radi odlaska.«[38]

Deset minuta kasnije stiglo je i novo naređenje, ovaj put od načelnika Baderova štaba:

»Dalje nastupanje divizije ne dolazi u obzir. Neka 718. divizija nastavi daljnje čišćenje. Jedinice vratiti na ranije smještajni prostor. Grupa 698. privremeno ostaje u dosegnutom prostoru.«[39]

Nakon toga i general Hoffmann naređuje jedinicama svoje divizije da se prikupe i krenu u Srbiju.

Dva dana kasnije, 24. januara, oficir zadužen za vođenje divizijskog dnevnika zabilježio je:

»Kod Pjenovca ubijeno 37, među kojima i komunistički vođa Čiča, zarobljeno 25, zaplijenjena 2 topa, dosegnuta sela spaljena.[40]

Vidjeli smo da Tito u pismima Kardelju i Ivi Loli Ribaru te Milovanu Dilasu piše da je »palo oko 60 drugova«, odnosno da je »izginulo oko 60 naših drugova*. Postupajući prema naređenju opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji od 21. januara 1942. godine: »Partizane koji se bore s oružjem u rukama strijeljati*, Nijemci su strijeljali 25 partizana zarobljenih u Pjenovcu![41]

A nakon završetka druge neprijateljske ofanzive general Bader je u svom dopisu la Nr. 857/42 od 5. februara 1942. godine morao da konstatuje:

»Pokušaj da se žarište ustanka u istočnoj Bosni ukloni - nije uspio*![42]

U prvom tomu knjige *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* nalazimo ove retke:

»Mada je već 23. januara neprijateljska ofanziva bila završena, Štab 1. proleterske brigade, ne znajući pravo stanje, odlučio je da se s jedinicama koje su ostale pod njegovom komandom (1, 2, 3. i 5. bataljonom i pratećom četom)[43] prebaci na teritoriju Kalinovačkog odreda. U tom cilju on je, sa oko 720 boraca krenuo iz s. Sred-

nja, u toku noći 27/28. januara prešao r. Bosnu kod Reljeva i preko pl(anine) Igmana, posle 18 časova neprekidnog marša, stigao u Trnovo, odakle se, posle kraćeg zadržavanja, prebacio ka Foči. U toku ovog tzv. 'igmanskog marša', koji je izvršen pod neobično teškim okolnostima (po velikom snegu i na hladnoći od minus 32 stepena), usled smrzavanja izbačena su iz stroja 172 borca. Zbog ogromnih napora i žrtava, ovaj marš predstavlja jednu od epopeja narodnooslobodilačkog rata.«[44]

I u *Vojnoj enciklopediji* pod odrednicom »Igmanski marš« stoji da je taj marš »bio (je) jedan od najtežih marševa u NOR-u« preduzet »zbog nedovoljnog poznavanja situacije na Romaniji i Glasincu«.[45]

Koča Popović, prvi komandant 1. proleterske brigade, u usmenoj izjavi objavljenoj uz tekst *Iz Dnevnika* o situaciji uoči igmanskog marša kaže:

»Dobijene informacije su ukazivale da nas neprijatelj čeka u zasedama, ako krenemo na zapad. Na jugu je Sarajevo — jak garnizon! Znači, opkoljeni smo! Kuda poći? Čekati da nas jake neprijateljske snage napadnu - nije dolazilo u obzir. Razmišljao sam o svim mogućnostima. U Sarajevu garnizon je bio jak, ali tamo nas ne očekuju, jer misle da smo dobili jak udarac, razbijeni i slabi, te da ćemo pre bežati nego napadati. Brzo je sazrela odluka - na jug! Pored Sarajeva! Politički komesar Fića se odmah složio. Članovi Glavnog štaba za BiH bili su oduševljeni odlukom, tražili su da se odmah sprovede - lako je sprovodljiva.«

I napokon, zaključak:

»Kad se sve završilo, bilo je jasno da je brigada mogla ostati na Romaniji! Nemci su prestali sa ofanzivom 23. januara. Bio je to prevelik rizik, ali je takode bio veliki rizik i ostati na toj teritoriji kada se ništa nije znalo o neprijatelju.

Ipak, Igmanski marš je svojevrsna pobeda. Proleteri su pokazali nesalomljivu volju, izdržljivost, veru u sebe i svoje snage. Igmanski marš mnogo puta je poslužio kao nadahnuće za kasnije iznenadne manevarske podvige u NOR-u, jer je bio podvig do uzvišenosti.«[40]

A sam je Tito, vjerovatno pod utiskom slike velikog broja promrzlih proletera koji su upravo pristizali u Foču, gdje se nalazio Vrhovni štab, u dopisu po-

slatom 4. februara 1942. godine Štabu Romanijskog NOP-odreda napisao i ovo:

»Da ste vi radili po direktivama koje smo vam dali, sada bi bila sasvim drukčija situacija na vašem terenu. Odsustvo izviđanja i vojničko nerazumijevanje posla navelo vas je da sve dijelove preko Treskavice uputite ka Kalinoviku. To je bilo avantura. Jest, oni su se probili i bez borbe, ali je veliki procenat s promrzlinama.«[47]

U »Biltenu Vrhovnog štaba NOP i DVJ« broj 14-15 za februar-mart 1942. godine objavljena je »pohvala Prvoj proleterskoj narodno-oslobodilačkoj udarnoj brigadi« koja je završila rečenicom:

»Naročito izražavamo svoje priznanje i pohvalu onim borcima ove brigade koji su uslijed zime teško nastradali i pri tome pokazali veliki samopregor i junaštvo.«[48]

Igmanski je marš zaista bio epopeja, ali i avantura, zapravo greška do koje je došlo uslijed slabosti partizanske obavještajne (i izviđačke) službe.

TREĆA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

tri njemačko-talijansko-ustaške konferencije — Tito traži i dobiva obavještenja iz Zagreba — stižu obavještenja i iz Ljubljane — partizanska obavještajna služba izvršila je svoj zadatak

U prvo] polovini marta 1942. godine u Opatiji su održane dvije značajne konferencije njemačkih i talijanskih vojnih komandanata. Na prvoj, održanoj 2. i 3. marta, komandant Wehrmachta na Jugoistoku general Walter Kuntze (Valter Kunce), opunomoćeni komandujući general u Srbiji Paul Bader i njemački general za vezu pri talijanskoj Vrhovnoj komandi Enno von Rintelen (Eno fon Rinteln), zajedno s načelnikom talijanskog generalštaba Vittoriom Ambrosiom (Vitorijom Ambrozijom), komandantom 2. talijanske armije generalom Mariom Roattom i generalom Gandinijem donijeli su načelnu odluku da na proljeće najprije unište partizane u istočnoj, odmah zatim u zapadnoj Bosni, na Kordunu i u Baniji. Konferenciji je, manje-više kao tihi posmatrač, prisustvovao i načelnik Pavelićeva generalštaba general-lajtnant Vladimir Laxa (Lakša).

Na drugoj opatijskoj konferenciji, održanoj 14. marta na malo nižem nivou, odlučeno je da velika ofanziva protiv partizana u istočnoj Bosni (operacija »Trio«), u kojoj će pod komandom generala Badera učestvovati jedna njemačka i tri talijanske divizije te desetak ustaško-domobranskih bataljona, počne 15. aprila.

Konačno, 28. marta sastali su se još jedanput ovaj put u Ljubljani, njemački, talijanski i ustaški generali, utvrdili detalje predstojeće ofanzive i pomjerili njen početak na 20. aprila. Tada je, prećutno, prihvaćen talijanski prijedlog da uporedo s operacijama u istočnoj Bosni talijanske snage, uz učešće četnika, preduzmu širi napad na partizane u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini.

U pismu »drugu Bevcu i Loli«, koji su se kao članovi Sekretarijata CK KPJ za neoslobođene krajeve

tada nalazili u Zagrebu, Tito 4. februara iz Foče piše da Vrhovnom štabu još uvijek nije jasno šta je neprijatelj htio »upravo završenom ofanzivom« u istočnoj Bosni (druga neprijateljska ofanziva) i dodaje:

»Isto tako nije nam poznato šta neprijatelj dalje smjera i da li su njemačke trupe još sve tu u Bosni ili je možda jedan dio već otišao. Bilo bi dobro da vi preko vaših veza u Zagrebu saznate o namjerama rukovodećih ustaških bandita i njihovih fašističkih gospodara.*[1]

Sudeći po upravo citiranom pasusu iz Titova pisma, on 4. februara još nije bio primio izvještaj koji mu je dva dana prije, 2. februara, iz Sarajeva u Foču poslao Svetozar Vukmanović Tempo i u kojemu je stajalo i ovo:

»Njemci su se povratili sa Romanije i brodskom prugom otišli ka Brodu. Više ništa ne znamo o njihovim namjerama. Mislim da se upućuju na Istočni front.«[2]

Tempo je bio u pravu: dijelovi njemačke 342. divizije zaista su otišli preko Broda da se priključe diviziji koja je ubrzo krenula na Istočni front.

Postupajući prema tom Titovu zahtjevu od 4. februara, Ivo Lola Ribar mu je tek 17. marta 1942. godine javio u Foču:

»... saznajemo da Hrvati spremaju novu ofanzivu na nas, svuda po Bosni. U tu svrhu spremaju navodno 22 puka: od ovih međutim 16 još čekaju na oružje iz - Njemačke. Prema mnogim vijestima, i ovo Njemaca što još ima biće uglavnom povučeno, a zadaću borbe protiv nas preuzeće Italijani i Hrvati. Zaista, strašna vojska!«[3]

Podatak o potpunom povlačenju Nijemaca nije bio tačan, ali činjenica je da je u tom trenutku - poslije odlaska 342. pješadijske divizije na istočni front - na teritoriju tzv. NDH ostala samo 718. njemačka posadna divizija 15. talasa, sastavljena od starijih godišta boraca i formacijski nepotpuna.

Tito je pridavao veliki značaj obavještenju Ive Lole Ribara i odmah pošto je primio njegovo pismo, 29. marta, poslao je »Operativnom štabu proleterskih brigada (drugu Fići i Koči)« pismo u kojemu je pisalo:

»Juče smo dobili pismo od Lole iz Z(agreba) u kome nam javlja, između ostaloga, da Hrvati spremaju 22 puka za opštu ofanzivu u čitavoj Bosni. Šesnaest od tih pukova još čekaju oružje iz Njemačke. Prema tome, izgleda da će biti još

žilave borbe. (...) S obzirom na perspektivu posljednjeg Pavelićevog pokušaja s jednom opštom ofanzivom, pred nas se postavlja u svoj svojoj oštrini pitanje nabavke municije. Razumije se da za sada drugog sredstva nemamo već osvajati tu municiju od neprijatelja. Zato vi morate da se ozbiljno pozabavite tim pitanjem i da se odredi najmanje jedan bataljon koji će postaviti zasjede na putevima kojima ustaška vojska prolazi.«[4]

Istovremeno je Tito javio i Svetozaru Vukmanoviču Tempu, komandantu Glavnog štaba NOP i DO Bosne i Hercegovine:

»Domaće jedinice mogli bismo upotrijebiti za napad na Olovo i prema Zvorniku i Kladnju. To je naročito važno zbog toga što nam Lola javlja iz Z(agreba) da Pavelić opet sprema ofanzivu na čitavu Bosnu i da je za to mobilisao 22 puka, samo što 16 pukova nemaju još oružje, čekaju ga iz Njemačke. U vezi s tim, mi moramo raditi brzo da bismo jednu takvu ofanzivu dočekali spremni. Tu se sad pred nas postavlja naročito problem municije, a gdje ćemo je dobiti - to je poznata stvar: moramo je osvajati partizanskim načinom ratovanje i izbjegavati frontalne borbe.«[5]

Primivši tih dana, očigledno, podatke o predstojećoj neprijateljskoj ofanzivi i iz nekih drugih izvora, Tito je 31. marta javio u Moskvu »za Djeda«:

»Dobili smo sigurna obavještenja da će okupatori u prvoj polovini aprila početi u Bosni opštu ofanzivu protiv nas. Učestvovaće zajedno s Nijemcima, hrvatske trupe Pavelića, a iz Srbije trupe Nedića, Pećanca i bugarska vojska. Sva se ta bagra ujedinila da bi nas uništila.«[0]

Trupe »Nedića, Pećanca i bugarske vojske« neće direktno učestvovati u ofanzivi na slobodni teritorij u istočnoj Bosni, ali će neke Nedićeve i bugarske jedinice, zajedno s dijelovima njemačke 717. posadne divizije, zaposjesti položaje na desnoj obali Drine i Lima i tako indirektno uticati na tok operacija.

U međuvremenu Tito je u Foči primio pismo Edvarda Kardelja, pisano u Ljubljani 29. marta:

»... Prekjučer je bila tu neka vojna konferencija Italijana, Hrvata i Nemaca. Kolodvor je bio sav blokiran, te u nem(ačkim) i hrv)atskim) zastavama. Došao je: Dankelman iz Beograda, Kvaternik, Rainer iz Kranja i Robotti iz Ljublja-

ne (II it. armija) i neki nemački general von Spee (odakle došao, ne znamo). O sadržini danas još ne znam ali ću pouzdano saznati. Govori se da se radi o dogovoru o zajedničkoj akciji i pripremama za rat protiv Turske. Inače u Ljublj(anu) došlo nešto nemačke vojske i stalno prolazi u pravcu Karlovca. Isto tako se osećaju veliki pokreti ital(ijanske) vojske. Tu se otvoreno govori u vojnim krugovima: a) da se sprema napad na Tursku i b) da su rešeni pošto poto uništiti partizane u svim zemljama Jugoslavije. Ljubljanski aerodrom užurbano Nemci i Italijani proširuju na kapacitet 500 bombardera.«[7]

Ljubljanska željeznička stanica bila je iskićena zastavama u čast dolaska generala artiljerije Badera (a ne Dankelmanna (Danklmana) iz Beograda i generala Laxe (a ne Kvaternika) iz Zagreba. Osim njih dvojice, konferenciji održanoj 28 (a ne 27) marta prisustvovali su armijski general Roatta, komandant 2. talijanske armije, general Mario Robotti, komandant talijanskog 11. korpusa, te potpukovnik grof Spee, (Spe), predstavnik njemačkog opunomoćenog generala u Zagrebu... Nije bilo govora o »pripremama za rat protiv Turske«, već o onom drugome: »pošto poto uništiti partizane u svim zemljama Jugoslavije«.

Je li Edvard Kardelj naknadno saznao još nešto o sadržini Ljubljanskog savjetovanja i o tome obavijestio Tita, pisanih tragova o tome nismo našli. U svakom slučaju već i podaci iz njegova pisma od 29. marta bili su veoma značajni.

I drugi su partizanski štabovi od svojih obavještajnih veza dobivali podatke o predstojećoj ofanzivi. Tako Uglješa Danilović piše:

»U svome izvještaju od 13. aprila Operativni štab za istočnu Bosnu javlja Vrhovnom štabu da je dobio informaciju da se priprema nova ofanziva i zato je naredio da se hrana sklanja u tajna skloništa i da se Majevički bataljon i lakši ranjenici iz Šekovića prebace na Romaniju.«[8]

A u izvještaju Operativnog štaba za istočnu Bosnu, poslanom Vrhovnom štabu 16. aprila (sačuvana je samo prva stranica) stajalo je da im je jedan domobranski oficir, pristalica NOP-a, dostavio obavještenje da će neprijateljska ofanziva, u kojoj će učestvovati četiri divizije, početi 20. aprila.[9]

Potvrđujući primitak tog izvještaja, Tito je 18. aprila iz Foče poslao Operativnom štabu za istočnu Bosnu pismo u kojemu je pisalo:

»I mi smo dobili izvještaje da se priprema nekakva ofanziva. Navodno je bio naznačen 15. april za početak te ofanzive, a sada joj je produžen rok do 20. aprila. Mi vjerujemo da se cijela ta ofanziva kreće u okviru onoga prodora k Vlasenici i Drini, s tim što će vjerovatno nastojati da obezbijede prugu od Olova ka Han-Pijesku i onu od Pala k Višegradu. Na ovom posljednjem pravcu neprijatelj, poslije svoje propale ofanzive u martu, nije pokušavao s napadima. Sada smo doznali da se na Palama prikupljaju neki njemački dijelovi. Mi vjerujemo da su to »kulturbundovci«, koji su nedavno mobilisani. Takva je vojska sigurno i na vašem frontu. Njena borbena vrijednost vrlo je slaba.

Ne vjerujemo u neku njemačku ofanzivu sa četiri divizije. Ne bi okupator toliko jaku grupu upotrijebio za čišćenje bosanskih šuma. I s tolikom snagom on ne bi mogao ništa postići. Sad je proljeće i mi imamo prednost. Već možemo sklanjati trupe po šumama i u brdima.

Čišćenje terena može biti povjereno i dalje ustaško hrvatskoj vojsci. Tu vojsku sada pomažu četničke bande, koje Nijemci i Talijani upućuju protiv nas. U svakom slučaju, treba biti pripreman i unaprijed smisliti plan rada.«[10]

Međutim, obavještenje o četiri divizije bilo je tačno jer se odnosilo na jednu njemačku (718-tu) i tri talijanske (»Pusteria«, »Cacciatori delle Alpi« i »Taurinense«), koje će osim ustaško-domobranskih bataljona, učestvovati u ofanzivi. I datum početka ofanzive bio je tačan, ali će u posljednjem trenutku, na sastanku njemačkih i ustaških vojnih i političkih predstavnika, održanom u Sarajevu 19. i 20. aprila, biti pomjeren za 22. aprila.[11]

Usprkos nevjerici koju je Vrhovni štab ispoljavao s obzirom na podatke o neprijateljskim divizijama, treća velika njemačka ofanziva (»Trio«) nije iznenadila jedinice NOV i POJ u istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini. Tog puta partizanska obavještajna služba izvršila je svoj zadatak.

VELIKA OFANZIVA NA KOZARU

formiranje Kampfgruppe Westbosnien — zašto je neprijatelj prešao u napad pet dana ranije — iznenađenje je bilo potpuno - na šta se moglo odnositi obavještenje »Okrugle« — plan ofanzive iz Zagreba nije stigao kamo je trebalo - dezinformacije sačinjene u njemačkoj kuhinji - obavještajno dobro pripremljene akcije na Bosansku Krupu i Dobrljin uspjele su, ali se general Stahl (Štal) na njih ne osvrće — Titovi izvještaji Moskvi o kozarskoj ofanzivi - skupo plaćena iskustva

Načelna odluka o preduzimanju velike ofanzive protiv kozarskih partizana donijeta je na sastanku njemačkih, talijanskih i ustaških vojnih predstavnika u Opatiji 3. marta 1942. godine. Međutim, već tada je predviđeno da će ona biti izvedena tek nakon uništenja partizanskih grupacija u istočnoj Bosni. A kada je treća ofanziva u istočnoj Bosni, čiji je glavni nosilac bila Borbena grupa Bader, okončana, na savjetovanju održanom 20. maja u Solunu zapovjednik Wehrmachta na Jugoistoku naredio je komandujućem generalu i zapovjedniku Srbije Paulu Baderu da do 28. maja rasformira tu grupu, organizuje novu Borbenu grupu zapadna Bosna (Kampfgruppe Westbosnien) i s njom počne čišćenje teritorija Drugog krajiškog (kozarskog) NOP-odreda, tj. Kozare. Taj »pothvat, u cilju zauzimanja Prijedora, naredila (je) Vrhovna komanda« Wehrmachta, uz napomenu da zbog rudnika željezne rudače u Ljubiji »Treći Rajh ne može ispustiti iz ruku tako značajno vojnoprivredno područje«.[1]

General Bader je već 23. maja izdao avizo-naredbu za formiranje Borbene grupe zapadna Bosna i njezinu komandantu general-majoru Fritzu Stahlu (Fricu Štalu), inače komandantu njemačke 714. pješadijske divizije, naredio da koncentraciju trupa završi do 13. juna, a operaciju otpočne polovinom juna.

Tako je potkraj maja 1942. godine počelo formiranje Borbene grupe zapadna Bosna u koju su ušle i njemačke, i domobransko-ustaške, pa i četničke jedinice približne snage 40 000 vojnika (oko 15 000 Nijemaca, 21 000 ustaša i domobrana i oko 2 000 četnika koncentrisanih južno od Kozare u prostoru Bronzanog Majdana). Osim toga, u ofanzivi na Kozaru bilo je predviđeno i učešće avijacije, oklopnog voza na željezničkoj pruzi Banjaluka-Prijedor-Bosanski Novi i

pet brodova mađarske riječne flotile na Savi.[2]

Štab Borbene grupe zapadna Bosna odmah je oformio i svoje obavještajno odjeljenje (Ic), na čelu kojega se našao iskusni obavještajac kapetan Konopatzky (Konopacki), Ic oficir Stahlove 714. pješadijske divizije. Istovremeno, zagrebački centar Abwehra (Kriegsorganisation Zagreb) stavio je na raspolaganje Konopatzkom pripadnika svog referata IH (I Heer - obavještajni referat za kopnenu vojsku) Sonderführera Lorenza Apolda (Lorenca Apolda) i agenta, specijalista za saradnju s četnicima, predratnog konjičkog kapetana kraljevske jugoslavenske vojske Aleksandra Šestu, odnosno budućeg SS-poručnika Aleksandra *Schestu*. Njih dvojica su u Banjaluku došli iz Sarajeva, odakle su dotada rukovodili Abwehrovom obavještajnom mrežom u istočnoj Bosni. Prema nekim podacima, u Ic-odjeljenju Borbene grupe zapadna Bosna našao se tada i poručnik Kurt Waldheim (Valdhajm).[3]

Prema izvještajima talijanskog vicekonzula u Banjaluci od 31. maja 1942. godine, general Stahl je tog dana stigao u Banjaluku sa svojim komandnim štabom (14 oficira), a odmah zatim u grad i okolinu počele su stizati i njemačke jedinice predviđene da s tog pravca učestvuju u ofanzivi na Kozaru.[4]

Operacija je trebala da počne 15. juna, pošto je Pavelićev »vojskovođa« Slavko Kvaternik izjavio generalu Glaise Horstenau (Gleze Horstenau) da će do tog dana obezbijediti sve tražene ustaško-domobranske trupe (tri brdska zdruga sa 11 bataljona, jedinice kojih će biti angažovane na zatvaranju linije oko terena Drugog krajiškog NOP-odreda te brdski gorski zdrug Petrovaradin).

Međutim, mimo ustaljene prakse, ofanziva je počela *pet dana ranije:* 10. juna!

Zašto?

Osim insistiranja Zapovjednika oružanih snaga na Jugoistoku da ofanziva počne »najbrže što je moguće«, tome je svakako doprinijelo i nastojanje generala Badera i generala Stahla da se maksimalno očuva tajnost operacije i protivnik iznenadi. A upravo je faktor iznenađenja bio doveden u pitanje! Naime, prema operativnom planu, trebalo je da dvije domobranske bojne prije počinjanja ofanzive na Kozaru uspostave vezu između Banjaluke i Sanskog Mosta, preko Bronzanog Majdana, i tako obezbijede južnu

zaprečnu liniju koja će spriječiti eventualni pokušaj partizana da u tom pravcu odstupe iz okruženja na Kozari. S tim su ciljem te dvije bojne 30. maja počele prodor prema Sanskom Mostu, ali su ih sačekali dijelovi Prve krajiške brigade, odbacili i prisilili da se povuku u Banjaluku. Ponovni pokušaj, uz podršku tenkova, planiran je za 6. juna. Međutim, od njega se moralo odustati jer se tenkovi predviđeni za taj pothvat, zbog male nosivosti mosta, u Bosanskoj Gradiški, nisu mogli prebaciti preko Save, a i jedinice Prve krajiške brigade ponovno su napale domobranske snage zapadno od Banjaluke. Pretpostavljajući da bi borbe na pravcu Banjaluka - Sanski Most mogle skrenuti pažnju partizanske komande na koncentraciju trupa oko Kozare, odlučeno je da prodor počne već 10. juna, čak i uz cijenu naknadnog ubacivanja u borbu jedinica koje će tek pristizati u polazne rejone.

U takvim uslovima ni sarajevski, ni karlovački partizanski obavještajni centar, ni banjalučki, ni ostali partizanski obavještajci koji su djelovali u neprijateljskim garnizonima oko Kozare nisu saznali za namjere Badera i Stahla niti su uočili koncentracije neprijateljskih snaga. Izuzetak je bio Zagrebački obavještajni centar, ali njegovi podaci nisu navrijeme stigli ni do Operativnog štaba NOP-odreda za Bosansku krajinu ni do Štaba 2. krajiškog (kozarskog) NOP-odreda.

Nesumnjivo najbolji poznavalac ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta u Banjaluci historičar dr Dušan Lukač o banjalučkim obavještajcima piše:

> »Da li je ilegalni NOP doznao da se sprema kozarska ofanziva i prodor ustaško-njemačkih grupacija prema Prijedoru teško je na osnovu sačuvanih dokumenata utvrditi. Međutim, nikakvo obavještenje da se neprijatelj sprema za napad prema Prijedoru nije poslano od strane ilegalnog pokreta iz Banje Luke na Kozaru. Desetog juna uslijedio je prodor prema oslobođenom Prijedoru, a zatim stezanje obruča oko oslobođene Kozare, poslije čega su veze sa Kozarom prekinute.«[5]

Da je neprijatelj, usprkos tome što je znatne snage morao da privuče na polazne položaje, ipak uglavnom uspio da sačuva tajnost pripremane operacije na Kozaru do posljednjeg dana, u svojim sjećanjima, potvrđuju i tadašnji kozarski partizanski rukovodioci.

Ljuban Crnobrnja, komandir 3. (maričke) čete 4. bataljona 2. krajiškog (kozarskog) NOP-odreda, koji je bio orijentisan prema ustaško-domobranskim uporištima sjeverozapadno od Banjaluke, sjeća se dolaska zamjenika komandanta odreda Josipa Šoše Mažara i Boška Šiljegovića u njegovu četu, »na nekoliko dana pred početak ofanzive«.

> »Oni su mi povjerili da su krenuli da ispitaju mogućnost napada na uporište u Sanskom Mostu. Rekli su da će mi ucrtati put kuda će se kretati. Napomenuli su da neprijatelj vrši koncentraciju u okolnim mjestima, pa se može očekivati i nekakva ofanziva. U slučaju da do nečega dođe, treba da pošaljem kurira ucrtanim putem, da traži Šošu i Boška.«[8]

Josip Mažar Šoša i Boško Šiljegović su vjerovatno pretpostavljali mogućnost »nekakve ofanzive« na osnovi uopćenih izvještaja koji su stigli u štab odreda o »gomilanju vojske i tenkova« na sektoru 1. bataljona u Bosanskom Novom, o pojavi tenkova i ustaške »crne legije« na sektoru 2. bataljona (Bosanska Kostajnica — Bosanska Dubica), te na osnovi izvještaja 3. bataljona, orijentisanog prema cesti Banjaluka - Bosanska Gradiška, o tome da je jedan zarobljeni ustaša na saslušanju govorio »o 7 000 vojnika i koloni tenkova koja se kreće za Banja Luku«.[7] Međutim, ti podaci nisu posebno zabrinjavali štab odreda, prije svega zato što je Bosanski Novi često bio tranzitni centar neprijateljskih trupa u njihovim pokretima prema Bihaću i dalje preko Lapca za Knin, a zarobljeni ustaša nikako nije mogao da bude mjerodavan izvor. Da su raspolagali podacima o pripremanju ofanzive većih razmjera, Šoša Mažar i Boško Šiljegović sigurno ne bi napustili štab odreda i Kozaru i otišli u rejon Sanskog Mosta.

Tadašnji komandant 2. krajiškog (kozarskog) NOP-odreda Obren Stišović Obrad napisao je i ovo:

> »Baš u vreme kada smo mi oslobodili Prijedor i znatno proširili slobodnu teritoriju Bosanske krajine, Nemci su privodili kraju svoje pripreme, za napad na Kozaru. Mi o tim pripremama nismo ništa znali, mada smo imali dobre veze sa susednim gradovima. Neprijatelju je uspelo da svoje pripreme zadrži u tajnosti, jer ih je izvodio daleko od naših terena. Tek neposredno pred ofanzivu doveo je svoje jedinice na polazne položaje za napad. Preduzimao je i druge mere. Pohapsio je mnoge komuniste i naše sa-

radnike, sve u koje je iole sumnjao. Vršio je pojačanu blokadu gradova, tako da se bez specijalne propusnice nije moglo izaći iz grada i mali se broj ljudi mogao slobodno kretati. Neprijatelj je počeo i sa proturanjem glasina kako su gradovi u opasnosti od napada partizana, jer su njihove snage posle zauzimanja Prijedora znatno ojačale, da oni zbog toga preduzimaju dodatne mere odbrane gradova. To nam je jedino značilo da se neprijateljske snage pojačavaju.«[8]

Dušan Egić, komandir 4. čete l. bataljona, napisao je:

»Sve dok prema Kozari nisu krenule jače neprijateljske snage, rukovodioci našeg odreda nisu znali prave namjere neprijatelja. To se uvidjelo tek kada je neprijatelj krenuo jačim i dobro naoružanim snagama (pješadijom, artiljerijom, tenkovima i avijacijom) prema Kozari. (.. .)«[9]

Milan Vrhovac, politički komesar 4. bataljona,-

»Kad je počela ofanziva, nismo imali obavještenje o namjerama neprijatelja. Nismo znali da li će ići u Kozaru ili će samo pokušati da povrati Prijedor. To nije znao ni štab odreda. (...) Prije toga avioni su skoro svakodnevno nadlijetali cestu Prijedor — Banjaluka i osmatrali naše položaje. Ali to još uvijek nije bio dokaz da će početi velika neprijateljska ofanziva..

A kada ga je komandir njegove 1. čete 10. juna u 4 sata ujutro telefonski obavijestio da neprijatelj u jakoj koloni nadire od Ivanjske prema Prijedoru, Milan Vrhovac je:

»Iz Bistrice (sam) odmah pozvao telefonski štab odreda u Kozari i govorio s Duškom Misiračom (zamjenikom političkog komesara odreda — primj. autora). Rekao sam » - piše on - »da neprijatelj po svoj prilici počinje veću ofanzivu. Pitao sam da li štab odreda ima obavještenja o tome. Tada mi je odgovoreno da su prije nekoliko dana manje kolone neprijateljske vojske išle od Bosanske Gradiške prema Banjaluci, ali da sigurno nije u pitanju veća neprijateljska ofanziva na Kozaru.«[11]

Branko Babič Slovenac, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Kozaru -,

»Mi smo očekivali da će neprijatelj reagovati na naše uspjehe, ali, na žalost, nismo raspolagali podacima da se priprema tako velika ofanziva na Kozari. Kada smo primijetili koncentraci-

ju neprijateljske vojske u Banjaluci, pitali smo našu obavještajnu službu šta se dešava. Dobili smo odgovor da je neprijatelj pojačao odbranu Banjaluke, jer se boji neposrednog napada naših snaga. Vjerovatno je neprijateljska kontraobavještajna služba namjerno proširila te lažne vijesti, u koje se moglo i povjerovati, budući da su se u okolini Banjaluke tada nalazili 1. krajiška brigada, naš 1. bataljon i još neke jedinice III i IV krajiškog NOP odreda. Ni Operativni štab za Bosansku krajinu nije imao sigurnih vijesti koje bi govorile o pravim namjerama neprijatelja. Neprijatelj je vrlo spretno i u najstrožoj tajnosti izvršio sve pripreme za veliku ofanzivu na Kozari.«[12]

Čak i *Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu* u svom izvještaju Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH od 15. avgusta 1942, kada je ofanziva već bila završena i mnoga zbivanja u vezi s njom poznata, piše:

»... u prvim danima nije izgledalo da će neprijatelj praviti takvu veliku ofanzivu. Mi smo ga uspjevali na nekim mjestima potpuno razbiti, ali on je prethodno bio koncentrisao mnogo vojske u svim garnizonima oko Kozare i iz njih je neprimjetno noću popunjavao rupe koje su pravile naše snage svojim udarcima u tom njegovom obruču.. ,«[13]

Na savjetovanju Okružnog komiteta KPJ za Kozaru, održanom mjesec i po dana nakon završetka ofanzive u Jelovu jarku na Kozari, 20. i 21. septembra 1941. godine, kojemu su prisustvovali svi članovi Okružnog komiteta, članovi sreskih komiteta za Bosanski Novi i Bosansku Gradišku, sekretari bataljonskih partijskih biroa i delegati svih partijskih jedinica - ukupno njih 55, Boško Šiljegović, politički komesar odreda, dao je »kritički osvrt na posljednju neprijateljsku ofanzivu na Kozaru«, u kojemu je, između ostaloga, kazao i sljedeće:

»Napad na Prijedor (misli na partizansko oslobođenje Prijedora 16. maja - primj. autora) značio je predupređenje ofanzive o kojoj se kod nas govorilo, iako dosta neprecizno. Ofanziva se očekivala, ne ovakva kakva je bila, ako ni radi čega drugog a ono radi žetve i drugih privredno-vojničkih i političkih potreba.. V

Govoreći o značaju Prijedora za okupatora, Šiljegović je dodao:

»Sama činjenica da je takav Prijedor zauzet dovoljna je bila da Štab odreda mora računati sa reakcijom neprijateja. Međutim, mi smo se tom pobjedom pomalo uspavali. Bili smo se uljuljkali nekom gotovom slobodom... Štab odreda i Okružni komitet i sve članstvo bilo je upoznato sa pismom drugarice Okrugle o pripremi velike ofanzive, međutim mi smo bili uljuljkani našom ofanzivom na Krajini, stanjem i borbama na Istočnom frontu, pa su nam tenkovi i haubice bili na cesti.«[15]

Ko je bila »drugarica Okrugla« i je li ona mogla da dostavi pismo »o pripremi velike ofanzive« na Kozaru?

Ustaška je policija u martu i aprilu 1942. godine izvršila mnoštvo provala u sarajevskoj partijskoj i skojevskoj organizaciji i pohapsila nekoliko stotina aktivista NOP-a. Među njima su bili i članovi Sarajevskog vojno-obavještajnog komiteta i sekretarica Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu Olga Marasović Okrugla, koja je uz ostale poslove organizovala i održavala i kurirske veze između Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i partijskih rukovodstava u Banjaluci, Mostaru i Tuzli. Budući da je istovremeno radila i u »općoj specijalnoj liniji«, svi podaci što su ih prikupljali obavještajni centri u Zagrebu i Sarajevu također su išli preko nje. Okrugla je bila uhapšena 15. aprila. (U policiji je simulirala ludilo, pa je, na intervenciju zatvorskog ljekara Muhameda Kundurovića, prebačena u bolnicu. Ondje je nastavila simulirati ludilo uz pomoć ljekara Nede Zeca i Salvatora Karabajića. Pobjegla je poslije tri mjeseca boravka u bolnici, polovinom jula[18]).

Dakle, s obzirom na to da je Olga Marasović Okrugla bila u ustaškom zatvoru od polovine aprila, a prvi njemački akt o kozarskoj ofanzivi napisan je tek 25. maja, očigledno je da se obavještenje Okrugle, o kojemu govori Boško Šiljegović, nikako nije moglo odnositi na konkretne neprijateljske pripreme za tu ofanzivu.

Kao što smo vidjeli, na opatijskom su savjetovanju početkom marta 1942. godine učestvovali i predstavnici oružanih snaga tzv. NDH. Nije isključeno da je zagrebački partizanski obavještajni centar od svojih saradnika u domobranskim redovima saznao za tada usvojene načelne odluke i proslijedio ih dalje. Primiv-

ši te podatke, Olga Marasović Okrugla ih je mogla unijeti u svoje pismo o kojemu je riječ. Međutim, sve se to moralo događati najmanje mjesec dana prije oslobođenja Prijedora!

U Fondu memoarske građe Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske nalazi se elaborat s naslovom *Rad i razvitak komiteta V rajona, partijskih ćelija, NOO-a, AFŽ-a, štampe i udarnih grupa*, čiji se autori nisu potpisali, a za koji Redakcija *Zbornika sjećanja ZAGREB 1941-1945*. smatra da »sadrži mnogo podataka i dosta vjerno prikazuje rad u V rajonu«. U tom se elaboratu nalazi i sljedeći pasus:

»Pododbori su izvršavali najrazličitije zadatke. Na primjer, Franjo Šumak, stolarski obrtnik i pročelnik pododbora u Kranjčevićevoj ulici, pošto je bio u domobranstvu i radio kao pisar u MINORS-u, davao je dragocjene podatke. Od njega smo dobivali razne vojne planove, koji su sadržali operacije protiv partizanskih jedinica. Tako je donio plan priprema operacija ustaških, domobranskih i njemačkih snaga za opkoljavanje Kozare. Čitav taj plan ofenzive predan je Lutvi Ahmetoviću.«[17]

Lutvo Ahmetović, sekretar Mjesnog komiteta KPH za Zagreb, potvrđuje tačnost tog podatka:

»U sjećanju su mi ostali podaci« — piše on — »koje smo dobili o planiranim akcijama na Petrovu goru i Kozaru. Ti podaci su bili točni i dostavljeni su desetak dana prije akcije.«[18]

Međutim, ni u sačuvanim dokumentima ni u sjećanjima učesnika boraca nema tragova o tome da je »plan priprema... za opkoljavanje Kozare« stigao onamo gdje je trebalo.

Potkraj maja i prvih dana juna, poslije oslobođenja Prijedora (15. maja), na Kozari su se nalazile jedinice Drugog krajiškog NOP-odreda od oko 3 500 boraca. ..

Obren Stišović Obrad, komandant tog odreda, napisao je poslije rata u jednom članku:

»... Ranije smo dobili obavještenje da neprijatelj priprema veće akcije prema Kozari, zbog našeg zauzimanja Prijedora. Istina, bila su to nepotpuna obavještenja iz Banjaluke, ali su nas upućivala na to da bi neprijatelj mogao da preduzme ozbiljnije akcije.«[10]

U *Vojnoj enciklopediji* pod odrednicom *Kozarska*

ofanziva nalazimo ove retke:

»Štab odreda i Operativni štab za Bosansku krajinu raspolagali su izvesnim podacima o neprijateljevoj ofanzivi, ali im nisu poklanjali pažnju, pa ih je ofanziva potpuno iznenadila. Nisu ni približno tačno ocenili jačinu angažovanih neprijateljskih snaga, pa mnoge preduzete mere nisu odgovarale stvarnoj situaciji.*[20]

U knjizi Vojnoistorijskog instituta *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* nalazimo malo drukčije formulisanu, ali u suštini istovjetnu ocjenu:

»Na Kozari se nalazio 2. krajiški odred... Mada je uočio pripreme neprijatelja za ofanzivu, on se, smatrajući da ofanziva neće imati velike razmere, odlučio na frontalnu odbranu, umesto da je, ispod udara daleko nadmoćnijeg neprijatelja, izvukao Odred u pravcu Grmeča.«[21]

O kojim je »nepotpunim obavještenjima« (Obren Stišović) i »izvesnim podacima o neprijateljskoj ofanzivi« *[Vojna enciklopedija)* riječ i koje je »pripreme neprijatelja za ofanzivu« (ORNJ) uočio Štab 2. krajiškog odreda, nismo mogli da utvrdimo.

Jedini sačuvani dokument s obavještajnim podacima o snazi i namjerama neprijatelja u kozarskoj ofanzivi jest pismo koje je 13. juna, dakle tri dana poslije početka ofanzive, politički komesar 2. krajiškog NOP-odreda Boško Šiljegović poslao Operativnom štabu za Bosansku krajinu:

»Neprijateljske snage koje nadiru na teren Kozare, po saopštenju jednog hrv(atskog) oficira, našeg simpatizera, jesu sljedeće jačine: 3 gorska zdruga (1 zdrug 2300 voj/nika/), 1 njemačka pukovnija, oko 20 tenkova, 20 aviona u B(anjoj) Luci, i zagrebački avioni sudjeluju u ovoj ofanzivi — svemu ovome dodati sve žandarmske, ustaške, domobransko-četničke snage koje su inače stacionirale na ovim terenima. Znaći, snage neprijatelja su oko 15 000 vojnika. Neprijatelj je dobro naoružan, svaka desetina 1 puškomitraljez a komandni kadar ima njemačko naoružanje. Nijemci su došli iz Beograda.

Cilj neprijatelja: srediti političke i privredne prilike zapadne Bosne, i poslije toga na Istočni front, a ovo da bude kao neka vježba.

Operacijama rukovode njem(ački) general-major Štal i general-poručnik Bader.«[22]

Padaju u oči netačni podaci koje sadrži taj izvještaj:

- »snage neprijatelja su oko 15.000 vojnika«, a one su bile oko 40 000 i
- »cilj neprijatelja« je da ta operacija »bude kao neka vježba«.

Bile su to dezinformacije sačinjene, najvjerovatnije, u njemačkoj kuhinji.

Da bi pomogao snagama 2. krajiškog odreda koje su, opkoljene na Kozari, svakodnevno vodile žestoke bitke, Operativni štab za Bosansku krajinu preduzeo je niz napada na okolna neprijateljska uporišta.

U noći između 19. i 20. juna Udarni bataljon i 3. bataljon 1. krajiškog NOP-odreda napali su domobransko-ustašku posadu u Bosanskoj Krupi. O obavještajnoj pripremi te akcije Hamdija Omanović piše:

> »U Bosanskoj Krupi je postojao aktiv kojim je rukovodio Muharem Terzić. Vezu s Bosanskom Krupom i aktivom imali smo preko njega. On je slao sve podatke koje smo tražili, a koji su mogli imati bilo kakvog značaja za naše jedinice: kakva je i kolika posada, koliko je i kakvo naoružanje, gdje su unutrašnja a gdje spoljna obezbjeđenja, kuda se protežu rovovi i žičane prepreke, kakvo je raspoloženje vojnika itd. Sve dobijene podatke smo proučavali, procjenjivali da bismo ih najbolje iskoristili.
>
> Dva dana prije napada došao je na oslobođenu teritoriju šezdesetogodišnji starac Hašim Bužimkić, koji je s nama redovno održavao vezu. Upravo, on je bio kurir između oslobođene i neoslobođene teritorije. Donio je skicu na kojoj su bili ucrtani svi značajniji objekti i raspored posade preko dana i preko noći. Stari Bužimkić nam je sve to i objasnio sa jednog mjesta iz podnožja Alana, odakle se mogao vidjeti čitav garnizon.
>
> To su bili dragocjeni podaci, jer smo prema njima mogli ocijeniti koji je dio grada branjen jačim snagama i boljim naoružanjem, a gdje su slabe tačke u sistemu odbrane.«[23]

Umnogome zahvaljujući i preciznim obavještajnim podacima, jedinice 1. krajiškog NOP-odreda oslobodile su Bosansku Krupu već u zoru 20. juna, uz gubitak samo jednog borca i tri ranjenika! Glavnina neprijateljske posade uspjela je da se, uz prilične gubitke, probije prema Otoci, odnosno Bosanskom Novom, ali

je ipak, više od stotinu neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira zarobljeno. Zaplijenjeno je oko 500 pušaka, deset puškomitraljeza, jedan mali top i velike količine municije...[24]

Poslije oslobođenja Bosanske Krupe partizanske su snage oslobodile Otoku i produžile nastupanje prema Bosanskom Novom. Zatim je noću između 26. i 27. juna napadnut neprijateljski garnizon u Sanskom Mostu, ali grad nije oslobođen. Noću između 2. i 3. jula uslijedio je napad na Dobrljin, gradić u samom podnožju Kozare.

U »Planu napada na Dobrljin« Štaba 1. krajiške NOU-brigade od 3. jula 1942. godine našli su se i ovi reci:

> »Prema informacijama koje su stigle ovaj čas, snage neprijatelja u Dobrljinu iznose 200-250 domobrana, koji nisu raspoloženi za borbu protiv nas. Ustaša nema. Vojska se nalazi: u školi, kantini, popovoj kući, u ambulanti je štab satnika. Straže se nalaze u groblju (Demizovac), kod katoličke crkve (teški mitraljez), na skeli (kerepu), u boriku direktorove kuće, u Radlovića pekari (Arlov), Dragaši, Žarka Durića kuća, Miloša Durića kuća, ugljenik (separacija), Prošića kuća, a izgleda da je straža i u Zamulinoj kući. Straža se nalazi kod kuće na Uni. Kod kantine ima jedan teški mitraljez, a možda i bacač mina, koji je maskiran kod kantine. U koloniji bi mogla također biti straža. Zbog žice koja je eventualno ostala od prije, treba ponijeti sjekira. Po ovim informacijama koje imamo, komandiri će rasporediti svoje snage.
>
> Početak napada u 21 čas.«[25]

Očigledno je i ovog puta partizanska obavještajna služba, onakva kakva je bila, zaista uspješno ispunila svoj zadatak: pribavila je ne samo detaljne, nego i potpuno »svježe« podatke o neprijatelju.

Akcija je uspjela: uz dva mrtva i četiri ranjena zarobljeno je

> »... oko 300 domobrana, 5 oficira, 5 teških mitraljeza, 3 bacača mina, 6 p(uškomitraljeza), 400 karabina, nekoliko sanduka mina za bacače i oko 70.000 puščanih metaka.«[28]

Međutim, general Stahl se nije osvrtao na pothvate partizanskih jedinica u pozadini njegovih trupa koje su opkolile Kozaru. On to neće učiniti ni u trenutku napada na Bosanski Novi (u noći između 7. i 8. ju-

la), jednu od njegovih najvažnijih baza za snabdijevanje.

Inicijativu za oslobađanje Prijedora dao je Tito u svom direktivnom pismu poslanom iz Foče Operativnom štabu NOP i DO za Bosansku krajinu još 31. marta 1942. godine. U pismu je stajalo i ovo:

»Najviše koristi biste izvukli osvajanjem Prijedora; povezali biste teritoriju I i II odreda, dobili biste dobro uporište za vaš dalji rad, onemogućilo bi se Nijemcima izvoženje rude.«[27]

Ta operacija, kojom je oslobođen i rudnik Ljubija, uspješno je izvedena mjesec i po kasnije. Međutim, u međuvremenu je uslijedila treća neprijateljska ofanziva na oslobođeni teritorij istočne Bosne, gdje se nalazio Vrhovni štab, pa su njegove veze s Operativnim štabom za Bosansku krajinu prekinute. Prema tome, ukoliko su neki obavještajni podaci o neprijateljskim pripremama za ofanzivu na Kozaru, na primjer oni iz Zagreba, tada i stizali do Vrhovnoga štaba, oni nisu mogli biti proslijeđeni ni Operativnom štabu za Bosansku krajinu, ni Štabu 2. krajiškog (kozarskog) NOP-odreda.

Prve podatke o velikoj neprijateljskoj ofanzivi na Kozaru Vrhovni štab je dobio tek kada je ofanziva već bila u završnoj fazi.

Od koga?

Odgovor na to pitanje nalazimo u Titovoj depeši poslanoj 8. jula 1942. godine u Moskvu, u toku pokreta grupe proleterskih brigada s Vrhovnim štabom na čelu u Bosansku krajinu:

»Od zarobljenih vojnika doznali smo da se sada vode žestoke borbe u Bosanskoj krajini, na planini Kozari. Ustaše, Nijemci i četnici zajedno nastupaju protiv naših partizanskih jedinica.*[28]

Dva dana kasnije, 10. jula, u Vrhovni štab, koji se, prešavši nedjelju dana prije toga željezničku prugu Sarajevo-Mostar, trenutno nalazio u selu Solakovoj Kuli kod Prozora, stigli su kuriri iz Glavnog štaba Slovenije, Glavnog štaba Hrvatske i Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Tek tada je Tito saznao i za oslobođenje Prijedora i za veliku neprijateljsku ofanzivu na Kozaru. Sutradan je o tome radiogramom obavijestio Moskvu:

»Stanje u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosanskoj krajini je veoma povoljno za nas. Sada naše jedinice u tim krajevima vode žestoke borbe pro-

tiv okupatora, ustaša i četnika.

Ofanziva naših udarnih brigada u pozadini ustaša i četnika, koji su preduzeli ofanzivu protiv naših u Prijedoru i Ljubuškom, izazvala je veliku paniku u redovima neprijatelja.

Krajiški partizani su u noćnom napadu zauzeli gradove Prijedor i Ljubuški, s rudnicima. U Prijedoru je zarobljeno 1200 domobrana 200 ustaša, 100 000 metaka, 1200 pušaka, 2 haubice, 5 teških minobacača, 8 teških mitraljeza, 15 ručnih. . ,«[2e]

Kraj depeše nedostaje, a govoreći o Ljubuškom, Tito je, očigledno, mislio na Ljubiju.

Sljedeće Titove depeše u kojima je riječ i o borbama u Bosanskoj krajini odnosno na Kozari, poslane su u Moskvu 22. i 25. jula 1942. godine. Obje su pisane na osnovi izvještaja dobivenih od Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Broj »ustaša, Nijemaca, Mađara i četnika« koji su krenuli »na planinu Kozaru« procjenjuje se na »35.000«, i to je brojka najpribližnija stvarnom stanju. Međutim, u depeši od 1. avgusta Tito javlja Moskvi i ovo:

»Na planini Kozari u toku prošle ofanzive (učestvovalo je) 10 njemačkih tenkova. Sada na Kozari ponovo dejstvuju naši partizanski bataljoni. Za vrijeme ofanzive u borbama su učestvovala dva naša bombardera, koja su prešla na našu stranu. Ovi bombarderi su s velikim uspjehom bombardovali njemačke kolone, pri čemu je bilo ubijeno mnogo njemačkih vojnika i jedan major. Pilot Rudi Čajavec, koji je bombardovao neprijateljski garnizon u Banjaluci, bio je teško ranjen. Sam je spalio u vazduhu aparat i poginuo herojskom smrću.«[30]

Mišo Leković, Pero Morača i dr Slobodan Milošević, koji su obavili »istraživanja, napomene i pripremu za štampu« tog toma Titovih *Sabranih djela,* smatrali su potrebnim da uz taj tekst daju samo jednu napomenu:

»Piloti domobranstva NDH Franjo Kluz i Rudi Čajavec su po direktivi KPJ prešli svojim avionima iz Banjaluke u oslobođeni Prijedor u drugoj polovini maja 1942., pa su odmah sa svojim aparatima učestvovali u borbenim akcijama. Prilikom bombardovanja Banjaluke Čajavec je oboren 4. juna, a avion Franje Kluza bio je uništen na improvizovanom aerodromu na Jelašinovačkom polju kod Lušci Palanke 6. jula 1942.«[31]

Ko je i kako dostavio Titu potpuno netačne podatke o učešću »dva naša bombardera« u borbama vodenim »za vrijeme ofanzive« na Kozaru i o pogibiji Rudija Cajavca, nismo mogli utvrditi, a ni Mišo Leković, Pero Morača i dr Slobodan Milošević o tome ništa ne znaju.

Nemajući ni približnu predodžbu o tome kolikim je snagama neprijatelj raspolagao, Štab 2. krajiškog NOP-odreda smatrao je u toku prvih dvadeset dana ofanzive, znači sve do kraja juna, da će njegove jedinice uspjeti da odbrane Kozaru. A kada je shvatio da to zbog odnosa snaga neće biti moguće i kad se odlučio za proboj prema Grmeču, zajedno s narodom, bilo je kasno: jedinice su već bile premorene, broj ranjenika, većinom teških, onih na nosilima, dosegao je brojku od oko 500, a neprijatelj je utvrdio svoje položaje i ubacio u borbu nove, svježe trupe... Ipak su se iz obruča uspjeli probiti Udarni bataljon, 1. bataljon i manji dijelovi 2. bataljona (oko 800 boraca) zajedno sa oko 10 000 civila... U ruke neprijatelja palo je oko 70 000 ljudi, uglavnom žena i djece a gubici 2. odreda iznosili su oko 1 700 mrtvih, ranjenih i nestalih; od oko 500 ranjenika spasilo se samo 50, ostale je neprijatelj poubijao! U borbama od 10. juna do 30. jula neprijatelj je imao oko 2 000 poginulih, ranjenih i nestalih.[32]

Poslije ofanzive, na već spomenutom savjetovanju Okružnog komiteta KPJ za Kozaru u Jelovu jarku, Boško Šiljegović je u svom »kritičkom osvrtu« o partizanskoj obavještajnoj službi rekao i sljedeće:

> »Gotovo zajednička konstatacija kod svih govornika da nije bilo organizovane obavještajne službe - pravilna je. Da nam je iko kazao da se na nas kreće vojska od 80 hiljada sa tenkovima i avionima, mi bi svakako drukčije postupili nego što smo to učinili. Ali, nažalost, mi snage neprijatelja, tek nekoliko nedjelja poslije ofanzive, upoznajemo iz pisma druga Ive, člana Centralnog) K(omiteta) Hrvatske (riječ je o Ivi Marinkoviću Slavku, kojega je kozarska ofanziva zatekla na Kozari - primj. autora). Pitanje obavještajne službe do tada nije pravilno postavljeno kod nas u cijeloj Krajini, pa ni u odredima preko Une i Save. Na pr., mi ni do danas nemamo podataka iz Slavonije i Banije o brojnom stanju neprijateljskih garnizona u Pakracu, Lipiku, Ši-

sku, Jasenovcu, to jest u garnizonima koji mogu pri svakoj našoj operaciji ometati naše akcije. To neobavještavanje i neorganizovanje pravilne i konspirativne obavještajne službe ne smije više postojati. Mi moramo organizovati obavještajnu službu kako u pogledu vojnih tako i političkih obavještenja. Slučaj da u Novome za druga koji nas obavještava znaju cijela sela jasno nam govori sa koliko se nepažnje prilazilo organizovanju obavještajne službe.«[33]

Ne osvrćući se na netačan, ovog puta udvostručen podatak o neprijateljskoj vojsci »od 80 hiljada«, zaključci Boška Šiljegovića o općem stanju partizanske obavještajne službe u to vrijeme bili su uglavnom tačni. Iskustva iz velike kozarske ofanzive doprinijeće da se to stanje u mnogočemu izmijeni nabolje. Nažalost, bila su to skupo plaćena iskustva.

ROŠKA OFANZIVA

krah operacije »Primavera« i novi planovi — rukovodstvo NOP-a bilo je obaviješteno — jedna Kardeljeva preoštra kritika — objašnjenje bez komentara — još jedna nepovoljna ocjena POOS — uspjela talijanska varka — nije bilo lako uspostaviti vezu s VOS-om — i Nijemci su prešli u napad — ipak sve najljepše o partizanskoj obavještajnoj službi.

Da bi zaustavili naglo rasplamsavanje ustanka u »Ljubljanskoj pokrajini«, dijelu Sloveije koji se našao pod njihovom okupacijom i bio priključen Italiji, Talijani su potkraj marta 1942. godine započeli niz vojnih operacija protiv tamošnjih partizanskih snaga. Međutim, te operacije, izvođene u sklopu plana »Primavera«, doživjele su, u cjelini, potpun neuspjeh: narodnooslobodilački pokret ne samo da nije savladan već je doživio dalji polet. Jedinice 3. i 5. grupe odreda koje su djelovale na tom terenu povećane su na oko 2 500 do 3 000 boraca[1] i oslobodile gotovo dvije trećine »Ljubljanske pokrajine.«[2]

U takvoj situaciji talijanska Viša komanda oružanih snaga za Sloveniju i Dalmaciju izdala je 8. juna 1942. godine i formalna uputstva Štabu 11. armijskog korpusa da izradi plan za ofanzivu većih razmjera, kojom će partizanski pokret u »Ljubljanskoj pokrajini« biti zauvijek slomljen i uništen. Mjesec dana kasnije, početkom jula, taj je plan konačno završen: njemačke snage zatvoriće njemačko-talijansku granicu u Sloveniji, bivšu jugoslavensko-talijansku granicu zatvoriće dijelovi 23, a granicu prema tzv. NDH dijelovi 5. talijanskog korpusa. Tada će 11. talijanski korpus (divizije »Isonzo« i »Granatieri di Sardegna«), ojačan dvjema divizijama prebačenim iz Hercegovine (»Cacciatori delle Alpi« i »Macerata«), sa 11. grupacijom granične straže, dvije fašističke legije »Crnih košulja«, četiri specijalna bataljona »M« (Mussolini) i drugim specijalnim jedinicama (ukupno više od 75 000 ljudi) prijeći u napad.

U jedanaest uzastopnih operacija, uz drastične mjere prema civilnom stanovništvu (paljenje sela, masovnu evakuaciju i internaciju stanovništva itd.) i prvi put aktivirane kvislinške vojne jedinice nazvane Bije-

lom gardom, a služile su za podsticanja bratoubilačkog rata, trebalo je postići željeni cilj.

Istog dana kada je počela talijanska ofanziva, 16. jula 1942, u selu Cesti na Kočevskom, takoreći u centru »Ljubljanske pokrajine«, formirana je, od oko 400 najboljih boraca 3. i 5. grupe odreda, Prva slovenačka udarna brigada »Tone Tomšić«.

U vezi s tom ofanzivom, koja će u historiju našeg narodnooslobodilačkog rata ući pod nazivom Roška ofanziva, u *Vojnoj enciklopediji* nalazimo ove retke:

> »Na osnovu iskustva iz prve neprijateljske ofanzive u Srbiji, C(entralni)K(omitet) i G(lavni)Š(tab) Slovenije pravovremeno su politički pripremili partizanske jedinice za predstojeće napore i izgradili plan i taktiku borbe protiv nadmoćnih italijanskih snaga.«[3]

A u *Oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije:*

> »Glavni štab za Sloveniju blagovremeno je uočio pripreme neprijatelja za ofanzivu, čim su otpočele operacije, izdao vrlo iscrpna uputstva o postupku partizanskih jedinica za vreme ofanzive.«[4]

U istoj knjizi, dvije stranice iza toga, nailazimo na konstataciju da je partizanska obavještajna služba »u *početku neprijateljske ofanzive bila slabo organizovana**! Stoga se postavlja logično pitanje: Kako je Glavni štab za Sloveniju mogao da »blagovremeno uoči pripreme neprijatelja za ofanzivu« ako je partizanska obavještajna služba bila »slabo organizovana«?

Šta kažu sačuvani dokumenti i svjedočenja učesnika o navedenim konstatacijama?

Glavni štab Slovenije javio je još 19. maja 1942. Štabu 3. grupe slovenačkih partizanskih odreda:

> »PS.: Naša obavještajna služba nas naknadno izveštava da se navodno divizija 'Lombardia' pomiče iz Delnica prema Kočevju u cilju da očisti kočevske šume. — I Grazioli (Emilio, prefekt 'Ljubljanske pokrajine' - primj. autora) je govorio o jednoj diviziji.
>
> Isto tako izveštava Obavještajna služba) da se uz granicu (talijansko-njemačku — primj. autora.) kod Mokronoga skupljaju Nemci. Po našem mišljenju, to je samo zbog zaštite granice. Pošaljite patrolu da izvidi.«[5]

U to vrijeme dijelovi divizije »Lombardia«, polazeći iz Delnica, učestvovali su u talijansko-ustaškoj ofanzi-

vi na slobodnom teritoriju sjevernog dijela Gorskog kotara, ali ta divizija ni tada ni kasnije nije prešla rijeku Kupu ni krenula prema Kočevju.

Međutim, Edvard Kardelj, koji je u martu 1942. došao iz Zagreba u Ljubljanu, gdje je ostao do 2. jula iste godine, 22. maja piše Titu:

»Inače sada obećavaju — kontraofanzivu. Koliko smo saznali, doći će u Ljubljanu dvije divizije i još nešto avijacije (u sadašnjim operacijama sudelovali su 3 aviona i oko 30 tenkova). Prije nego što misle početi sa ofanzivom imaju namera sa te dve divizije pokupiti i oterati na prisilni rad sve muškarce u Ljubljani, koji su sposobni za vojsku. Strahovito se boje Ljubljane — i Nemci i Italijani. (...)

Iz sviju tih razloga mi smo sada težište preneli na prugu Ljubljana-Trst i na izolaciju Ljubljane same od provincije. Partizani su sada po svim brdima oko Ljubljane.

A ti znaš, koliko tih brda ima! Pragu i cestu L(jubljana)-T(rst) moramo da uništavamo, da ne dovedu one dve divizije i da sprečimo odvoz muškaraca iz Ljubljane u Italiju. A ukoliko bi se to sprečilo, bogme, kakva je sada panika Italijana u Ljubljani, čak ni sam grad Ljubljana ne bi daleko bio od oslobođenja.«[6]

Poslije podataka o predstojećem dolasku dviju talijanskih divizija i vrlo optimističkih ocjena situacije u samoj Ljubljani, Edvard Kardelj u istom pismu obavještava Tita o promjeni njemačkog stava prema Bijeloj gardi u Gorenjskoj, tj. u dijelu Slovenije priključenom Trećem Rajhu:

»Nemci su u teškom položaju i donekle su promenili taktiku. Nema više masovnog progonjenja, u Gorenjskoj su uveli dvojezične natpise i čak nešto slovenačkog jezika u škole, a što je glavno — počeli su i oni da se opiru *na slovenačku Belu gardu*, koju su u početku zatvarali, pa čak i streljali. U gestapovskim kancelarijama se štampaju, sa potpisom te Bele garde, slovenački leci, u kojima se agitira za pasivnost, udara po SSSR i komunističkoj partiji, a hvali Draža Mihailović i londonska vlada. Dakle, istorija Srbije i Bosne se i tu ponavlja. Mislimo da će se uskoro ponoviti i u pogledu dražinovaca. Iz italijanskog štaba dobili smo obaveštenje da su Italijani rešili privremeno prepustiti izvestan deo teritorija partizanima sa ciljem: 'da se sami

medu sobom pokolju'! Istovremeno su seljaci javili partizanskim patrolama da su primetili kretanje oko 50 'četnika' u jugoslovenskim uniformama u pravcu Gorjanaca. Pored toga, neki uhapšeni belogardisti — koji su preslušani i posle streljani — izjavili su da su dobili upute da budu spremni da se formiraju i da idu u brda, s tim da se sa Italijanima ne upuštaju ni u kakve sukobe, ali da svuda napadnu partizane, gde god ih sretnu.«[7]

S obzirom na namjere i planove Bijele garde, tj. dražinovaca, u Sloveniji će se zaista ponoviti »istorija Srbije i Bosne«. Termin »gestapovske kancelarije« Edvard Kardelj je, najvjerovatnije, upotrijebio simbolično, misleći na ulogu talijanske obavještajne službe (špijunaže) u popularizaciji Bijele garde i DM-a. Slično je i s terminom »partizani« kada je riječ o odluci Talijana da im »privremeno prepuste izvestan dio teritorija«. Kardelj ga je upotrijebio u onom smislu u kojemu su ga, u ovom slučaju, upotrijebili i Talijani, misleći ustvari na kamuflirane jedinice Bijele garde. Objašnjenje za to, kao i potvrdu tačnosti obavještenja koja je Kardelj u citiranom pismu dostavio Titu, nalazimo u *Vojnoj enciklopediji:*

»Bela garda, kvislinška i kontrarevolucionarna vojno-politička organizacija jednog dela slovenačke buržoazije u vreme NOR. Njeni idejni inicijatori bili su dr Marko Natlačen i ljubljanski biskup dr Gregorij Rožman. Po uputstvima dr Mihe Kreka, ministra u emigrantskoj vladi u Londonu i njenom materijalnom pomoći, u martu 1942. formirana je u Ljubljani *Slovenska zaveza* (Slovenački zavet) kao vrhovna politička organizacija ujedinjene slovenačke reakcije, koja je objedinjavala rad različitih reakcionarnih grupa... Sve te grupe bile su vojnički potčinjene Mihailovićevoj *Komandi Slovenije* na čelu sa majorom Karelom Novakom. Njihov stav je identičan sa stavom *četnika* u drugim krajevima Jugoslavije. Narod je ovu organizaciju prozvao *Belom gardom*. Prva grupa od 17 belogardista prikupila se 10-17. V 1942. na Svetom Urhu kod Ljubljane. Uz njenu pomoć formirane su oružane grupe kod Primskovog i Novog Mesta, koje su ubrzo razbili partizani. Od uništenja se spasla jedino grupa sa Svetog Urha, prebacivši se u Šentjošt kod Novog Mesta, gde se pod imenom *Štajerski bataljon* izdavala za partizane.

Uskoro je otkrivena i primorana da se sredinom jula 1942. skloni pod italijansku zaštitu, promenivši naziv u *Legiju smrti.***

Glavni štab Slovenije također je javio *26. maja 1942.* godine Štabu II grupe slovenačkih partizanskih odreda, koja je djelovala na području Štajerske priključene Trećem Rajhu:

»Obavešteni smo da Italijani nameravaju u Ljubljansku pokrajinu poslati 2 divizije fašista i 2 divizije alpinaca sa zadatkom da očiste šume od partizana i pokupe sve muškarce od 17-50 god(ina). Ova vest doduše nije potvrđena, ali moramo biti svesni toga da Italijani neće tako lako dozvoliti da partizani imaju svoj teren i da će sve pokušat da unište partizane (oficiri po Ljubljani govore da se nadaju da će uništiti partizane, jer će im nestati municija). Mi moramo sprečiti tu nameru Italijana i uništavati ih još na putu u Ljubljansku pokrajinu.«[9]

Dakle, najviše rukovodstvo slovenačkog NOP-a raspolagalo je obavještenjima o talijanskim namjerama da izvedu veliku ofanzivu na teritoriju »Ljubljanske pokrajine« još *prije* nego što je talijanska Viša komanda za Sloveniju i Dalmaciju uopće dala uputstvo Štabu 11. armijskog korpusa da izradi operativni plan za takvu operaciju! Jer, to je formalno učinjeno, kao što smo već rekli, tek 8. juna 1942. godine!

Kardeljev izvještaj Titu od 22. maja i pismo Glavnog štaba Slovenije Štabu II grupe slovenačkih partizanskih odreda od 26. maja 1942. sadržavali su podatke koji su nedvosmisleno ukazivali na uspješan rad partizanske *ofanzivne obavještajne službe* jer su se ti podaci pokazali uglavnom tačnim. Zato, začuđuje pasus koji nalazimo u Kardeljevu pismu »Luki« (Francu Leskošeku), sekretaru Centralnog komiteta KP Slovenije« od 17. juna 1942. godine, koji doslovno glasi:

»Upozoravam te da je naša O(bavještajna) S(lužba) obavestila da je Ljubljanica negde u plićacima ili svuda minirana, pa partizani ne treba da prelaze preko nje. O tome su me obavestili pre tri dana, pa ti sam izvidi koliko je to tačno. U našu 0(bavještajnu)S(lužbu) izgubio sam gotovo svako poverenje, jer mi je dosad prenosila samo prazne brbljarije. Uopšte je stvar sasvim pogrešno postavljena, koliko sam

mogao videti izdaleka. S njima ću razgovarati malo opširnije.«[10]

Najvjerovatnije je tako oštra kritika slovenačke *ofanzivne obavještajne službe* (koja je »dosad prenosila samo prazne brbljarije«) bila rezultat Kardeljeve trenutne ljutnje ili neraspoloženja. Jer, ukoliko bi ona bila tačna, postavlja se pitanje od koga i na koji način su do njega stigli podaci navedeni u izvještaju Tita od 22. maja 1942. godine? A u tom izvještaju nalazili su se i ovi reci:

»U pogledu političkog položaja uopšte, ovde nismo saznali nekih novosti, osim sasvim *utvrđene i sigurne činjenice* da su izvesni talijanski krugovi sa dinastijom na čelu, ali i sa jednim delom fašističkih rukovodilaca, u vrlo živim pregovorima sa Englezima za separatan mir, odnosno za nekakav izlaz za Italiju posle Hitlerovog sloma. Očito je, čak ako i ne dođe do separatnog mira, da se radi o tome da italijanska nefašistička buržoazija i plemstvo postanu engleska baza u ovom delu Evrope i da si sa takvom ulogom kupi izvesno englesko popuštanje prema njihovim imperijalističkim interesima.«"

»Sasvim utvrđene i tačne činjenice« mogla je da pribavi u datim uslovima, na ovaj ili onaj način, samo *ofanzivna obavještajna služba!!* I još nešto: kad bi Kardeljeve riječi o »praznim brbljarijama« bile tačne, onda nikako ne bi vrijedile ocjene koje je u vezi s Roškom ofanzivom dala Redakcija *Vojne enciklopedije i Oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije,* a koje smo već citirali!

Upravo u trenutku kada su Talijani završavali koncentraciju trupa i obavljali posljednje pripreme za veliku ofanzivu na slobodni teritorij »Ljubljanske pokrajine«, Kardelj je 12. jula 1942. napisao Ivi Loli Ribaru u Zagreb, misleći na prethodne manje talijanske ofanzivne pothvate, da smatra »da Ital(ijani) najmanje jedan mesec dana neće biti u stanju pripremiti nove ofanzive posle neuspelih dveju«.[12]

Četiri dana kasnije, 16. jula, počela je velika talijanska ofanziva u kojoj je učestvovalo ukupno oko 75 000 talijanskih vojnika.

Kako je došlo do toliko pogrešne procjene o početku velike talijanske ofanzive na oslobođeni teritorij »Ljubljanske pokrajine«, Kardelj objašnjava riječima:

»Tu smo ocenu doneli na osnovu dotadašnjih

iskustava, kao i zbog činjenice da naša obaveštajna služba nije pravovremeno utvrdila povezanost pojedinih prethodnih ital(ijanskih) ofanzivnih akcija sa pripremama za opštu ofanzivu. Kada sam prvih dana jula krenuo iz Ljubljane na oslobođenu teritoriju, znao sam za pripreme velike ofanzive i imao sam čak neke konkretne podatke o snazi koja će učestvovati, koji su se kasnije pokazali kao tačni, a mi smo ih tada smatrali preteranim. Ipak smo smatrali da Italijani neće pre početka avgusta početi sa akcijom. Uostalom, i nismo se mnogo prevarili, jer se prva nedelja italj(anske) ofanzive dosta tromo razvijala. Jedna od naših glavnih slabosti u to vreme bila je naša obaveštajna služba, koja je skupljala podatke s periferije, a nije ih znala proveravati u centrima. Zato smo u to vreme i mi sami u rukovodstvu često bili pod uticajem 'glasa naroda', a taj se u velikoj meri ravnao po opštim željama naroda, a ne po objektivnim činjenicama. Tu našu bolest je velika italj(anska) ofanziva u znatnoj meri likvidirala.«[13]

Ostavićemo to Kardeljevo objašnjenje bez komentara.

Talijanska ofanziva na »Ljubljansku pokrajinu« trajala je već skoro mjesec dana kada je 12. avgusta 1942. Glavni štab slovenačkih partizanskih odreda dostavio »svim štabovima grupa, odreda i brigada, štabovima bataljona i komandama četa, svim vojnim obaveštajcima« raspis čiji je prvi pasus glasio:

»Događaji i akcije protiv vojne snage okupatora u poslednje vreme pokazuju da je naša obaveštajna služba u skoro svim jedinicama partizanske vojske vanredno slabo razvijena. Ova slabost se već bezbroj puta osvetila našim jedinicama i može da se ubuduće osveti još više ako je ne budemo ispravili na vreme. Glavna slabost naše vojne obaveštajne službe bila je do sada u tome što je obavljala, u prvom redu, poslove koji su više ulazili u delokrug civilne obaveštajne službe i organa civilne službe bezbednosti nego u delokrug vojne obaveštajne službe. Te greške i slabosti treba ispraviti u što kraće vreme i stvoriti uslove za što uspešniji razvitak naše vojne obaveštajne službe.*[14]

Pod terminom »vojna obavještajna služba« u ovom

je raspisu riječ o ofanzivnoj (informativnoj) obavještajnoj službi orijentisanoj na pribavljanje obavještenja o vojnim snagama neprijatelja (jačini, naoružanju, dislokaciji, namjerama, ciljevima itd.), dok se termini »civilna obavještajna služba« i »civilna služba bezbjednosti« odnose na operativne i izvršne organe kontraobavještajne službe koja je u Sloveniji, naročito u Ljubljani, u sklopu VOS-a, bila odlično organizovana i vrlo efikasna.

Četrnaestog avgusta 1942. Bevc (Edvard Kardelj) javlja »za CK KPH - drugu Vladi Špancu« (Vladimiru Popoviću), iz Kočevskog roga, gdje su se u zemunicama nalazila gotovo sva najviša rukovodstva NOP-a Slovenije, da Fišer (Ivo Lola Ribar) ima iz Zagreba vezu sa Beogradom i dodaje:

> »Preko Slovenije idu veliki transporti u pravcu Hrvatske, izgleda prema Turskoj. Vjerovatno ćemo skoro imati rat u Turskoj. Čini mi se, da tu Nemci hoće preduhitriti Engleze sa drugim frontom jer im je tu drugi front pogodniji nego u zapadnoj Evropi.. V[5]

Istog dana Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet javlja Glavnom štabu hrvatskih NOP-odreda:

> »U italijanskoj ofanzivi kod nas nastupila je privremena pauza. Izgleda da su spoljni momenti uticali na tu promenu, to jest ili priprema veće ofanzive protiv nas i Udarnih brigada, ili — što nam se čini još verovatnije — da se radi o pripremama protiv Turske. Preko našeg teritorija, to jest preko Kočevja i Bele Krajine, prolaze dan za danom velike italijanske kolone, a naročito mnogo kamiona, dobro pokrivenih, tako da nismo mogli utvrditi njihovu sadržinu. Trase, po kojima te kolone idu, vanredno su dobro utvrđene i zaštićene jakim posadama. Preko Ljubljane a u pravcu Sofije i Atene (takva je oficijalna deklaracija vlakova) idu već tri nedelje po dva vlaka dnevno sa po 700 talijanskih vojnika. Na vagonima stoje napisi: Abasso Turshia! Porco Turshesi! (Treba: Turchia — Turchesi — primj. autora). Jasno je, prema tome da se radi o bitnim promenama. Izgleda da je to bio glavni uzrok da Italijani nisu ofanzive do kraja sprovelli.«[16]

A tadašnji politički komesar Glavnog štaba Slove-

nije Ivan Maček Matija ovako je u svojim sjećanjima opisao ono što se tih dana zbivalo:

»Kažu da je sreća nestalna. To je i te kako istina u ratu. Jedanput se naginje na jednu stranu, drugi put na drugu. Jedanput se nagnula i na talijansku stranu. Veliki transporti vojske po cestama i željeznici — vozili su prema hrvatskoj granici. Pri tome su širili glasine da idu u Tursku. Kako je lako povjerovati u prijatne vijesti!«[17]

U zoru 14. avgusta 1942, onog istog dana kada je Kardelj poslao citirano pismo I. L. Ribaru, a Glavni štab Slovenije Glavnom štabu Hrvatske, Talijani — divizija »Granatieri«, dijelovi divizije »Macerata«, »Isonzo«, »Cacciatori« i manevarska grupa »Cerutti« - bili su već prešli u napad na područje Kočevskog roga, po kojemu je cijela ofanziva u istoriji NOR-a dobila naziv!

Šta se, zapravo, događalo?

Radilo se o varci kojoj je nasjela partizanska vojnoobavještajna služba: provodeći dislokaciju svojih trupa (divizije »Cacciatori delle Alpi«, prije svega za napad na području Kočevskog roga, talijanska je komanda sama preduzimala mjere i širila vijesti o njihovu odlasku za Tursku! To je mogla da čini uspješno i zato što su u to vrijeme kolale vijesti o predstojećem njemačko-talijanskom prodoru preko Turske i Sirije prema Suezu. (Vidi poglavlje »Obavještajna saradnja s Moskvom*.)

Komentarišući pomjeranje talijanskih trupa prema hrvatskoj granici i širenje glasina da idu u Tursku, Ivan Maček Matija u svojim sjećanjima dodaje:

»Nasjeli smo. Zapravo je to bilo pomicanje cijele divizije Cacciatori delle Alpi na područje Semiča-Črnomelja, to jest na ishodišne položaje za koncentrični napad na Rog.«[18]

Najviša rukovodstva NOP-a Slovenije - Glavni štab, CK KP Slovenije, Izvršni odbor Osvobodilne fronte i bolnica našli su se ubrzo u vrlo teškoj situaciji... Spasili su se u najvećem broju zahvaljujući sreći i dobro izgrađenim i kamufliranim podzemnim bunkerima i zemunicama.

S obzirom na ulogu partizanske obavještajne službe u Roškoj ofanzivi, pažnju zaslužuje izvještaj koji je Dušan Kraigher, 27. avgusta 1942, tako rekavši odmah nakon okončanja »Roške golgote«, dostavio »Petraču i Matevžu« (Milanu Škerlavaju i Vladimiru Krivicu — primj. autora):

»Ofanziva na Rog iznenadila nas je uprkos

svemu. Prevarili su nas izveštaji o velikim pokretima talijanskih četa u Hrvatsku. Očigledno su one dugačke kolone kamiona, koje su išle prema Kupi, a naročito prema Brodu na Kupi, ostale u Sloveniji i pomerile se uz Kupu prema Beloj Krajini. Na Rog su udarile vanredno jake snage koje su bile koncentrisane od Ribnice i Kočevja do Črnomlja i Semiča i u Krku. Mi smo smatrali pojedinačne ofanzivne udare, koje su okupatori izveli pre generalnog napada na Rog sa srazmerno malim snagama, za surogat ofanzive, u pogrešnom ubeđenju da okupatori neće biti sposobni da produže u Sloveniji ofanzivu u onom obimu kao što su je bili izveli u Notranjsko]', jer smo mislili da su svoje glavne snage poslali preko hrvatske granice.

Napad na Rog bio je čak snažniji od onog na Krim i na Mačkovec. Sadejstvovali su avijacija, artiljerija, tenkovi i pešadija. Mi smo zbog pogrešne ocene situacije dockan otstupili.«[19]

Nakon završetka Roške ofanzive i povlačenja najviših rukovodstava NOP-a Slovenije sa područja Dolenjske, Štab Dolenjske operativne zone, izvlačeći iskustva iz upravo proteklih događaja, dostavio je 1. septembra 1942. predstavništvu CK KP Slovenije za Ljubljanu pismo:

»Veza između Vas i nas, pre ili kasnije, čini nam se, naime, od ogromne važnosti. Iako se ne nalaze kod nas oni forumi koji su ovde radili poslednjih meseci, te ćete Vi naći vezu sa njima mimo nas, mi smo nužno potrebni jedni drugima. Mi od Vas trebamo: 1) informacije o političkoj situaciji u Ljubljani i okolini, 2) vojničke informacije, tj. informacije o kretanju neprijatelja i njegovim namerama, 3) informacije o beloj gardi, kako sa političke tako i sa vojničke strane,. . ,«[20]

Taj dokument pokazuje da je rukovodstvo VOS-a u Ljubljani bilo toliko konspirativno da je Štab Dolenjske operativne zone morao da traži vezu s njim preko predstavništva CK KP Slovenije. Naime, podatke koje on traži mogao je, naravno, prikupiti samo VOS.

Dok je u »Ljubljanskoj pokrajini« bila u toku velika talijanska ofanziva, Nijemci nisu samo blokirali

svoju granicu prema Italiji, tj. prema Notranjskoj i Dolenjskoj, već su i sami preduzeli ofanzivne operacije protiv Prve grupe partizanskih odreda koja je djelovala na području Slovenije priključenom Trećem Rajhu (Gorenjska i Štajerska). Situaciju u Štajerskoj naša *Vojna enciklopedija*, pod odrednicom *Slovenija*, jasno i nedvosmisleno rezimira dvjema rečenicama:

> »U Sloveniji su najnepovoljniji uslovi za razvoj oružane borbe bili u Štajerskoj. Nemci su tu pokrajinu, još više nego Gorenjsku smatrali integralnim delom Trećeg Rajha, a svuda u većim gradovima imali su grupe folksdojčera, koji su, još pre rata, razvili obaveštajnu službu medu stanovništvom.«[21]

A o zbivanjima u prvom periodu NOR-a u cijelom dijelu Slovenije priključenom Trećem Rajhu, dakle ne samo o Štajerskoj, već i o Gorenjskoj, u *Oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* čitamo:

> »Veoma male partizanske snage u tim delovima Slovenije nisu bile u stanju da izvode ozbiljnije napade i da time pokrenu mase na ustanak. Neprijatelj nije ispuštao inicijativu iz ruku, a na svaku akciju partizana, zahvaljujući dobro organizovanoj obaveštajnoj mreži i komunikativnosti teritorije, odgovarao je brzim napadom na partizanske grupe i terorom protiv stanovništva.«[22]

Da bi poslije velikih uspjeha, postignutih naročito u proljeće 1942. u dijelovima Slovenije priključenim Italiji, rasplamsao ustanak i u predjelima pod njemačkom okupacijom, Glavni štab slovenačkih partizanskih odreda naredio je Drugoj grupi odreda da se iz Dolenjske prebaci u tu oblast. Iako su dijelovi te grupe uspjeli da se probiju na »teritoriju Trećeg Rajha«, taj pohod nije donio očekivane rezultate.

Za neuspjehe u razvoju NOP-a u Štajerskoj i Gorenjskoj glavni grijeh je također pripisan — partizanskoj obavještajnoj službi! Tako u izvještaju »Štaba I grupe slov(enačkih) part(izanskih) odreda Glavnom štabu slov(enačkih) part(izanskih) odreda« od 1. septembra čitamo:

> »Na vaš zahtev vam sada ovim dopisom dajemo nešto tačniji izveštaj o vojničkoj i političkoj situaciji na našoj teritoriji. (...)
>
> Nemačka ofanziva prema nama započela je početkom avgusta i trajala do kraja septembra. (...)
>
> Našim slabim uspesima u toj borbi bila je

naročito kriva činjenica što nismo imali skoro nikakve obaveštajne službe, zbog slabosti naše terenske organizacije 0(svobodilne)F(ronte), i što je II grupa, prilikom prelaza preko naše teritorije, zbog svoje vanredne nekonspirativnosti i male akcione sposobnosti, posve kompromitovala naše područje.«[23]

Međutim, na području Slovenije priključenom Njemačkoj nisu bile posrijedi samo slabosti partizanske obavještajne službe. Čini nam se da je glavni razlog neuspjeha u razvoju NOP-a na tom području ipak najjasnije definisan u *Vojno] enciklopediji,* također pod odrednicom *Slovenija:*

»Uporedo s italijanskom ofanzivom u Ljubljanskoj pokrajini, odvijala se i ofanziva nemačkih okupacionih snaga u Gorenjskom, koje su, u više akcija većeg obima, poterama, zasedama, ubacivanjem lažnih partizana *(Gegenhandel* u periodu jul-septembar naneli znatne gubitke Prvoj i Drugoj grupi NOP odreda.«[24]

Pažnju zaslužuje i ocjena koju nalazimo u *Oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije:*

»Za vreme italijanske ofanzive u 'Ljubljanskoj pokrajini', Nemci su, naročito od septembra 1942, pojačali pritisak na partizanske snage u svom okupiranom delu Slovenije. Ali, sem napada većeg obima, oni su sistemom zaseda i poternih odeljenja, ubacivanjem lažnih partizana na područja gde su se kretale i nalazile partizanske jedinice, dobrom obaveštajnom službom i terorom nad narodom držali celu teritoriju Gorenjske pod kontrolom i tamošnjim partizanima naneli teške gubitke. Tako su, pored ostalog, na Uden borštu uništili 2. bataljon Kokrškog odreda i Štab 1. grupe odreda. Primenjujući partizansku taktiku i održavajući inicijativu u svojim rukama, jake nemačke snage su prisilile 1. i 2. grupu odreda u Gorenjskoj na defanzivu i sitne diverzantske akcije.«[25]

Represalije nad stanovništvom sela u dijelovima Slovenije priključenim Trećem Rajhu u kojima bi se pojavili partizani bile su krajnje surove: hapšenja, mučenja u zatvorima, strijeljanja ili slanja u koncentracione logore. U borbi za opstanak, a da bi sačuvali narod i, naročito, pristalice NOP-a, i partizani i seljaci su bili prisiljeni da i sami na izvjestan način postanu »saradnici« njemačke obavještajne službe! Naime, pošto bi partizani napustili kuću nekog pristalice NOP-

a, u koju bi navratili ili zbog hrane ili informacija o neprijatelju, domaćin bi, u sporazumu s njima, pošto bi oni dovoljno odmakli od sela, bez obzira na to da li je to bilo danju ili noću, odmah odlazio Gestapu da prijavi njihov dolazak u selo. Potjerna odjeljenja nisu mogla da stignu partizansku grupu, a domaćin je bio sačuvan od represalija!

Ni Roška ofanziva ni neuspjesi na područjima okupiranim od Nijemaca ipak nisu mogli da zaustave razvoj NOP-a u Sloveniji. A tome je, nesumnjivo, svoj obol dala i partizanska obavještajna služba kojoj je Edvard Kardelj, uprkos svemu, u pismu Titu od 7. decembra 1942. godine odao puno priznanje:

»Što se tiče taktike, za pripremu ofanzive znali smo više nego mesec dana pre njenog početka. Poznat nam je bio i broj četa, pa čak i to *koje* će divizije učestvovati i sa kakvim oružjem. Naša obaveštajna služba donela nam je zaista odlične podatke. Ali istina je da im nismo potpuno verovali, naročito ne u pogledu brojnog stanja vojske, jer nam je bilo smešno da bi Italijani na 300 000 stanovnika privukli preko 50 000 vojnika. To nas je za izvesno vreme uspavalo.«[26]

Znamo da te Kardeljeve riječi nikako nisu u skladu s onim što je o slovenskoj ofanzivnoj obavještajnoj službi rečeno više puta na stranicama prije ovog poglavlja, ali one su napisane upravo onako kako smo ih citirali.

E. Kardelj zatim govori o mjerama planiranim da bi se iz ofanzive izišlo sa što manje gubitaka, a njene političke posljedice svele na što manji opseg i dodaje:

»Ali u tome nas je prevarilo nešto našta ranije nismo računali dovoljno ozbiljno, mada nas je o tome ranije obavestila O(bavještajna) S(lužba): sporazum između Italijana i reakcionarne buržoazije o stvaranju MVAC (Milizia volontaria anticomunista = Dobrovoljna antikomunistička milicija — primj. autora). Istina je da nismo nikad sumnjali da će reakcija tome prići, ali da bi pored rasprostranjene mreže 0(svobodilne)F(ronte) mogla ozbiljno da ugrozi naše *vojničke* pozicije, tu činjenicu nismo u potpunosti predvideli unapred, jer nismo ni računali da će italijansko nasilje biti tako užasno.«[27]

KO JE ZAPALIO GOJILO

»požar je bio ogroman« — sve je izgledalo jasno, ali... — gdje je iščezla Sedma banijska (hrvatska) brigada — ključni dokument - svjedočenja o pripremama i napadu na Gojilo — ko su bili partizanski obavještajci

U zoru 6. septembra 1942. godine izvršena je jedna od najspektakularnijih partizanskih akcija u toku NOR-a: iznenadnim naletom savladana je domobransko-njemačka posada u Gojilu kod Kutine (Moslavina), tako reći nadomak Zagrebu, i zapaljeni su petrolejski izvori.

O tome je istog dana Kotarska oblast u Kutini obavijestila Veliku župu Prigorje, čije je sjedište bilo u Zagrebu:

»Danas u jutro oko 4 sata jedna grupa partizana brojčano jaka do 3.000 ljudi napala je na petrolejske izvore na Gojilu...

Prema još neprovjerenim podacima gore pomenuta grupa partizana upustila se u borbu sa satnijom domobrana i jednim vodom njemačkih vojnika, kojima je bilo stavljeno u dužnost osiguranje pomenutih izvora. Nakon podulje borbe bili su domobranski i njemački vojnici svladani, većinom poubijani, dok ih se jedan dio spasio bjegom, a vjerovatno jedan dio zarobljen.

Pošto su gornje posade bile svladane, partizani su spalili i uništili sve naprave za vađenje nafte kao dvadeset tri tornja, tankove za privremeni smještaj nafte, ostala strojarska postrojenja, dok je jedino djelomice spašena radnička kolonija.

Požar je bio ogroman. Širio se velikom brzinom uz strahovitu detonaciju.«[1]

Deset dana kasnije, 16. septembra, u petnaestodnevnom izvještaju »Zapovjedničtva 1. oružničke pukovnije« »Vrhovnom oružničkom zapovjedničtvu« u Zagrebu ponavljaju se uglavnom podaci Kotarske oblasti u Kutini i dodaje:

»6. rujna o.g. u 4.30 sati oko 3.000 partizana

napalo je preduzeće Petrolej D. D. Gojilo (7 km. s.i. od Kutine)...

U koliko se moglo utvrditi, partizani su odnieli oko 135 pušaka i 3 strojopuške.

U preduzeću partizani upalili su sve tornjeve (sisaljke) nafte sa 2 tornja plina, koji još i sada gore, te su mnoge osobe našle smrt u vatri. Šteta prema procjeni njemačkih stručnjaka iznosi oko pola milijarde kuna.«[2]

Budući da je takvom pothvatu morala da prethodi pomna obavještajna priprema, krenuli smo u potragu za dokumentima i svjedočenjima pojedinaca koji su u njemu učestvovali. Razumljivo, trebalo je prije svega utvrditi koje su partizanske jedinice izvele tu akciju.

U *Hronologiji oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije*, pod datumom 6. septembar 1942, našli smo podatke:

»Posadu koja je čuvala postrojenja petrolejskih izvora u Gojilu (kod Kutine) napale jedinice 7. hrvatske NO brigade, Banijske proleterske čete i Moslavačkog partizanskog bataljona i delovi 1. slavonskog NOP odreda i Krajiškog proleterskog bataljona.«[3]

Dakle, riječ je, prije svega, o 7. hrvatskoj NO-brigadi. Pod datumom 2. septembar (1942) u *Hronologiji* je ovaj podatak:

»Po naređenju GP NOP odreda za Hrvatsku, od 3, 5. i Udarnog bataljona Banijskog NOP odreda formirana 7. hrvatska NO brigada.«[4]

Pošli smo dalje. U *Vojnoj enciklopediji,* pod odrednicom *banijske brigade,* našli smo tekst:

»banijske brigade... *Sedma banijska brigada Vasilj Gaćeša* formirana je 2. septembra 1942. za vreme dejstva u Moslavini od 3, 5. i Udarnog bataljona Banijskog NOPO... Prve akcije izvela je u Moslavini na Bilo Gori: sa I slavonskim NOPO i Moslavačkim bataljonom napala je 6. septembra Gojilo i zapalila petrolejske izvore.. .«[5]

Približno isti tekst nalazimo i pod odrednicom *Moslavina* u petom tomu *Vojne enciklopedije:*

»Početkom septembra u Moslavinu prebačeni su 7. banijska brigada, delovi I. slavonskog NOP odreda i Krajiškog proleterskog bataljona i Banijska proleterska četa. Te jedinice zajedno sa Moslavačkim partizanskim bataljonom zauzele su 6. septembra Gojilo i zapalile petrolejske izvore.. .«[8]

Napokon, u izvještaju Glavnog štaba Hrvatske Vr-

hovnom štabu NOP i DVJ od *23. septembra 1942.* stoji:

»Kao što smo vam već javili, prilikom ofenzive na Baniju, banijske su se snage povukle na Kordun, odakle se jedna Brigada prebacila na teritorij II op(erativne) zone, gdje je u zajednici sa snagama II i III op(erativne) zone izvršila nekoliko akcija.

... Nakon što su prešli prugu i rijeku Lonju, 31. VIII, Brigada je stigla u Martinsku Ves...

4. IX došli su u vezu s Moslavačkim bataljonom. Zajedno s drugovima Slavoncima stvoren je plan za akciju na petrolejske izvore kod Gojila...

6. IX akcija je izvršena ujutro, u pola pet.«[7]

Na osnovi tog ili sličnog, prilično neprecizno formulisanog izvještaja Glavnog štaba Hrvatske, u Vrhovnom štabu su, očigledno, shvatili da se jedna kordunaška brigada prebacila s Korduna u Slavoniju, te je Tito (Valter) 23. septembra 1942. godine javio Moskvi i OVO:

»Kordunaški partizanski bataljoni napali su početkom septembra izvore nafte u Kutini - Hrvatska. Njemačka i ustaška odbrana je uništena a naftno polje zapaljeno i ono i sada gori. Ovo naftno polje davalo je dnevno 80.000 litara nafte, a eksploatisali su ga Nijemci.«[8]

U Operativnom izvještaju Glavnog Štaba NOP-odreda Hrvatske Vrhovnom štabu od 7. oktobra 1942. doslovno piše:

»Banovska je Brigada (VII Brigada) nakon napuštanja terena Banije krenula na teritorij II Zone, gdje je s tamošnjim snagama III Zone izvela niz uspješnih akcija, od kojih je svakako najznačajnija akcija na petrolejske izvore Gojila.«[9]

Sve je izgledalo jasno: glavna snaga u napadu na Gojilo bila je 7. banijska (hrvatska) NO-brigada i u njenim sačuvanim dokumentima i sjećanjima rukovodilaca i boraca treba tražiti podatke o obavještajnim pripremama te akcije. Međutim...

U knjizi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* pojavljuju se potpuno drukčiji podaci:

»Po naređenju Glavnog štaba za Hrvatsku, krajem avgusta u rejon Moslavine prebačena su, preko Save, *tri bataljona Banijskog odreda*, sa zadatkom da pomognu moslavačkim i slavonskim jedinicama u daljem razvoju borbe u tim krajevima. Kad su stigli u rejon Moslavine,

bataljoni su 6. septembra izvršili napad na Gojilo, zauzeli ga i zapalili petrolejske izvore, koje je osiguravalo oko 120 ustaša i oko 30 Nemaca. *U ovom napadu su pod privremenim zajedničkim Operativnim štabom učestvovali delovi 1. slavonskog odreda, Banijska proleterska četa i delovi Krajiškog proleterskog bataljona, dok su delovi Banijskog odreda i Moslavački bataljon obezbedivali napad prema okolnim neprijateljskim garnizonima,* naročito prema Kutini i Garešnici (istakli autori).«[10]

Gdje je iščezla 7. banijska (hrvatska) brigada?

U *Zborniku dokumenata i podataka NOR-a jugoslovenskih naroda* naišli smo na nešto što nismo očekivali. Tu se, naime, pojavljuje »*Operativni štab Pfartizanskog)O(dreda) Banije*« (potpisi: Zamjenik komesara P.O.B. *Đuro Čizmek;* zamjenik komandanta P.O.B. *Nina Marakovič)* koji je 7. septembra 1942. dostavio »*komandantu P(artizanskog)Ö(dreda) Banije*« izvještaj o dolasku u Moslavinu. Dajući kronološki pregled događaja, kaže:

»*3-IX-1942 god.* Kako još uvijek nemamo veza sa partizanima moslavačkim, jer bez veza i obavještenja ne možemo ništa da učinimo, to krećemo u pravcu njihovog vjerovatnog boravka (...)

... Stvaramo plan o akcijama i tražimo obavještenja, koja su vrlo oskudna, jer nema obavještajne službe, nema informativne službe, nema skoro ničega, iako su uslovi za sve to vrlo dobri. (...)

4-IX-1942 god. Međutim dolazi zamjenik komesara II zone drug Capo (Vjekoslav Janić) i traži da neko iz našeg Štaba ide u jedno selo, *pošto su došli drugovi iz Slavonije* radi napada na petrolejske izvore kod Gojila. Na pregovore je poslan drug Čizmek i komandant V. bataljona. (...)

5-IX-1942 god. ... Slavonci su se već prebacili sa 500 partizana, sa njima zamjenik komandanta Zone, komandant i komesar I odreda. Ja odlazim sa cijelim Udarnim bataljonom u jedno mjesto blizu petrolejskih izvora. *Sastajemo se sa drugovima Slavoncima i formiramo privremeni zajednički Operativni štab za izvođenje akcije na petrolejske izvore.* Stvoren je plan prema ko-

jem će Gojilo napasti naša Banijska proleterska četa sa Demonjom (o njenoj djelatnosti vam pišem na drugom mjestu) i jedan njihov bataljon. Moslavački bataljon je išao na osiguranje prema Kutini i Banovoj Jaruzi, a naš Udarni bataljon prema Garešnici. (...)

6-IX-1942 god. Napad je izvršen ujutro u pola pet. U 7 sati i 30 minuta glavna uporišta su bila likvidirana. (...)

... Naše daljnje kretanje ovisi i o direktivima od vas, od Zone, i od G(lavnog)Š(taba)H(rvatske)... (sve istakli autori)«[11]

Na kraju tog izvještaja daje se pregled stanja u štabovima bataljona (Trećeg, Udarnog i Petog) koji se nalaze pod komandom »Operativnog štaba P(artizanskog)O(dreda) Banije.«

Redakcija *Zbornika* uz taj je izvještaj u napomeni dala objašnjenje:

»Po naređenju Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske formiran je Operativni štab NOP odreda Banije... Njegov zadatak je bio da pomogne Štabu Treće operativne zone u izvođenju operacija na teritoriji Slavonije. Za taj zadatak određeni su Treći, Peti i Udarni bataljon NOP odreda Banije.«[12]

Ponovo ni riječi o 7. banijskoj (hrvatskoj) NO-brigadi, iako su tu upravo »Treći, Peti i Udarni bataljon NOP odreda Banije«, koji su, prema *Hronologiji* i *Vojnoj enciklopediji,* još 2. septembra ušli u sastav te brigade!

Budući da »Operativni štab P.O. Banije« (D. Ćizmek i N. Maraković), našavši se na nepoznatom terenu, očito nije mogao biti organizator ni vojno-političkih ni obavještajnih priprema napada na Gojilo, morao je to biti neko drugi. Tražeći tog drugog, našli smo izvještaj koji su neposredno nakon završetka te akcije, 6. septembra u 14 sati, »*Zamj. kom. III zone i kom. I odreda*« (Bogdan Crnobrnja i Vicko Antić) poslali »*Komandantu i polit, komesaru III operat. zone*« u Slavoniji, u kome stoji:

»3. IX. naveče krenuli smo na put i došli prema napred određenom planu. 5. IX. 42. ujutro smo stigli do tačke odakle smo trebali da izvršimo napad na G(ojilo). 5. IX. smo sve pripremili i odmah noću između 5. i 6. IX. 42 u 1/2 5 ujutro izvršili napad. (...)

Ovamo su se prebacila 3 bataljona Banijaca i oni operiraju na zapadu Moslav(ačke) Gore. Oni su nas pomogli u jednoj zasjedi, i Moslavački bataljon u dvije zasjede; naše snage su upadale.«[13]

A u izvještaju Štaba 3. operativne zone Glavnom štabu NOP-odreda, Hrvatske od 23. septembra 1942. godine našli su se i ovi reci:

»Noću između 5. i 6. IX u 4.30 sati *snage našeg I. Odreda, Banijske proleterske čete i jedne proleterske čete Krajišnika* izvršili su napad na postrojenja petrolejskih izvora u Gojilu.

Ćim smo stigli u Moslavačku (goru) obaviješteni smo da su se neke snage banijskih partizana prebacile također u Moslavačku Goru. Odmah smo se sa njima povezali i pozvali jedan dio njihovih snaga da nam pomognu pri osiguranju što su drugovi Banijsci i učinili. Jedan njihov nepotpun bataljon vršio je osiguranje na putu Garešnica-Gojilo. (...)

... Jedinice su se *poslije ove akcije* povukle na određena mjesta, gdje je izvršena podjela plijena. Na tom mjestu spojili smo se sa ostalim snagama Banije i sa svim Moslavačkim snagama. *Odlučeno je da se formira zajednički operativni štab.* U štab su ušli komandant drug Tolja (Bogdan Crnobrnja — primj.autora), zamjenik komandanta III. operativne zone, politički komesar drug Đuro Čizmek, zamjenik komesara Banije, zamjenik komandanta je drug Nina Maraković, zamjenik političkog komesara drug Prika politički komesar I slavonskog odreda (sve istakli autori).«[14]

Banijska proleterska četa, upućena 5. maja 1942. preko Bosanske krajine, gdje je usput učestvovala u oslobođenju Prijedora (16. maja),[15] stigla je 26. maja u Slavoniju, da bi pomogla razvoj NOP-a u tom kraju, i od tada se nalazila pod komandom Štaba 3. operativne zone; »proleterska četa Krajišnika« bila je zapravo ostatak Prvog krajiškog proleterskog bataljona, koji se poslije žestokih borbi oko planine Motajice, u srednjoj Bosni, protiv Nijemaca, četnika i domobrana, u kojima je desetkovan i sveden na svega 108 boraca, samoinicijativno prebacio preko rijeke Save u Slavoniju i, također, stavio pod komandu Štaba 3. operativne zone.

Komandant Psunjskog NOP-odreda Vicko Antić jednim je svojim poslijeratnim člankom još bolje osvijetlio zbivanja oko napada na Gojilo. Naglasivši da je taj zadatak Štab 3. operativne zone povjerio »Psunjskom NOP odredu i Banijskoj i Bosanskoj proleterskoj četi«, on opisuje njihov odlazak sa sektora Psunja (Slavonije) za Moslavinu:

»Poslije izvršenih vojničkih i političkih priprema jedinice su, u dvije kolone krenule u pravcu Moslavine, radi bržeg i lakšeg prebacivanja preko neoslobođene teritorije. Poslije dvije noći marša obje kolone su stigle na Moslavačku goru, gdje su se odmarale pred napad. Uto smo nenadano saznali da su se tih dana na Moslavačku goru iz Banije prebacila tri bataljona Banijskog NOP odreda sa Ninom Marakovićem na čelu, od kojih je *kasnije formirana 7. banijska* brigada. Odmah smo sa Banijcima uspostavili vezu i napravili plan da nam i oni pomognu u izvršenju napada na Gojilo. Oni su to rado prihvatili, ali zbog toga što su bili još umorni od duga puta dobili su zadatak da sa jednim bataljonom organizuju zasjedu prema Garešnici, sa drugim da ruše glavnu prugu Beograd-Zagreb kod Krivaje, a sa trećim da fingiraju napad na neprijateljske posade u Gornjoj Jelenskoj i Garešnici. Moslavački partizanski bataljon, s kojim smo se takode povezali, bio je u zasjedi prema Banovoj Jarugi. Bosanski proleteri su držali zasjedu prema Kutini.

Neposredan napad na Gojilo, koje je branilo 120 domobrana i 40 njemačkih vojnika, izvršile su snage 1. i 3. bataljona Psunjskog NOP odreda i Banijska proleterska četa.«[16]

A u slavonskom smo zborniku našli i dnevnik Josipa Krajačića Prike, političkog komesara Psunjskog NOP-odreda i u njemu zapisano ovo:

»6 IX 1942. Izvršen napad na Goilo. Napadale su snage našega I. i III. bataljona i banijska proleterska četa. Prije samog napada spojili smo se sa moslavačkim bataljonom i sa jednim banijskim koji su prilikom napada bili u zasjedi. Akcija je uspjela.

8. IX. 1942. Toga dana spojili smo se sa tri banijska bataljona.«[17]

Napokon i u *Istorijatu 1. krajiškog proleterskog bataljona,* pisanom nakon povratka ostataka bataljona iz Slavonije preko Kozare u Podgrmeč, potkraj

1942. godine nalazimo opis marša jedinica koje su kasnije učestvovale u akciji na Gojilo iz sela Donjih Boraca u Slavoniji prema Moslavini:

»U veče smo sa vodičem krenuli put Moslavačkih gora, išli smo čitavu noć, prikriveno. Špijunaže nije bilo i neprijatelj nije znao za naše kretanje. U blizini jednog velikog sela predanili smo; tu su nam seljaci donijeli hranu. U Moslavačkim gorama sastali smo se sa kolonom koja se od nas rastala u Donjim Borcima.. .«"J

Dakle, 7. banijskoj (hrvatskoj) NO-brigadi u akciji na Gojilo, ni traga ni glasa, kako tvrdi *Vojna enciklopedija* (u odrednicama *Banijske brigade* i *Moslavački NOP), Hronologija* i citirani izvještaj Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske Vrhovnom štabu!

U svakom slučaju ona nije postojala čak ni petnaest dana kasnije, 22. septembra 1942, jer postoji dokument iz koga se vidi da su se Treći, Peti i Udarni banijski bataljon tog dana još uvijek *nalazili* pod komandom »Operativnog štaba P(artizanskog)0(dreda) Banije«,[19] a Banijska proleterska četa, koja je također ušla u sastav 7. banijske (hrvatske)brigade, pod komandom 3. operativne zone! Kada je ta brigada zaista formirana — za našu temu nije bitno.

Ćak je i zajednički *Operativni štab banijskih i slavonskih bataljona koji su se našli u Moslavini,* pod čije rukovodstvo autori *Oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije* stavljaju sve jedinice u napadu na Gojilo, formiran tek poslije te akcije.

I još nešto: Gojilo je napadalo manje od 500 partizana, a ne »oko 3.000« kako stoji u ustaškim izvještajima. Podaci u tim dokumentima nesumnjivo su pokušaj opravdanja pred višim vlastima zbog brze kapitulacije gojilskog garnizona, a bilo je tu i dio one narodne: »U strahu su velike oči«!

»Operativni štab P(artizanskog)0(dreda) Banije« (Nina Maraković i Duro Čizmek) svoj izvještaj »komandantu P(artizanskog)0(dreda) Banije« od 7. septembra 1942. završava riječima:

»Bolujemo za akcijama i ubi nas ova očajna informativna i obavještajna služba.«[20]

Međutim, sa obavještajnom i informativnom službom u Slavoniji, pa i u Moslavini, nije bilo baš tako. Čim je Štab 3. operativne zone donio odluku o napadu na Gojilo, tamo je iz Slavonije s dva pratioca upućen zamjenik komandanta Zone Bogdan Crnobrnja

Tolja sa zadatkom da svestrano, pa, razumljivo, i obavještajno, izvrši pripreme za tu akciju, a zatim da komanduje svim jedinicama koje su naknadno pristigle i učestvovale u akciji. S tim u vezi Bogdan Crnobrnja je u razgovoru s autorima 25. novembra 1987. godine rekao:

»Krenuli smo iz s. Zaile gdje se nalazio Štab zone. Išli smo noću i predanili u s. Janja Lipa, na cesti Daruvar-Gojilo. Jedan član Partije iz tog sela pratio nas je zatim do s. Stupovače i povezao nas s tamošnjom partijskom organizacijom. Tu sam, slučajno, naišao na Zvonka Brkića, tada terenskog partijskog radnika. Kada sam mu rekao zašto sam došao odgovorio mi je da podatke o neprijatelju u Gojilu neće biti teško pribaviti jer i tamo postoji partijska organizacija. Sutradan, nekoliko članova Partije otišlo je s tim zadatkom iz Stupovače u Gojilo. Na osnovi podataka o neprijateljskom rasporedu i naoružanju koje su oni donijeli, izrađen je plan napada, a neki članovi partijske ćelije Gojila poslužiće nam i kao vodiči u samoj akciji.

Kako je plan napada na Gojilo izgledao vidi se iz skice koju je, naknadno, rekonstruisao general Vicko Antić, tada komandant Psunjskog NOP odreda, čija su dva bataljona (1. i 3.), zajedno sa Banijskom proleterskom četom učestvovala u direktnom napadu na to neprijateljsko uporište.«[21]

Dakle, plan napada, pa i neka vrsta provizorne skice, kako kaže Bogdan Crnobrnja, izrađeni su na osnovi obavještajnih podataka dobivenih od partijske organizacije u Gojilu. Da je takva organizacija do tada postojala, vidi se iz jednog kasnijeg izvještaja Okružnog komiteta KP Hrvatske u Čazmi Povjerenstvu CK KPH u Zagrebu:

»... Jedna partiska jedinica na plinari (Gojilo) kao takva ne postoji pošto je Gojilo zapaljeno sa strane partizana.«[22]

Napokon, na obavještajnu saradnju nekih domobrana s partizanima ukazuje, uslovno, i postskriptum koji su Bogdan Crnobrnja i Vicko Antić dali uz svoj izvještaj komandantu i političkom komesaru 3. operativne zone od 6. septembra, neposredno nakon akcije na Gojilo:

»Zarobljeno 76 domobrana, pobijeno 32 Nijemca, zarobljeno 3, ubijen natporučnik domobrana, njem(ački) zapovjednik poginuo. *Kod nas*

ostala 4 domobrana, ostali pušteni (istakli autori).«[23]

Najzad, s obzirom na jedinice koje su direktno učestvovale u akciji na Gojilo vrijedi citirati jedan pasus iz pisma koje je Bogdan Crnobrnja 16. decembra 1976. poslao dru Pavlu Gregoriću, ratnom članu Povjerenstva CK KPH za Slavoniju:

»Kada smo stigli u Moslavinu, naš štab sa dijelom jedinica je bio u Stupovači. Neposredno pred akciju, ili još preciznije, u momentu izdavanja naređenja za napad, u sobu, gdje smo izdavali naređenje, su ušla dvojica banijskih partizana, od kojih je jedan bio komandant bataljona (zvao se Živko). Izvjestio nas je da se u blizini nalaze tri banijska bataljona, da su saznali za naš dolazak i da žele sa nama učestvovati u napadu na Gojilo. Mi smo pristali. Da ne bismo mijenjali već izvršen raspored za napad, saglasili smo se sa drugovima iz Banije da drže zasjedu na pravcu Garešnica-Vukovije (na njih je naišla manja grupa žandara koju su raspršili). To je bila sva korekcija našega plana za napad. Naša procjena je bila da snage koje su došle iz Slavonije, plus Moslavački bataljon mogu uspješno izvršiti akciju. Ova procjena se i pokazala tačnom. Iako su sve jedinice ispunile zadatak, ipak najveći teret borbe u samom mjestu je ponijela prva Slavonska udarna četa i Banijska proleterska četa. Pepe (Vicko Antić - primj. autora) nije sasvim u pravu kada kaže 'zbog toga što su bili još umorni od puta držali su zasjedu'. I da nisu bili umorni, mi plan napada ne bismo mijenjali, jer je uz ostalo cilj dolaska u Moslavinu bio borbeno kalenje naših boraca (diskusija u našem štabu zone).«[24]

Iz istog pisma mnogo nam govori i ovo:

»Bilo mi je, i danas je, krivo što Banijci svojataju nešto što nije njihovo u onom svjetlu kako to neki njihovi hroničari i publicisti čine. Banija ne treba ništa prisvajati što nije zasluženo. Toliko je toga dala da joj je mjesto u našoj revoluciji svijetlo.«[25]

PRVO OSLOBOĐENJE JAJCA
(25. septembra 1942)

jedna Titova sugestija — zadatak je već bio izvršen — kada redovna veza ne funkcioniše — izvještaj Štaba 3. krajiškog NOP odreda — sve su promjene registrovane — Jajce je oslobođeno u roku 24 sata

Nakon dolaska Vrhovnog štaba s grupom proleterskih brigada u Bosansku krajinu i oslobođenja Livna (7. 8. 1942.), Tito je 30. avgusta iz Glamoča poslao »drugu Kosti« (Nađu - primj. autora), komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu, pismo u kojemu je iznio dalje strateške zamisli Vrhovnoga štaba. U njemu je napisao i ovo:

> »3) Po našem mišljenju, likvidacija Jajca predstavlja pitanje od prvenstvene važnosti...
>
> ... Preduzmite sve mjere za organizaciju obavještajne službe, i to na što širem prostoru. Sad su vam naročito potrebni podaci iz Jajca. Morate uhvatiti vezu s našim ljudima koji su u samom gradu.«[1]

Međutim, »veza s našim ljudima koji su u samom gradu« već je postojala i odlično funkcionisala. Od proljeća 1942. godine u blizini Jajca nalazio se Vod za vezu Bataljona »Pelagić« 3. krajiškog NOP-odreda, sastavljen od petnaestak boraca, uglavnom rodom, iz grada i okolnih sela, sa zadatkom da uspostavlja i održava veze sa simpatizerima NOP-a u Jajcu i uz njihovu pomoć prikuplja podatke o snazi i namjerama neprijateljskog garnizona i okolnih uporišta. Kako je to rađeno, s koliko teškoća i koliko uspješno, opisao je tadašnji vodnik tog Voda za vezu Ahmed Džubo:

> »Veza sa drugovima iz Jajca održavana je preko saradnika iz grada i sela Bravnica. Glavni saradnici koji su iz Jajca donosili izvještaje, obavještenja i poruke, sanitetski i drugi materijal do voda za vezu bili su Asim, Hasan i Mujo Hamur. Hasan je bio radnik u tvornici 'Elektrobosna', a Asim i Mujo omladinci. Svi oni potiču

iz poznate jajačke porodice Hamura koja je za vrijeme rata imala 29 članova. Cijela porodica je bila naklonjena partizanima. Na njihove veze sa partizanima i susrete s njima uticala je, međutim, okolnost što su u Bravnicama, na 'ničijoj zemlji', imali njivu i mlin. Cesti dolasci u mlin radi mljevenja žita i na njivu radi đubrenja, oranja i sijanja, opkopavanja i berbe služili su im kao izgovor i opravdanje pred ustaškim i domobranskim stražama, pored kojih su morali da prolaze. Za dolazak su se koristili vlastitim kolima sa konjskom zapregom, te je gotovo uvijek postojala mogućnost da se prenese izvještaj ili poruka, da se doveze sanitetski i drugi materijal, puščana municija, pa i oružje.

Ponekad su pisma i materijal ostavljani u mlinu, na određeno mjesto, odakle su ih partizani uzimali noću. Domobrani nisu dolazili do mlina, iako je udaljen samo oko 200 metara od željezničke stanice. (.. .)«[2]

Prema navodima Ahmeda Džube, kada niko od Hamurovih nije mogao da dođe do Bravnica, u Jajce su slati žitelji tog sela Lucija Popržen, Stanko Vukadin zvani Cubelj i Mile Rakita zvani Cedo.

»Svaki od ovih suradnika« - piše Ahmed Džubo — »imao je svoje osobine i kvalitete koji su im omogućavali izvršavanje i veoma delikatnih zadataka. Lucija je, na primjer, bila otresita i hrabra žena, vrlo snalažljiva i odgovorna. Pisma je najčešće stavljala pod obojak u opanak i tako ih prenosila u Jajce i do partizana. Iako je 1941. ostala bez muža sa šestoro nejake djece, ona je predano radila za NOP i žrtvovala svoj život za pobjedu revolucije. (Ustaše su je u julu 1942. godine uhvatili s materijalom koji je nosila partizanima i kasnije strijeljali — primj. A. Džube).

Vukadin, uvjek sa lulom u zubima, šeširom na glavi, rancem na leđima i debelim štapom u ruci. Često je pred neprijateljskim stražama veoma vješto simulirao pijanstvo i tako se provlačio, a kada je nosio važniji materijal gazio je Vrbas i tako stizao do partizana. Iako su mu već na početku ustanka ustaše zaklale ženu, dva sina i dvije kćerke, on je nastavio da radi za pokret ne prezajući ni od kakvih opasnosti.

Rakita je izgledom i mirnoćom odavao naivčinu i nezainteresovanog čovjeka, a vješto je, kao radnik na održavanju TT-linija u jajačkoj

pošti, prikupljao podatke o neprijatelju i o tome nas obavještavao.«[3]

Kada je slao svoje pismo Kosti Nadu, s upozorenjem: »Sad su vam naročito potrebni podaci iz Jajca«, Tito je, očigledno, insistirao na registrovanju svih promjena jer je već posjedovao podatke o neprijateljskom garnizonu u tom gradu i okolnim uporištima, koje mu je dostavio Štab 3. krajiškog NOP-odreda u svom strogo povjerljivom izvještaju od 15. avgusta 1942. godine, u kome su se nalazile i ove pojedinosti:

»U Jajcu ima oko 500 domobrana i ustaša. (...)

1) Na Volujaku (kod Mirkovića kuće) jedan vod sa jednim brzometnim protivtenkovskim topom. Vodnik toga voda je naš simpatizer i saradnik.

2) Na Volujaku (prema Carevom polju — u kući Petra Peršića) 20 domobrana.

3) Na Katini (mjesto kod stare pravoslavne crkve) kod Behmenove pojate jedan teški mitraljez.

4) Na Carevom Polju (kod glavnog rezervoara u Krupinoj kući) 1 teški mitraljez.

5) Na Harmanima (sjeverno od stare tvrđave) dve haubice od 100 mm.

Ukupno Carevo Polje i Katina imaju 40 domobrana.

6) Na Starom gradu-tvrđava 2 teška mitraljeza, 2 reflektora i 17 domobrana, od kojih su 16 muslimani, većinom naši simpatizeri.

7) U bašči 'Grand-hotela' (gdje je županija) 2 teška mitraljeza okrenuta prema parku.

8) Na Ćusinama (niz položaja na brdu između Plive i Vrbasa) 1 brzometni protivtenkovski top, 3 bacača mina 81 mm i 96 domobrana. Ispred položaja je isprepletena žica u koju po noći uključuju struju. Na kanalu 1 puškomitraljez i 12 domobrana.

9) U štambruku (kod fabričkog kamenoloma) 1 mali top i osam domobrana.

10) U tvornici 15 naoružanih civila i 22 (iz) fabričke kolonije.

11) Na Skeli 2 bunkera kod mosta s lijeve strane Vrbasa i ceste.

12) Na željezničkoj pruzi kod fabričkog kamenoloma 6 vatrogasaca sa puškama.

13) U Podmilačju (7 km na cesti Jajce-Banja Luka) 12 domobrana i 1 puškomitraljez.

Domobrani stanuju u novoj bolnici gdje je i

komanda mjesta, u 2 osnovne škole i u klosteru, gdje im je i bolnica.

Ustaše zauzimaju sljedeće položaje:

1) Štambruk 7 ustaša.

2) Bukovica (kod ciganskih kuća] osam ustaša i 1 njemački puškomitraljez.

3) u Prudima, po noći, 50 do 60 ustaša...

4) Kerpić (kamen više Skele) osam ustaša.

5) Na Skeli, po noći, 10 ustaša.

(...)

U Jajcu magacini municije nalaze se jedan u tvrđavi a drugi na Šipadovoj stanici, u zgradi gdje se je smještala lokomotiva. (.. ,)«[4]

Prema navodima Ahmeda Džube, podatke za taj izvještaj, prikupio je Franjo Rajić, uglavnom uz pomoć saradnika NOP-a medu domobranima, u čemu su mu pomagali i Mehmed Carić i Juso Zulić, radnici »Elektrobosne«. Prošavši »pored domobranske straže. .. sa priborom za ribolov uz objašnjenje da ide na Šedinački potok da lovi ribu«,[5] on ih je donio u Vod za vezu Bataljona »Pelagić«.

»Pripremamo napad na Jajce.. .•, javio je Tito Glavnom štabu Hrvatske u pismu od 7. septembra 1942. godine.[6]

»Podaci o neprijatelju su isti. Mi smo dobili još detaljnije podatke o sistemu neprijateljskih utvrđenja i odbrane« - stajalo je u izvještaju koji je Operativni štab za Bosansku krajinu, u sklopu priprema za napad na Jajce, dostavio Vrhovnom štabu 12. septembra 1942. godine.[7]

Neprijatelj je sredinom septembra u Jajce i okolna uporišta doveo pojačanja. Međutim, partizanska obavještajna služba budnim je okom pratila sve promjene. I kada je konačno 22. septembra 1942. godine Operativni štab za Bosansku krajinu izdao »Zapovijest za napad i likvidaciju neprijateljskog uporišta Jajca«, u njoj su se našli...

^*Podaci o neprijatelju*

Neprijateljske snage u gradu i u svim okolnim uporištima su slijedeće: 1500-1600 naoružanih; od toga 600 domobrana, a ostale snage su redovna ustaška vojska i žandarmi. Neprijatelj raspolaže sa dvije haubice, jednim protivkolskim topom, dva teška bacača mina i jednim blindiranim automobilom. Odbrana grada organizovana je sistemom vanjske odbrane.

Na sektoru I udarne grupe, i to na periferiji grada, nalaze se iskopani rovovi ispred kojih je

podignuta isprepletena žica. Od Katina na isturenom položaju nalaze se dvije haubice zaštićene automatskim oružjem. U Zjaji se nalaze dva teška mitraljeza. U unutrašnjosti ovoga sektora nalazi se stara tvrđava u kojoj je postavljen jedan teški bacač i jedan teški mitraljez. Ostale neprijateljske snage raspoređene su u žandarmerijskoj i željezničkoj stanici, školi, zgradi Sreskog načelstva, 'Grand hotelu' i straže na Seniku i Prudima u jačini desetina. U Barevu se nalazi 40 naoružanih civila a po zadnjem dobivenom izvještaju došlo je pojačanje od jedne satnije, što još nije provjereno.

Na sektoru II udarne grupe nalaze se na Ćusinama dvije neprijateljske satnije, koje su dobro utvrđene u rovovima i bunkerima. Na Kanalu se nalazi jedna straža u jačini 18 vojnika. Kod fabrike neprijatelj je u nepoznatoj jačini.

Na sektoru III udarne grupe nalazi se jedna neprijateljska satnija na Vijencu, koja istura patrole duž pruge i ceste u pravcu Jajca, a isto tako neprijatelj iz Jajca istura patrole u pravcu Vijenca. Na ostalom sektoru treće grupe nalazi se naoružana seoska milicija, a u Donjem Vakufu se nalazi oklopni voz.«[8]

Druga proleterska, 1. i 2. krajiška NOU-brigada i jedinice 5. krajiškog NOP-odreda, podijeljene u tri udarne grupe, prešle su u napad 24. septembra uveče, a već sutradan uveče Jajce je oslobođeno. Neprijatelj je imao 220 mrtvih i 204 zarobljena vojnika.[9] Zaplijenjene su 2 haubice od 100 mm, 1 brdski top od 75 mm, 1 protivtenkovski top, 1 pješadijski top, 2 minobacača, 1 oklopna kola, l oklopni voz, 5 kamiona, veća količina municije.. .[10]

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA I ČETNIČKI POKRET DRAŽE MIHAILOVIČA

nema kompromisa — nastanak četništva — između dva rata - u aprilskom ratu - ni strahovanja Nijemaca ni nade Britanaca nisu se ostvarile — intermeco — Draža Mihailović stiže na Ravnu goru — prvi kontakti — raspršene iluzije o Pećancu — zakopana uputstva - nedićevsko-četnički plan u rukama pai~tizana - partizanski »obavještajci« na Ravnoj gori — prvi susret Tito-Mihailović — silazak s »gorskih visina — bio je prisutan i spoljni momenat - težnja »da se komunisti potčine pukovniku Mihailoviću« - njemački kapetan Mati i britanski kapetan Hudson na Ravnoj gori - drugi susret Tito-Mihailović - četnički napad na Užice - partizani nisu bili iznenađeni - slučaj najmlađeg sina vojvode Mišića - sastanak u Divcima — ni nakon nedjelju dana Vrhovni štab NOP-odreda Jugoslavije ne zna da su četnici predali Nijemcima više od 300 partizana — svjedočenje objavljeno u »Borbi« - Staljinovo pismo Churchillu — »naša širokogrudnost« ili... — presudna emisija Radio-Moskve — uprkos svemu, ponovno partizansko-četnički pregovori — posljednji razgovor Tita s Mihailovićem*

Srbija

»Nema kompromisa, nema milosti, nema polovičnih mera u borbi dva oprečna sveta, komunizma i nacionalizma«, napisao je odmah poslije stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, jedan od budućih četničkih komandanata i bliskih suradnika Draže Mihailovića za vrijeme okupacije, Dobroslav Jevđević.[1] A list »Četnik«, u broju 15 od 18. avgusta 1929. godine, upozoravajući javnost da borbu protiv Komunističke partije Jugoslavije ne treba da vode samo organi vlasti i vojska, pisao je:

> »Svi oni bez nas, sami, ništa učiniti ne mogu. Mi smo ti koji ćemo ugasiti crveni plamen.«[2]

Četničke organizacije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a zatim u Kraljevini Jugoslaviji, nisu vodile borbu samo protiv komunista već i protiv svih političkih stranaka i grupa koje su zastupale relativno napredne ideje. To se vidi i iz proglasa koji je Sava Kosanović, istaknuti lider Samostalne demokratske stranke, u januaru 1936. godine uputio »Srbima Seljacima!« i u kojemu tvrdi da je u sukobima sa žandarima i četnicima od januara 1935. do januara 1936. godine poginulo 96 ljudi. A...

> »Od 5. maja do danas« — stajalo je u tom proglasu - »poginulo je u Hrvatskoj i Dalmaciji dvadeset šest ljudi u raznim sukobima od žandarske ili četničke ruke... Poniženje je za srpstvo što se na teret njegov moraju bilježiti ovi najgrozniji zločini.«[3]

Riječ *četnik* (glagol četovati) u izvornom smislu označavala je pripadnika oružane grupe koja je, djelujući zajedno s regularnim trupama ili potpuno samostalno, razvijala borbene aktivnosti u pozadini ne-

prijateljskog fronta, odnosno na teritoriju koji je zaposjeo neprijatelj. U vezi s tom manje-više općeusvojenom definicijom interesantno je napomenuti da je u »Službovniku ustaške vojske«, izrađenom početkom tridesetih godina u emigraciji, »Glavni ustaški stan« (GUS) poglavnika Ante Pavelića predviđao da u »hrvatskoj ustaškoj vojnoj sili« budu i sljedeći činovi: »Viši časnici: a) krilnik, b) pukovnik i c) *četnik«!* Sačuvan je i dokument, odnosno »Odredba br. G/12/33« Glavnog ustaškog stana iz 1933. godine kojom se »krilni zapovjednik ustaških pokretnih sila... *četnik* N(arcis) Jeszensky (Jesenski) privremeno dodjeljuje GUS-u...« itd. Kasnije su ustaše odustali od čina *»četnik«,* i on za vrijeme tzv. NDH nije postojao u njihovim jedinicama.[4]

Prvi četnici na našem tlu javljaju se u drugoj polovini XIX vijeka na području Srbije, a zatim i Makedonije, koje se nalazilo pod turskom vlašću. U prvom balkanskom i prvom svjetskom ratu četnički odredi uglavnom saraduju s regularnim jedinicama srpske vojske i ističu se snalažljivošću i hrabrošću. Historičar N. Šehić smatra da je četnička aktivnost u Makedoniji od 1904. do početka balkanskih ratova unijela velike promjene u fenomen četništva.

> »Sve do tada« - piše on — »za pojam četništva vezivala se pozitivna tradicija iz borbe srpskog naroda za svoje nacionalno oslobođenje... Tada se četnički odredi kao poluvojne formacije najdirektnije iskorištavaju u borbi srpske buržoazije protiv pretenzija bugarske i grčke buržoazije u smislu podjele i zaposjedanja Makedonije. Bez ikakve dvojbe, od tada četništvo je isključivo instrument nacionalističke politike srpske buržoazije i njegova dotadašnja pozitivna borbena tradicija u službi je vladajućih političkih partija.«[5]

Ubrzo nakon završetka prvog svjetskog rata, 1921. godine, preživjeli četnici osnivaju u Beogradu »Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine«. Osnovni mu je cilj da njeguje četničke tradicije i brine o porodicama poginulih četnika i o četnicima ratnim invalidima. Međutim, već iduće godine jasno su se manifestovale mnogo veće ambicije tog udruženja: pored redovnih i počasnih članova, članstvo u njemu bilo je dostupno svim osobama starijim od 16 godina! Tako je ekskluzivno udruženje ratnih veterana prera-

slo u masovnu organizaciju koja će pokušati da igra ulogu i u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevine Jugoslavije.

Uporedo s povremenim sukobima oko prevlasti i uticaja među najistaknutijim četničkim rukovodiocima, do kojih je dolazilo zbog ličnih ambicija i zbog različitih interesa - a ti su sukobi dovodili i do povremenog formiranja paralelnih organizacija kao što su bila »Udruženje srpskih četnika za kralja i Otadžbinu« i »Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić« - četnički je pokret u cjelini postao, u uslovima neriješenih nacionalnih pitanja u Kraljevini, oslonac najreakcionarnijeg dijela srpske buržoazije.

Godine 1932. na čelo matičnog »Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine« dolazi vojvoda Košta Milovanović Pećanac, a njegov dotadašnji predsjednik vojvoda Ilija Trifunović Birčanin s grupom svojih pristalica tada formira posebno »Društvo starih četnika«. Pored Birčanina na čelu tog društva našao se, kao njegov prvi pomoćnik, vojvoda Dušan Dule Dimitrijević. Oba su se vezala za britansku obavještajnu službu.

Poslije ubistva kralja Aleksandra u Marseilleu (Marseju, 1934) četničke javne manifestacije postaju sve obojenije šovinizmom i nacionalnom netrpeljivošću, a dolazi i do oružanih ispada i otvorenog nasilja četnika nad »protivnicima«. To prisiljava vladu Milana Stojadinovića da u nekoliko banovina potpuno ili djelomično zabrani rad Udruženja. Uprkos tome, Pećančevo se udruženje omasovljuje i, prema vlastitom godišnjem izvještaju podnijetom na kongresu u Skoplju 1938. godine, u zemlji ima više od hiljadu pododbora sa oko pola miliona članova.

Generalštab i Ministarstvo vojske Kraljevine Jugoslavije, uprkos pozitivnim vojnim iskustvima iz prvog balkanskog i prvog svjetskog rata, nisu pridavali naročitu pažnju gerilskom obliku ratovanja, pa s tim u skladu ni eventualnoj ulozi četničkih jedinica u njemu. U »Uputu za četničko ratovanje«, koji je 1929. godine izdalo Ministarstvo vojske i mornarice, uopćeno su označeni zadaci gerilskih jedinica u različitim uslovima, a samo se u jednom dokumentu Glavnog generalštaba iz 1938. godine, u kome je riječ o gerilskom ratovanju u modernim uslovima, spominje i mogućnost korištenja pripadnika četničkih organizacija.

Britanska historičarka Elizabeth (Elizabet) Barker tvrdi da je u novembru 1939. Jugoslaviju neslužbeno

posjetilo izaslanstvo koje je predvodio »general Sir John Shea (Ser Džon Ši) - vitez Velikoga križa od Batha, viteški zapovjednik Reda sv. Mihovila i sv. Jurja, s Ordenom za izvanredne zasluge - da bi stupilo u dodir s jugoslavenskim glavnim štabom«. Navodno, to je izaslanstvo »preporučilo da se postojećim jugoslavenskim 'gerilskim kadrovima' pridodaju britanski oficiri.«[6]

»Taj je prijedlog ostao bez učinka« napominje Barkerova, a naš historičar dr Jovan Marjanović dodaje samo to da su misiju koju je predvodio general John Shea zapravo sačinjavali pripadnici britanske vojne obavještajne službe.[7]

Pola godine nakon izbijanja rata u Evropi, aprila 1940, — možda i pod uticajem razgovora vođenih s generalom Sheom — kraljevsko Ministarstvo vojske i mornarice donosi odluku o formiranju sedam četničkih bataljona, pri svakoj armiji po jedan. Bili su predviđeni za gerilske operacije u pozadini neprijatelja, ali i za intervencije protiv domaćih petokolonaša! Na čelo Četničke komande, koja će, na zahtjev potpredsjednika kraljevske jugoslavenske vlade i vođe Hrvatske seljačke stranke (HSS) dra Vlatka Mačeka, promijeniti ime u Jurišna komanda, a njeni bataljoni dobiti potpuno neodgovarajuće nazive »jurišni«, našao se divizijski general Mihailo Mihailović koji s Dražom Mihailovićem nije imao ništa zajedničkog osim prezimena. U toku nepune godine formirano je šest takvih bataljona, a onda je 1. aprila 1941. godine, ni nedjelju dana prije napada sila Osovine na Jugoslaviju, Ministarstvo vojske i mornarice izdalo naredbu:

»1. Da se dosadašnji Štab Jurišne komande pretvori u Štab Četničke komande po priloženom sastavu.

2. Sedište Štaba Četničke komande biće u okolini Kraljeva u kome će se cilju dosadanji Štab Jurišne komande odmah premestiti iz Novog Sada.

3. Kao jezgro za formiranje četničkih jedinica uputiti odmah u Kraljevo:

a) 5. jurišni (četnički) bataljon iz Niša.

b) 3. četu l. jurišnog (četničkog) bataljona iz Novog Sada i 3. četu 3. jurišnog bataljona iz Skoplja.

4. Dalje formiranje jedinica Četničke komande vršiti najhitnije prema predlogu komandanta Četničke komande.«[8]

O postojanju nekih naredbi dostavljenih Kosti Pećancu *uoči rata i prvih dana aprilskog rata* u vezi s budućom aktivnošću njegovih četničkih odreda indirektno govore pismo koje mu je Draža Mihailović uputio s Ravne gore 15. avgusta 1941. godine i izjava jednog od istaknutih četničkih komandanata, majora Dragutina Keserovića, pred istražnim organima poslije rata. Na početku spomenutog pisma Draže Mihailovića stoji:

> »U vezi naređenja koje ste dobili iz Ministarstva vojske i mornarice pred početak ratnih operacija, obzirom na sadašnju situaciju, a shodno čl. 8 Uredbe o četničkoj komandi, čast mi je.. .«[9]

Međutim, ni naređenje dostavljeno Kosti Pećancu »pred početak ratnih operacija«, ni tekst Uredbe o četničkoj komandi dosada nisu pronađeni.

Major Keserović, koji se u aprilskom ratu nije predao Nijemcima već je nakon njegova završetka u kruševačkom srezu okupljao oficire i podoficire, izjavio je pred isljednikom:

> »Doznao sam da se na Sokolovcu nalazio Košta Pećanac sa nekoliko ljudi. Pošao sam zajedno sa mojim načelnikom štaba, potporučnikom Radivojem Milivojevićem i na Sokolovcu našao sam Kostu Pećanca. Izložio sam mu stanje na mom rejonu i pripreme koje sam izvršio. On mi je rekao da je vrlo srećan što ima ljudi koji misle na dobro naroda i otadžbine i što su odbegli u šumu da povedu borbu protiv okupatora. Pokazao mi je tom prilikom punomoćje izdato od komandanta pete armijske oblasti, generala Cukavca, koji mu je naredio, u ime Vrhovne komande, da u otadžbini produži četničku akciju.«[10]

Izgleda da je jugoslavenski generalštab Pećancu i njegovoj organizaciji namijenio samo epizodnu ulogu u ratu, a možda mu je general Cukavac potpuno samoinicijativno poslao svoju naredbu. Naime, u nekim dokumentima kraljevske jugoslavenske vlade pri kraju aprilskog rata spominje se mogućnost »da će one jugoslovenske vojne snage koje su ostale u organizovanom stanju nastaviti borbu pod komandom dvaju vojvoda u tu svrhu naimenovanih.«[11] Međutim, iz daljeg razvoja događaja jasno proizlazi da od »dvaju vojvoda u tu svrhu naimenovanih« nijedan nije bio Košta Milovanović Pećanac! Po svemu se čini da je

riječ o Iliji Trifunoviću Birčaninu i Dušanu Duletu Dimitrijeviću, predratnim šefovima »Udruženja starih četnika« i saradnicima britanske obavještajne službe.

U trenutku njemačko-talijanskog napada na Jugoslaviju postojeći su četnički bataljoni stavljeni pod komandu operativnih armija, a o njihovu se učešću u ratnim operacijama, koliko se moglo utvrditi, govori u samo jednom sačuvanom dokumentu. Riječ je o naredbi Vrhovne komande jugoslavenske vojske od 8. aprila 1941, kojom se komandantu 2. armije i komandantu Četničke komande naređuje da se četničke jedinice najhitnije i najkraćim putem upute u Kosovsku Mitrovicu i stave na raspolaganje komandantu 3. grupe armija radi zatvaranja Kačaničke klisure.

Malo je vjerovatno da je ta naredba uopće provedena. Međutim, na terenu srednje Bosne tih se aprilskih dana odigrao interesantan događaj. Naš nesumnjivo najbolji poznavalac ravnogorskog četničkog pokreta, dr Jovan Marjanović, rezimirajući poslijeratne izjave i članke nekih emigranata, ukazivao je na to kako poslijeratni Mihailovićevi apologeti ističu da je on 13. aprila od ostataka nekih jedinica oformio »brzi odred« s nekoliko bornih kola, s kojim je sutradan »preoteo Derventu od ustaša«, i izbio do Bosanskog Broda, da bi se narednog dana, 15. aprila, vratio u Doboj, »gde je dobio naređenje o kapitulaciji armije.«[12]

Međutim, Vojo Stupar, predratni član KPJ i jedan od organizatora ustanka u Podgrmeču, opisao je taj isti događaj znatno drugačije. On se 11. aprila 1941, kao rezervni potporučnik, sa svojom jedinicom našao na položaju iznad ceste Modriča-Bos. Šamac, kod sela Miloševac.

»Tu sam prvi put vidio na okupu grupu viših oficira« - kaže V. Stupar. — »Među njima je bio i jedan general. Užurbano su nešto odlučivali. Pozvali su me i naredili mi da preuzmem vod bacača, da se ukrcam s vodom u kamion i odmah krenem u Derventu gdje je izbila pobuna. U stvari, tamo su ustaški elementi napali suhoputnu stanicu, razbili je i razgrabili hranu, municiju i ostalu opremu.

Našao sam se ponovo u Derventi. U gradu je vladao mir i tišina: na ulicama nigdje žive duše, na raskršćima mitraljezi. Prije nas stigao je ovamo odred jugoslavenske vojske s nekoliko tenkova (to bi trebalo da bude onaj »brzi odred

pod komandom D. Mihailovića« — primj. autora), ali nije zatekao nikoga s kim bi morao voditi borbu, jer su se napadači na suhoputnu stanicu razbježali ili povukli u šumu.«[13]

Stuparov vod zauzeo je položaj na brdu iznad Dervente. Tek dva dana kasnije uslijedila je akcija »brzog odreda« u pravom četničkom stilu (četničkom u negativnom smislu te riječi), ali apologeti Draže Mihailovića je ne spominju:

»... pala je komanda« — napisao je Stupar - »da jedinice napuste položaje oko Dervente i krenu prema Doboju.

Bila je noć. Ispred nas u koloni je išlo 5-6 malih, zastarjelih tenkova, francuske proizvodnje, tipa reno (Renault). Kretali su se sporo i uz veliku buku. Najednom, kolona je zastala. Primijetio sam u mraku da nekoliko oficira s jednim tenkom prilaze kući pored puta. Lupali su na vrata i zvali domaćina da izide. Pošto se niko nije odazvao, jedan oficir je odšrafio dvije bombe i ubacio ih kroz prozor. Odjeknule su eksplozije i ponovo je zavladala tišina. Poručnik — jedan od onih koje smo mi rezervisti još u Banjaluci zapazili i ocijenili kao četnika, mislim da se zvao Vukota — naredio je tenkisti da tenkom razruši vrata i prednji zid kuće. Srećom, kuća je bila prazna...

Upitao sam jednog oficira zna li čija je to kuća što je ruše.

'Jednog od onih koji su izvršili napad na suhoputnu stanicu u Derventi' - odgovorio je i dodao: 'Nekog Peje Ravlića'.

Pejo Ravlić je bio prvak Hrvatske seljačke stranke u derventskom kraju. Važio je kao liberalni političar, po političkom ubjeđenju bliži nama komunistima nego frankovcima. (...)

Vraćajući se svome vodu razmišljao sam... o svemu što sam vidio tih nekoliko dana u Derventi. S jedne strane, proustaški elementi, podstrekavani od reakcionarnog katoličkog klera, podigli su glave i prešli u otvorene napade (suhoputna stanica!), dok, s druge strane, pročetnički orijentisani oficiri svojim odmazdama još više raspiruju mržnju i neprijateljstvo između hrvatskog i srpskog naroda. U tom kraju, gdje je politička situacija i do rata bila dosta teška i složena, nije se moglo ništa dobro očekivati u danima koji su dolazili.. ,«[14]

Ubrzo se pokazalo da je Vojo Stupar bio u pravu. U njemačkoj naredbi za napad na Jugoslaviju i za vojne operacije koje su uslijedile predviđao se jak otpor »srpske vojske«, a britanski premijer Winston Churchill (Vinston Cerčil) poslao je 13. aprila 1941. svom poslaniku pri kraljevskoj jugoslavenskoj vladi Ronaldu Campbellu (Ronald Kembel) radiogram:

> »Ne vidim zašto kralj i vlada treba da napuste zemlju, koja nije gusto naseljena, koja je brdovita i puna naoružanih ljudi. Nemački tenkovi mogu nesumnjivo da se kreću drumovima i putevima, ali da bi pokorili *srpsku vojsku* (istakli autori) Nemci treba da dovedu pešadiju. Tada će biti prilike da ih se ubija. Svakako da mladi kralj i ministri treba sa svoje strane da u tome učestvuju.«[15]

Ni strahovanja Nijemaca ni nade Britanaca da će jugoslovenska odnosno srpska vojska, kako su je i jedni i drugi nazivali, pružiti snažan otpor, nisu se obistinili. Umjesto da odigraju svoju ulogu u pružanju otpora agresorima, kralj i vlada avionom su pobjegli u inostranstvo a da im poslanik Campbell nije stigao ni da uruči Churchillovu poruku. Uslijedilo je, 17. aprila, potpisivanje kapitulacije kraljevske jugoslavenske vojske, a sutradan se i štab Četničke komande, koji se ubrzo nakon izbijanja aprilskog rata našao u Sarajevu, predao Nijemcima. Bio je to i kraj specijalnih četničkih bataljona.

Poslije potpisivanja kapitulacije samo je nekoliko manjih grupa oficira, podoficira i vojnika jugoslavenske vojske odbilo predaju. Među njima se našla i grupa na čelu s pukovnikom Dragoljubom Dražom Mihailovićem, koja je oko 20. aprila krenula sa sektora Doboja prema Drini, namjeravajući da se prebaci u Srbiju.

Ratko Martinović, tada aktivni poručnik, opisuje kako je ta grupa, u kojoj se i sam nalazio, negdje na prilazima Drini naišla na grupu četnika:

> »Počeli smo se sakupljati iz radoznalosti da vidimo ko su pridošlice. Bili su to pripadnici predratne 'četničke organizacije'. Njih je predvodio 'vojvoda' Mitar. Sebe su nazivali Dobojskim četnicima.«[18]

U daljem tekstu Martinović objašnjava da su pridošlice bili članovi četničke organizacije Koste Pećanca i dodaje:

»O Kosti Pećancu i četničkoj organizaciji kojoj su pripadali... znao sam toliko koliko se o njima službeno govorilo. Bilo je to samo najlepše, važili su za uzor patriotizma.«[17]

Nakon prelaska iz Bosne u Srbiju, »vojvoda« Mitar je, po Martinovićevim navodima, pokušao da uhvati vezu s Pećancem preko manastira Rače. »Znate, u svakom manastiru treba da bude obaveštenje od glavnog vojvode šta da se radi« - rekao je.[18]

Konačno, približno prvih dana maja »dobojski četnici« su se odvojili od grupe Draže Mihailovića i izgubili u nepoznatom pravcu.

Martinović govori i o susretu Dražine grupe — početkom maja - s majorom Miodragom Paloševićem, komandantom 1. jurišnog, odnosno, četničkog bataljona, koji je, s nekoliko svojih vojnika, odstupio u Srbiju »posle borbe kod Bijeljine sa ustašama i Nemcima«.[19] Još iz daljine, gledajući kroz dvogled, Draža je, navodno, rekao:

»Ovo su neki iz jurišnog bataljona.«

Prepoznao ih je, valjda, po šubarama i kićankama na njima.

Takvih naoružanih grupa kao što su Mihailovićeva, »vojvode« Mitra i Paloševića pojavilo se još, uglavnom na teritoriju Srbije: nekoliko na Goliji, jedna u kolubarskom srezu, jedna kod Stalaća. Većina njihovih starješina priznavala je, bar nominalno, kao glavnog komandanta odnosno kao »glavnog vojvodu«, Kostu Milovanovića Pećanca iako u tom trenutku s njim nisu imali vezu. A Košta Pećanac tih se aprilskih i majskih dana 1941. s nekoliko stotina naoružanih ljudi nalazio u dolini rijeke Toplice u južnoj Srbiji.[20]

Iako su Pećančeva i ostale grupe izbjegavale susrete s njemačkim jedinicama i patrolama, ipak je ponekad dolazilo do manjih sukoba, zapravo čarki bez posljedica. S tim u vezi, Štab 11. njemačkog korpusa izdao je 27. aprila naređenje:

»Bez oklevanja treba streljati svakog onog koji se zateče pod oružjem, bilo da daje otpor ili beži...«

A komandant 2. njemačke armije, feldmaršal baron Maximilian von Weichs (Maksimilijan Vajhs), sutradan, 28. aprila, ponovio je to naređenje u još oštrijoj formi:

a) (...)

b) Ko se ... pronađe u srpskoj uniformi pod

oružjem, stavlja se van granica međunarodnog prava i ima odmah da se strelja.

c) (...)

d) Svi streljani ima da se obese, a njihove leševe ostaviti da vise.«[21]

O svemu što se događalo u četničkim organizacijama između dva rata, kao i u toku aprilskog rata, rukovodstva KPJ, čini se, ništa nisu znala jer ih to jednostavno nije ni zanimalo. Čini nam se da bi i u ovom slučaju bile potpuno na mjestu Titove riječi napisane u Beogradu sredinom juna 1941. godine i objavljene u »Proleteru«:

»Slabost partijskih organizacija bila je u slabo organizovaoj informativnoj službi. Često su partijske organizacije bile stavljene pred svršen čin, nisu znale ni za najobičnije stvari koje su se spremale od strane neprijatelja iznutra, a koje su se mogle preduhitriti da su komunisti malo više vodili računa o tome šta se zbiva u redovima neprijatelja.«[22]

Upravo nedovoljno poznavanje suštine četništva, njegove historije, programa i ciljeva, imaće, prema mnogim indicijama, tragične posljedice u danima koji su dolazili.

U selu Struganiku, jugoistočno od Valjeva, podno planina Maljena i Suvobora, nalazila se kuća Živojina Mišića, čuvenog srpskog vojskovođe iz prvog svjetskog rata, koji je umro 1922. godine. Njegov najstariji sin Radovan, rezervni potpukovnik, pao je u aprilskom ratu u njemačko zarobljeništvo i ondje i umro. Srednji sin, penzionisani major Aleksandar, zajedno s majkom Lujzom, ženom Milenom i sestrom aprilskih se dana zatekao kod kuće. Najmlađi sin Vojislav pojavio se malo kasnije...

»Jedne mračne kišne noći« - zapisala je Milena - »posle kapitulacije jugoslovenske vojske, između 10. i 11. maja 1941. godine, između ponoći i 1 sata po ponoći, došao je Draža Mihailović pukovnik, zajedno sa majorem Miodragom Paloševićem i svojim narednikom Božom, peške iz Doboja (Bosna) u Struganik (Valjevski okrug, Srbija) gde je znao da će zateći moga muža Alek-

sandra Mišića u kući njegove majke, udove poč. vojvode Živojina Mišića.

Prve reči Dražine su bile: 'Aleksandre' ti i ja ćemo podići treći ustanak. Učinićemo sve, da narodu olakšamo ovo robovanje i da se mi, stari Solunci ne obrukamo i boričemo se do kraja'.«[23]

Tako je Aleksandar Mišić postao jedan od najbližih saradnika vode ravnogorskog četničkog pokreta, koji je uskoro počeo da se oformljava. Međutim, niti su oni podigli treći ustanak, niti su narodu olakšali robovanje, a nisu ni osvjetlali obraz starih Solunaca, niti se borili do kraja...

Ko je, zapravo, bio pukovnik Draža Mihailović, koji je stao na čelo novog četničkog (ravnogorskog) pokreta?

Dragoljub Draža Mihailović rođen je u Ivanjici 1893. godine, u porodici sreskog pisara, ali je, izgubivši roditelje još u predškolskoj dobi, odrastao i školovao se u Beogradu kod strica, veterinarskog majora, i pod njegovim uticajem izabrao vojnički poziv. U balkanskom ratu 1912. godine učestvovao je kao pitomac podnarednik, a u prvom svjetskom ratu kao potporučnik. Nakon završetka rata završio je višu školu vojne akademije. Sa dužnosti načelnika Štaba Kraljeve garde odlazi 1935. godine za vojnog izaslanika u Sofiju, gdje je unaprijeđen u čin pukovnika. Nakon deset mjeseci, na zahtjev bugarske vlade, Draža Mihailović napušta Sofiju kao »nepoželjna ličnost« i ubrzo odlazi na istu dužnost u Prag, gdje ostaje do 1937. godine. Nastavljajući vojnoobavještajni rad, on u tom periodu, u uniformi čehoslovačkog oficira i pod lažnim imenom, prisustvuje manevrima Crvene armije u Ukrajini. Međutim, nakon završetka manevara Rusi mu za uspomenu poklanjaju tabakeru s ugraviranim tekstom: »Pukovniku jugoslavenske vojske Dragoljubu Mihailoviću.«[24]

Nakon povratka iz Čehoslovačke, u maju 1937, Mihailović odlazi u Ljubljanu na dužnost načelnika Štaba Dravske divizijske oblasti, a zatim u Celje, za komandanta 39. pješadijskog puka. Odatle 1938. godine prelazi u Vrhovnu inspekciju. Aprilski ga je rat zatekao u Mostaru, na položaju pomoćnika načelnika Štaba 6. (primorske) armijske oblasti, s ratnim rasporedom pomoćnika načelnika Štaba 2. armije.

Obrazlažući razloge koji su naveli D. Mihailovića da se sa sedam oficira, sedam podoficira i 17 vojnika

opisane noći pojavi u selu Struganiku, prof. dr Jovan Marjanović kaže i ovo:

»Mihailović je od ranije dobro poznavao sina preminulog vojvode, majora Aleksandra Mišića. Mogao je računati da major Mišić nije hteo poći u zarobljeništvo, jer je ovaj često govorio o potrebi četničkog ratovanja ako zemlja padne neprijatelju u ruke... Najzad, kuća Mišića bila je u Srbiji popularna i nacionalna, oslobodilačka akcija koja bi se povela iz ove kuće imala je unapred izglede na dobar prijem kod naroda. Relativna blizina Beograda takođe je bila od značaja.«

J. Marjanović zatim citira odlomak iz saslušanja Draže Mihailovića pred isljednikom OZN-e:

»Aca Mišić je moj klasni drug« — rekao je D. Mihailović u istrazi — »i skoro svakodnevno sam dolazio u njegov dom, od 1930. pa na dalje, kad god sam bio u Beogradu.«[25]

Međutim, uz te retke, pozivajući se na razgovor s predratnim načelnikom Obavještajnog odjeljenja jugoslavenskog generalštaba, pukovnikom Žarkom Popovićem, Dražinim najbližim prijateljem i pobratimom, J. Marjanović je napisao i ovo:

»Pukovnik Ž. Popović rekao je... da su između žene majora A. Mišića i D. Mihailovića postojale izvesne simpatije, pa da veruje da se D. Mihailović time rukovodio kada dolazi upravo na Ravnu goru. Međutim, ako je i postojao ovaj motiv, treba svakako uzeti u obzir i druge navedene razloge.«[26]

Draža Mihailović je sa svojom grupom već sutradan, nakon nekoliko sati hoda iz Struganika, stigao na plato Ravne gore na Suvoboru. Najprije se povezao sa okolnim žandarmerijskim stanicama Aćimovićeve komesarske uprave, počeo da organizuje obavještajnu mrežu kako bi upoznao situaciju u okupiranoj Srbiji i drugim krajevima Jugoslavije, uspostavio veze s većim brojem oficira, koji su na različite načine izbjegli zarobljavanje i uglavnom živjeli u Beogradu, te da bi se povezao i s nekim kvislinzima.

Dok je D. Mihailović provodio pripreme za stvaranje nove četničke organizacije u Srbiji, koja će stupiti u akciju kad za to dođe vrijeme, pod rukovodstvom komunista buknuo je ustanak. Formirani su mnogobrojni partizanski odredi (Valjevski, odred na Goču, Posavsko-kosmajski, Prvi šumadijski, Drugi šumadijski, Užički, Boljevački, Čačanski, Mačvanski, Kopaonički, Rasinski, Pomoravski, Kraljevački, Posavski,

Ozrenski, Požarevački, Toplički, Kragujevački, Zaglavski i Vranjski) koji su u toku jula i u prvoj polovini avgusta započeli akcije protiv kvislinških i okupatorskih jedinica i objekata. Kako su Srbijom kružile vijesti da se na Ravnoj gori nalazi grupa oficira i vojnika koji se izjašnjavaju i pripremaju za borbu protiv okupatora, Štab Valjevskog NOP-odreda, Glavni štab NOP-odreda Srbije i PK KPJ za Srbiju počeli su da preduzimaju akcije da saznaju o čemu je zapravo riječ, ko su ti ljudi, koliko ih ima i kakve su im namjere. U obavještajne misije, uslovno rečeno, na Ravnu goru otišli su dr Miodrag Jovanović, ljekar Valjevskog NOP-odreda, Dragojlo Dudić, politički komesar Kolubarske čete tog odreda, Miloš Minić, instruktor PK KPJ za Srbiju... Pregovori s predstavnicima ravnogorske grupe vodili su se 8. septembra i u Beogradu. O njima je Aleksandar Ranković 11. septembra 1941. obavijestio »Novaka« (tj. Tita, čiji se pseudonim »Novak« ovdje prvi i posljednji put spominje!):

»Održan je sastanak između nas i vojno-četničke organizacije kojoj na čelu stoji Draža Mihailović. Sastanak je održan u Beogradu u ponedeljak. Prisutni Dražini izaslanici: pukovnik Pantić (Branislav), major Piletić (Velimir), ađutant Dražin i po svoj prilici četvrti je pop; naši predstavnici su: Doktor, Dura i student.

(...)

Pregovori su prekinuti s tim da se nastave na terenu, tj. na Ceru, gde oni odlaze da podnesu, izveštaj Draži. Ostavili su adresu i — razume se - javku. Izrazili su želju da ih odavde poseti delegacija koja će biti kompetentna da zaključi sporazum. Uz to, napravili su vic, rekavši: 'Znamo mi kako to ide kod vas. Prvo nam je došla jedna izvidnica, a vi ste prethodnica, pa će nam sad doći glavnina'.

Javi mi, druže Stari (Tito), šta misliš o celoj ovoj stvari i šta bi trebalo dalje raditi.«[27]

»Doktor« je bio Blagoje Nešković, »Dura« — Duro Strugar a »student« - Voja Nikolić.

Skoro istovremeno u Beogradu su održani pregovori i s grupom četnika generala Ljube Novakovića, koji je, navodno, bio pod komandom Koste Pećanca, ali se nije slagao s njim. Rezimirajući prve i druge pregovore, A. Ranković je napisao Titu i ovo:

»Mislim da je GESTAPO, zajedno sa svojim slugama, uspeo da u sve ove grupe i grupice ubaci svoje agente, čiji je cilj da koči akcije, ra-

zara iznutra i obaveštajna služba. Treba jako oprezan biti i ne napustiti cilj povezivanja s njima i kao celinom i kao pojedincima, i kao grupicama koje su voljne za saradnju. No uvek ih terati na čistinu.«[28]

Ti zaključci A. Ranković - koji su bili potpuno tačni — predstavljaju, čini nam se, njegovo prvo angažovanje na obavještajnom planu!

U svim tim razgovorima sam Draža Mihailović, kao i njegovi saradnici i predstavnici, istupali su s tezom da još nije vrijeme za oružanu borbu protiv okupatora i kvislinga, ali su izražavali i izvjesnu spremnost na saradnju s partizanima. Međutim, oni su krili da istovremeno vode tajne pregovore s upravo formiranom kvislinškom vladom Milana Nedića, posebno o koordinaciji akcija s njegovim žandarmerijskim jedinicama protiv partizana i da nastoje da uspostave kontakt s njemačkim predstavnicima radi ostvarenja neke vrste modusa vivendi s njima.

O svemu tome partizanska obavještajna služba tada nije ništa znala.

Sačuvan je jedan dokument iz kojega se vidi da je partizanska obavještajna služba sredinom avgusta 1941. imala svog saradnika u jednom od štabova Pećančevih četnika. Naime, 14. avgusta Marko (Aleksandar Ranković) pisao je Titu:

»Šaljem ti ovaj plan do koga su došli drugovi u Nišu, on potiče od četnika, a pošto se Košta Pećanac nalazi baš kod Niša sa svojim četnicima, izgleda da plan pripada baš tom delu četnika.

Ja mislim da se na bazi ovakvog njihovog programa mogu utoliko pre povesti pregovori s njima.«[29]

Nismo mogli da utvrdimo ko je »drugovima u Nišu« dostavio »plan« o kome je riječ niti šta je taj plan sadržavao. Međutim, događaji koji su se ubrzo zbili dokazali su da se s Pećančevim četnicima ne mogu voditi nikakvi pregovori. Tog je puta partizanska obavještajna služba djelovala brzo i efikasno.

Pošto je u dolini rijeke Toplice formirao svoje odrede od nekoliko stotina ljudi, od kojih su neki svojevoljno učestvovali s partizanima u borbama protiv Nijemaca i Aćimovićevih žandara, Košta Milovanović Pećanac je preko bivšeg senatora iz Smedereva, ljekara dra Stefanovića Somborca, uspostavio vezu sa drom Georgom Kieszelom (Georg Kisel), pomoćnikom

šefa Upravnog štaba Vojnog zapovjednika Srbije, ponudio mu saradnju u borbi protiv ustaničkog pokreta koji predvode komunisti i zatražio sastanak radi sklapanja »tajnog sporazuma« s okupacionom upravom. Pri uspostavljanju te veze značajnu je ulogu imao i član predratne uprave Četničkog udruženja, norveški počasni konzul i poznati beogradski preduzimač Đorđe Roš, u čije je neke preduzimačke poslove prije rata i Pećanac ulagao svoj kapital.

S punomoćjem Upravnog štaba vojnog zapovjednika u Srbiji, s Pećancem se, u prvoj polovini avgusta 1941. godine u Pločniku kod Niša sastao Rošov prijatelj i podstanar (!), šef beogradskog Gestapa SS-major Karl Kraus. Došavši vrlo brzo do podataka o tome šta se događa na relaciji Pećanac - Gestapo, Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije odlučio je da ih objelodani u svom »Biltenu« broj 4 od 3. septembra 1941. godine:

> »Do tog sastanka došlo je na taj način što je gestapovac Kraus poslao Pećancu potrebne njemačke putne isprave, pomoću kojih je izdajnik došao na sastanak. Pri susretu su se ta dva pobratima srdačno izljubila i duboko dirnut Košta Pećanac je podario Krausu svoj četnički znak, a Kraus Kosti svoj revolver, kao simbol budućeg krvoprolića.«[30]

Istog dana, 4. septembra, Tito (Valter) je javio u Moskvu:

»Nijemci su učinili sporazum i sa četničkim vojvodom Kostom Pećancem koji je izdao proglas protiv partizana i naredio mobilizaciju četnika.«[31]

U arhivi beogradskog Gestapa nalazi se (pod brojem 1518/43 K.-VB II Mue/Ku. 190/3) njemački prijevod opširnog elaborata, zapravo uputstva, s naslovom *Organizacija ustaničkog pokreta Draže Mihailovića u prostoru bivše Jugoslavije*. U popratnom aktu uz taj elaborat koji je potpisao dr Schäfer (Šefer), zapovjednik njemačke Policije sigurnosti i službe sigurnosti u Beogradu i koji nosi datum 15. jula 1943, kaže se, između ostaloga:

> »Imajući u vidu važnost ovog uputstva, svim podređenim štabovima Draže Mihailovića bilo je naređeno da se ono čuva zakopano, kako bi se obezbijedila njegova apsolutna tajnost. Primjerak koji se nalazi u prilogu uzet je bez znanja odnosnog štaba DM i kopiran... On se ponovo nalazi u rukama organizacije DM.«[32]

To supertajno uputstvo četničkog pokreta Draže

Mihailovića, izrađeno, sudeći prema sadržaju, najvjerovatnije u drugoj polovini 1942. godine, počinje riječima:

»Odmah poslije nesrećnog okončanja prvog perioda našeg rata i nakon sramne kapitulacije većeg dijela naše vojske, jedna grupa ljudi, na čelu s tadašnjim pukovnikom a sadašnjim armijskim generalom Dražom Mihailovićem, odbila je, prema slavnim uzorima naše istorije, da položi oružje... Draža je ponovo razvio našu narodnu zastavu, koja je za jedan čas bila oborena, te je pod nju pozvao sve zdrave narodne snage, da bi nastavio rat protiv omrznutih neprijatelja, koji vjeruju da su nas konačno oborili na tlo.. ,«[33]

Poslije takvog uvoda normalno bi bilo očekivati konkretna uputstva o tome kako, »prema slavnim uzorima naše istorije«, treba »nastaviti rat protiv omrznutih neprijatelja«, nanoseći im udarce u svakoj prilici, napadajući komunikacije i privredne objekte koji okupatoru koriste za jačanje njegova ratnog potencijala itd. Međutim, potpuno je suprotno: u 6. tački uputstava, koja ima naslov *Metode rada,* kaže se doslovno:

»Beskrupulozno taktiziranje s okupatorom i protivnicima. Nanošenje udaraca unutrašnjem neprijatelju kod svake pružene prilike.«[34]

»Beskrupulozno taktiziranje sa okupatorom i protivnicima« bilo je od trenutka pojave ravnogorskog četničkog pokreta spiritus rector njegove famozne »politike čekanja«. A naličje te »politike* bila su najprije prikrivena nastojanja da se s »okupatorom i protivnicima« pronađe modus vivendi, a zatim da se s njima ostvari aktivna saradnja radi »nanošenja udaraca unutrašnjem neprijatelju«, a to su — kao što se jasno vidi iz teksta uputstava - partizani i narodnooslobodilački pokret Jugoslavije u cjelini.

U skladu s tim postavkama, prvih dana septembra 1941. u Beogradu je boravila delegacija s Ravne gore koju je predvodio potpukovnik Dragoslav Pavlović, načelnik štaba D. Mihailovića, i vodila pregovore s upravo formiranom kvislinškom vladom generala Milana Nedića o zajedničkoj borbi protiv partizana.

U toku poslijeratnog istražnog postupka general Milan Nedić je izjavio da su u toku tih pregovora prihvaćeni predloži Draže Mihailovića:

»1) Da se uspostavi red i mir u Srbiji.

2) Da se povede zajednička borba protiv partizanskih odreda predvođenih komunističkom partijom, upravo protiv četa komunističke partije.

3) Da uspostavim vezu i legitimišem Dražu kod Nemaca — kaže Nedić.

4) Da mu se dostavi izvesna svota novaca radi isplate prinadležnosti njegovih oficira i podoficira..,«[35]

Na kraju je M. Nedić dodao:

»... Draža je dobio novac a *Nemci su ovo odobrili*«™

Osim načelnog sporazuma o saradnji, delegacija Draže Mihailovića je s Nedićevim oficirima utanačila i zajednički operativni plan protiv partizana u zapadnoj Srbiji, koji je nosio datum 7. septembra 1941. i između ostaloga precizirao djelovanje odreda Nedićeve žandarmerije i četnika:

»Kad sva tri odreda budu stigla na liniju Zvornik - Krupanj -Valjevo — Mionica, uhvatiće vezu sa četničkim odredima koji se pod komandom deneralštabnog pukovnika g. Draže Mihailovića nalaze na toj liniji i sačekaće dalja naređenja za produženje dejstva.«[37]

Partizanska obavještajna služba nije ništa saznala ni o načelnom sporazumu Draže Mihailovića s vladom Milana Nedića ni o operativnom planu nedićevsko-četničkih akcija protiv partizana u zapadnoj Srbiji. Međutim, sticajem okolnosti, operativni je plan ipak dopao u ruke partizana, i to već dan nakon njegova potpisivanja, tj. 8. septembra 1941. Tog je dana jedna zasjeda Kolubarske čete Valjevskog NOP-odreda zaustavila u selu Belanovici automobil koji je dolazio iz Beograda i iz njega zarobila pomoćnika komandanta Nedićeve žandarmerije majora Marka Olujevića i obavještajnog oficira štaba Draže Mihailovića kapetana Slavka Pipana, alias Perića, i kod njih pronašla operativni plan. To je značilo i kraj tog plana.[38]

Prve autentične podatke o zbivanjima na Ravnoj gori i o stvarnim namjerama i planovima Draže Mihailovića donio je aktivni potporučnik jugoslavenske vojske Radivoje Jovanović Bradonja, rodom iz sela Zarubi kod Valjeva, kada je potkraj jula 1941. sa šest svojih drugova stigao u logor Kolubarske čete Valjev-

skog NOP-odreda. Tada je u Štabu odreda ispričao i ovo o Draži Mihailoviću:

»Dovoljno mi je bilo... da kod njega provedem tri dana pa da vidim... kako on zamišlja borbu. To je kamuflirani petokolonaš; njemu stalno dolaze kuriri iz Beograda, sve Ljotićevi ljudi. Neki dan je bio jedan od vođa Ljotićeve omladine, Lenac. On je došao iz Bosne sa nekoliko ljudi i nije ni mislio na borbu. Računao je da se spase od ropstva, ali sad je, izgleda mi, dobio pravi zadatak: da ometa našu borbu. Da je po mome, ja bih prvo s njime raščistio.«[39]

Nema sumnje da su ti podaci stigli do viših partizanskih štabova i partizanskih rukovodstava. To se istovremeno dogodilo i s podacima koje je, nesumnjivo, dostavio i prvi stvarni partizanski obavještajac u četničkim redovima Miloš Popović Đurin. (Vidi poglavlje treće knjige »Ne smijemo ih zaboraviti*.)

U glavni štab NOP-odreda Jugoslavije, tj. u ruke glavnog komandanta, Tita, stizali su s Ravne gore i neki precizniji podaci. Dokumenti o tome nisu sačuvani, ali je Tito u jednom poslijeratnom govoru rekao i OVO:

»Još u Beogradu, Glavni štab partizanskih odreda saznao je da se negde u brdima na Ravnoj gori skriva pukovnik Draža Mihailović sa jednom grupom oficira, s kojima je uspio da se skloni i ne bude odveden u ropstvo. Draža do tog momenta, nije uopšte vodio nikakve borbe, niti su bosanski seljaci, koji su bili ustali u odbranu svojih života, stajali pod njegovom komandom. Ja sam lično, još u julu mjesecu, naredio štabu Valjevskog partizanskog odreda da stupi u vezu s Dražom Mihailovićem i da ga privoli na borbu u saradnji s nama. Ali on je odlučno odbijao da išta poduzme protiv Nijemaca, i to, prvo — što uopšte nije imao nikakve vojske, a drugo — što se bojao represalija. Do ruku našeg štaba dopro je jedan dokumenat u kome nas je jedan čovjek iz Dražine grupe obavještavao da Draža Mihailović želi da otpravi u Bosnu neke nepokorne oficire, to jest ljude koji su željeli da se bore. Jedan od tih nepokornih bio je poručnik Ratko Martinović, koji je od prvog dana, zajedno s popom Vladom Zečevićem, sarađivao s nama, stvorivši jedan četnički odred na teritoriji Krupnja. U tom dokumentu se govori da je Draža Mihailović riješio da po-

moću jednog kriminalnog tipa ubije poručnika Martinovića kada bude prelazio Drinu.«[40]

Sam Ratko Martinović, koji je od kraja avgusta 1941. imao zajednički četnički odred s popom Vladom Zečevićem, došao je u Užice 4. ili 5. novembra 1941. Primio ga je Tito, a Martinović mu je, kako je sam zabilježio, tada dao i sljedeće podatke o četnicima Draže Mihailovića:

»Govorio sam o majoru Panteliću, koji je odmah u početku nemačkog napada (riječ je o napadu njemačke 342. pješadijske divizije na Mačvu potkraj septembra 1941. godine - primj. autora) pregovarao s Nemcima, i o slučaju poručnika Komarčevića, koji im je u Loznici predao raport. Zatim sam izneo Račićevo lukavstvo i izvlačenje iz borbe, što je, u suštini, uvek bilo naređenje Draže Mihailovića. Nisam mogao da prećutim kako je još u septembru major Pantelić tražio da se i ja stavim pod njegovu, odnosno Dražinu komandu i kako me je pukovnik Mihailović osudio na smrt zbog izdaje.«[41]

Martinović zatim piše:

»Titove riječi navodim po sećanju, a ne doslovno. Rekao mi je da je njemu još u Beogradu bilo poznato da je Draža Mihailović mene smatrao nepokornim oficirom i da je pripremao da me ubije kada budem prelazio Drinu. Zatim o tome kako je Račić sa svojim četnicima i drugim četnicima Draže Mihailovića napao partizane, ali su ih naši borci potpuno razbili.«[42]

Ratko Martinović je još u toku rata tragao za čovjekom koji ga je, po naređenju Draže Mihailovića trebao da ubije. Šta se dogodilo, objašnjava on sam:

»Uveče prvog februara 1942. godine, u jednoj borbi Valjevskog partizanskog odreda, na planini Maglešu uhvaćen je, odnosno zarobljen kao pripadnik Srpske državne straže žandarmerijski narednik Mitrović, koji je, između ostalog, u mom prisustvu na saslušanju priznao da mu je Draža naredio da me ubije. Ja sam ga pre tog saslušanja prepoznao i upitao zašto je pobegao iz manastira Tronoše. Odgovorio je da nije izvršio zadatak, a video je da mi nećemo otići k majoru Dangiću u Bosnu, pa je pobegao u Loznicu i preko Šapca u Beograd.

Više se nije usudio izići Draži na oči, a završio je na Maglešu.«[43]

Ko je još u ljeto 1941. bio partizanski obavještajac

u grupi Draže Mihailovića — nismo mogli utvrditi.

Došavši u Užice početkom novembra 1941, Ratko Martinović je, osim onoga što je spomenuo da je ispričao Titu, sigurno donio i druge dragocjene podatke o zbivanjima i odnosima u ravnogorskom četničkom pokretu. Neke od tih podataka objavila je i »Borba« od 8. novembra 1941. u intervjuu s njim. Na pitanje šta misli o Draži Mihailoviću poručnik Martinović je odgovorio:

> »A šta se može misliti o čoveku kome je od samog početka bio u štabu jedan od najzatrovanijih ljotićevaca — Vladimir Lenac, koji je na čelu Ljotićeve omladine. On je otišao kasnije u Beograd s ciljem da prikupi novac za Dražu. Njihovi odnosi nisu poremećeni, jer je Lenac izjavljivao: 'Uvek sam spreman da se vratim na Ravnu Goru. Kad me pozovu, dolazim!' Inače Lenac stalno odlazi kod Dražine sestre, poznate ljotićevke.
>
> Draža je dobio 2,500.000 dinara na problematičan način: Mislim da je taj novac došao od nadležnih iz Beograda.«[44]

Kako se ustanak u Srbiji sve više razgarao a partizanski pokret jačao, rasli su i mržnja i zavist - slobodno možemo i to reći - Draže Mihailovića i njegovih saradnika prema NOP-u u cjelini. Jedna od manifestacija takvog stanja duhova na Ravnoj gori bio je i prvi otvoreni napad četnika na dijelove Kolubarske partizanske čete Valjevskog NOP-odreda, izvršen 30. ili 31. avgusta 1941. u selu Planinici, desetak kilometara sjeverno od Ravne gore, kojim je Draža Mihailović lično komandovao.

Uprkos svim saznanjima, svakako nepotpunim, o planovima i namjerama ravnogorskog četničkog pokreta, o manjim i većim četničkim napadima na partizane, komandant Glavnog štaba NOP-odreda Jugoslavije Tito, odmah nakon dolaska iz Beograda na oslobođeni teritorij zapadne Srbije, pismom poslanim iz sela Rajkovića po seljaku Voji Rafajloviću, koji je u to vrijeme održavao vezu između partizana i Ravne gore, zatražio je sastanak s Dražom Mihailovićem. Pošto je Draža to prihvatio, Tito je 19. septembra 1941, u pratnji Miloša Minića, Obrada Stepanovića, člana Okružnog komiteta KPJ za Valjevo i nekoliko partizana krenuo na dogovoreno mjesto - u selo Struganik. Ondje su ga u kući vojvode Mišića čekali Draža

Mihailović, Dragiša Vasić, koga su već počeli nazivati Čiča, tj. Draža br. 2, i major Aleksandar Mišić.

»... Sastanak je, ustvari, dao slabe rezultate« — napisaće Josip Broz Tito u članku »Borba naroda porobljene Jugoslavije«, objavljenom 1944. godine u broju 6 časopisa »Nova Jugoslavija«. — »Draža Mihailović je uporno odbijao da započne bilo kakvu borbu protiv Nijemaca, govoreći da još nije vrijeme itd. On je već imao izvjesne četničke odrede, organizovane na teritoriji Zapadne Srbije, koju su bili oslobodili partizani. Bilo je doneseno samo usmeno rješenje o lojalnom ponašanju Mihailovićevih četnika prema partizanima i o tome da oni neće napadati partizane, kao što su to činili četnici vojvode Pećanca.«[45]

Prema zabilješkama nastavnika Milovana Ilinčića, Voji Rafajloviću su u sjećanju ostali sljedeći detalji s tog sastanka:

»Razgovor su uglavnom vodili drug Tito i Draža. Kada je došlo do pitanja kako bi se planiralo voćstvo vojske i ko bi trebalo da bude komandant svih ustaničkih odreda (to pitanje je postavio Draža), drug Tito mu je odgovorio da od toga ne treba praviti veliko pitanje...

Negde oko 20 časova završen je razgovor.«[48]

Nedelju dana poslije sastanka Tito - Mihailović u Struganiku, 26. septembra održano je u selu Stolicama kod Krupnja, savjetovanje najviših predstavnika KPJ i NOP-a Slovenije, Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine na kojemu je, pored ostaloga, zaključeno da se pregovori s Dražom Mihailovićem nastave i da se nastoji postići sporazum o saradnji i zajedničkoj borbi protiv okupatora i kvislinga.

Definišući stav Draže Mihailovića prvih mjeseci okupacije, naš istaknuti publicist Vilko Vinterhalter napisao je u knjizi *Životnom stazom Josipa Broza:*

»Draža Mihailović nije htio ništa rizikovati, on je išao za takvim oblicima otpora koji su sračunati na pasivno čekanje da saveznici — bila to riječ o zapadnim saveznicima ili o SSSR - slome hitlerovsku vojnu silu i da onda u posljednji čas odredi otpora stupe u akciju. Takva politika s gledišta vodenja rata antihitlerovske koalicije nije u suštini imala nikakvog smisla.

Ona je hijenski čekala svoj čas s očitom namjerom i glavnim ciljem da se održi stari red stvari, stari nenarodni režim.«[47]

Međutim, uspješan razvoj ustanka i određeni spoljnopolitički momenti (engleski zahtjevi da se prijeđe u akciju i, preko u međuvremenu uspostavljene radio-veze, najavljeni dolazak predstavnika britanske komande na Srednjem istoku na Ravnu goru) primorali su Dražu Mihailovića da, početkom oktobra 1941. godine, mimo svoje volje, za trenutak »siđe iz gorskih visina« — kako je säm rekao u jednom proglasu - i naredi nekim svojim odredima u Srbiji da se priključe partizanima u napadima na okupatorske garnizone.

U članku »Borba naroda porobljene Jugoslavije«, napisanom za američku štampu, Josip Broz Tito je pored ostaloga napisao:

»(...) već u oktobru mjesecu, u operaciji kod Valjeva i Kraljeva, zajedno s našim snagama učestvovalo je oko 1.200 četnika Draže Mihailovića. Do toga učešća došlo je na taj način što sam ja, iz Krupnja, za vrijeme ofanzive protiv nas uputio pismo Draži Mihailoviću i predočio mu opasnost koja mu prijeti ako mi izgubimo slobodnu teritoriju. Draža Mihailović se saglasio s mojim navodima - i tako su ove njegove snage učestvovale u borbi od oktobra do novembra mjeseca.«[48]

Međutim, u vezi s tim, svjedok na suđenju Draži Mihailoviću, major bivše jugoslavenske vojske Radoslav Đurić, koji mu se medu prvima priključio na Ravnoj gori, a kasije (1944. godine) prišao partizanima, izjavio je sljedeće:

»Dražin kapetan Reljić objasnio mi je u selu Brajićima da je Draža zaista naredio opštu mobilizaciju i napad na Nemce zajedno sa partizanima. Kad sam posle tog pitao Dražu, on je lično izjavio da je to tačno i da je bio prinuđen da stupi u borbu protiv Nemaca pre vremena, zbog toga što su partizani otpočeli ustanak, te bi se ceo narod njima priključio, a on, — Draža, ostao bi usamljen.«[49]

A major Vojislav Pantelić, komandant Podrinskog, odnosno Jadarskog četničkog odreda, koji je 16. 9. i 2. 10. 1941. godine po direktivi Draže Mihailovića pisao Nijemcima »strogo povjerljiva« pisma uvjeravajući ih da četnici »nemaju ništa protiv njemačkog vojnika i protiv njemačkog Reicha«, da oni »cijene njemačke vojnike kao borce i njihovu korektnost kao pobjedni-

ka« i predlažući im zajedničku akciju protiv »ekstremnih elemenata« i »podstrekača nemira« - napisao je 1956. godine u emigraciji, u članku *Sećanje jednog komandanta — Prilog istoriji ustanka u Srbiji 1941*« doslovno ovo:

> »Oko 10 oktobra primio sam u Loznici naređenje pukovnika Mihailovića u kome je stajalo: da Komuniste treba da smatramo kao svoje saveznike i da sa njima najprisnije sarađujemo. Ni danas mi nije jasno zašto je ovo bio naredio.«[50]

Međutim, ono što bivšem majoru Panteliću »ni danas nije jasno« bilo je bar djelomično jasno njegovu sabratu, tadašnjem Dražinu komandantu u Tamnavskom srezu, Zvonimiru Vučkoviću, koji u istoj knjizi u svom članku piše sljedeće:

> »Poći s Partizanima u akciju, imalo je ova preimućstva: Partizanima se ne bi takoreći poklonio monopol rodoljublja i borbenosti, a od neprijatelja zaplenjeno oružje ne bi palo samo u njihove ruke. S druge strane, komanda bi stvarno bila naša.. .«[51]

Tako se dogodilo da ravnogorski list »Sloboda ili smrt« u oktobru 1941. pozove na »složnu akciju svih Srba u borbi protiv neprijatelja - koji nas već pola veka ubija da bi preko naših leševa došao do bogatstva Balkana, Evrope i sveta«.[52] Međutim, događaji koji su uslijedili pokazali su da je naređenje Draže Mihailovića za zajedničku akciju četnika s partizanima protiv okupatora bilo samo dio njegove perfidne igre sračunate, u krajnjoj liniji, na uništenje partizana i ugušenje ustanka. Ti su događaji pokazali da je Draža Mihailović pored ostaloga, računao i s tim da će zajednička borba partizana i četnika primorati Nijemce da među ustanicima potraže sebi saveznike, primorati ih da odustanu od zahtjeva da četnici polože oružje i navesti ih na to da ih, u vlastitom interesu, bar privremeno prihvate kao naoružanog partnera u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Ali, ni to neće biti sve!

Prvih dana septembra 1941. godine počela je na Ravnoj gori raditi radio-stanica »Slobodna vojna stanica neokupirane Srbije«, s pozivnim znakom YTHS i na talasnoj dužini 36 metara. Ta je radio-stanica svakodnevno emitovala poruku potpukovnika Dragoslava Pavlovića, načelnika štaba Draže Mihailovića, upućenu potpukovniku Živanu Kneževiću koji se tada

nalazio u Kairu: »Javi se lično preko Radio-Londona. Slušam te svakog dana. Hitno je. Ja sam na mestu koje se zove po imenu puka tvoje pete čete i moje četvrte. Tvoj kum Drago, pedeseta klasa iz Pariza.« (Puk koji se spominje zvao se Suvoborski.)[53]

Sredinom septembra (prema jednim podacima 12. septembra, a prema drugima 14) jedan je francuski brod, ploveći u blizini Malte, uhvatio tu poruku i obećao da će je prenijeti dalje.

Konačno, 25. septembra 1941. Radio-London je u emisiji na srpsko-hrvatskom jeziku javio:

> »Za kuma 50. Primili smo Vaša saopštenja i vršimo aranžman. Svima vama želimo najbolje.«[54]

Poslije obostranih provjera intimnim pitanjima i odgovorima ta je radio-veza počela da redovno funkcioniše. Ali, to nije bila direktna veza Ravne gore s izbjegličkom vladom u Londonu nego, u suštini, veza štaba Draže Mihailovića s britanskom obavještajnom službom, koja je, u njenom korištenju, postupala prema vlastitim željama. U vezi s tim, delegat izbjegličke vlade na Bliskom i Srednjem istoku Jovan Donović napisao je poslije rata:

> »... Englezi nisu dali da uspostavimo direktnu vezu sa generalom Mihailovićem... Odbili su nas kad god smo to tražili. Svakako zato, što je za njih bilo praktično korisnije da je ova veza u njihovim rukama. Korisnija zato, što su mogli uvek u ime Vlade ili Delegata njenog sa Srednjeg Istoka *tražiti akcije kako to oni žele* (istakli autori).«[55]

A predsjednik izbjegličke vlade Slobodan Jovanović uputio je 1. juna 1942. godine depešu kraljevskom generalnom konzulu u Istambulu:

> »Englezi i dalje rade samovoljno u održavanju veze sa Dražom Mihailovićem (ne daju nam sve depeše, izdaju instrukcije bez našeg znanja), molim učinite sve, i najbrže moguće, da Draži dobacite Vašu šifru.. ,«[58]

Međutim, direktna radio-veza Draža Mihailović — izbjeglička vlada uspostavljena je tek u drugoj polovini 1943. godine.

(Od svih izbjegličkih vlada koje su se za vrijeme drugog svjetskog rata nalazile u Londonu samo je poljska vlada imala odobrenje da bez kontrole i posredovanja britanske obavještajne službe održava

radio-vezu s Komandom ilegalne »Armije krajove« u zemlji.)

U međuvremenu je »Slobodna vojna stanica neokupirane Srbije« s Ravne gore održavala redovnu vezu s britanskom obavještajnom službom i pomoću nje s izbjegličkom jugoslavenskom vladom.

Postoje indicije — dokumentima, nažalost, ne raspolažemo - da su Britanci tim putem, izgleda bez znanja izbjegličke vlade, početkom oktobra 1941. godine izvršili pritisak na Dražu Mihailovića da aktivira svoje odrede u borbi protiv Nijemaca. Jedan od njegovih bliskih saradnika iz tog doba, Zvonimir Vučković, napisao je poslije rata:

> »Kako se docnije obelodanilo, engleska Vlada je, po traženju Moskve, molila Mihailovića da narod u Srbiji digne na ustanak... Na Mihailovića je to traženje savezničke engleske Vlade uticalo presudno.«[57]

A u memorandumu koji je 24. novembra 1941. godine britanska vojna misija podnijela Ministarstvu vojske SSSR-a, pored ostaloga je stajalo:

> »Britanska vlada bodrila je ustanak u Jugoslaviji na izrazitu želju Sovjetske vlade.. .i[58]

Tako je, po svemu sudeći, u kalkulacijama Draže Mihailovića, koje su ga početkom oktobra 1941. godine navele na odluku da »siđe iz gorskih visina«, bio presudan i spoljni momenat. Taj je momenat morao da bude prisutan i zato što je takva njegova odluka bila dijametralno suprotna uputstvima do tada dobivenim od izbjegličke vlade. A kako su ona glasila i koliko su bila kategorična, pokazuje sljedeći citat iz pisma koje je delegat kraljevske jugoslavenske vlade za Bliski i Srednji istok Jovan Donović poslije posjete beogradskog industrijalca Dragomira Rakića Carigradu i dobijanja prvih obavještenja o postojanju grupe Draže Mihailovića na Ravnoj gori 22. avgusta 1941. godine uputio potpredsjedniku vlade Slobodanu Jovanoviću:

> »Poručio sam im (Draži Mihailoviću i njegovim ljudima — primj. autora) od strane Engleza da budu mirni, da ne napadaju Nemce i ne izazivaju represalije, i da će im se javiti kad treba da otpočnu akciju. Onda kada im se javi da otpočnu akciju, biće pomognuti avijacijom i drugim. *Ne budu li poslušali, ne mogu se nadati nikakvoj pomoći (istakli autori).. ,«*[59]

Suština te poruke je u rečenici »Ne budu li poslu-

šali, ne mogu se nadati nikakvoj pomoći«. A Đonovićeva tvrdnja da poruka dolazi »od strane Engleza« prilično je suspektna i demantovaće je kompetentne engleske ličnosti.

Upravo u trenutku kad je Draža Mihailović donio odluku da »siđe iz gorskih visina«, Englezi su, prema navodima tadašnjeg ministra dvora kralja Petra II, Radoja Kneževića, 8. oktobra 1941. godine izbjegličkoj vladi predali »Prvi izvještaj o ustaničkoj vojsci u Srbiji«. On je glasio:

> »Jugoslovenska vojska u zemlji postoji. Vojskom komanduje pukovnik Draža Mihailović. Narod željan borbe. Nemamo ni najpotrebnijih sredstava. Zasada borimo se samo puškom i bombom. Nemci uplašeni, ne znaju šta da rade. Ipak čine velike svireposti. Opkolili smo Valjevo već više dana. Ka Kragujevcu i Kraljevu nadiremo. Neprijatelj u avijaciji oskudan, prema nama ipak nadmoćan. Aerodromi u Preljini, Ćačku i Požezi spremni. Naš štab na Suvoboru. Na celoj oslobođenoj teritoriji nigde nema neprijatelja, sem kao zarobljenika. U Sandžaku Italijani sa vrlo slabim moralom. U Bosni samo se ustaše bore, dok hrvatski vojnici beže. Nemci jakim snagama drže samo dolinu Morave, dok ih po ostalim garnizonima zapadno od nje opkoljavamo i hvatamo. Skoro sve pruge i puteve smo porušili. Hrvati su čuda napravili od Srba... Ali smo otpočeli da im vraćamo. Narod bi srećan bio da vidi prvu pomoć od saveznika. Devetog biću u Požezi. Mogu doći na referisanje. Pošaljite avion. Potpukovnik Pavlović.«[60]

Kao što vidimo, načelnik štaba Draže Mihailovića potpukovnik Dragoslav Pavlović - koji je tada potpisivao sve depeše upućivane s Ravne gore - ni jednom jedinom riječju ne spominje partizane, a sve ono što su oni dotada postigli beskompromisnom borbom protiv okupatora pripisuje četnicima. On predlaže da mu se pošalje avion u Požegu, ali ni jednom riječi ne spominje kako su četnici dospjeli u taj gradić. Međutim, u saopštenju Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije od 4. novembra 1941. godine (objavljenom u »Borbi« od 7. 11. 1941) zapisano je:

> »... za isto vreme, dok su partizani i pošteni četnici vodili na frontovima krvavu borbu protiv neprijatelja, znatni delovi četničkih formacija

počeli su da se zadržavaju u pozadini oslobođene oblasti gde su, bez borbe protiv okupatora, otpočeli borbu za vlast protiv partizana...«

**Jedna od takvih bandi izvršila je napad na Užičku Požegu gotovo odmah posle oslobođenja ovog mesta od strane partizana* (napad je izvršen 5. oktobra 1941. - primj. autora). Po naređenju svog Štaba, koji je u to vreme već bio u razgovorima sa četničkom komandom g. Draže Mihailovića na Ravnoj Gori, partizani u Požezi nisu pružili otpor da ne bi došlo do prelivanja bratske krvi. Partizani su podneli ovu tešku žrtvu radi ostvarenja jedinstva, u nadi da će ovaj slučaj biti sporazumno rešen na zadovoljstvo obe strane.«[61]

Međutim, postoji dokument iz tog vremena u kojemu se komunisti, kako su sračunato nazivali partizane i Draža Mihailović i londonske izbjeglice (a i Nijemci), otvoreno spominju. Riječ je o telegramu koji je 2. oktobra 1941. godine uputio iz Kaira predsjedniku jugoslavenske vlade generalu Simoviću njegov ministar vojske i mornarice general Bogoljub Ilić:

»Pukovnik Mihailović se žali« - javlja Ilić - »da komunisti vode nepromišljenu borbu i prete da čitavu stvar zbog preuranjenosti kompromituju. Veoma su hrabri, odvažni i požrtvovni - zaslužuju svaku pažnju. Morao sam upozoriti Mihailovića stavljajući mu do znanja: Opasan i podmukao neprijatelj jesu komunističke grupe (bande). Danas se bore protiv Nemaca, a sutra će protiv kralja i dinastije. U međuvremenu, smatram potrebnim naglasiti da treba poduzeti sve da se komunisti potčine pukovniku Mihailoviću, jer pod kontrolom i pametnim upravljanjem njihov entuzijazam biće koristan opštoj stvari.«[82]

Ta težnja »da se komunisti potčine pukovniku Mihailoviću« i da se na taj način onemogući njihova »nepromišljena borba«, odnosno uguši »preuranjeni ustanak«, bila je još jedan elemenat više u računici komandanta četničkih odreda jugoslavenske vojske, koja ga je početkom oktobra 1941. godine navela na odluku da za trenutak »siđe iz gorskih visina«. On će sve do kraja novembra 1941. uporno insistirati na toj kombinaciji, tražeći i dobivajući za nju svesrdnu podršku ne samo Engleza i londonske izbjegličke vlade, već i zvanične Moskve!

U svim oslobođenim mjestima zapadne Srbije u toku kakve-takve partizansko-četničke saradnje postojale su zajedničke ili odvojene partizanske i četničke komande mjesta i druge institucije. U Užicu se osim toga nalazio i specijalni oficir za vezu Draže Mihailovića s Vrhovnim štabom NOP-odreda Jugoslavije, kapetan bivše jugoslavenske vojske Milorad Mitić (predratni i ratni agent Abwehra, što ni Draža Mihailović nije znao!), dok partizanskog »oficira za vezu« na Ravnoj gori nije bilo. Osim »slučaja Užičke Požege« i »slučaja Planinica«, i u periodu zajedničkih borbi protiv Nijemaca i kvislinga oko Valjeva i Kraljeva bilo je i drugih četničko-partizanskih incidenata. O jednome, veoma indikativnome, koji se zbio u Čačku, govori Radenko Mandić:

> »Komisija za borbu protiv pete kolone, sastavljena od predstavnika i partizana i četnika, odmah po oslobođenju grada (1. oktobra 1941. — primj. autora), osudila je na smrt streljanjem bivšeg žandarmerijskog podnarednika Vasilija Diklića, komandira žandarmerijske stanice u Preljini. To je bio ozloglašeni petokolonaš, koji je prvih dana po okupaciji zemlje, već 1. i 2. maja, kao i posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, učestvovao zajedno sa Nemcima u paljenju kuća onih komunista koji su se sklonili da bi izbegli hapšenja. Tako je zajedno sa Nemcima učestvovao u paljenju kuće Radovana Jovanovića i još nekih komunista iz tog kraja. Po izricanju presude zatvoren je u jednoj sobi u zgradi naše komande mesta i tu čekao na izvršenje presude.
>
> Negde u oktobru, po danu, u Čačak je stigao sa Ravne Gore visoki četnički funkcioner major BJV (bivša jugoslavenska vojska — primj. autora) Radoslav Durić. On je sa sobom doveo grupu četnika koji su odmah opkolili komandu mesta. Onda je Durić došao kod komandanta komande mesta Milenka Nikšića, i u ime četničke Vrhovne komande zahtevao da mu se preda Diklić kako bi ga on sproveo na Ravnu goru gde će mu biti suđeno. U stvari, to je bio samo izgovor da bi se spasio Diklić koji je, izgleda, bio član Dražine obavještajne mreže.«[63]

Četnici su odveli Diklića. Nije mu suđeno na Ravnoj gori već je kasnije postao poznati zlikovac i četnički koljač.

Dakle, u Čačku — pa vjerovatno i u nekim drugim oslobođenim mjestima — postojala je čak i zajednička partizansko-četnička »komisija za borbu protiv pete kolone!« Bilo je to vrijeme kada su neke partizanske komande upućivale četničkim komandama pisma koja su počinjala riječima »Drugovima četnicima«, a četnici su se pravili da nemaju ništa protiv takvog oslovljavanja. Ali iza svega toga krio se podmukli plan starog obavještajca Draže Mihailovića, sračunat u krajnjoj liniji na uništenje »glavnog protivnika«, partizana i NOP-a, najprije u Srbiji, a zatim i na cijelom teritoriju okupirane Jugoslavije. Naime, upravo u to vrijeme, u prvoj polovini oktobra, na Ravnu je goru u kratku posjetu došao kapetan Abwehra, šef Ureda IH beogradskog Ast-a, dr Josef Mati, inače profesor slavistike na univerzitetu u Grazu, i vodio razgovore lično s Dražom Mihailovićem.[64] Zatim 25. oktobra, na tu istu Ravnu goru stiže britanski kapetan D. T. Hudson (Hadson), od 1936. do 1940. inženjer u podrinjskim rudnicima i jedan od rukovodilaca britanske obavještajne službe u Jugoslaviji.

D. T. Hudson se noću između 17. i 18. septembra iskrcao s podmornice kod Petrovca na moru zajedno sa majorima kraljevske jugoslavenske vojske Mirkom Lalatovićem i Zaharijem Ostojićem te narednikom radiotelegrafistom Veljkom Dragičevićem.[65] Prihvatili su ih crnogorski partizani i preko oslobođenog teritorija prebacili do Užica. Ostojić i Lalatović su i ne svraćajući u Užice produžili na Ravnu goru, a kapetan Hudson je nakon kraćeg zadržavanja u »glavnom gradu« partizanske Užičke republike i razgovora s Vrhovnim komandantom NOP-odreda Jugoslavije Titom učinio isto. Veljko Dragičević je brzo shvatio kakve su prilike u okupiranoj zemlji i u Užicu se pridružio partizanima.

Međutim, u *Hronologiji* uz sedmu knjigu Titovih *Sabranih djela* - pod datumom 25. oktobar (1941) nalazi se tekst:

> »Tito je obaviješten da je britanski kapetan Hadson Bil, sa majorima Kraljevske jugoslovenske vojske Z. Ostojićem i M. Lalatovićem iz Crne Gore, preko Užica, stigao u štab D. Mihailovića, a da je radio-telegrafist Veljko Dragičević odbio da ide s njima i ostao kod partizana.«[66]

Da su događaji s britanskim kapetanom Billom Hudsonom tekli potpuno drukčije, vidi se i iz njegove *biografije* objavljene u istoj (sedmoj) knjizi Titovih *Sabranih djela:*

»*Hadson Bil* (Hudson Bill), engleski major, šef englesko-jugoslovenske misije koja se u septembru 1941. podmornicom iskrcala u Crnogorskom primorju, gdje su je prihvatili crnogorski partizani, dopratili do Vrhovnog štaba NOPOJ u Užicu; otuda je Hadson otišao u četnički štab D. Mihailovića i kod njega ostao do proleća 1944.«[67]

Međutim, i u toj biografiji ima netačnosti: B. Hudson je došao u Jugoslaviju 1941. kao kapetan da bi kasnije, u toku rata, bio unaprijeđen u čin majora i, najzad, u čin potpukovnika; kraće vrijeme, u toku njemačke ofanzive na Užičku republiku, nalazio se uz partizanski Vrhovni štab, zatim je nekoliko mjeseci lutao po Srbiji dok ponovo nije našao Dražu Mihailovića itd.

Tito nije znao da je onog istog dana kada je on napustio Beograd i krenuo na oslobođeni teritorij zapadne Srbije (16. septembra 1941) Adolf Hitler potpisao zapovijest »Tajfun« za osvajanje Moskve, a druga ličnost nacističke Njemačke »Reichsmarschal Velikog njemačkog Reicha« Herman Göring (Herman Gering) na konferenciji u Berlinu svojim povjerenicima na okupiranim teritorijima, među njima i Franzu Neuhausenu (Franc Nojhauzen), zaduženom za privredu Srbije rekao:

»Načelno na okupiranim teritorijama odgovarajuću ishranu treba obezbijediti samo onima koji rade za nas... Zalihe žitarica ne treba ostavljati u posjedu stanovništva nego ih što brže oduzeti, uskladiti, brižljivo se o njima starati i držati ih pod stražom.«[88]

Međutim, Tito je dobro poznavao suštinu nacizma, veoma je dobro znao šta »mirna« okupacija može da donese ponajprije srpskom, a zatim i ostalim narodima Jugoslavije. Da li samo pod pritiskom Moskve ili, možda, zbog nade da je i Draža Mihailovć shvatio neminovnost oružane borbe protiv okupatora, on je u toku oktobra učinio nove napore da, uprkos četničkim ekscesima i dvoličnoj politici, očuva, održi i učvrsti djelimično postojeću četničko-partizansku saradnju. Tako je poslije besplodne prepiske s Mihailovićem Tito odlučio da se još jednom sastane s njim. O tom sastanku Tito je poslije rata napisao sljedeće pasuse:

»Mjesec dana poslije savjetovanja u Stolicama, 26. oktobra, ja sam išao u Brajiće, na Ravnu goru, da ponovo razgovaram sa Dražom Miha-

ilovićem. Ponovo sam pokušao da ga nagovorim da zajedno idemo u borbu. (...)

Na taj sastanak sa Dražom, ja sam u stvari, išao sa glavom u torbi. Sa mnom su bili Sreten Žujović i Mitar Bakić.

(...)

Dok sam još bio na tim razgovorima, oni su meni pripremili klopku. Ja sam nešto slično i pretpostavljao. Tu sam imao oko trideset partizana u dva kamiona. Iako su svi bili do zuba naoružani puškomitraljezima i mašinkama, ipak je to samo tridesetak ljudi. A tamo u Brajićima, bilo je mnoštvo četnika. Užička Požega je bila u rukama četnika. Tamo su nam nekoliko dana ranije, ubili komandanta Prvog šumadijskog partizanskog odreda Milana Blagojevića.«[60]

U tom Titovu članku potkrala se greška na koju ni Redakcija njegovih *Vojnih djela,* ni Redakcija edicije *Veze u NOB-u 1941-1945,* gdje je članak objavljen, nisu smatrali potrebnim da upozore čitaoca. Naime, komandanta Prvog šumadijskog partizanskog odreda Milana Blagojevića četnici su »skinuli s voza« u Užičkoj Požegi i ubili dan nakon Titova povratka iz Brajića u Užice, 28. oktobra 1941, a ne »nekoliko dana ranije«.

U noći između 1. i 2. novembra 1941. godine četnički odredi u zapadnoj Srbiji preduzeli su opći napad na partizane, orijentišući glavninu svojih snaga na oslobođeno Užice. Taj napad bio je Draži Mihailoviću neophodan kao dokaz dobre volje u odnosu prema Nijemcima s kojima je, preko kapetana njemačke vojno-obavještajne službe (Abwehra) dra Josefa Matla, već bio uspostavio kontakt. A da bi »uspavao« najviše partizansko rukovodstvo, on je u razgovorima s Titom u Brajićima pet dana prije toga, 26. i 27. oktobra, pristao na neke partizanske prijedloge o saradnji.

Američki historičar Jozo Tomasevich (Tomašević) o pregovorima u Brajićima i dolasku britanskog kapetana D. T. Hudsona na Ravnu goru piše:

»Kapetan Hudson upravo je dan-dva ranije stigao, u Mihailovićev štab, pa su Tito i njegovi drugovi htjeli da i on sudjeluje na sastanku. Ali, prema Hudsonu, Mihailović se tome protivio pa je ili neposredno prije ili poslije sastanka rekao Hudsonu: 'Ovaj napad na partizane koji ću izvesti i moji odnosi s njima isključivo su jugosla-

venska stvar, a ja sam legitimni predstavnik svoje vlade'.«[70]

Uz ovaj tekst J. Tomasevich daje napomenu: »Kako je naveo Hudson u St. Anthony's College, Oxford University, »*Proceedings of a Conference on Britain and European Ressistance 1939-45*. Diskusija o Jugoslaviji, str. 12.«

Sačuvan je radiogram koji je Draža Mihailović nekoliko dana prije napada na partizane u zapadnoj Srbiji uputio, šifrom koju su kontrolisali Britanci, emigrantskoj jugoslavenskoj vladi, a koji je nagovještavao šta će se dogoditi:

»Fabrika oružja i municije u Užicu je od ogromne važnosti za naše odrede. Bojim se da ćemo to mesto silom zauzeti što pre. Ne sme se dozvoliti da komunistički pokret ojača.«[71]

Prema nekim svjedočenjima, partizanska je obavještajna služba navrijeme saznala za četničke planove. Tako Branko Poljanac, u to vrijeme jedan od najbližih Titovih vojnih saradnika, piše:

»Do nas u Vrhovnom štabu dolazili su izveštaji da četnici pripremaju napad na Užice, zbog čega smo stalno pojačavali mere bezbednosti, kako u samom gradu, prvenstveno kod jedinica Radničkog bataljona Užičkog odreda, tako i na frontu prema Požegi. Bilo nam je poznato da je kapetan Ignjatović govorio da bi u Užicu radije video Nemce nego partizane.

(...)

Iz zaplenjenih četničkih naređenja, a i iz docnijih dejstava naših i četničkih jedinica, vidi se da je Draža Mihailović doneo odluku o napadu na Užice istog dana kada su završeni pregovori u Brajićima, tj. 27. oktobra.

(...)

Pošto je Tito sa Vrhovnim štabom znao za planirani napad četnika, upućeni su pojedini rukovodioci, koji su objasnili pojedinim grupama četnika kuda ih vode njihovi komandanti. Kada im je to objašnjeno, četnici iz tih grupa su se razišli kućama. Tako su učinjene bezopasnim grupe četnika sa pravca Mačkata i Palisada, Ljubiša i Kremne.

U Užicu je uhvaćen četnik koji je trebalo da prenese direktivu za napad. Pohapšene su i neke ubačene grupe petokolonaša.«[72]

Ljubivoje Pajević, komandir 3. čete Dragačevskog bataljona, objašnjava kako je teklo hapšenje »četnika koji je trebalo da prenese direktivu za napad« na Užice:

»Ujutro 1. novembra, u Užice je doputovao Dragutin Jovanović, jedan od pomoćnika intendanta Čačanskog NOP odreda. Odmah po dolasku u Štab Užičkog NOP odreda požalio se zameniku komandanta Radivoju Jovanoviću Bradonji da su ga prilikom prolaska kroz Užičku Požegu maltretirali četnici. Pri tom je Bradonji ispričao da je jedan od tih četničkih oficira doputovao tog jutra vozom u Užice i da upravo sedi i pije kafu kod kafane 'Zlatibor'. Pošto se kafana nalazila preko puta zgrade u kojoj je bio smešten Štab odreda, Bradonja je uputio jednu patrolu da dovede četničkog oficira u Štab odreda. Tada je, pošto je patrola privela četničkog oficira, izvršen pretres nad njim, s ciljem da se ustanovi njegov identitet i da se ispita njegovo ponašanje prema jednom ratniku iz prvog svetskog rata, kakav je bio Dragutin Jovanović. Tom prilikom je kod ovog četničkog oficira, koji je, u stvari, bio ordonans oficir četničke Vrhovne komande, nađen detaljan plan napada četnika na Užice. Oficir je odmah uhapšen a Bradonja je sa zaplenjenim dokumentom hitno otišao kod Tita, u Vrhovni štab u zgradu Narodne banke.

Posle dužeg konsultovanja u Vrhovnom štabu i Centralnom komitetu KPJ, odlučeno je da se Užice brani i da se četnici u Užicu i okolini razoružaju.«[73]

Tog dana, 1. novembra 1941, dogodilo se još nešto što je indirektno ukazivalo da četničko rukovodstvo priprema udar protiv partizana. Riječ je o Vojislavu Mišiću, najmlađem sinu velikog srpskog vojskovođe Živojina Mišića, koji se od prvih dana priključio partizanima i ubrzo postao komandir čete. O tome piše politički komesar njegove čete Milan Drakulić:

»Zanoćili smo u Krčmaru. Od ranog jutra kopamo rovove i utvrđujemo položaj. Pred noć dolazi jedan seljak iz Struganika, traži Voju Mišića i izveštava ga da mu je sestra pala s tavana, pa ga moli da dođe. Upozorih Mišića da mi je to sumnjivo. On mi kaže da se u celoj porodici jedino sa njom slaže, i podseti me da je to ona,

što mi je prilikom posete njegovoj kući dala veliku kutiju cigareta. Osim toga reče:

— Ovaj seljak je moj dobar prijatelj i ja mu verujem. — Pošto je Voja uporan, slažem se da pođe. Sat posle njegovog odlaska dolazi kurir iz Štaba sektora. Proverava da li smo stigli na određeni položaj i prenosi nam direktivu da budemo veoma obazrivi prema četnicima. Pozivaju Mišića, sad mi je još sumnjivije. Strahujem da je posredi prevara. (...)

Saznasmo za neke sukobe između naših jedinica i četnika kod Požege i Kosjerića. Ali o tome ne znamo ništa određeno. Veza sa Užicom je prekinuta, pa smo u neizvesnosti. Stiže kurir Kaljević, išao je zajedno sa Vojom Mišićem. Priča da je Voja prevaren. Čim je došao kući sačekali su ga brat major Mišić i Draža. Razoružali su ga i lišili slobode. Voja se bunio, svađao, ali mu ništa nije pomoglo. Kraljevića su takođe razoružali, ali je uspeo da im pobegne. Krivo mi je što sam se složio sa Vojom da ode kući, ali i ovo mi je znak da četnici stvarno nešto ozbiljno pripremaju protiv nas.«[74]

Vojislav Mišić je zaista bio žrtva prevare. On se poslije izvjesnog vremena provedenog u Banjičkom logoru ponovo našao među partizanima i preživio rat.

U razgovoru s autorima ove knjige Vojislav Mišić je 1971. rekao i ovo:

»Čim sam se sastao sa bratom Aleksandrom on mi je bez okolišavanja saopštio da će četnici Draže Mihailovića iduće noći izvršiti opšti napad na partizane i da me je na prevaru pozvao zato da bi me spasao.«

Na suđenju Draži Mihailoviću 1946. godine Vojislav Mišić se pojavio kao jedan od svjedoka optužnice:

»Draža Mihailović, kao i moj brat — izjavio je on tada — »pokušavali su da iznude od mene da predem na stranu četnika Draže Mihailovića. Pošto sam odbio taj pokušaj, ja sam bio zadržan u Struganiku... Mihailović me je ubeđivao i govorio da su on i njegov pokret u vezi sa emigrantskom vladom preko kapetana Hadsona, koji je bio delegat engleske vlade pri štabu Draže Mihailovića. Ubeđivao me je da je jedino njegov pokret priznat i da jedino on može da vrši mobilizaciju u Jugoslaviji i da će kao takav biti pomagan od strane saveznika, da partizanski pokret ne može doživeti uspeha, prvo da ga na-

rod neće prihvatiti, a drugo da saveznici takav pokret neće prihvatiti.

(...)

Draža je objasnio da je on naredio da se te noći digne opsada... Valjeva i Kraljeva, da se napadnu partizanski odredi na svim mestima, gdegod su postojali, i da je on uveren, ubeden, da će svi partizanski odredi biti uništeni. Tom prilikom mi je rekao da smo s obzirom na to što sam brat Aleksandra Mišića i sin vojvode Mišića, iz tog razloga oni su imali obzira prema meni, i na prevaran način me izvukli iz redova partizana..[75]

Vojislav je dulje od mjesec dana ostao u četničkom zarobljeništvu, danonoćno čuvan pod stražom.

Jožo Tomasevich o sastanku Tito-Draža Mihailović u Brajićima (26. oktobra 1941) prihvaća tezu:

»Razlike koje su se pojavile na tom sastanku bile su čak izrazitije nego prilikom sastanka u Struganiku. Izgleda da se u Brajićima prvo diskutiralo o četiri prijedloga, po dva sa svake strane: s partizanske strane, da se nastavi zajednička oružana borba protiv okupacione vojske bez obzira na posljedice, te da pukovnik Mihailović prede u partizanski Vrhovni štab kao načelnik štaba; s četničke strane, da se partizanski odredi stave pod Mihailovićevu komandu i da se ograniče na onaj tip akcija koje zagovaraju i izvode četnici.«[76]

Uz taj pasus Tomasevich dopisuje napomenu:

»Jugoslavenski historičari ne spominju činjenicu da je Tito ponudio Mihailoviću položaj načelnika štaba, ali to je potvrdio sam Tito u razgovoru s Raymondom Tournouxom (Rejmond Turnu), političkim urednikom lista *Paris Match*. Razgovor je objavljen u broju od 16. novembra 1968.«[77]

U Brajićima je postignut sporazum o nekim manje važnim pitanjima. Međutim, od strane Draže Mihailovića to je bio samo akt obmane usmjeren na uspavljivanje protivnika. Naime, on je već bio donio odluku: učiniti sve da bi direktno Nijemci — a ne general Milan Nedić, njihova marioneta - prihvatili njegove četnike kao oružanog saveznika u borbi protiv komunista, tj. partizana. Kao konkretan, neoboriv dokaz svog izbora on se opredijelio za napad na partizane

u cijeloj zapadnoj Srbiji, prije svega za napad na Užice, uz istovremeno obustavljanje svih akcija protiv Nijemaca i kvislinga.

Međutim, četnički napad na Užice, kao što smo vidjeli, nije uspio uvelike, i zato što je Vrhovni štab za njega navrijeme saznao i mogao da preduzme odgovarajuće mjere. Uslijedio je partizanski protivnapad, četnici su razbijeni...

U međuvremenu, poslije razmjene pisama s njemačkim opunomoćenim komandujućim generalom u Srbiji Franzom Böhmeom (Franc Berne), Draža Mihailović se 11. novembra uveče u jednoj kafanici preko puta željezničke stanice Divci, na pruzi Valjevo-Beograd, sastao s njemačkom delegacijom koju je vodio obavještajni oficir Böhmeova štaba potpukovnik Rudolf Kogard. Na tom sastanku, uprkos odbijanju Nijemaca da mu dadu oružje i da ga prihvate kao saveznika u borbi protiv partizana, i njihova zahtjeva da položi oružje — u rukama Nijemaca se osim podataka o dolasku britanskog kapetana Hudsona na Ravnu goru već nalazio i izvještaj o partizansko-četničkom sporazumu postignutom 27. oktobra 1941. u selu Brajićima, potpisan šifrom agenta Abwehra, kapetana Milorada Mitića — vrhovni četnički komandant je, prema sačuvanom njemačkom zapisniku, rekao:

> »Nije moja namera da ratujem protiv okupatora, jer kao generalštabni oficir poznajem snage obeju strana... Nikad nisam sklapao ozbiljne sporazume sa komunistima... Nećemo se boriti protiv Nemaca, pa ni onda ako nam ova borba bude nametnuta.«[78]

Draža Mihailović tim izjavama nije pokušavao da obmane Nijemce. Naprotiv: rekao im je istinu koje će se pridržavati u toku cijelog rata!

Partizanska obavještajna služba — kao ni britanski kapetan Hudson, uostalom — ništa nije znala o četničko-njemačkom »samitu« u Divcima, pa čak ni to da je uopće održan. Što se tiče partizanske obavještajne službe, razlog su bile možda i rigorozne mjere obezbjeđenja koje su Nijemci preduzeli. S tim u vezi u *Ratnom dnevniku* njemačke 342. divizije zapisano je:

> »10. 11. 41. — 19,45 sati. U cilju izvršenja specijalnog zadatka Opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji, naređeno je osiguranje sela Divci od 17,00 sati 11. 11. 41. do 17,00 sati 12. 11. 41.«[70]

»Osiguranje sela Divci« povjereno je Oklopnom lovačkom bataljonu 342. divizije, koji je prije dolaska

Draže Mihailovića i njegovih saradnika blokirao selo i zabranio stanovništvu izlazak iz kuća. A bila je već pala noć kada je Draža Mihailović s pratnjom stigao do mjesta na Kolubari u Divcima, gdje ga je čekao kapetan Abwehra dr Mati...

Isto veće dok je Draža Mihailović u kafani u Divcima sjedio za istim stolom s Böhmeovim obavještajnim oficirom potpukovnikom Kogardom i njegovom pratnjom, u obližnjem selu Slovcu, četnici su, da bi osim već preduzetog općeg napada na partizane, Nijemcima pružili još jedan neoboriv dokaz »dobre volje«, predali im u obližnjem selu Slovcu više od 300 zarobljenika, zapravo većinom na prevaru pohvatanih partizana širom zapadne Srbije. Tu činjenicu - koju je Draža Mihailović na suđenju pokušao da negira — nepobitno potvrđuje *Ratni dnevnik* njemačke 342. pješadijske divizije, u kojem *pod datumom »11. U. 41«* stoji zapisano i ovo:

> »21,25 sati. 699. pješadijski puk sproveo iz Slovca u Valjevo 300 komunista zarobljenih od strane vladi vjernih četnika.«[80]

Ono o predaji komunista »od strane vladi vjernih četnika« samo je interno, formalno njemačko opravdanje da 699. puk 342. divizije nije imao direktan kontakt s onim drugim, tj. četnicima Draže Mihailovića! To ćemo vidjeti iz onoga što slijedi, a što je za našu temu najhitnije: potraga za odgovorom na pitanje kada je partizanska obavještajna služba saznala za predaju »300 komunista« Nijemcima od strane četnika Draže Mihailovića i da li je taj zločin djelovao na stav Vrhovnog štaba prema njemu.

U prilog tezi da Vrhovni štab NOP-odreda Jugoslavije, za ono što se dogodilo u Slovcu nije saznao ni šest-sedam dana kasnije, govore pisma koja je Tito 16. novembra poslao Glavnom štabu NOP-odreda Hrvatske i 17. novembra Izvršnom odboru Osvobodilne fronte slovenskog naroda. Naime, u njima se uopće ne spominje taj događaj, premda se spominju i ubistvo Milana Blagojevića, komandanta Prvog šumadijskog NOP-odreda (28. oktobra 41.) i napad četnika na Užice (1/2. novembra 1941), a ni drugi četnički ekscesi. Uostalom, evo tog pasusa iz pisma Izvršnom odboru Osvobodilne fronte:

> »U Požegi su u vozu uhapsili komandanta I šumadijskog partizanskog odreda Milana Blagojevića, koji je imao sve potrebne dokumente; četnički oficiri u Požegi, koji stoje pod komandom Draže Mihailovića (Požegu su oslobodili

partizani, ali su je ustupili Draži Mihailoviću za centar njegovog štaba), ubili su druga Blagojevića poslije strahovitog mučenja. Protiv takvog zločina je naš štab uložio protest, ali iz toga nije htio praviti povod za bratoubilački rat. Ali drugog dana poslije toga zločina neka četnička banda je zaustavila automobil s municijom, namijenjenom za front kod Valjeva ubila šofera i partizana-pratioca, automobil uništila. Istovremeno su oficiri Draže Mihailovića u Kosjeriću razoružali partizanske straže, uhapsili sve osoblje partizanske komande mjesta, strahovito mučili (pekli na vatri) partizanske povjerenike, silovali dvije učiteljice koje su radile u partizanskoj komandi i najzad ubili 9 ljudi, među njima i jednog Slovenca, izgnanika iz sjeverne Slovenije. Konačno su noću između 1. i 2. novembra izvršili sve pripreme ze napad na Užice, Ivanjicu i neke druge varoši sa partizanskim posadama.«[81]

Čini se da je Vrhovni štab o onome što se događalo u Slovcu 11. novembra 1941. uveče *saznao tek 18. novembra* što, posebno s obzirom na činjenicu da su zarobljeni i na prevaru pohvatani partizani u toku desetak dana dovođeni s raznih strana zapadne Srbije najprije na Ravnu goru, a zatim odatle u Slovac, *neshvatljiv je promašaj partizanske obavještajne službe!* Naime, prvu vijest o tom događaju donijela je tek »Borba« koja je izlazila u oslobođenom Užicu, objavivši *u broju od 20. novembra 1941.* članak s naslovom »Ravnogorci predaju partizane nemačkim vlastima u Valjevu«. To je opširan iskaz »partizana sedme čete Trećeg bataljona Prvog šumadijskog odreda« Milorada Pešića, koji je uspio pobjeći iz njemačkog zatvora u Valjevu. Budući da njegov iskaz počinje riječima »Pre deset dana u Milanovcu, u subotu u 12 časova, zarobili su nas i razoružali četnici«, znači da je on taj iskaz dao 18. novembra, jer je subota »pre deset dana« bila 8. novembra. Pešić zatim opisuje kako su četnici njegovu četu (oko 150 boraca) zarobili zapravo na prevaru, odveli zatim preko Takova u Brajiće i na Ravnu goru...

»Na Ravnoj Gori nam se pridružilo još oko 150-200 ljudi, drugova zarobljenika« - piše zatim M. Pešić doslovno. - »Medu njima bilo je i nekoliko drugarica. Tu smo u Ribnici prenoćili.

Ujutru nas 300-400 sprovedeno je u Mionicu. U Mionici smo stajali nekoliko sati, pa nam je rečeno da ćemo u Markovu crkvu gde je za nas spremljen logor. Međutim, prošli su Markovu crkvu, a nisu nas zaustavili već su nas vodili dalje.

Tom prilikom neki vojvoda četnički, mislim da se zove Kamenica, održao je govor u kome je između ostalog rekao:

'Komunističke vođe pogazili su sporazum. Njihovom krivicom došlo je do bratoubilačkog rata. Nemci su prema nama Srbima bili dobri, a komunisti su krivi što je došlo do krvi i žrtava. Nema se šta očekivati od Rusije i Staljina (pri tom psuje majku Staljinu). Ja vam dajem reč i garantujem svojom četničkom čašću da neće niko od vas biti predat Nemcima'.

Međutim neposredno iza toga, u mestu zvanom Slovac, sačekali su nas Nemci i nemački kamioni. Svi smo bili potrpani u kamione i sprovedeni u Valjevo.«[82]

Svoja sjećanja na događaje o kojima govori Milorad Pešić, poslije rata objavio je i Milivoje Mitrović, kojega su četnici zarobili u Kosjeriću prilikom napada na Kosjerićku (crnogorsku) partizansku četu. On opisuje golgotu koju je proživjela grupa od 250 zarobljenih partizana i partizanki na putu od Kosjerića do Ravne gore, o čemu djelomično govori i Tito u svom pismu Izvršnom odboru Osvobodilne fronte slovenskog naroda od 17. novembra 1941, i najzad, predaju Nijemcima u selu Slovcu. Prema njegovim navodima, Nijemci su tada preuzeli od četnika ukupno 365 partizana i sproveli u Valjevo. Većina njih je strijeljana ili otjerana u koncentracione logore.

Američki historičar Tomasevich nije u pravu kada o tom događaju piše:

»Jedna od četničkih akcija koja je žestoko zagorčala odnose između četnika i partizana, dogodila se dva dana poslije sastanka u Divcima. Jedan četnički komandant, čije je pozivanje na Mihailovića sumnjivo, vjerovatno je bez njegovog znanja izručio Nijemcima 365 partizana koje su četnici ranije zarobili; osim tridesetak njih, svi su ti zarobljenici kasnije smaknuti ili poslani u koncentracione logore.«[83]

U toj Tomaševićevoj interpretaciji »četničke akcije« u Slovcu jedino je tačan broj (365) partizana i njihova sudbina.

Govoreći o teškim prilikama i teškim porazima Crvene armije na sovjetsko-njemačkom frontu Staljin je u pismu britanskom premijeru Winstonu Churchillu (Vinston Cerčil) od 3. septembra 1941. napisao:

»Sve je to izazvalo slabljenje naše obrambene snage i dovelo Sovjetski Savez pred smrtnu opasnost.

Sada je umjesno postaviti pitanje: na koji način je moguće izići iz te najblaže rečeno neprijatne situacije?

Ja vjerujem da postoji samo jedan izlaz iz tog položaja: stvoriti još ove godine drugi front gdje bilo na Balkanu ili u Francuskoj, čime bi se postiglo odvlačenje s istočnog fronta 30-40 njemačkih divizija, a istovremeno osigurati Sovjetskom Savezu 30 hiljada tona aluminija do početka oktobra i *mjesečnu* minimalnu pomoć od 400 aviona i 500 tenkova (malih i srednjih).

Bez tih vidova pomoći Sovjetski Savez može pretrpjeti poraz ili može biti oslabljen do te mjere da će na dugo vremena izgubiti mogućnost da pruža pomoć svojim saveznicima putem aktivne borbe s hitlerizmom.

Ja razumijem da će ova poslanica pogoditi Vašu Ekselenciju. Ali, šta da se radi?«[84]

Tito, naravno, o tom pismu nije ništa znao, ali je i bez nekih posebnih obavještenja iz Moskve znao da je u uslovima kakvi su bili na Istočnom frontu sovjetskoj vladi bilo presudno stalo do očuvanja prijateljskih, savezničkih odnosa s vladom Velike Britanije, pa, uporedo s tim, i s vladom Sjedinjenih Američkih Država, premda one još nisu bile u ratu. Takva je situacija uglavnom bila i u novembru 1941.

U Titovu pismu Glavnom štabu NOP-odreda Hrvatske od 16. novembra 1941. nalazimo i ove podatke o Draži Mihailoviću:

»On je do našeg savjetovanja u Stolicama imao oko sebe svega jednu grupu oficira i koju stotinu žandarma i podoficira. Samo blagodareći našoj širokogrudnosti, mogao je Draža iza fronta na oslobođenoj teritoriji da stvara nove četničke odrede koje je 1. XI poveo protiv nas kod Požege i Užica. U isto vrijeme njegovi četnički odredi napali su na svim sektorima naše partizanske odrede s leda i pokušali ih razoružati. To izdajstvo uspjelo je samo na 2-3 mjesta,

gdje je razoružano nekoliko četa od par stotina ljudi. Ali kod Požege, Užica itd. mi smo ove najnovije neprijatelje strahovito potukli i natjerali ostatke na Ravnu goru.«[85]

Spominjanje »naše širokogrudosti« povlači pitanje da li je rukovodstvo KPJ, zatim i NOP-a, poznavalo ili, drugačije rečeno, bilo dovoljno obaviješteno o suštini, programu i stvarnim namjerama ravnogorskog četničkog pokreta i njegovih prethodnika - četničkih organizacija koje su u Jugoslaviji djelovale između dva svjetska rata. Odgovor ne bi mogao biti pozitivan. Naprotiv, prije bi mogao biti sadržan u već citiranim Titovim riječima o slabosti partijskih organizacija koje su zbog slabo organizovane informativne službe često bile pred svršenim činom jer nisu znale šta neprijatelj sprema, a mnoge stvari »su se mogle preduhitriti da su komunisti malo više vodili računa o tome šta se zbiva u redovima neprijatelja.«[86]

Napokon, u citiranom pismu Glavnom štabu NOP-odreda Hrvatske Tito je o ravnogorskim četnicima napisao:

»Mi još uvijek nastojimo da mirnim putem pridobijemo tu oficirsku kliku da obustavi borbu protiv nas i da okrene svoje oružje protiv okupatora, ali je sve očitije da nam to neće uspjeti.*[87]

Nešto slično Tito je napisao i sutradan, 17. novembra 1941, u pismu Izvršnom odboru Osvobodilne fronte slovenskog naroda:

»Naš štab će ovih dana, prije nego izda naređenje za uništenje opkoljenog Mihailovića, još jednom pokušati da nađe kakvu mogućnost sporazuma i saradnje. Tu akciju Vrhovni štab preduzima ne zbog samog Draže Mihailovića, nego zbog srpskog naroda, na koga je ovo izdajstvo napravilo najdublji utisak. Ali je nada na uspjeh ovog ponovnog apela slaba, jer Draža Mihailović ne zahtijeva ništa manje nego raspuštanje partizanskih odreda i njihovo podređivanje njegovom štabu. Jasno je da Vrhovni štab takve predloge ne smije i neće primiti.«[88]

Radio-London je 15. novembra 1941. u emisiji na hrvatsko-srpskom jeziku prvi put objavio vijest da je Draža Mihailović jedini ovlašteni predstavnik kraljevske jugoslavenske vlade i da mu se moraju potčiniti sve snage otpora u zemlji. Radio-Moskva je u to vrije-

me ponekad prenosio izvode iz emisija Radio-Londona, i to je učinio i 16. ili 17. novembra uveče. O tome je Vladimir Dedijer zapisao:

»Jedne večeri nalazio sam se s Titom u njegovom štabu u Užicu, u velikoj zgradi koja je u mirno doba služila kao banka. Tito je bio u telefonskoj vezi s komandantima jedinica koje su bile opkolile štab Draže Mihailovića. Trebalo im je dati odgovor. Tito se šetao po prostranoj sobi, gore-dole, a ja sam sedeo kraj radio-aparata i slušao emisije Radio-Moskve na srpskom jeziku. Odjednom sam se trgao i rekao Titu:

— Pazi, Radio-Moskva govori o borbama u Srbiji protiv Nemaca, pazi, pazi, govori o Draži kao vođi svih snaga otpora...

Tito je zastao, zaprepašćen. Nikad ga ni dotle a ni kasnije nisam video tako duboko iznenađenog. Samo je rekao:

— Ma, nije moguće...

Ponovio sam ono što sam na svoje ušio čuo. Tito je mahnuo glavom i nastavio da hoda gore-dole po sobi. Zazvonio je telefon. Javio se komandant Jovanović-Bradonja. Tito je kratko rekao:

— Obustavite dalje pokrete trupa, pošaljite Draži parlamentere da otpočnu pregovori.

Utom je ušao u subu i Lola Ribar. Tito mu je kazao šta je javio Radio-Moskva, a zatim dodao:

— Ne smijemo uništiti Dražu Mihailovića iako smo ga opkolili. Moramo paziti da Sovjetskom Savezu ne pravimo spoljnopolitičke teškoće. . ,«[89]

Prema Dedijerovim navodima, Titova težnja da Moskvi ne pravi teškoće u odnosima s Velikom Britanijom ipak je bila presudna za donošenje odluke o obnavljanju pregovora s Dražom Mihailovićem. On je odmah naredio partizanskim jedinicama da prekinu prodor prema Ravnoj gori, koju su, kako je kasnije napisao tadašnji britanski predstavnik pri četničkoj Vrhovnoj komandi kapetan Hudson, partizani »skoro zauzeli«.[90]

Zatim je 20. novembra u Čačku — bez obzira na sve što su četnici do tada učinili — potpisan novi partizansko-četnički dogovor o saradnji u borbi protiv okupatora![91]

Pet dana kasnije, 25. novembra, Tito je iz Užica preko Zagreba poslao radiogram za Moskvu. U njemu se nalazila i rečenica:

»Imamo sve dokaze da Draža otvoreno sarađuje sa Nijemcima u borbi protiv nas.«[92]

Koje je dokaze Uto tada posjedovao, iz kojih izvora i na koji su način oni stigli do Vrhovnog štaba — nema tragova u sačuvanim dokumentima, a na njih nismo naišli ni u sjećanjima pojedinaca. Moguće su samo pretpostavke.

Uprkos svemu, vrijeme za potpuni raskid sa Dražom Mihailovićem, odnosno s ravnogorskim četničkim pokretom, očigledno, još nije bilo došlo.

Mješovita partizansko-četnička komisija za provođenje dogovora o saradnji potpisanog u Čačku, *sastala se 27. novembra u selu Pranjanima*. Opisujući taj sastanak, član četničke delegacije major Radoslav Đurić napisao je u svojim sjećanjima:

»Koča Popović nam je saopštio da se ne možemo detaljno vojno sporazumeti, jer je počela ofanziva Nemaca, da se vode borbe na prelazu od Valjeva prema Kosjeriću, na Bukovim Glavama i zahtevao je da mi preko svog rejona ne pustimo neprijatelja - Nemce.

Tu smo ručali. Trebalo je već da se raziđemo i, kad smo izlazili, telefon je zazvonio. Ja odem na telefon. Čujem:

— Ko je tu?

— Major Đurić, odgovorim. A ko je tu?

— Ovde Tito. Molim Vas obavestite Dražu da se odmah formira zajednički operativni štab, a Vi odmah da dođete u Užice za vezu.

— Samo da se dogovorim sa Dražom i odmah dolazim.

O tome telefonom obavestim Dražu. Draža mi je rekao:

— Slažem se, samo dođite gore da Vam dam detaljne instrukcije.

Po dolasku na Ravnu Goru, Draža mi je rekao:

— Ni govora! Jer svi mora da se stave pod moju komandu. Ja sam jedini legalni pretstavnik jugoslovenske vojske u zemlji, kako je objavio Radio London.«[93]

Sutradan, 28. novembra 1941, Tito je telefonom razgovarao s Dražom Mihailovićem i ponovno tražio od njega da započne borbu protiv Nijemaca. Mihailović je otvoreno rekao da to neće učiniti jer ne može da vodi frontalnu borbu, već da će vratiti svoje odrede na njihove terene.

Tako je tekao posljednji Titov razgovor s Dražom Mihailovićem.

Glavnina partizanskih snaga* povućiće se idućih dana iz Užica i zapadne Srbije u Sandžak, a Draža Mihailović će gotovo sve svoje odrede postepeno legalizovati i priključiti Nedićevim snagama u borbi protiv preostalih partizanskih jedinica u Srbiji.

Crna Gora

Nakon snažnog poleta ustaša u Crnoj Gori i stvaranja niza partizanskih odreda u toku ljeta i jeseni 1941, već početkom iduće, 1942. godine, nastaje situacija koju *Vojna enciklopedija* (prvo izdanje) definiše riječima:

»*Nedovoljna budnost* prema četnicima, neefikasno angažovanje partizanskih snaga u borbi protiv njih i političke greške koje su značile odstupanje od linije KPJ, omogućili su četnicima da ojačaju i predu u otvorenu borbu protiv partizana u C(rnoj Gori). Tako su sredinom januara četnici, uz pomoć Italijana, zagospodarili Beranskim srezom, izuzev Gornjih Sela i Police. Kod Kraljskih Bara (istočno od Mataševa) četnici su 20 I iznenadili jednu kombinovanu četu Komskog NOP odreda (80 zarobljeno, 59 mrtvih i ranjenih), a u Lubnicama, *zbog nebudnosti,* pala su četnicima u ruke 34 partizana (istakli autori).«[94]

U drugom je izdanju Redakcija *Vojne enciklopedije* citirane pasuse dala malo drukčije:

»Izvanredno teški uslovi borbe, prvenstveno glad i jaka zima, pomanjkanje najnužnije opreme za borce, kao i danonoćne borbe, doprineli su bržem iscrpljivanju NOP odreda. Italijanski okupator povukao je manje posade u veće garnizone i tako onemogućio partizanskim snagama da ih napadaju i dolaze do plena. Preko četnika, kojima je davao izdašnu pomoć, okupator je razvio živu aktivnost radi razbijanja stabilnosti pozadine i unutrašnje čvrstine partizanskih redova. Sve to omogućilo je da četnici ojačaju i pređu u otvorenu borbu protiv partizana u Crnoj Gori. Tako su četnici sredinom januara, uz

pomoć Italijana, zagospodarili Beranskim srezom, izuzev Gornjih Sela i Police. Kod Kraljskih Bara (istočno od Mateševa) četnici su 20. januara iznenadili dve čete Komskog NOP odreda (v.) i naneli im gubitke od 80 zarobljenih, 59 poginulih i ranjenih, a u Lubnicama su 20. januara, takođe, iznenadili kolašinske i beranske partizane i ubili 15, a zarobili i streljali 27.«[95]

»Nedovoljna budnost« i »zbog nebudnosti« samo su eufemizmi, način da se drugim, blažim riječima izbjegne direktno ukazivanje na slab rad ili nepostojanje obavještajne službe u oba njena oblika u crnogorskim partizanskim jedinicama te na posljedice takvog stanja. U drugom izdanju, kako vidimo, izbjegnuti su, izostavljeni, eufemizmi, ali i »greške koje su značile odstupanje od linije KPJ«!

Dalji tok događaja dobro ilustrira izvještaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, dostavljen iz manastira Ostroga 13. februara 1942. CK KPJ u Foču:

»Situacija u Vašojevićima je dosta teška. Naši gubici u sukobima sa četnicima mnogo su veći nego što smo to naveli u našem pismu od 22. jan(uara) t.g., čitava jedna naša četa uništena je (što poginulo, ranjeno i zarobljeno). Zarobljene strijeljaju, naročito studente. Na drugom sektoru istog fronta imali smo takođe gubitaka, no još nemamo tačnih podataka o broju žrtava.

U danilovgradskom srezu, prije dva dana (11. 2. 1942. — primj. autora) došle su do izražaja dosta opasne pojave kao posljedica izdajničkog rada četničkih bandi. Pukovnik Bajo Stanišić, koji je (u vrijeme) julskih akcija (1941) bio savjetodavni član privremene Vrhovne komande, uspio je odvojiti dvije čete partizana (koji) su otkazali poslušnost i skinuli partizanske oznake... Preduzete su sve mjere da se ove opasnosti u samom početku odstrane.«[96]

Koje i kakve mjere su preduzete i da li su one obuhvaćale i konkretnu aktivnost na obavještajnom, odnosno kontraobavještajnom planu — nismo mogli da utvrdimo. Činjenica je samo jedno: od oko 1 700 boraca formirane su sredinom juna 1942. Četvrta i Peta crnogorska brigada, koje su u grupi brigada pod direktnom komandom Vrhovnog štaba ubrzo krenule s tromeđe Crne Gore, istočne Bosne i Hercegovine (Zelengora) na veliki marš za Bosansku krajinu. Tada je u Crnoj Gori ostalo samo nekoliko ilegalnih partij-

skih i partizanskih grupica čiju je sudbinu možda najupečatljivije opisao naš veliki književnik Mihailo Lalić u romanu *Hajka*. Koliko je raspadu i prelaženju brojnih crnogorskih partizanskih jedinica u četnike doprinio slab rad, neiskustvo, a često i organizaciono nepostojanje obavještajne službe NOP-a u cjelini, a koliko su za to krivi i drugi razlozi — ta su pitanja, čini nam se, još uvijek bez odgovora. Uostalom, kad pišemo o obavještajnoj službi, moramo imati na umu da je u takvim tekstovima češća tačka ispod upitnika nego ona na kraju rečenice.

Bosna i Hercegovina

Ustanak u istočnoj Bosni počeo je prvih dana avgusta 1941. manjim akcijama partizanskih grupa na Romaniji, Trebeviću, oko Semizovca, a zatim likvidacijom žandarmerijskih stanica u Šekovićima i duž ceste Vlasenica-Zvornik... Istovremeno su ustanici pod komandom Aćima Babića, bogatog seljaka iz sela Kusače, predratnog člana četničke organizacije, napali i zauzeli Han-Pijesak. Kao i neke druge ustaničke grupe u krajevima gdje nije bilo komunista, i oni su uzeli naziv četnici.

Šesnaestog avgusta 1941. godine u istočnobosanskom gradiću Drinjači, koje su dva dana prije toga oslobodili ustanici, pojavio se, u pratnji sedmorice žandara, major kraljevske jugoslavenske žandarmerije, Jezdimir Dangić, rodom iz obližnjeg mjesta Bratunca. Ustanici, seljaci tog kraja, na čijem se čelu nalazio Pero Đukanović, predratni član Zemljoradničke stranke, narednik sa solunskog fronta i nosilac »Karadordeve zvijezde«, dočekali su ga s oduševljenjem i radošću. Vjerovali su da će im on svojim znanjem, iskustvom i ugledom — kapitulacija kraljevske jugoslavenske vojske zatekla ga je na dužnosti komandira žandarmerijske dvorske čete! - pomoći u započetoj borbi protiv okupatora i njegovih ustaških slugu.

Sutradan je Dangić izdao svoju prvu naredbu:

»Operacijska zapovest br. 1 komandanta četničkog odreda osvetnika za 17. avgust 1941. godine

Glavni komandant Gorskog štaba ovlastio

me je da počnem sa organizovanjem odreda što se vrši...«

Slijedi imenovanje vojvoda, a zatim:

»Svaki četnik će položiti usmenu zakletvu koja glasi:

'Ja (ime i prezime) zaklinjem se Bogom Svevišnjim, krsnom slavom Srbinovom, čašću i obrazom da ću i svoj život položiti za Nj(egovo) Veličanstvo) Kralja Petra Drugog Karadordevića i srpski narod i da ću osvetiti nevine žrtve. Tako mi Bog pomogao.'«[97]

Kako je Jezdimir Dangić avgustovskih dana 1941. dospio u Drinjaču? Ko ga je i zašto poslao?

Početkom avgusta 1941. na Ravnoj gori, u štabu Draže Mihailovića, među više oficira i političara pojavio se i kraljevski žandarmerijski major Jezdimir Dangić.

»Kapitulacija 1941. zatekla me je u Goraždu odakle sam krenuo za Beograd...«, napisao je on 2. aprila 1947. u sudskom zatvoru u Sarajevu. »Nisam se javio u Nedićevu žandarmeriju već sam kao civil živio kod brata u Ljuboviji, u Srbiji. ..«

A o prvom posjetu Ravnoj gori Dangić je izjavio isljednicima:

»Dobio sam opšte instrukcije od Draže i nalog da odmah krenem u Bosnu.«[98]

Dva dana poslije Dangićeva dolaska u Drinjaču (18. avgusta 1941), ali bez ikakve veze s njim, poslije niza sukoba s ustašama i domobranima došlo je, i do prvog direktnog sukoba istočnobosanskih ustanika s pripadnicima njemačkog Wermachta. Grupa od desetak boraca pod komandom Pere Kosorića sačekala je u zasjedi na Ravnoj Romaniji jedan autobus pun vojnika u zelenim uniformama. Počela je borba. Nijemci, njih oko 40, sklonili su se u zgradu škole, a istovremeno je ustanicima kao pojačanje pristigla Glasinačka četa sa Slobodanom Principom Seljom na čelu. Tu se našao i Slaviša Vajner Ciča. On je naredio borcima da prekinu paljbu i obratio se opkoljenim Nijemcima na njemačkom jeziku:

»Deutsche Soldaten...«

Čiča je ubjeđivao opkoljene vojnike Wermachta da se partizani ne bore protiv njemačkog naroda, protiv njemačkih radnika i seljaka, već protiv fašizma i Hitlera, i pozivao ih je da prekinu borbu protiv ustanika u Jugoslaviji...

Nijemci su odgovorili pojačanom puščanom i mi-

traljeskom vatrom i probili se iz obruča. Na bojištu su ostala 22 mrtva njemačka vojnika.

Do drugog sukoba Nijemaca i ustanika u ističnoj Bosni došlo je 28. avgusta 1941. kod Đerđelez-Kamena. Njemačko-ustaška kolona, koja je uz pomoć bornih kola pokušala da iz Zvornika izvrši prodor na oslobođeni teritorij, razbijena je i odbačena uz dvadesetak mrtvih i ranjenih.

Šta je u takvoj situaciji radio Dražin »komandant četničkog odreda osvetnika« Jezdimir Dangić? On je 25. avgusta 1941. njemačkoj komandi u Zvorniku poslao pismo u kojemu nudi predaju ukoliko Nijemci i Talijani preuzmu vlast u Bosni."

Tih dana i Aćim Babić, koga je Dangić svojom naredbom br. 1 postavio »za gorskog prvog vojvodu i svoga zastupnika« čini to isto: u pismu njemačkoj feldkomandaturi u Sarajevu izjavljuje da se njegovi četnici »ne bore protiv Nijemaca, nego samo protiv ustaša.«[100]

Gotovo istovremeno i Dangić je poslao Draži Mihailoviću na Ravnu goru svoj prvi izvještaj, u kojemu se našla i ova rečenica:

> »Da bih ustanku mogao dati nacionalni karakter molim Vas, gospodine pukovniče, pošaljite mi što više municije, oružja i ljudstva.«[101]

Proučavajući »slučaj majora Jezdimira Dangića«, na osnovi njemačkih dokumenata, američki historičar Jozo Tomasevich konstatuje sljedeće:

> »... prema izvještaju beogradske jedinice *Abwehra* (njemačke vojne obavještajne službe) od 29. septembra 1941, zasnovanom na izvještajima jednog pouzdanika koji je bio u dodiru s njim, Dangić je praktički od svog dolaska u Bosnu održavao kontakte s Nedićevom administracijom koja ga je podupirala; izvještaj kaže da je imao 'dobre odnose s Nijemcima i da je činio sve kako bi izbjegao sukob između svojih trupa i Nijemaca'.«[102]

Major Boško Todorović je prvi oficir kojega je Draža Mihailović na Dangićev zahtjev uputio u istočnu Bosnu. On je 1. septembra 1941. prešao Drinu i već sutradan javio »glavnom komandantu Gorskog štaba« na Ravnu goru.

> »Hitno su mi potrebni oficiri, što više oficira, 50, 100, koliko god može, za organizaciju novih odreda, za organizaciju pozadinske službe, za

što brže prodiranje u dubinu Bosne. Vrlo je važno za Srpstvo, da se Bosna oslobodi od ustaša vojno-četničkom akcijom pre nego što naša poluslobodna vlada u Beogradu diplomatskom operacijom (koja se verovatno vodi, što potvrđuju i pojedini neprovereni glasovi) postigne pripojenje Bosne okupiranoj Srbiji.«[103]

Dakle, osnovni cilj upućivanja kraljevskih oficira u Bosnu nije bilo jačanje borbe protiv okupatora i ustaša već gušenje ustanka i, uz blagoslov Nijemaca, prisajedinjenje Bosne *okupiranoj* Srbiji. Međutim, kao ni Draža Mihailović u Srbiji, ni Dangić u istočnoj Bosni nije smio odmah otvoreno ispoljiti svoje težnje i javno istupiti protiv ustanka. Potkraj septembra 1941. ustanički odredi, koji su priznavali njegovu komandu i nazivali se četničkim jedinicama, držali su Srebrenicu, Vlasenicu i Han-Pijesak, zajedno s partizanima Birčanskog odreda branili »front« prema Zvorniku, s borcima Romanijskog partizanskog odreda opsjedali Rogaticu i djelovali s Birčanskim partizanskim odredom i partizanskim odredom »Zvijezda« prema Kladnju i Olovu.

Uprkos tome što je jedna partizanska patrola uhvatila kurira s pismom četničkog »vojvode« Aćima Babića poslanog »feldkomandanturi« u Sarajevu, uz znanje i odobrenje majora Dangića, Glavni štab partizanskih odreda Bosne i Hercegovine, nastojeći da očuva i učvrsti jedinstvo ustaničkih redova, ponudio je u tom trenutku »Gorskom štabu bosanskih četnika« potpisivanje sporazuma i izdavanje proglasa o zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Postupajući prema direktivama dobijenim prilikom posjete štabu Draže Mihailovića na Ravnoj gori (25-27. septembra 1941), major Dangić je prihvatio tu ponudu. Tako je 1. oktobra 1941. u Drinjači potpisan sporazum o formiranju zajedničkog partizansko-četničkog operativnog štaba u koji su od partizana ušli Rodoljub Čolaković, Slobodan Princip i Svetozar Vukmanović Tempo, a od četnika major Jezda (Jezdimir) Dangić, kapetan Pero Đukanović i kapetan Sergije Mihailović, koji je postao i načelnik tog štaba. Odmah zatim potpisan je i zajednički proglas upućen narodima Bosne koji je završavao riječima »Smrt fašizmu - sloboda narodu!«.[104]

U partizansko-četničkim odnosima u istočnoj Bosni kao u ogledalu odražavala su se zbivanja u Srbiji!

No, događalo se nešto što će imati pogubne posljedice. Draža Mihailović je s Ravne gore upućivao u istočnu Bosnu, a preko nje i u ostale krajeve, sve više oficira i podoficira, pa i običnih boraca, koje su partizani prijateljski prihvatili. Tako je u izvještaju Podštaba 'Majevice' Partizanskog odreda na Majevici, poslanom oko 18. septembra 1941. Štabu tuzlanske oblasti, pisalo:

»1/IX naš odred pojačan je sa 44 četnika koji su poslani iz Srbije kao pomoć ovim četnicima.«[105]

Ono »ovim četnicima* odnosilo se na postojeće četnike u odredu.

A u izjavi objavljenoj u Biltenu br. 2 Štaba NOP-odreda Bosne i Hercegovine od 20. septembra 1941, pod naslovom »Četnički odredi u dejstvu*, našle su se i ove rečenice:

»Uporedo s našom partizanskom Narodno-oslobodilačkom vojskom dejstvuju i samostalni četnički odredi pod komandom njihovih štabova. .. Sa Kostom Pećancem i drugim izdajnicima srpskog naroda i njemačkim plaćenicima nemaju ništa zajedničkog. Slažu se s nama da se treba boriti protiv okupatora i njihovih slugu. (...) Štaviše, mi smatramo poželjnim da se uspostavi potpuna saradnja (i vojna i politička) između ove dvije vojske. Mi smatramo poželjnim da ove dvije vojske uspostave zajedničke jedinstvene komande i da zajednički organizuju život pozadine. . ,«[106]

»Dvije vojske« bile su — partizanska i četnička!

Najviša rukovodstva NOP-a u Bosni i Hercegovini kao da nisu imala pojma o tome šta je bilo četništvo između dva rata, kakvi su im bili ciljevi i zadaci... I dok u suštini primitivni žandar Jezdimir Dangić nije umio da savlada i svoj antikomunizam, zapravo mržnju prema svemu naprednome, privremeno se prikrije, major Boško Todorović je bio čovjek drukčijeg kova.

Roćko (Rodoljub Čolaković), politički komesar Glavnog štaba NOP-odreda za BiH dostavio je 28. novembra 1941. Titu, koji se još uvijek nalazi u Užicu, pismo:

»Dragi Tito,

Napisao sam jedno trebovanje za benzin za majora Todorovića. Molim te da mu se to izda.

To je čovjek drugog kova nego Dangić. To će trebovanje donijeti načelnik njegovoga štaba kapetan Pejić.«[107]

Čolakovićeva ocjena majora Boška Todorovića nije bila tačna: on je bio potpuno istog kova kao Dangić i upravo je on na sektoru istočne Bosne i Hercegovine prvi stupio — zapravo je već tada bio stupio — u vezu s Talijanima i zaključio s njima sporazum o zajedničkoj borbi protiv partizana!

Major Boško Todorović poginuo je u borbi s partizanskim Udarnim bataljonom u Kifinu selu (Hercegovina) u noći između 19. i 20. februara 1942. godine.

A šta se dogodilo pola godine kasnije u dalekom Lisabonu, glavnom gradu Portugala?

Onamo je sredinom avgusta, iz Londona doputovao potpredsjednik i ministar građevina izbjegličke jugoslavenske vlade Miha Krek. Nakon povratka u britansku prijestolnicu on je predsjedniku Vijeća vlade Slobodanu Jovanoviću 24. avgusta 1942. podnio izvještaj u kome je doslovno stajalo i ovo:

»Familija Bajloni, Beograd: Gospođa Bajloni sa odraslim sinom i dvije odrasle kćeri traži vize za Severnu Ameriku i moli da se urgira, jer čekaju već preko šest meseci i ne mogu nigde da krenu. Gospođa je molila zajam od Narodne Banke za pokriće svojih obaveza u Portugalu. U Americi ima svoja sredstva za život. *Gospođa Bajloni mi je isto izjavila da je žena Boška Todorovića, koji je pao na bojnom polju kao Dražin oficir, u velikoj bedi i siromaštvu, pa bi joj trebalo na kakav način pomoći* (istakli autori).«[108]

Upravo u trenutku dok je njemačka kaznena ekspedicija generala Franza Böhmea žarila i palila Mačvom i Pocerinom, a Beograd živio pod opsadnim stanjem, porodica beogradskog industrijalca i bankara pokojnog Mihaila Mike Bajlonija - žena Radmila (oko 50 godina), kćerka Gordana (28) i Ljiljana (18) te sin Gradimir (20) — otputovala je, *10. oktobra 1941,* vozom iz Beograda preko Zagreba (prenoćila je u hotel »Esplanade«!) i dalje preko Italije, Švajcarske, Francuske i Španije u Lisabon, kamo je stigla nakon punih dvadeset dana.

U prvoj polovini novembra iste godine jugoslavenski otpravnik poslova u Lisabonu dr Slavko Kojić šifrovanim je telegramom obavijestio lično predsjednika izbjegličke jugoslavenske vlade generala Dušana Simovića da je porodica Bajloni stigla u portugalsku

prijestolnicu i da je *8. novembra* dostavila Poslanstvu »Izvještaj o stanju u zemlji na dan 1. oktobra tekuće godine« i »podatke o Dražinim odredima« koje šalje »pukovnik g. D. Mihailović«, a 13. novembra ponovno mu otpremio depešu da je tog dana »poslao po savetniku *Mllčiću* rečnik šifara za opštenje sa zemljom i pismo *g-đe Bajloni* koje sadrži *poruku Mihailovića«* te da je »Milčić upoznat s rukovanjem šifrom«.[109]

Tako je u London stigao jedan od prvih opširnijih izvještaja o stanju i odnosima u okupiranoj Jugoslaviji.

Kako se ono što je prethodilo odlasku porodice Bajloni iz Beograda za Lisabon, tako i ono što je uslijedilo u datim uslovima nije ticalo partizanske obavještajne službe, za nju je donekle važan samo odgovor na pitanje kako je vijest o pogibiji majora Boška Todorovića, daleko u hercegovačkoj zabiti, stigla u Lisabon.

To obavještenje je Radmili Bajloni najvjerovatnije donio i prenio SS-major Alfred Nassenstein (Nasenštajn), koji je u ljeto 1941. iz beogradskog Gestapa prekomandovan u glavni grad Portugala. Njegove kombinacije s porodicom Bajloni, zatim »briga« za sudbinu udovice majora Boška Todorovića - čiji je brat Žarko Todorović, takode aktivni major kraljevske jugoslavenske vojske još od ljeta 1941. bio rukovodile«^ beogradskog centra četničkog pokreta Draže Mihailovića, da bi na kraju i sam postao saradnik Gestapa — ukazuju na komplikovanost i isprepletenost obavještajnih igara na području okupirane i raskomadane Jugoslavije. Jer, ne treba baš potpuno odbaciti mogućnost da je SS-major Nassenstein, koji je (za Ured VI RSHA) obavještajno radio još prije rata u Jugoslaviji, a zatim kao član Djelatne komande Sipo i SD u toku i nakon aprilskog rata, radi specijalnih zadataka krstario Bosnom, Hercegovinom i Dalmacijom, imao neke veze i s majorom Boškom Todorovićem... U svemu tome ipak je najvažnija činjenica da je major Boško Todorović svojim držanjem i postupcima uspio da o sebi i svojim namjerama obmane, zapravo totalno dezinformiše jednog od najiskusnijih, najstarijih pa i najinteligentnijih rukovodilaca KPJ i NOP-a — Rodoljuba Čolakovića! Sama ta činjenica pokazuje s kakvim je neprijateljem morala da se nosi mlada, tako rekavši još organizaciono neoformljena partizanska obavještajna služba u borbi protiv četničkog pokreta Draže Mihailovića.

Potkraj decembra 1941. godine Todor Vujasinović, komandant Ozrenskog partizanskog odreda, došao je

s Ozrena u Vlasenicu, gdje se sastao s Radom Jakšićem, članom Okružnog komiteta KPJ za Birač i porazgovarao s njim o četničkom komandantu istočne Bosne majoru Jezdimiru Dangiću.

»Od Rade Jakšića smo saznali« — napisao je T. Vujasinović — »da se Dangić otvoreno povezao sa Nemcima i Nedićem, i da za održavanje tih veza upotrebljava kapetana Ćukovića, koga je nešto pre toga već slao Nediću.

... Rade Jakšić je bio do u sitnice obavešten o svemu šta Dangić namerava, jer se u četničkim redovima nalazilo prilično poštenih ljudi kojima se nije sviđalo sve što Dangić radi i smera«[110]

Od »prilično poštenih ljudi« koji su se nalazili u četničkim redovima i, svjesno ili nesvjesno, imali ulogu dragocjenih partizanskih obavještajaca, nismo uspjeli da na osnovi kazivanja Rade Jakšića i Todora Vujasinovića utvrdimo nijedno ime. No, nesumnjivo, oni su zaista postojali.

Nešto slično poput onoga što je napisao T. Vujasinović nalazimo i u *Zapisima iz NOB* Rodoljuba Ćolakovića, koji se posljednjih dana 1941. godine također nalazio u Vlasenici:

»Svaki dan« — piše Ćolaković — »obilazi me Rade Jakšić, koji dobar dio svoga vremena troši u prepirci s četničkom Komandom mjesta, braneći 'partizanske interese'... Danas mi je saopštio da se doista sprema ofanziva na ovaj kraj i da Dangić, preko kapetana Ćukovića, vodi neke razgovore s Nijemcima...

Noć je - posljednja noć ove teške i slavne četrdeset i prve godine!«[111]

Podaci Rade Jakšića bili su tačni. Treba samo istaći da je kapetan Ćuković održavao vezu s kapetanom Abwehra drom Matlom, onim istim dr Matlom koji je u oktobru 1941. dolazio u štab četničke Vrhovne komande na Ravnoj gori i u Divcima organizovao sastanak Draže Mihailovića s predstavnikom Opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji.

Dakle, partizansko rukovodstvo u istočnoj Bosni, a preko njega i Vrhovni štab, bilo je potkraj decembra 1941. godine u osnovnim crtama obaviješteno o aktivnostima i namjerama majora Dangića da sklopi sporazum s Nijemcima. I ne samo to. Analizirajući ekspanziju četništva u istočnoj Bosni i Hercegovini, istoričar Zdravko Antonić napisao je i ovo:

»Teško da se može naći i jedan četnički do-

kument iz perioda decembar 1941. - januar 1942. a da se u njemu ne govori kako su komunisti najveći neprijatelji srpskog naroda. Tako, napr., kapetan Sergije Mihailović u jeku najvećih četničkih pokolja nad Muslimanima goraždanskog i fočanskog sreza (5. decembra) 'objašnjava' u svome proglasu srpskom narodu teoriju komunizma na sledeći način: '... Komunizam je narodna bolest koja se širi sa lažnim sredstvima i koja ne zna za vjeru, za slavu, za boga, za crkvu, sveštenstvo, porodicu, za selo i prelo, za praznike i uopšte za hrišćanstvo.. V[12]

Dana 7. i 8. januara održano je pokrajinsko savjetovanje KPJ u Ivančićima kod Sarajeva, kojemu je prisustvovao i Tito. Jedan od učesnika tog savjetovanja, Uglješa Danilović, tada član PK KPJ za BiH, napisao je:

»*Na savjetovanju je temeljito osvijetljena cjelokupna politika četnika i ocijenjeno da je dalja saradnja sa njima nemoguća i da bi svako gajenje iluzija u tom pravcu bilo veoma štetno* (istakli autori). Ocijenjeno je da je vojno i političko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini potcijenilo četničku opasnost da je suviše dugo prema četnicima vodilo popustljiv kurs, što je stvaralo zabunu u redovima boraca i otežavalo da se o četnicima, posebno o četničkim oficirima, dobije prava slika. Na savjetovanju je zauzet jasan i odlučan kurs. Sarađivati se može samo sa onim pojedincima i četama koji su zaista za iskrenu saradnju i za borbu, a ne sa četničkim oficirima i ostalim izdajnicima.«[113]

O savjetovanju u Ivančićima u odrednici *Vojne enciklopedije* »Istočna Bosna«, stoji samo ovo:

»U s(elu) Ivančićima održano je 7. i 8. I 1942. savetovanje PK KP BiH kojem su prisustvovali Josip Broz Tito i nekoliko članova CK KPJ. Tada je, između ostalog, zaključeno da se u I(stočnoj Bosni) povede odlučnija borba protiv četnika.«[114]

A u *ORNJ:*

»... 7 januara 1942, u Ivančićima održano je savetovanje CK KPJ i PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kome su prisustvovali i partizanski radnici sa teritorije Romaniskog odreda i odreda 'Zvijezda'; pored ostalog doneta je odluka o potrebi odlučnije borbe protiv četnika.«[115]

S obzirom na svjedočenje Uglješe Danilovića i tvrdnju na koju nailazimo u ediciji *Oslobodilački rat*

naroda Jugoslavije 1941-1945 i u *Vojnoj enciklopediji* - dokumenti sa savjetovanja u Ivaničićima nisu sačuvani — začuđuje ono što se dogodilo sljedećih dana. Sačuvan je, naime, dokument koji, čini nam se, prilično protivrječi navodima Uglješe Danilovića, *Vojne enciklopedije* i *Oslobodilačkog rata*..

»*Zapisnik*

sednice CKKPJ održane 11. januara 1942

Prisutni: Tito, Mladen, Birk, Marko, Beli, Tempo

(...)

2) Pregovori sa četnicima:

Određeni su za pregovore drugovi Marko i Mladen. Oni će uspostaviti kontakt i sa drugim sem zvaničnih četničkih pregovarača.«[116]

Sjednica je održana u selu Čevljanovićima na Romaniji. »Mladen« je bio nadimak Mose Pijade, Birk je bio Edvard Kardelj, Marko Aleksandar Ranković, Beli Sreten Žujović, Tempo - Svetozar Vukmanović.

Jesu li u međuvremenu, između savjetovanja u Ivančićima - koje se, uzgred rečeno, uopće ne spominje u *Povijesti saveza komunista* objavljenoj 1985. - i sastanka CK KPJ, čiji smo zapisnik upravo citirali, dobiveni neki novi podaci, nova obavještenja o stavu i namjerama četničkih rukovodilaca u istočnoj Bosni — to nismo mogli utvrditi. Prema tome, razlozi promjene stava najvišeg partizanskog rukovodstva prema njima između 8. i 11. januara ostaju ovijeni velom tajne. Ni u dokumentima ni u sjećanjima (svjedočenjima) bilo koje provenijencije nema pisanih tragova o tome šta se s tim u vezi događalo, ali...

Kad su njemačko-ustaške snage 15. januara 1942. krenule u ofanzivu na oslobođeni teritorij istočne Bosne, načelnik Vrhovnog štaba Arso Jovanović poslao je sutradan, 16. januara, »Štabu proleterske brigade - za druga Fiću« naređenje koje je doslovno glasilo:

»Saopštite četničkom štabu: neprijatelj od Vareša pravcem Pogari - Vijaka - Olovo napravio ispad snagom od 600 vojnika s namjerom da zauzmu Olovo. Neka i oni stupe u dejstvo pravcem: Olovo - Očevlje (ili ka Musićima), te da obuhvatimo i zarobimo toga neprijatelja.«[117]

Istog je dana poslijepodne i Štab Romanijskog odreda primio naređenje Vrhovnog štaba:

»Potrebno je da obavijestite četničku komandu da ona sa svojim snagama izvrši jedan ispad u pravcu Olovo - Očevlje ili prema Musićima

- već prema tome kako će situacija diktirati - i da tako neprijatelja opkole i zarobe.

Kap(etan) Račić bi trebalo svoje snage da povuče od Zavidovića bliže sebi da mu iste ne bi bile zarobljene.«[118]

Prema svim pronađenim podacima, četnički komandanti u istočnoj Bosni, među njima, naravno, i kapetan Račić, nisu ni pomišljali na to da u tom trenutku pruže Nijemcima, domobranima ili ustašama bilo kakav otpor...

Prvih dana ofanzive na istočnu Bosnu Rade Jakšić, o kome je već bilo riječi, prebacio se na desnu obalu Drine, u Srbiju, gdje se, u selu Ćulinama, sastao s Dangićevim oficirima, svojim dobrim poznanicima, kapetanom Ćukovićem i Milutinovićem i poručnikom Brankom Kujačićem. Saznavši da se Kujačić sprema u Beograd, Jakšić je odlučio da pođe s njim, upustivši se, svojevoljno, u opasnu obavještajnu pustolovinu. Mjesec dana kasnije, 23. februara, on se vratio u istočnu Bosnu i zatim stigao i u oslobođenu Foču. Tu ga je primio lično Tito i poslije dužeg razgovora zatražio od njega i opširan pismeni izvještaj. Taj je izvještaj sačuvan, a u njemu je doslovno zapisano:

*... Kako je Drina bila blokirana od strane Nijemaca i moj povratak u Bosnu bio nemoguć, poručnik Kujačić, moj raniji pznanik ide za Beograd kod Nedića i Aćimovića, tako isto i za dr Matla, to sam odlučio da se svakako probijem sa njim do Beograda, pa sam napravio plan da se javim kao Dangićev kurir kako bih došao u lični kontakt sa pregovaračem, kapetanom dr Matlom. Pošto nisam imao nikakve objave, a svako kretanje civilnog stanovništva u tom pravcu bilo obustavljeno, zamolio sam Kujačića da me prebaci do Beograda, što mi je i obećao. Poručnik Kujačić je bio snabdjeven sa njemačkom objavom, koju je izdao lično dr Mati, gdje je stajalo da je on njemački povjerenik, odnosno oficir za vezu.«[119]

U selu Amačiću Kujačić je 21. januara otišao u komandu njemačke jedinice koja se tu nalazila, garantovao za Jakšića da je Dangićev kurir koji nosi usmenu poruku za kapetana Matla. Oni dvojica su u pratnji jednog njemačkog oficira odmah krenuli automobilom za Banju Koviljaču. Tu je neki čovjek zatražio da mu Jakšić kaže Dangićevu poruku, ali on je to odbio s obrazloženjem da je mora prenijeti lično kapetanu Matlu.

»Dobro, budite spremni, sutra ujutro putujemo u Beograd« - odgovorio je nepoznati.

»Iskoristio sam ovo međuvrijeme« — piše dalje Jakšić - »i posjetio obitelj jednog bogatijeg izbjeglice iz Zvornika, kod kojih sam saznao da je (taj neko) Kolić, Srbin, činovnik ministarstva, tačno ne znam koga, i da radi 'punom parom' za srpsku stvar i ustanak u Bosni. Međutim, Kolić je gestapovac koji zamenjuje dr Matla, koji se nalazi u Beogradu u što sam se lično docnije uvjerio, kad je dr Mati u mom prisustvu oslovio Kolića kao svoga zamjenika.

Na dan 22 januara 1942. pošli smo u jednom autu Kujačić i ja, a iza nas u drugom Kolić i kapetan Špancer, koji je jugoslovenski Nijemac, ranije inženjer u Olovu. U Beograd smo stigli istog dana oko tri sata poslije podne i odmah u pratnji gestapovca Kolića otišli u jednu vilu daleko na kraju Aleksandrove ulice, gdje se nalazio dr Mati. Kada smo došli do dr Matla, ja sam mu rekao da sam došao kao kurir majora i da major Dangić želi sastanak sa njim (koji je Mati ranije sam tražio) samo da mu se garantuje bezbjednost. Dr Mati je odgovorio da svakako treba da se sastanu, jer on ima punomoć od šefa njemačkog Deneralštaba za Srbiju, da se majoru Dangiću neće ništa neprijatno desiti. Neka major Dangić, kaže dr Mati, odredi mjesto gdje hoće, na srbijanskoj strani i sa koliko god hoće vojnika, da on pristaje i daje časnu riječ da mu je bezbjednost sigurna, kao i puna sloboda poslije pregovora. Napomenuo je da se svakako mora sastati sa Dangićem, jer smatra merodavnim samo sa njim lično, govoreći da što je Hitler za Njemačku da je to Dangić za Bosnu.«[120]

iz tog izvještaja drugu Titu vidi se da je Jakšić prisustvovao povjerljivom razgovoru Kujačić-Matl. Tada je Kujačić rekao dru Matlu da je mišljenje četničkih oficira »da je svako održavanje veze sa komunistima bilo stvar taktike, jer su četnici od njih dobijali municiju i oružje iz Užica... pa je dodao da partizana ima još malo u Bosni«.

Jakšić zatim iznosi pojedinosti o prvom sastanku četničkog majora s njemačkim oficirima:

»Napokon je došlo do sastanka u Ćulinama, a to je bilo oko 1. februara (1942). Kukavično je bilo držanje Dangića za vrijeme sastanka sa kapetanom Matlom. Major Dangić je stao mirno

pred dr Matlom i propisno mu raportirao i tek poslije se malo oslobodio i raspričao. Saznao sam da je 5. februara pošao Dangić sa Perom Đukanovićem u Beograd... Na konferenciji sa Nijemcima u Beogradu rešeno je uglavnom da će Nijemci podržati borbu četnika sa ustašama s tim da Dangićevi četnici vode borbu protiv partizana. Dangić je pristao na ove uslove njemačke, tvrdeći da ima vrlo malo partizana i to na Romaniji da će vodstvo uhvatiti i likvidirati, a 'zavedene' seljake će nešto svrstati u svoje redove, a nešto pohapsiti.

Od 10. do 25. februara Nijemci su sva vozila, pa čak i šljemove i kuhinje, ofarbali bijelom bojom i odlazili iz Šapca i dalje na istočni front...

U Šapcu je ostalo oko dvije stotine Nijemaca...

U Loznici samo oko sto Nijemaca i nešto belogardejaca.«[121]

Izvještaj Rade Jakšića podnijet Titu potvrdio je mnoge podatke o saradnji rukovodstva istočnobosanskih četnika s Nijemcima, a tim je podacima Vrhovni štab NOV i DVJ već raspolagao.

Dok je Rade Jakšić još boravio u Srbiji, četnici su 20. februara 1942. godine izvršili zločin koji je označio kraj partizansko-četničke saradnje, zapravo međutrpeljivosti u istočnoj Bosni: iznenadnim napadom četnici su u selu Vukosavcima pobili cijeli štab Majevičkog partizanskog odreda s komandantom Ivanom Markovićem Ircem i političkim komesarom Fadilom Jahićem Špancem na čelu.

Četnički komandanti u istočnoj Bosni, na Majevici, od početka ustanka su, kako je vrijeme prolazilo, sve upornije i otvorenije provodili po selima propagandu protiv narodnooslobodilačkog pokreta ne izbjegavajući ni otvorene prijetnje o obračunu s partizanima i njihovim rukovodiocima. Tako je Dordo Dojić, jedan od komandira prvih triju četa Majevičkog partizanskog odreda, još potkraj novembra 1941. godine u Štabu odreda ispričao sljedeći doživljaj:

»Danas sam bio u Tobutu i svratio u četnički štab. Zadržaše me i na ručku. Pred polazak izazva me ustranu kapetan Tominčević i ovako mi stade govoriti: 'Šteta, veli, među partizanima ima dobrih Srba, samo su se pustili da ih varaju i vode Turci i Šokci. Eto, ja znam da si i ti vrlo dobar mladić i da si hrabar. Šta ćeš ti tamo?...

Nego, znaš šta, brate. Ubi ti onog Španca i pređi nama, a ja ću ti odmah dati položaj komandanta bataljona. Srbin si, čovječe, i treba da znaš gdje ti je mjesto.'«[122]

Majevički četnički štab sa Stevom Damjanovićem - »kapetanom Lekom« na čelu nije se, međutim, zadržao samo na riječima, praznim prijetnjama i vrbovanju atentatora.

»Već duže vremena« - piše Slavko Mićanović, član bijeljinskog sreskog komiteta KPJ - »pričaju nam seljaci da se oko njegovog Štaba nalazi šezdeset do osamdeset probranih četnika koji su uvijek s Lekom. Zar nije moguće da Leko sada izvede napad na naš Štab? Zar nije čak i vjerovatno da bi on mogao to učinti? Njemu je sigurno poznato da su okolnosti povoljne za to!«[123]

A štab »kapetana Leke« nalazio se u selu Tobutu, sat hoda od Vukosavaca, gdje je bio Štab Majevičkog partizanskog odreda!

U partizanski su štab stizale i druge, još preciznije informacije koje su ukazivale na neposredne četničke pripreme za napad.

»Jednog dana« — piše Stevo Popović, član Štaba — »došao je u štab Cvijan Lukić, moj Vukosavčanin, inače četnik, i tražio da sa mnom nasamo razgovara. Dugo je oklijevao, i jedva otpočeo:

— Znaš šta je — reče mi najzad. — Ja ne znam šta će biti od mog života, ali sam se riješio da ti ovo kažem, pa neka bude šta hoće. Znam tebe kakav si čovjek, znam i ove neke ljude u vašem štabu i žao mi je da ludo izginete. Evo o čemu se radi: četnici će vas pobiti, to da znaš! Ima jedna desetina, desetar joj je Ostoja Novaković iz Pirkovca — ti znaš ko je on i kakav je - i ta desetina ima zadatak da pobije tebe, Irca i Španca. Ja sam u toj desetini i zato sve znam. Čuo sam i to, ali ovo mi ne moraš vjerovati, da su Leko i vojvoda sastavili posebni bataljon četnika — »Gvozdeni bataljon« kako ga zovu, komandant mu je Aco Medunić — sa zadatkom da vas napadne. Eto — bog ti, a duša ti! Sad znaš sve i radite kako hoćete, ali ja nemam kud natrag, jer znam šta me tamo čeka. Oni uvijek govore da će zaklati ili živa oguliti onoga ko izda. Ja im u šake živ neću i zato moram ostati kod vas.«[124]

»Prvu otvorenu provokaciju« - napisao je Uglješa Danilović — »preduzeo je četnički štab sredinom februara 1942. hvatanjem kurira Oblasnog partizanskog štaba iz Šekovića i oduzimanjem pošte upućene štabu na Majevici. Štab Majevičkog odreda je uputio oštar protest četničkom štabu i tražio da se zarobljeni kuriri puste, a pošta vrati. Četnici su to odbili. Došlo je do oštre prepiske, ali bez ikakve koristi, jer su kuriri već bili ubijeni. Naši nisu odgovorili adekvatnom vojnom mjerom, nego su provokatorski četnički postupak iznijeli pred narod da se vidi ko razbija zajedničku borbu. No, i pored krajnje zaoštrenih odnosa, naši drugovi nisu bili dovoljno budni. U svome izvještaju Glavnom štabu, samo dva dana pred napad, tj. 18. februara, oni govore da bi moglo doći do četničkog napada, pa ipak nisu preduzeli potrebne mjere opreza. Oni nisu pretpostavljali na kakve su sve podmukle zločine spremni četnici.«[125]

»Naši drugovi nisu bili dovoljno budni«, kaže Uglješa Danilović. A mogao je to i drugačije definisati: uprkos tačnim obavještajnim podacima koje su navrijeme primili, nisu preduzeli odgovarajuće mjere!

Mevla Jakupović, član KPJ od 1940, koja je u zimu 1941/1942. politički radila na terenu među ženama, piše:

»U tako zategnutoj situaciji održano je partijsko i skojevsko savjetovanje u Mačkovcu (15. februar 1942 — primj. autora)... Na tom savjetovanju bilo je govora i o našim odnosima sa četnicima, a pojedinci su tražili da se sa njima obračunamo oružjem. Ali je taj predlog tada bio odbačen, iako smo mi znali da četnici pripremaju napad na partizane.

Naime, meni su neke žene govorile o tome.«[126]

Koje žene, kako i gdje, na ta pitanja, na žalost, ne nalazimo odgovore ni kod Mevle Jakupović, ni bilo gdje drugdje.

A Slavko Mićanović kaže i ovo:

»Mada su u jednom trenutku upozoreni da se kapetan Leko i 'vojvoda majevički' Radivoje Kerović ozbiljno spremaju da iznenadno napadnu na partizane, da kapetan Leko formira, odnosno da je već formirao specijalnu udarnu grupu, kojoj je zadatak da u pogodnom trenutku likvidira partizanski štab, komandant partizanskog odreda Ivan Marković Irac i komesar

odreda Fadil Jahić Španac nisu tom upozorenju poklonili pažnju, vjerujući da bi i ono moglo biti jedna od četničkih provokacija.«[127]

Za to vrijeme četnička je obavještajna služba i te kako dobro radila:

»U noći između 19. i 20. februara 1942.« — piše dalje Slavko Mićanović — »kapetan Leko je izdao naređenje da se sedmorica uhapšenih partizana pobiju, što je odmah i izvršeno.

Iste noći, već obaviješten da se oko štaba Partizanskog odreda ne nalazi nijedna jedinica kao obezbjeđenje, da je štab, izuzev nekolicine kurira, praktično bez ikakve stvarne odbrane, kapetan Leko je izdao i drugo naređenje: prije svanuća partizanski štab mora biti opkoljen, u prvim jutarnjim satima on mora biti uništen.

Kao što je poznato, ovaj brižljivo pripremani četnički plan u potpunosti je uspio: partizanski štab je uništen. Poginuli su i komandant i komesar partizanskog odreda, a uz njih i desetak istaknutih partizanskih prvoboraca, sposobnih i vještih političkih radnika i organizatora.«[128]

Tog je jutra završio život još jednog ratnika koji je samoinicijativno postao partizanski obavještajac, nažalost uzalud. Cvijan Lukić, koji je nekoliko dana prije napustio četničku udarnu desetinu koja je tog dana upala u Štab, i obavijestio Štab Majevičkog NOP-odreda šta mu četnici spremaju, nije želio da živ padne četnicima u ruke: izvršio je samoubistvo zaklavši se nožem!

Mada ni u Štabu Majevičkog partizanskog odreda ni u njegovim jedinicama nije postojala organizovana obavještajna služba, odnosno ljudi zaduženi za tu službu, Štab je ipak bio obavještavan i o neprijateljskim pokretima i o četničkoj aktivnosti. Obavještenja su mu stizala iz redova samih četnika preko stanovništva i članova Partije te partijskih rukovodstava na terenu. Ponešto su saznavali i borci partizanskih jedinica dok su se kao kuriri ili zbog drugih zadataka kretali kroz sela u kojima je bilo četnika. A kako smo vidjeli, najznačajnije obavještenje o pripremanom napadu poteklo je od borca četničke udarne desetine koja je dobila zadatak da likvidira Štab odreda jer se on nije mogao pomiriti s tim da digne svoje oružje protiv partizana.

Dakle, bez obzira na nedostatak obavještajne organizacije, partizanska obavještajna služba ipak nije podbacila. Uspješan četnički napad na Štab Maje-

vičkog partizanskog odreda bio je posljedica potcjenjivanja neprijatelja, pa zbog toga i neodgovarajuće procjene primljenih obavještenja o četničkim namjerama i pripremama. Štab je za vlastito obezbjedenje raspolagao samo jednom desetinom, ali je i nju poslao kao pratnju grupi koja je s konjima krenula u Semberiju po žito. Mjere provedene noću između 19. i 20. februara da se s položaja povuče jedan vod suviše su kasno preduzete jer se Štab nalazio daleko od položaja svojih jedinica. I tako se 20. februara oko devet sati ujutro, kada je 200 do 300 četnika izvršilo napad, blizu Štaba zateklo samo nekoliko kurira.

Poslije uništenja štaba Majevičkog NOP-odreda u Vukosavcima partizani su bili prinuđeni da napuste Majevicu i povuku se u Birač,[129] tj. na teritorij Birčanskog NOP-odreda (dijelovi vlaseničkog, kladanjskog i zvorničkog sreza).

Američki historičar Jozo Tomasevich, nesumnjivo dobar poznavalac ravnogorskog četničkog pokreta, govoreći upravo o zbivanjima u istočnoj Bosni u prvoj polovini 1942. godine, veoma pronicljivo primjećuje:

> »*Najefikasnija četnička antipartizanska tehnika u to vrijeme, prije općeg sukoba, bila je subverzija iznutra u partizanskim odredima* (istakli autori). Između februara i juna 1942. četnici su uspješno izveli puč u pet od šest partizanskih odreda u istočnoj Bosni (i u odredima na drugim područjima), a praktično i u svim odredima 'dobrovoljačke vojske', i ubili su velik broj partizanskih komandanata i političkih komesara.«[130]

Upravo tako: posrijedi su bile subverzije organizovane iznutra, čije pripreme partizanska kontraobavještajna služba nije uočila, pa ih, prema tome, nije mogla ni spriječiti.

Pet partizanskih odreda na koje Tomasevich misli bili su Majevički, Romanijski, Ozrenski, »Zvijezda« i Zenički, dok je uz znatne napore, svakako i na kontraobavještajnom planu, na liniji NOP-a ostao jedino Birčanski partizanski odred.

Poslije Majevice prvi se na udaru četničkih subverzija našao Romanijski NOP-odred koji je potkraj 1941. imao osam bataljona sa oko 3 000 boraca. Povoljne uslove za to, zapravo za masovnu demoralizaciju boraca u jedinicama tog odreda, nesumnjivo je stvorila i pogibija njegova legendarnog komandanta Ciče

Romanijskog (Slaviša Vajner) 21. januara 1942, u toku druge velike neprijateljske ofanzive. Uslijedio je kratak period smirivanja, formiranja dobrovoljačkih bataljona u odredu, odlazak dijela boraca u sastav 1. istočnobosanskog udarnog bataljona i niz akcija protiv ustaških i domobranskih snaga.

Međutim, treća neprijateljska ofanziva (april-maj 1942) dovela je do novih četničkih previranja koja su uglavnom završavala bez prolijevanja krvi, i to je kraj Romanijskog NOP-odreda.

Koliko je partizanska obavještajna služba bila slabo organizovana i, logično, neefikasna, vidi se kada sa stvarnošću usporedimo izvještaj koji je komandant Glavnog štaba NOP-odreda BiH Svetozar Vukmanović Tempo dostavio 10. aprila 1942. Vrhovnom štabu iz sela Kamenice, prije polaska sa 1. istočnobosanskim udarnim bataljonom sa sektora Zeničkog NOP-odreda na Ozren i Trebavu. Tempo je pisao:

»Što se tiče situacije na teritoriji Ozrenskog odreda i na teritoriji Trebavskog odreda, dobili smo podatke da će naš posao biti dosta lak. Ipak predviđa se da će nam nekih 40 do 50 bandita na Ozrenu i nekih 30 do 40 na Trebavi dati oružani otpor. No naš će bataljon slomiti s lakoćom svaki otpor ako do njega dođe.«[131]

Prije svega moramo konstatovati da ni tada, a ni kasnije, Trebavski partizanski odred nije uopće postojao niti je na prostoru Trebave uopće bilo partizana: svi naši izvori govore da je Trebavski partizanski odred prvi put formiran tek u septembru 1943. godine![132]

O Ozrenskom NOP-odredu, formiranom potkraj avgusta 1941, u *Vojnoj enciklopediji* nalazimo i ove retke:

»Odred je uskoro narastao na oko 1800 boraca, naoružanih sa oko 1600 pušaka, 60 puškomitraljeza, 12 mitraljeza, 6 minobacača i 1 brdskim topom. U proleće 0(zrenski odred) je zapao u tešku krizu, izazvanu četničkom izdajom. Posle četničkog puča 18. IV. 1942. Ofzrenski odred) je prestao da postoji, a deo njegovog ljudstva koji nije potpao pod četnički uticaj, ušao je u 3. udarni bataljon, formiran tada u istočnoj Bosni.«[133]

Na čelu četničkog puča u Ozrenskom partizanskom odredu, izvršenom samo nedjelju dana nakon

što je Tempo poslao Vrhovnom štabu citirani, izrazito optimistički izvještaj i u vrijeme boravka 1. istočnobosanskog udarnog bataljona na tom sektoru, stajao je Cvijetin Todić, komandant bataljona u tom odredu. A zašto se sve odigralo onako kako se odigralo a ne kako je, na osnovi dobivenih podataka, predviđao komandant Glavnog štaba NOP-odreda BiH, lakonski ali jasno opisao je tadašnji komandant odreda Todor Vujasinović:

»Udar koji je izvršio Cvijetin bio je munjevit i žestok...

... To veče stigli su u štab na Brezike Simo Lukić, Ismet Kapetanović, Soka i Beba Veselić i još neki, koji zbog borbe nisu mogli da ranije dođu do nas.

Savetovali smo se šta da radimo. *Drugovi su se čudili: kako se moglo desiti da o Cvijetinovim pripremama i poduhvatu nismo bili na vreme obavešteni, i to mi predbacili. Drugovi su imali pravo. Naša obaveštajna služba bila je usmerena u pravcu borbe protiv neprijatelja izvan teritorije našeg Odreda, i ona je u tom pogledu zaista dobro funkcionisala. Mi smo bili u stanju i saznavali smo preko te naše službe gotovo sve namere neprijateljeve, i to uvek na vreme, a, eto, na teritoriji samog Odreda nismo toj službi posvetili nikakve pažnje* (istakli autori).«[134]

Bez ikakve sumnje ponovičemo riječ o teškom podbačaju partizanske kontraobavještajne službe.

U već citiranom Tempovu izvještaju dostavljenom Vrhovnom štabu 10. aprila 1942. stajalo je i ovo:

»Boravak u Kamenici, ova dva dana, iskoristio sam time što sam održao sastanak sa štabom Zeničkog bataljona i što sam održao partijsko savjetovanje svih partijaca sa teritorije spomenutog bataljona. Na tim sastancima konstatovalo se da je vrlo mali broj partijaca ove teritorije primljen u Partiju. Iako u Zeničkom bataljonu ima 75% radnika, partijaca je svega 14. A od ovog broja, naglašavam, da su svega 2 primljena u toku borbe, za cijelih osam mjeseci.«[136]

Međutim, pogledajmo ponovo *Vojnu enciklopediju:*

»*Zenički NOP odred* formiran je 9. IV. 1942. u s(elu) Kamenici (kod Zenice) od Zeničkog bataljona iz partizanskog odreda *Zvijezda* i brojao je oko 200 boraca. (...) Krajem aprila od boraca

Z(eničkog NOP odreda) i Ozrenskog NOP odreda formiran je u Kamenici 3. istočnobosanski udarni bataljon. Ostatak Z(eničkog NOP odreda) održao se do 6. V 1942, kada su u njemu četnički elementi mučki pobili političke komesare, članove KPJ i najodanije borce, a Z(enički NOP odred) proglasili četničkim«.[138]

O tome šta se zapravo dogodilo u Zeničkom NOP-odredu i 3. istočnobosanskom udarnom bataljonu aprila-maja 1942. opširno piše učesnik događaja Ćamil Kazazović, očigledno nakon dugotrajnih, detaljnih istraživanja. Opisavši Tempov povratak s Ozrena sa 1. istočnobosanskim udarnim bataljonom u zenički kraj (20. aprila 1942), on govori o donošenju odluke o formiranju 3. udarnog istočnobosanskog bataljona i zatim kaže:

»Od boraca iz Zeničkog odreda i jednog dela boraca koji su se povukli sa Ozrena formiran je krajem aprila taj bataljon. Imao je tri čete, od kojih su prve dve bile sastavljene od odabranih boraca iz zeničkih četa, a u trećoj su bili borci bivšeg Ozrenskog odreda. Za komandira 1. čete postavljen je Golub Mitrović, koji je do tada bio komandir 3. zeničke čete. Za komandira 2. čete postavljen je Miloš Vidačak, do tada vodnik u jednoj od zeničkih četa. U 3. ili tzv. ozrenskoj, četi komandir je bio Branko Milinković, španski borac, a politički komesar Ismet Kapetanović. U štabu novoformiranog bataljona bili su: komandant Mileta Bošnjak, politički komesar Josip Jovanović, zamenik komandanta bataljona Oskar Danon i zamenik političkog komesara Vlado Perić Valter. U štabu su još bili Rudi Petovar, kao vojni instruktor, i Edhem Ćamo, sanitetski referent.«[137]

Kazazović zatim opisuje dvije uspješne akcije izvedene na željezničkoj pruzi Sarajevo — Bosanski Brod i pripreme puča koji je, sudeći po svemu, na osnovi direktiva dobijenih od rukovodstva ozrenskih četnika, baš tada izvodio komandir l. čete Golub Mitrović. Pošto je za svoj plan — služeći se i obmanom kako želi samo da spriječi odlazak boraca, domaćih seljaka, u druge krajeve — »negdje u Krajinu« — pridobio komandira 2. čete 3. udarnog istočnobosanskog bataljona Miloša Vidačaka i niz drugih četnih rukovodilaca i boraca, Golub Mitrović je »u dogovoru s komandirom 1. zeničke čete Dušanom Trbićem... uputio kuri-

re u ostale čete Zeničkog odreda« - kaže Kazazović i dodaje:

»Oni su nosili pisma u kojima se Golub obratio Vladi Dragiću, komandiru 2. čete, Savi Vujnoviću, komandiru 3. čete, Dušanu Đuriću, u 4. četi, i Jovi Lakiću, komandiru 5. čete. Od njih je tražio da odmah pobiju komesare i komuniste u četi, da čete proglase četničkim i da se stave pod njegovu komandu. Najverovatnije je on neke od ovih već i ranije bio pripremio za taj zločin. Jedino komandir 2. čete Vlado Dragić nije prihvatio taj poziv, nego je pismo odmah pokazao političkom komesaru Muji Behmenu i izvestio ga šta Golub sprema.«[138]

Međutim, komanda 2. zeničke čete, koja se nalazila na sektoru Kaknja, nije imala vremena da obavijesti štab bataljona o tome šta će se dogoditi. Naime, onog trenutka kada je dobila pismo Goluba Mitrovića, ili malo prije toga, puč je već bio počeo. Za četničke zavjerenike najveća je prepreka bila 3. (ozrenska) četa 1. udarnog istočnobosanskog bataljona i, naravno, sam štab bataljona.

Ć. Kazazović piše:

»Puč je počeo 8. uveče oko 22 časa... Već unapred raspoređene grupe pošle su jednovremeno u napad na kuće i pojate u kojima su borci već spavali. Naredba je bila da sve one koje su smatrali da bi im mogli biti opasni i koji bi ih mogli sprečiti u izvršenju puča odmah pobiju, a ostale borce u bataljonu razoružaju. Ovo prvo odnosilo se, prije svega, na drugove iz štaba bataljona, komesare četa i sve one za koje je Golub Mitrović znao da su članovi Partije i da će mu se usprotiviti. *On je znao ko su članovi Partije u bataljonu, jer je i sam to bio, a primljen je u Partiju odmah u početku ustanka* (istakli autori).«[139]

Najviše svojih pristalica Golub je uputio istovremeno s napadom na štab bataljona na 3. četu udarnog bataljona. »Sećam se da se tada pričalo da je sa ovom grupom išao i sam Golub« — kaže Ćamil Kazazović i dodaje:

»Grupa iz štaba u kojoj su bili Josip Jovanović, Ismet Kapetanović, Oskar Danon, Rudi Petovar, Edhem Čamo i Remzija Tvrtković pokušala je da se probije prema 3. četi. Uputili su napred kurira, malog Perića, da izvidi ko to vrši napad na četu. Ali on se nije vratio. Onda su oni sami

pokušali, ali ih je zaustavio jedan puškomitraljez i prikovao za zemlju. Kada su videli da ne mogu doći do 3. čete, a pošto su već bili otkrili da ih napadaju četnici i da je četnička lozinka bila »Baja«, koristeći se time probili su se kroz njihove zasede i straže i sutradan stigli u Stojanoviće.. ,«[140]

Umjesto udaljenog štaba bataljona, komanda 2. čete Zeničkog NOP-odreda, komandir Vlado Dragić i politički komesar Mujo Behmen pokušali su da o sadržaju pisma dobijenog od Goluba Mitrovića obavijeste sekretara Okružnog komiteta KPJ Omera Maslića. Međutim, on je u međuvremenu već bio saznao za puč i napad na štab bataljona, pa je s četom Majevičana iz 1. istočnobosanskog udarnog bataljona krenuo da razoruža upravo njihovu četu kako se i ona ne bi priključila četnicima. U selu Osvetku (Osvedak), gdje se nalazila, 2. zenička četa postrojena je i opkoljena od Majevičana.

»Omer je naredio da odlože oružje« - piše Ćamil Kazazović. - »U trenutku kada su neki borci počeli da izvršavaju dobivenu naredbu, jedan od boraca iz te čete nehotično je opalio iz puške. Majevičani su to shvatili kao znak za otpor i njihov puškomitraljezac je otvorio rafalsku vatru po stroju. Petorica su pala mrtva, a nekoliko ih je bilo ranjeno. Poginuli su: Ćamil Dindo, seljak rodom iz okoline Rogatice, koji je u Zenički odred bio došao s grupom Akifa Bešlića iz Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda, Salem Barjaktarević, đak, rodom iz Begova Hana, Simo Krkelješ, Simo Josipović i Todor Vidaček, seljaci rodom iz Kaknja i Zenice. I Omer Maslić je tom prilikom bio ranjen u nogu, a i još dva ili tri borca. Posle toga svi su predali puške, pa je čak i komandir Vlado Dragić, radnik i komunist, rodom iz Kaknja, bio razoružan. Jedino s komesarom Mujom Behmenom to nisu učinili.«[141]

Vladi Dragiću vraćeno je oružje, postao je vodnik u jednoj četi 3. istočnobosanskog udarnog bataljona i poginuo 12. jula iste godine prilikom napada na Vlasenicu.

U četničkom puču koji je organizovao Golub Mitrović ubijeno je više od 30 partizana, pretežno članova KPJ i SKOJ-a. Među njima su bili Mustafa Ganibegović, član Okružnog komiteta za Zenicu, trojica husinskih rudara (Ivo Marjanović, Mehmed Arafagić

i Mijo Tomić), politički komesari četa Gojko Uzelac, Rudi Mali... Među ranjenima i zarobljenima bio je i Vlado Perić Valter, budući legendarni partizanski obavještajac.

Šta se s njim događalo?

»Zanimljivo je« — piše Kazazović — »da je Golub pustio i Vladu Perića Valtera i još nekolicinu za koje je znao da su komunisti. Ćak je dopustio da se uzme i jedan konj iz komore bataljona za Perića, jer on zbog rane nije mogao da pešači. Malo je čudno zašto je on tako postupio sa zarobljenicima.«[142]

Taj četnički puč preživio je i jedan značajan bivši partizanski obavještajac - Miloš Popović Đurin. (Vidi poglavlje treće knjige »Ne smijemo ih zaboraviti«). On je tada bio komandant mjesta Kamenice, a politički komesar te iste komande bio je Ćamil Kazazović. Puč u njihovoj komandi izvršen je bez prolijevanja krvi: vod koji je obezbjeđivao komandu jednostavno je poskidao petokrake zvijezde i otišao u četnike. Samo četiri-pet boraca ostalo je s Popovićem i Kazazovićem...

Partizane ranjene u puču Golub Mitrović je predao Nijemcima i tako su oni dospjeli u zeničku bolnicu. Medu njima je bio i Alija Hodžić, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za BiH, kome su amputirali nogu. Kada je malo prizdravio, prebačen je u Sarajevo, gdje je strašno mučen i u toku saslušanja izdahnuo...

Još jednom pogledajmo *Vojnu enciklopediju*-.

»*Zvijezda NOP odred* formiran je u prvoj polovini oktobra 1941. na planini Zvijezdi u istočnoj Bosni od Crnovršk og bataljona, Semizovačkog odreda i Vareške čete. Već u novembru imao je četiri bataljona i jednu samostalnu četu sa oko 1200 boraca. (...) Prilikom formiranja I. istočnobosanskog proleterskog bataljona, 13. marta u Srednjem, Z(vijezda NOP odred) je dao deo boraca za njegov sastav, a 9. aprila dao je Zenički bataljon za formiranje Zeničkog NOPO. U trećoj neprijateljskoj ofanzivi, koja je u aprilu 1942. zahvatila i Z(vijezda NOP odred), nastaje znatno osipanje boraca i prelazak u četničke jedinice. Tada su četnici mučki ubili jedan broj komunista i rukovodilaca iz Odreda, pa je Z(vijezda NOP odred) početkom maja prestao da postoji.«[143]

Pišući o situaciji koju je zatekao u maju 1942. godine na sektoru partizanskog odreda »Zvijezda«, Avdo Humo, tada član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, napisao je i ovo:

»Obavještenja o političkom stanju koja su slali politički komesari četa, a i sam štab odreda, bila su površna i suštinski netačna. Oslanjajući se na takve izvještaje nadali smo se da ukoliko i dode do osipanja ljudstva da to neče biti masovna pojava. Najmanje smo mogli da vjerujemo da će cijele čete, pa i bataljoni prelaziti u četnike.

Bila je to naša velika zabluda nastala, pored ostalog, i zbog slabog rada naše obavještajne službe. Da smo imali jaču obavještajnu službu na terenu i u samom bataljonu, sigurno je da bi smo brže otkrili ilegalne četničke organizacije koje su pripremale pučeve u jedinicama i da bismo spasili mnoge komuniste, naročito one na istaknutijim mjestima, kao što su politički komesari, zamjenici komesara i drugi (istakli autori).

... U trenutku kad smo Čolaković i ja krenuli da obiđemo bataljone stiglo je i obavještenje od Hasana Brkića, političkog komesara odreda »Zvijezda«, da je nastalo raspadanje odreda i prelazak bataljona u četnike.

S nama su ostali samo politički funkcioneri, članovi Partije i SKOJ-a.

U četničkom puču pobijeni su neki politički komesari i partijski rukovodioci u četama.

(...)

... Nema sumnje da je to bila organizovana akcija, dugo pripremana.«[144]

Konstatacija Avde Hume o zbivanjima u NOP-odredu »Zvijezda« odnose se u suštini na sve istočnobosanske partizanske odrede u kojima su u prvoj polovini 1942. godine izvršeni četnički pučevi. I ne samo na njih.

U proljeće, zapravo u aprilu 1942, partizanske snage u Hercegovini — osam udarnih i osam redovnih bataljona - podijeljene na Sjeverohercegovački i Južnohercegovački NOP-odred, imali su ukupno oko 4 000 boraca. Međutim, u toku treće neprijateljske ofanzive i odmah nakon nje, sticajem niza okolnosti, među kojima nedostaci u radu partizanske obavještajne službe nikako nisu zauzimali posljednje mjesto,

te su se snage svele na jedan Hercegovački NOP-odred (formiran 14. juna 1942), koji je imao 370 boraca, i Konjički (Mostarski) bataljon s malo više od 200 boraca.

Šta se zapravo dogodilo u Hercegovini?

Na to pitanje nalazimo odgovor u izvještaju zamjenika političkog komesara Konjičkog bataljona Franca Novaka od 17. juna 1942. godine »drugu Marku«, tj. Aleksandru Rankoviću. Priznajući da je »stanje partijske organizacije« u bataljonu »skoro očajno«, Novak opisuje dolazak u bataljon Vase Miškine, člana Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, i Hame Grebe, sekretara Okružnog komiteta KPJ za istočnu Hercegovinu 2. maja 1942. i konstatuje da se poslije toga »stanje organizacije (se) popravlja« i da je »rad koji je počeo od 16. maja 42 obećavao dobre rezultate«. Međutim, već u idućem pasusu izvještaja nalazimo žalopojku o »nesposobnosti i slabosti organizacije«, uslijed čega je »neprijatelj-okupator pomoću pete kolone uspio (je) da ubaci svoje agente u partijske redove«. Slijedi za partizansku kontraobavještajnu službu porazna rečenica: »Na taj način što je god Partija preduzimala, peta kolona i okupator znao je što se sprema.«

U tom istom izvještaju nalazimo plastičan prikaz zbivanja u bataljonu, zbivanja koja naša historiografija već dulje od 40 godina uporno »preskače«, premda su se ona na ovaj ili onaj način odigravala i u istočnoj Bosni, i u Lici, i u Gorskom kotaru, i u srednjoj Bosni... Riječ je o izdaji članova KPJ, često rukovodilaca u partizanskim jedinicama, i njihovu učešću u četničkim zavjerama protiv NOP-a! Doslovno citiramo dio posljednjeg pasusa Novakova izvještaja »drugu Marku«:

> »29. maja počela je neprijateljska ofanziva protiv nas. Partijska organizacija koja je brojala tada 89 članova, kvalitativno vrlo slaba počela se kolebati. *Mnogi partijci seljaci koji su uživali neograničeno povjerenje Partije, njih oko 10 na broju, počeli su zajedno sa mještanima da bježe u šumu i kasnije se pokazalo, da su oni bili glavni organizatori pobune i rasula bataljona i organizacije.* Napominjem da udar nije uslijedio odjednom nego u etapama. 6. juna izvršen je udar na četu Zaborani, gdje su nas banditi dočekali u busiji, i pobili 26 naših drugova. *Glavni organizatori ovog dijela bili su također partijci.* 9. juna održano je partijsko savjetovanje organi-

zacije na terenu, postavljeno je hitno pitanje, koji teritorij može da se drži i čuva, gdje još nije počeo uticaj četnika, i da li da se povučemo sasvim sa teritorije na kojoj smo bili. Zaključak je bio ovaj: da se povučemo sa teritorije gdje je udar najprije izvršen, zatim Dramiševo i Glavatičevo, a očuvamo teritorij Bijela, Blaca, Spiljani, Jezero, Borci i Dolovi, a ukoliko nas mještani ne bi htjeli ili se osjetio rad pete kolone povučemo sa tog teritorija u cilju da očuvamo naše kadrove. Udar je uslijedio odjedanput. 15. juna rano ujutro otvorena je vatra na naše položaje, i navala je uslijedila sa sviju strana, tako da smo imali tek toliko vremena da spasimo ono što se da spasiti. *Part(ijska) organizacija nije znala, niti je bila obavještena o svemu tome što se sprema, te se i tu pokazalo da je neprijatelj uspio da i ovdje ubaci svoje ljude. Tom prilikom izgubili smo oko 90 boraca, od čega 8 partijaca i 10 partijaca organizatora napada* (sve istakli autori).«[145]

Posljednju rečenicu treba pročitati više puta da bi se shvatilo da je pisac izvještaja zapravo »stavio u isti koš« i deset članova KPJ koji su organizovali četnički puč i osmoricu koji su poginuli ostavši vjerni NOP-u i Partiji!

U Arhivu CK KPJ sačuvan je i izvještaj Hame Grebe, dostavljen, sudeći po svemu, također Aleksandru Rankoviću Marku istog dana, 17. jula 1942, kada i izvještaj Franca Novaka. Dovoljno je da iz njega citiramo samo jedan pasus:

»2. Po dolasku u ovaj bataljon, 9. jula o.g., zatražio sam od odgovornih drugova da me upoznaju sa stanjem organizacije u bataljonu. Slika je bila istovjetna (samo i gora) od one koju sam našao prilikom našeg dolaska u mjesecu maju.«[146]

U ostalim dijelovima izvještaja H. Grebo, u tom trenutku član Politodjela pri Konjičkom bataljonu, zapravo samo potvrđuje navode Franca Novaka.

U školi u selu Lastvi formiran je 4. januara 1942. Operativni štab NOP-odreda za Hercegovinu: komandant Sava Kovačević, politički komesar Petar Ilić, tj. Petar Drapšin. Dva dana kasnije, 6. januara, još prije prvih sukoba sa četnicima, na skupu povodom pravoslavnog Badnjeg dana, Sava Kovačević je, prema na-

vodima Mitra Mrdića, upozorio »da tu ima ljudi koji rovare iz potaje«. M. Mrdić zatim kaže:

»Savine primedbe su se ostvarile kada su četnici — sa partizanskim komandirom Blažom Begenušićem, Lazarom, Novicom, Novakom, Grubačem i Dokom Trkljom, zamjenikom komesara partizanske čete Božom Gojka Deretićem i još nekolicinom, a svi iz sela Orahovca - izvršili puč 26. maja 1942. godine u Lastavnskoj partizanskoj četi. Oni su pohvatali i zatvorili veliki broj partizana u Lastvi.

Predali ih Italijanima koji su ih internirali na Mamulu, pa neke strijeljali na Mosku. Uz to, danju su ubili Aliju Ćerimagića, kada je bježao iz zatvora u Lastvi.«[147]

I tu su, dakle, organizatori četničkog puča bili partizanski rukovodioci, a među njima su se sigurno nalazili i neki članovi KPJ! U takvim uslovima, logično, uspješna kontraobavještajna aktivnost usmjerena na otkrivanje zavjerenika u četi nije bila moguća.

Branko Popadić, na osnovi vlastitih sjećanja i naknadnih istraživanja, opširno govori o četničkim pučevima u tzv. teritorijalnim četama Konjičkog partizanskog bataljona. Tih je četa bilo pet, s ukupno oko 450 boraca. Prema njegovim navodima, 4. juna 1942. ujutro krenula je jedna desetina Udarne čete tog bataljona sa zamjenikom komandanta Operativnog štaba za Hercegovinu Nenadom Vasićem na čelu, iz sela Gornje Zijemlje u selo Zaborane. Međutim, nakon ulaska u selo Dramiševo njihova je mala kolona uletjela u unaprijed postavljenu zasjedu — tamošnjih partizana! Popadić se povlačio zajedno s Nenadom Vasićem. On o tome piše:

»Zasjeda je bila postavljena u obliku potkovice i u istom poretku nastavili su da gone Nenada i mene. Grupa od po 3-4 izdajnika trčala je s jedne i druge strane puta, a *iza nas nastupala su 3 gonioca, koji su još imali petokrake na kapama* (istakli autori).

Sve je to trajalo nepun sat u kome smo uz mnogo sreće, Nenad Vasić i ja uspjeli da preživimo. Nažalost, to nije uspjelo desetorici drugova iz kolone.. ,«[148]

Citiraćemo još nekoliko izvoda iz Popadićevih sjećanja:

»Novica i Vaso Glogovac« — kaže on - »sa još 20 mještana, dotadašnjih partizana iz sela Dramiševa (na oko jedan sat prije dolaska Vasica sa grupom boraca iz Udarne čete) na prevaru su razoružali i povezali 12 boraca (Mostaraca) iz sastava partizanskog voda u Dramiševu. Uhvaćene borce (Mostarce) su, po naređenju Novice Glogovca 4. juna 1942. odveli na kraj sela, gdje su ih strijeljali i bacili u krečanu.«[149]

I dalje:

»Slična sudbina zadesila je istog dana i komandu čete u Zaboranima. Pod komandom izdajnika Novice Glogovca pučisti su krenuli noću 4/5. juna 1942. u napad na komandu partizanske čete u Zaboranima. Čitavu noć je vođena borba i negdje pred zoru 5. juna partizani su se probili iz obruča. Tom prilikom poginuli su: Fahrudin Orman agronom iz Ljubuškog komandir čete, Mithad Dizdarević radnik iz Ljubuškog, Neda Šimić radnik iz Mostara, Muhamed Đerkić radnik iz Mostara, Branko Gardovski radnik iz Jablanice, Petar Borić radnik iz Čapljine i dvije partizanke iz Srbije, jedna je bila profesorica - Lenka, a drugoj se niko imena ne sjeća.

Tako je prvi dan četničkog puča za nas bio katastrofalan. Na podmukao i zvjerski način ubijeno je iz sastava Zaboranske partizanske čete 24 borca i starješina i 7 boraca iz Udarne partizanske čete — ukupno 31 borac.

Poslije masakra na Dramiševu i razbijanja Zaboranske partizanske čete, četnički puč se lančano nastavio u svim teritorijalnim četama sem Zijemaljske. Tako su 10 dana nakon izvršenog puča u Zaboranskoj četi, gotovo istovremeno otpočeli četnički pučevi u Glavatičevu 14. juna, u Bijeloj 14/15. juna, i u Blacama i Spiljanima 15. juna, gdje je stradalo još oko 30 najistaknutijih partizanskih boraca. To je na dnevni red opravdano postavilo pitanje: kako i zašto nisu izvučene pouke iz događaja na Dramiševu i Zaboranima - da se nešto slično ne ponovi u drugim četama.«[150]

Odgovor na to pitanje, čini nam se, do danas još nije dobijen.

Međutim, ono što se odigralo u Zijemaljskoj partizanskoj četi pokazuje šta je trebalo preduzeti kad je četnička agentura već uspjela da prodre u partizanske jedinice. Trebalo je prije svega razviti budnost,

ako već nećemo da to nazivamo kontraobavještajnom službom, čiji je zadatak bio da navrijeme uoči neprijatelja i njegove namjere. Uostalom, daćemo još jednom riječ Branku Popadiću:

»U Zijemaljskoj partizanskoj četi nije došlo do krvoprolića, iako se u njenom sastavu nalazilo oko 50 mještana. Komandir ove čete Blagoje Vučurović i komesar Enver Ćemalović, blagovremeno su osjetili uznemirenost i agresivnost u ponašanju pojedinaca, pa su sve borce - mještane 6. juna razoružali i poslali bez oružja u njihova sela. Sigurno je da je na ovako povoljan rasplet događaja pozitivno uticalo prisustvo Udarne partizanske čete, koja se tada nalazila u Gornjem Zijemlju i izvršila razoružanje miljevske dobrovoljačke čete.«[151]

Kad već govorimo o četničkim pučevima u hercegovačkim partizanskim četama, pučevima kojima su rukovodili članovi KPJ i komandiri ili politički komesari jedinica, onda moramo spomenuti i slučaj koji se odigrao u selu Hatelji... U tamošnjoj partizanskoj četi četničkoj zavjeri na čelu stajala su dva (od deset) članova KPJ: bivši komandir čete Maksim Bačević i njen politički komesar Gojko Mišković.

»Kao članovi Partije oni su znali i otkrili sve druge komuniste u selu, pa su ovi pohapšeni...«[152]

Podnoseći *5. marta 1942. godine* izvještaj Glavnom štabu NOP-odreda i dobrovoljačkih odreda BiH, komandant i politički komesar Operativnog štaba za Bosansku krajinu Košta Nad i Osman Karabegović naveli su da Četvrti krajiški NOP-odred, koji djeluje na terenu srednje Bosne, između rijeke Vrbasa i Bosne, te dijelom i na područje Manjače, sačinjavaju »četiri bataljona sa 12 četa« naoružanih sa »1.750 pušaka, 25 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza...« Tada je taj odred imao oko 2 000 boraca.[153]

Prvog juna iste godine okupila su se na Previji, jugozapadno od Prnjavora, četrdeset i dva *preostala* borca, većinom rukovodilaca, tog istog, Četvrtog krajiškog NOP-odreda. Bili su naoružani samo puškama i pištoljima.

Šta se dogodilo u međuvremenu, u toku protekla tri mjeseca? Gdje je i kako »nestao« Četvrti krajiški NOP-odred sa cjelokupnim naoružanjem?

Sjećajući se svog dolaska u srednju Bosnu iz Foče,

preko Sarajeva i Banjaluke, zajedno s Lepom Perović, članom Povjereništva Pokrajinskog komiteta BiH za Bosansku krajinu, potkraj februara 1942. godine, Košta Nad je zapisao:

»Još na Poniru sam se interesovao o četnicima. Po Rojcu bilo ih je, ali 'to je banda koju ćemo lako rastjerati'. Kasnije, u Čelincu, Danko Mitrov... četnike je samo psovao i uveravao me:

— 'Na jedan pucanj, baciće oružje'.«[154]

Ponir je selo pet kilometara južno od Banjaluke, u kome se tada nalazila Ponirska partizanska četa čiji je komandir bio predratni banjalučki komunista Karlo Roje, dok je u to vrijeme španski borac (major španske republikanske armije) Danko Mitrov bio komandant 4. krajiškog NOP-odreda.

Konačno, rezimirajući odnos prema četnicima u srednjoj Bosni i na Manjači, Košta Nad zaključuje:

»Jednostavno smo potcenili četničku organizaciju i njen lukavi, podmukli manevar.«[155]

Dogodilo se upravo to: Operativni štab za Bosansku krajinu, Štab Četvrtog krajiškog NOP-odreda i partijsko rukovodstvo na području srednje Bosne potcijenili su neprijatlja, a istovremeno, što je još gore, o njegovoj stvarnoj snazi i mogućnostima te namjerama i planovima nisu znali tako reći ništa ili veoma malo. Rečeno drugim riječima: u ovom je slučaju partizanska ofanzivna obavještajna služba potpuno zatajila, a paralelno s njom, kao logična posljedica - vidjećemo i to — zatajila je i partizanska kontraobavještajna služba.

Dok partizani nisu imali ni jednog jedinog obavještajca u četničkim redovima, četnička je agentura postojala i djelovala potuno nesmetano čak i u partizanskim štabovima i partijskim organizacijama! Bili su to značajni - svakako ne jedini - razlozi što se Četvrti krajiški NOP-odred raspao, zapravo, najvećim dijelom prešao u četnike, a srednja Bosna i Manjača bile - kao i neki krajevi o kojima je već bilo govora - istina samo privremeno, izgubljene za narodnooslobodilački pokret.

Četvrti krajiški NOP-odred izrastao je iz Trećeg krajiškog NOP-odreda koji je nastao objedinjavanjem i snaženjem partizanskih grupa formiranih na inicijativu i pod rukovodstvom uglavnom banjalučkih i teslićkih komunista u toku ljeta i jeseni 1941. godine. Upravo tu, u srednjoj Bosni, četnički pokret Koste Milovanovića Pećanca »Udruženje za slobodu i čast otadžbine« bio je u predratnim godinama relativno

jak, pa se, logično, u nekim od tih grupa od samog njihova postanka osjećao veći ili manji četnički uticaj. Taj je uticaj bio posebno jak, zapravo dominantan, u Pribinićkoj četi, ali i ona je, ipak, priznavala partizansku komandu.

U kasnu jesen i ranu zimu 1941. godine u srednju su Bosnu počeli da pristižu, preko oslobođenog područja istočne Bosne, gdje su partizanki četnici još uvijek međusobno sarađivali, četnički emisari iz Srbije. To nisu bili ljudi Koste Pećanca, već pripadnici novoga - organizaciono, ali, kao što je već rečeno, ne i ideološki novog - četničkog pokreta na čelu s pukovnikom Dragoljubom Dražom Mihailovićem. Ti su ljudi prihvaćani u komandama partizanskih četa manje-više blagonaklono. Razlog tome bila je činjenica da su oni većinom bili pobjegli u Srbiju pred ustaškim terorom koji je nad srpskim življem započeo odmah nakon osnivanja tzv. NDH, i sada su se, zapravo, vraćali u svoja sela. Neki od njih raspoređivani su i na odgovorne dužnosti u partizanskim četama. Tako je Jovo Kitić, predratni teslićki policajac, postao vodnik jednog voda, a zatim i komandir Vlajićke partizanske čete (blizu Teslića), u komandi Prnjavorske partizanske čete našao je utočište Nikola Forkapa; Ljubo Bundalo je postao vodnik u Motajičkoj partizanskoj četi itd. A upravo su oni kasnije postali najistaknutiji srednjobosanski četnički komandanti!

U novembru 1941. godine učitelj Lazar Tešanović, predratni zakleti četnik, došao je preko Podgrmeča sa sektora Bosansko Grahovo - Drvar, gdje su ga zatekli okupacija i ustanak, u rodno selo Javorane ispod planine Ćemernice (južno od Banjaluke), i tu formirao svoj četnički odred. Štab Trećeg partizanskog odreda ocijenio je, u skladu sa praksom provođenom u istočnoj Bosni, da treba da prizna samostalnost tog odreda i da s njim sarađuje u borbi protiv ustaša i okupatora, za koju se Tešanović na riječima veoma grlato zalagao. Istovremeno su Tešanovićevi ljudi na širem području svog odreda počeli da formiraju po selima ravnogorske odbore, a nikle su i još neke manje četničke grupe.

Budući da su četničke provokacije, napadi na partizanske kurire, šikaniranje pojedinih partizana i si. uzimale sve više maha, Operativni štab za Bosansku krajinu, koji se od svog formiranja potkraj februara 1942. nalazio na Čelincu, deset kilometara istočno od

Banjaluke, i Štab Četvrtog krajiškog NOP-odreda odlučili su da konačno raščiste odnose s Tešanovićem i njegovim četnicima: da ih primoraju na lojalnu saradnju i na stvarnu borbu protiv ustaša i okupatora ili da ih razoružaju. S tim namjerama 5. marta 1942. godine pred zoru iz Čelinca su u deset kilometara udaljeno selo Lipovac, gdje se u seoskoj školi nalazio štab Laze Tešanovića, krenuli komandant Operativnog štaba Košta Nad, načelnik štaba dr Mladen Stojanović i komandir Četvrtog odreda Danko Mitrov. S njima je pošla Kozarska proleterska četa ojačana dijelovima Ponirske i Celinske partizanske čete. Kozarska proleterska četa kratko je vrijeme prije toga stigla u srednju Bosnu s Kozare radi uključenja u Krajiški proleterski bataljon, koji je trebalo da uđe u sastav Prve proleterske brigade.

Kada se kolona od stotinjak partizana prteći povisok snijeg približila lipovačkoj školi, iz nje su je dočekali snažni četnički plotuni. Od prvih plotuna, i u toku povlačenja iz sela, poginulo je oko 20 partizana (od toga 13 proletera), a približno toliko ih je ranjeno. Među teško ranjenim nalazili su se dr Mladen Stojanović i komandir Kozarske proleterske čete Simo Ivanović, koji je ubrzo umro.

O onome što se tog martovskog dana odigralo u Lipovcu, u izvještaju koji je Operativni štab za Bosansku krajinu 11. juna 1942. godine dostavio Vrhovnom štabu NOV i POJ stajalo je:

> »Prva naša borba sa četnicima bila je u selu Lipovcu, blizu Čelinca. Ova akcija bila je vrlo neuspjela i olako se shvatili četnici.«[156]

A u sjećanjima Koste Nada, pisanim poslije rata, našla se i ova rečenica:

> »Bili smo krajnje naivni odlazeći u Lipovac.«[157]

Olako shvatanje i naivnost ispoljeni u odnosu prema Tešanovićevim četnicima mogli su proizaći samo iz nepoznavanja stvarnog stanja u njihovim redovima, odnosno bili su posljedica potpunog podbačaja partizanske obavještajne službe!

S obzirom na činjenice koje smo upravo iznijeli, zaista neozbiljno — ne možemo da nađemo drugi izraz - zvuče interpretacije događaja o kome je riječ. Tako u *Hronologiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945* na stranici 227. čitamo:

> »Mart p. — U s. Lipovcu (kod Banje Luke) četnici napali narodni zbor, koji je organizovao zamenik komandanta Operativnog štaba NOP i DV za Bos. krajinu dr Mladen Stojanović. U

oštroj borbi je poginulo 13, ranjeno 12 i nestalo nekoliko boraca Proleterskog bataljona Operativnog štaba NOP i DV za Bos. krajinu. Među ranjenima je bio i dr Ml. Stojanović.«

0 širini i zamahu četničke zavjere u jedinicama Četvrtog krajiškog odreda već početkom marta 1942. godine, zavjere koju partizanski štabovi i partijska rukovodstva, sudeći po svemu, uopće nisu uspjeli da registruju, govori i ono što se dogodilo istog dana nakon borbe u Lipovcu. O tome poslije rata svjedoči i Mirko Marjanović Puljko, borac četničkih jedinica Laze Tešanovića i učesnik borbe u Lipovcu:

»Krenuli smo (iz škole u Lipovcu — primj. autora) prema Vrbasu u rejon Karanovca, gdje se nalazila partizanska četa pod komandom Jove Mišića, koji je bio u dogovoru s Lazom odranije. On je na mostu preko Vrbasa u Karanovcu postavio svoje vojnike na stražu i dok je naša kolona prelazila Vrbas, dva stražara Jove Mišića na mostu stajali su mirno i pozdravljali nas. Na kapama su imali petokrake poput njihovog komandira Jove Mišića. Prebacivši se preko Vrbasa, došli smo u Poljice i tu se razmjestili po kućama radi večere i odmora. U jednoj kući sam našao Jovu Mišića i Lazu Tešanovića gdje piju i večeraju. Na Jovi je još uvijek bila petokraka zvijezda. Tu večer je pao i dogovor kada i kako Jovo treba da priđe Lazi. Lazo mu je rekao da ubiju političkog komesara Muhameda Kazaza, a vojnike da pozovu u četnike.«[158]

Jovo Mišić, aktivni narednik kraljevske jugoslavenske vojske, komandir Krupsko-rekavičke čete 1. (manjačkog) bataljona Četvrtog krajiškog NOP-odreda bio je član KPJ. Nepuna dva mjeseca kasnije postao je komandant četničkog bataljona!

1 zaista — pokazali su to događaji koji su uskoro uslijedili - glavna opasnost za Četvrti partizanski odred nisu bile četničke naoružane grupe i jedinice već četnici koji su ostali pritajeni u njihovim redovima.

Dolazeći iz Čelinca, gdje je prisustvovao i formiranju Krajiškog proleterskog bataljona (15, a ne 25. marta 1942, kako je općeprihvaćeno u našoj historiografiji!), član Povjereništva Pokrajinskog komiteta

KPJ BiH za Bosansku krajinu Đuro Pucar Stari održao je 18. marta 1942. godine u Han-Kolima (selu jugoistočno od Banjaluke) savjetovanje s komandnim kadrom 1. (manjačkog) bataljona Četvrtog krajiškog partizanskog odreda. Nakon toga, još u toku dana, produžio je za Kozaru. S njim je pošao, da ga isprati dio puta, politički komesar bataljona Muhamed Kazaz, a u štabu su ostali komandant bataljona Milan Branković, njegov zamjenik Dmitar Smiljanić i Gojko Gajić, Kazazov zamjenik.

Šta se zatim dogodilo, opisuje Aleksa Penić, tadašnji komandir Surjanske partizanske čete Manjačkog bataljona, koji je, stigavši u Han-Kola tek predveče, zakasnio na savjetovanje:

> »Oko deset sati navečer istog dana, začu se neka galama ispred kuće u kojoj je bio smješten Štab bataljona. Neko povika: 'Predajte se srpskoj vojsci!', 'Predaj se Brankoviću!' Još je bilo nekih povika i dovikivanja. U sobi smo se nalazili ja, Branković, Gojko Gajić i Dmitar Smiljanić. Smiljanić je bio zaboravio pušku i ja sam mu je dodao. Oni nestadoše u mraku. Ja izađoh pred kuću da vidim šta je i čuh glas: 'Ne boj se, Aleksa!' Na meni je bio dugački šinjel jugoslavenske vojske i o ramenu njemačka strojnica. Niko me nije dirao. Govore mi: 'Ne boj se, Aleksa!' Prepoznadoh dosta Zmijanjaca iz čete Miče Azarića i njegovog komandira voda Petra Savanovića.«[159]

Bio je to prvi četnički puč u Četvrtom krajiškom partizanskom odredu. Zbio se, očigledno, iznenada, a predvodio ga je komandir Dobrnjske čete Manjačkog bataljona Mićo Azarić. Đuro Pucar je sretno stigao na Kozaru, Smiljanić je poginuo, a Branković i Gajić su uspjeli da se prebace, zapravo da pobjegnu na desnu obalu Vrbasa, gdje su se nalazile jače partizanske snage. Muhamed Kazaz je nekoliko dana kasnije poginuo u sukobu s četnicima, svojim dojučerašnjim saborcima, kod sela Goleši blizu Han-Kola.

Posljednjeg dana marta 1942. godine oko podne Košta Nad se spremao da iz sela Jošavke (istočno od Banjaluke), gdje su se tada nalazila sjedišta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Štaba Četvrtog krajiškog NOP-odreda, Okružnog komiteta KPJ za srednju Bosnu i centralna odredska bolnica, pođe u Maslovare i dalje na jug da bi obišao neke čete 2. i 3. bataljona Četvrtog odreda. Međutim, kada je već trebalo da

krene, ustanovljeno je da mu je iz štale nestao konj! Nad ipak nije htio da odustane od puta: našli su mu drugog konja i on je u društvu svog pratioca odjahao. Srećom, niko osim Mladena Stojanoviča i Milana Ličine, sekretara Operativnog štaba, nije znao kuda i kamo ide.

U Jošavci, u Operativnom štabu, ostao je samo Milan Ličina, jer se politički komesar Osman Karabegović s Proleterskim krajiškim bataljonom nalazio na sektoru Teslica, a u štabu odreda već je nekoliko dana bio samo zamjenik političkog komesara odreda Rade Radić.

Marija Volski, Ukrajinka iz sela Stare Dubrave, kod Jošavke, od prvih dana ustanka partizanska bolničarka, došla je u jošavačku bolnicu sredinom marta 1942. godine iz Vijačana, zajedno sa desetak težih ranjenika. Sjećajući se 31. marta, ona je izjavila:

»Tog popodneva sam otišla u jednu od soba na spratu da previjem Redžu Terzića. Kroz prozor smo ugledali čovjeka na konju. Redžo povika:

— Drugovi, ovo je Košta Nad!

Istrčala sam iz bolnice, prišla konjaniku i uhvatila se za uzengiju.

— Druže — rekla sam mu - iz Vijačana nam niko ne dolazi, a ranjenici su uznemireni: plaše se četnika!

— Drugarice, ti gledaj ranjenike, a o bezbjednosti bolnice ima ko da brine — odgovorio mi je i odjahao.«[160]

Iduće noći, između 31. marta i 1. aprila, četnici su, pod rukovodstvom Rade Radića i političkog komesara Jošavačke partizanske čete Petra Aleksića (oba su bili članovi KPJ!) izvršili puč u Jošavki! Te se stravične noći sjeća i Marija Volski:

»Bilo je već prošlo dosta noći kada sam legla, i umorna, tvrdo zaspala. Negdje poslije pola noći probudila me je eksplozija ručne bombe... Iz prizemlja se čula pucnjava, pa krici i jauci. Začuše se i povici:

— Živjela Komunistička partija!

— Živio Sovjetski Savez!

— Živio drug Staljin! (...)

Četnici ubrzo nestadoše.

Prizor u bolnici bio je strašan. Zajedno s Mirkom Balabanom koji je tu noć ranjen u nogu s nekoliko revolverskih metaka, ali je bio neobično jak, a ni bolove od vrućih rana još nije osjećao, pošla sam iz sobe u sobu. Išli smo od druga

do druga, prevrtali ih i provjeravali jesu li živi. Mnogi su davali znake života, ali su bili izranjavani. Ipak ih je većina bila mrtva. Naišli smo na mladog učitelja, mislim da je bio od Grmeča, imao je veliku ranu na grudima, umirao je. Jedan ranjenik, dovezen iz Vijačana, ranjen u kičmu, nije imao svoj krevet, već je stalno ležao na nosilima, bio je strašno izboden noževima ili bajonetima. Dozivao me je po imenu jakim glasom. Na ćebetu kojim je bio pokriven bila je usirena krv, kao crna džigerica. Podigla sam ćebe, krv je naglo šiknula i on je odmah umro...

Previjamo nove rane na ranjenicima. Neki traže da ih previjem, neki samo ječe, neki u samrtnom ropcu ni riječi ne mogu da prozbore. Našli smo Mihaila Gačića. Mislila sam da je mrtav, ali on je bio živ, samo u nesvijesti. Petra Stojnića i Jovu Bigu našli smo mrtve na zajedničkom krevetu. Iza škole drugovi ranjenici su našli teško ranjenog Redžu Terzića. Previli smo ga.«[101]

Te noći i idućeg dana četnici su u Jošavci ubili i dra Mladena Stojanovića, Milana Ličinu, sekretara (Milana Bosnića) i nekoliko članova Okružnog komiteta KPJ za srednju Bosnu... Od tridesetak ranjenika i bolesnika, većinom boraca Krajiškog proleterskog bataljona koji su ležali u bolnici te boraca iz zaštitnica štabova, komiteta i bolnice preživjela je i spasla se bjekstvom samo nekolicina...

Koliko su pripreme za taj puč bile zakamuflirane i koliko je uspješno Rade Radić igrao dvostruku ulogu, ilustruje ono što se odigralo 1. aprila prijepodne.

Mile Jandrić, koji se malo kasnije lukavstvom spasio iz četničkih ruku, opisuje kako su njih sedmorica boraca bataljona »Pelagić« Trećeg KNOP-odreda potkraj marta 1942. godine došli u Jošavku i tu doživjeli četnički puč:

»Oko deset časova odveli su nas u jednu seosku kuću. Ranjenog Bosnića su pustili u sobu da legne, dok smo se mi ostali rasporedili oko ognjišta. Četnici su kod nas ostavili na straži tri mladića s puškama, dok su oni na jednom uzvišenju, udaljenom oko dva kilometra, držali zbor na kome su imenovali komandire i vršili četničku zakletvu. Otišao sam Bosniću i predložio mu da razoružamo stražare, povežemo ih i po-

begnemo. On se s tim nije složio i tom prilikom mi je rekao da je Rade Radić član KP i da će se on obračunati s četnicima. Napravio sam se da me boli stomak i, po odobrenju stražara, nekoliko puta sam izlazio van da ispitam situaciju. Ponovo sam ušao Bosniću i predložio mu bekstvo, ali me je on odbio s istim razlozima.«[162]

A upravo je Rade Radić bio jedan od organizatora puča i ubrzo je postao četnički komandant zapadne Bosne.

Dan uoči puča u Jošavci, 31. marta 1942. godine, Vrhovni komandant Tito uputio je iz Foče »Operativnom štabu NOP i DO za Bos. Krajinu« dopis u kome je stajalo i ovo:

»... Kasnije ćemo morati potjerati i neke četničke bande sa Majevice koje su napale naš tamošnji štab i nanijele mu velike gubitke. Karakteristično je da štab nije imao kod sebe nijednu mobilnu jedinicu.

Četnici pribjegavaju terorističkim akcijama, pa o tome vodite računa. Štabovi i rukovodeći drugovi moraju uvijek biti na oprezi i zaštićeni svojim pouzdanim jedinicama. Kod jedinica treba da je uvijek zastupljena borbena gotovost.«[163]

To upozorenje Josipa Broza Tita očito je kasno stiglo do Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

Obračun s komunistima — partizanima bio je prvi preduslov za pomirenje četnika s okupatorom i ustaškim vlastima, a zatim i za aktivnu saradnju s njima u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Tom su linijom krenuli četnici na terenu Četvrtog krajiškog partizanskog odreda nakon primitka instrukcija od pukovnika Draže Mihailovića. U njegovoj instrukciji »Str.PovĐ. Br. 370« od 20. decembra 1941. godine, između ostaloga, stajalo je: »Sa Komunistima-partizanima ne može biti nikakove saradnje«, a u naređenju »O.Br.13« od 16. januara 1942. godine: »Naročito podvlačim da je komunistička opasnost jedna od najvećih. .. *Bez milosti ih uništavajte.*«**

Svoj obračun s partizanima pripremili su Uroš Drenović, četnički komandant na sektoru Mrkonjić-Grada, Lazo Tešanović i Rade Radić u najvećoj tajnosti. Tešanović je i poslije formiranja svoje četničke grupe u partizanskim jedinicama ostavljao svoje ljude, a Rade Radić se povezao i s njemačkim vojnoobavještajnim centrom u Banjaluci. O tome Košta Nad u svojim uspomenama kaže:

»U Jošavačkoj četi nismo primetili nikakvo previranje, iako je nekom prilikom bilo govora o sumnjivim vezama Radića i neprijatelja. No, ni on, ni nitko drugi nije do kraja marta petokraku zamenio kokardom. Rade Radić nas je brinuo zbog očigledno iskazivane malodušnosti, ali nismo mislili da je već s Tešanovićem i Drenovićem - a istovremeno s gestapovcem Rigerom — skovao zaveru protiv ustanka. Samo smo - Mladen (dr Stojanović - primj. autora) i ja razgovarajući o Radiću, smatrali da bi mu trebalo dati neku novu dužnost.«[105]

A tadašnji politički komesar Četvrtog partizanskog odreda Vojo Stupar napisao je poslije rata o svom zamjeniku odnosno pomoćniku Radi Radiću i ovo:

»Neprijateljska obavještajna služba je putem ubačenog špijuna Petera Krigera držala vezu s Radom Radićem i pripremala četnički puč u srednjoj Bosni. Kao član štaba odreda *Radić je uživao naše apsolutno povjerenje. Znao je sve što je neprijateljskoj špijunaži bilo potrebno...* (istakli autori). Kada smo posumnjali u Krigera i bili na putu da otkrijemo njegove prave namjere, on je na tajanstven način nestao iz Jošavke. Da smo preduprijedili njegovo bjekstvo, možda bi cio tok događaja išao drugim, za nas povoljnijim pravcem.*[166]

U istom članku Vojo Stupar je o svom pravom susretu s Krigerom, oko 25. marta u Jošavci, i o onome što se dalje dogodilo napisao:

»Prilikom jednog obilaska prištapske jedinice tih dana primijetio sam vojnika u domobranskoj uniformi. Učinilo mi se kao da krije oči. Kada sam ga zapitao kako se zove, on se 'začudio' kako ja ne znam da je on nama, pod šifrom 'tajno vojno lice', slao iz Banje Luke izvještaje i sanitetski materijal. Kad mu je, kako je rekao, zaprijetila opasnost da bude otkriven, pobjegao je iz Banje Luke. Na pitanja da li je već bio u borbi i u koju je jedinicu raspoređen, on se uzvrtio. Počeo je da muca — da je on nama potrebniji pri štabu i si. Najzad, pošto sam ga ponovo upitao za ime, rekao je da se zove Petar Kriger i da je muzičar po profesiji.

Sve mi je to bilo sumnjivo. Na sastanku štaba odreda izvijestio sam drugove o tome. Zapažanja o njemu izložili su zatim Duško Bojanić i Danko Mitrov pa smo zaključili da je Kriger sa-

svim sumnjiv i da je nedopustivo da se on bez ikakvog prethodnog provjeravanja zadržava u blizini štaba, kuhinje i ambulante. Odlučeno je da ga sutradan privedemo u štab i saslušamo. Rade Radić se također izjasnio za njegovo saslušanje, mada o svojim zapažanjima nije ništa kazao. Ujutro, međutim, Krigera više nije bilo u Jošavci. Nestao je u toku noći skupa sa 'ženom' i niko nije znao da nam kaže kuda su otišli.

Krigerovom nestanku iz Jošavke, u prvi mah nismo pridavali dovoljno pažnje. Mislili smo da se nekud sklonio da ga ne bismo poslali u četu — na položaj — i da ćemo ga već pronaći. Najmanje smo još mogli to dovoditi u neku vezu s Radom Radićem ili ma kojim drugim članom štaba koji je bio prisutan sastanku. Međutim, kada smo nekoliko dana kasnije došli u Pribinić, među tamošnjim četnicima pronašli smo Krigerovu 'ženu'. Za Krigera je rekla da je ubijen. U toku daljeg saslušavanja otkriveno je sve o njihovoj ulozi u pripremanju diverzije u štabu odreda, ali nije bila rasvijetljena uloga Rade Radića u svemu tome. To je postalo jasno tek 2-3 dana kasnije, kad je izvršen puč u Jošavci.

Tek tada je postalo očigledno da je Radić odmah poslije štapskog sastanka pronašao Krigera i da ga je ne samo obavijestio već da mu je morao dati i vodiča koji će ga noću kroz šumu provesti do Pribinića. On se, sigurno, bojao da će Kriger na saslušanju otkriti zavjeru koju je Radić pripremao. Krigera su ubili četnici u Pribiniću. Da li se radilo o nesporazumu, ili se Radić uplašio da ćemo ga mi pronaći pa je bio sigurniji ako Kriger bude mrtav, ostalo je nerazjašnjeno.«[167]

I Košta Nad je u već nekoliko puta citiranoj knjizi pisao o Peteru Krigeru (nazivajući ga, pogrešno, Petar Riger) i njegovim vezama sa Radom Radićem:

»Mnogi među nama su tek posle zločina u Jošavki počeli razmišljati o Radi Radiću. I sam sam bio sklon da njegovu ćutljivost pripišem tuzi zbog pogibije sina. (Radin sin Milorad Braco Radić, predratni skojevac, poginuo je kao komandir Jošavačke partizanske čete 19. februara 1942. godine, prilikom neuspjelog napada na ustaško-domobransku posadu u Kotor-Varošu — primj. autora).

Čini mi se da veze Radića s Gestapoom ni-

smo uspeli razmrsiti, ali smo uskoro posle puča u Jošavki uhvatili nemačku špijunku, suprugu gestapovca Petra Rigera, koja je prilikom ispitivanja u štabu Četvrtog odreda priznala kako je dobila zadatak da izađe na slobodnu teritoriju, da se uvuče u neki od naših štabova i otruje 'pojedine rukovodioce, a specijalno Mladena Stojanovića'. Špijunka Riger je zajedno s mužem trebala da 'na svaki način' izazove 'razdor u partizanskim jedinicama'. Gestapo ih je zadužio za organizovanje pučeva. Rigerica je takode priznala da je upućena na Radu Radića: 'Preko njega i pomoću njega, trebalo je da ostvarimo sve ovo! Tako je i učinjeno, sve uz pomoć Rade Radića!' Dakako Gestapo nije mogao svoje špijune poslati na vezu Rade Radića, ako on već prethodno nije bio 'u igri'. A igrao je zaista lukavo, lukavije i pokvarenije od svih koji su u Krajini vodili organizovanu izdaju.

O tome s kim je sve Rade Radić povezan i gde sve ima ubačene svoje ljude, nemačke špijune, nismo znali.«[168]

S Peterom Krigerom se, zapravo, susrećemo već prvih mjeseci ustanka. Jedan od koautora ove knjige, Slavko Odić, koji se u to vrijeme nalazio na Poniru kao politički komesar Voda za vezu, čiji je osnovni zadatak bio održavanje veze s ilegalnim NOP-om i Mjesnim komitetom KPJ u Banjaluci, sjeća se iz tog vremena i Petera Krigera, iako mu njegovo ime i prezime tada nije bilo poznato.

Veze s ilegalnim NOP-om u Banjaluci bile su jako razvijene i održavale su se preko više punktova u dijelu grada na desnoj obali Vrbasa. Razni materijal koji je organizacija u gradu prikupljala u početku su pojedinci prebacivali do Voda za vezu, a kasnije su borci Voda za vezu silazili do sabirališta materijala na periferiji grada i sa po desetak tovarnih konja, toliko ga je bilo. I sve su te veze besprijekorno i sigurno funkcionisale. I u njihovu je mnoštvu samo jedna izazivala podozrenje.

O čemu se radilo?

U Rebrovac, selo na periferiji Banjaluke, u kuću sestre Veljka Mlađenovića, predratnog komunista, tada borca Voda za vezu, počeo je dolaziti neki domobran i donositi razni vojni materijal. I u tome nije bilo ničeg neobičnog. Pripadao je 10. domobranskoj pukovniji stacioniranoj u »Vrbas-logoru«, koji su ustaše prekrstile u »Logor Kulina bana«. Iz tog nam je logo-

ra različiti materijal stizao i drugim kanalima. Međutim, za razliku od drugih veza, taj domobran je bio jako znatiželjan: znao je poimence sve istaknutije banjalučke komuniste koji su posljednjih dana juna 1941. pobjegli iz grada, interesovao se gdje je koji od njih, mnogo pričao o ustaškim zločinima i hvalio se da ima i njihove fotografije, mnogo obećavao, ali i želio da se direktno poveže s političkim komesarom Voda za vezu. O njemu se znalo samo toliko da je »vojni muzičar«. Iz grada su zatraženi podaci o njemu, a komesar Voda za vezu je čekajući rezultate provjere izbjegavao susret s niim. Međutim, podaci o tajanstvenom »vojnom muzičaru« nisu stizali iz grada, a i on je prestao da dolazi u Rebrovac. Bilo je to u oktobru 1941. godine.

Na njegov trag potpuno se slučajno naišlo u novembru 1941. Politički komesar Voda za vezu našao je kod jednog poznanika u Čelincu pismo koje mu je poslao »vojni muzičar«.

Ovaj put je podozrenje zamijenila sumnja da je riječ o neprijateljskom špijunu. Naime, bilo je očigledno da je pismo pisano prema instrukcijama ustaške obavještajne službe: »muzičar« je sugerirao da se ne napadaju domobrani i ustaše — na tom sektoru nije bilo ni Nijemaca ni Talijana - jer ako to partizani rade zbog oružja, on im ga može pribaviti na drugi način. Dalje, ako se već ne želi odustati od akcija, predlagao je da se one provode u rejonima muslimanskih i hrvatskih sela, a ne srpskih, kako neprijatelj ne bi poduzeo represalije nad srpskim selima itd.

Približno u to vrijeme, iako još uvijek u skromnom obimu, četnici u partizanskim jedinicama počeli su među borcima, domaćim seljacima, provoditi propagandu protiv Muslimana i Hrvata - »Turaka« i »Šokaca«, kako su govorili — koji su na komandnim položajima. A slučajno su u to vrijeme i komandant i komesar 5. bataljona 3. krajiškog NOP-odreda, koji je pokrivao prostor južno i istočno od Banjaluke, bili Hrvati — Drago Mažar i Niko Jurinčić. Nimalo slučajna »koordinacija« ustaške agenture, usmjerena i usklađena s četničkom aktivnošću u izazivanju nacionalne netrpeljivosti i razbijanju jedinstva ustaničkih redova, bila je očigledna.

Međutim, u to vrijeme u jedinicama 3. krajiškog NOP-odreda nije postojala organizovana obavještajna služba te ni podaci o »muzičaru« nisu nigdje stizali niti su objedinjavani, a s prestankom izlaženja na Ponir nije prestala njegova obavještajna aktivnost. A tu

je aktivnost s pravca Ponira »muzičar« pomjerio prema Ćelincu i dalje, prema partizanskim jedinicama oko Jošavke.

O aktivnosti »muzičara« nalazimo neke podatke i u poslijeratnim sjećanjima učesnika NOP-a. Penzionisani pukovnik JNA Vinko Menart, koji se u septembru 1941. godine našao u 10. domobranskoj pukovniji na dužnosti komandira satnije (čete), ispričao je o tim danima i ovo:

»... kada sam se vratio u logor, u svoju kancelariju, zatekao sam u njoj pet-šest podoficira i nižih oficira: sjedili su i slušali Radio-London! Bio sam u tom trenutku van sebe od straha. Šta ako saznaju više starješine i ustaše! Ode mi glava! Slovenac sam a u Slovence nisu imali povjerenja. Pogledao sam ih sve odreda i povikao:

— Ljudi, šta radite?! Hoćete li da glave pogubite!

Oni se samo nasmijaše, a jedan od njih mi dobaci:

- Pa mi se Vinko poznajemo. Ti si naš!

Ja sam u to vrijeme već bio povezan s grupom pristalica NOP-a i tih dana sam bio na sastanku s tim ljudima...

Aktivnost na prikupljanju stvari za partizane počela je intenzivnije i u Logoru Kulina bana poslije onoga dana kada sam svoje potčinjene zatekao da slušaju Radio-London. (...) svakodnevno je ponešto iznošeno iz našeg magazina.

Jednoga dana, kada sam krenuo iz logora kući priključio mi se jedan podoficir u dugačkom vojnom šinjelu, koji mu se skoro vukao po zemlji. Zvali su ga Perica, a i on se onog dana nalazio u grupi koja je u mojoj kancelariji slušala Radio-London. Gledajući ga u tako dugom šinjelu nisam izdržao a da ga ne upitam:

— Vodniče, otkud ti takav dugačak vojnički šinjel?

- Vidjećeš — odgovori mi on i produžismo u pravcu moje kuće.

Kad smo u razgovoru stigli mojoj kući Perica je ušao sa mnom i skinuo sa sebe šinjel, ali su ispod njega bila još dva šinjela i podosta municije. Ostalo je to sve kod mene... Perica je ostao u Banjoj Luci do konca decembra ili početka januara 1942. godine, kada je izišao na Ponir. Šta je bilo dalje s njim ne znam. Gubi mu se svaki trag. Ćuo sam kasnije, poslije rata, da je izišao

na Ponir s djevojkom, da je sjedio na dvije stolice i da su ga partizani strijeljali.«[169]

O domobranskom podoficiru »vojnom muzičaru« sa »dugim šinjelom« osim V. Menarta u svojim sjećanjima pišu i Dobrila Martinović-Pruner i Jovica Škrbić.

Dobrila Martinović-Pruner, sestra aktivnog potporučnika jugoslavenske vojske Ratka Martinovića, kojega smo spominjali u ovom poglavlju, živjela je, nakon što su je ustaške vlasti otpustile iz službe (bila je učiteljica u Šipragama), s roditeljima - ocem Vasilijem i majkom Darinkom, u Banjaluci. Bilo je to ujesen 1941. godine.

»Kada sam došla« - piše Dobrila — »moj otac Vasilije Martinović je već bio povezan s nekim domobranom na službi u nekadašnjem Vrbas-logoru, koji mu je donosio municiju i razne predmete vojničke opreme, što je otac zatim otpremao dalje partizanima u okolini Banje Luke. Ubrzo sam i sama imala priliku da upoznam tog domobrana.

Jednoga dana došao je u naš stan...«

Tom prilikom dotični se domobran predstavio Dobrili: »Ja sam Perica, vojni muzičar.« A kada je otišao, ona je vidjela da su u torbi koju je donio i ostavio ručne bombe i municija. Već sutradan, kao i više puta prije toga, po »muzičarevu« je torbu došla »mljekarica Ankica, po narodnosti Poljakinja, odnijela je iz kuće i otpremila u šumu partizanima«.

U daljem tekstu Dobrila Martinović-Pruner kaže:

»Vjerovala sam ocu i laknulo mi je. Znala sam da on nije tako naivan čovjek da bi mogao nasjesti bilo kakvim provokacijama i trikovima. Njemu je, sigurno, neko preporučio tog simpatičnog domobranskog podoficira, a pitanje je da li je on i bio muzičar i da li se i zvao Perica. Ipak sam upitala oca kako se upoznao s tim podoficirom i on mi je rekao da ga je s njim povezao Vinko Menart... Jednog dana, međutim, kada je Perica ponovo došao i donio municiju, rekao mi je da on više neće dolaziti našoj kući i donositi materijal, već da treba da izravno ja preuzimam sve što stigne od domobranskog oficira Vinka Menarta, jer je on taj koji je i dosada slao materijal.«[170]

Dobrila Martinović-Pruner ostala je u Banjaluci do početka februara 1942. godine, a zatim je preko Zemuna otišla u Beograd. Otac i majka, Crnogorci, ostali su da »mirno« žive u Banjaluci. Međutim, jed-

nog dana ustaška ih je policija uhapsila i sprovela u logor Staru Gradišku. Majku su ubili potkraj 1942. godine, a otac je umro u logoru....

Prema svemu, hapšenje i odvodenje u logor Dobrilinih i Ratkovih roditelja bilo je djelo »vojnog muzičara« Perice.

Vinka Menarta je od posljedica Peričine aktivnosti (bio je ustaški agent) spasio premještaj u domobransku posadu u Sanici, a zatim u Slavoniju i odlazak u partizane. Međutim, kako on kaže, nakon njegova odlaska iz Banjaluke ustaše su uhapsile i na Rebrovcu strijeljale četvoricu domobranskih oficira Slovenaca!

Kad je »vojni muzičar Perica« odnosno »tajno vojno lice« potkraj februara ili početkom marta 1942. izišlo iz Banjaluke na Ponir, Karlo Roje, komandir Ponirske čete u koju je u međuvremenu prerastao Vod za vezu 3. krajiškog NOP-odreda, odmah ga je u pratnji borca Jovice Škrbića uputio u Ćelinac, gdje se nalazio Štab odreda. Škrbić se sjeća kako je »sprovodio« domobranskog podoficira, kako se dotični o mnogo čemu raspitivao — interesovao se i za komesara Voda za vezu, s kojim slučajno nije uspio da se sretne. Napokon je poveo razgovor o Radi Radiću:

> »Sad se interesovao za Radu Radića« - zapisao je Škrbić. — »Kako je Rade tada uživao ugled i kod boraca i kod naroda ja mu odgovaram s puno hvale o Radi. Kad ja rekoh da je Rade dobar čovjek, on mi uzvrati:
>
> - Slažem se s tobom. Poznajem ja Radu.«[171]

Jovica Škrbić je izvršio dobiveni zadatak, doveo domobranskog podoficira u Štab odreda i vratio se u četu.

O Krigeru, o prilikama u partijskim organizacijama u srednjoj Bosni i puču u Jošavki pisala je i Lepa Perović u svom izvještaju upućenom »Drugarskom P. K-u BiH« 11. aprila 1942. godine doslovno:

> »Sa druge strane i onoliko koliko su radili na stvaranju Partije drugovi su potpuno podbacili u izboru kadra. Četiri partijca sa ovog sektora izdali su nas i prešli četnicima. Jedan od njih koji je bio zamjenik politkoma IV odreda *neki Rade Radić* (otac jednog našeg također člana Partije Brace Radića, koji je poginuo na Kotor Varošu) bio je preko jednog Gestapovskog špijuna koji se prebacio nama pod vidom nekih usluga, a pod imenom 'tajno vojno lice', u vezi sa okupatorima i ustašama. S njim u bliskoj sa-

radnji bila su još dva člana Partije u ćeliji jošavačke čete (IV odred) Petar Aleksić i Svetko Aleksić (taj je kucao prvi izvještaj vama, jer smo u njega imali povjerenja kao u člana Partije) koji su izveli prevrat u jošavačkoj četi na čijem terenu je bio Operativni štab i štab IV odreda. Oni su jednim četnički raspoloženim vodom te čete imali po naređenju ustaša iz B. Luke da pobiju članove Operativnog štaba IV odreda, a cijelu četu da prevedu četnicima. To su i učinili. Tom prilikom je poginulo oko 25 naših drugova komunista.. .«[172]

Izvještaj koji je tipkao Svetko Aleksić pisala je Lepa Perović 5. marta 1942. godine, istog dana kada je u Lipovcu vođena borba s Tešanovićevim četnicima. U njemu se detaljno govorilo o organizacionoj strukturi KP i SKOJ-a, od okružnog do opštinskih komiteta te ćelija i aktiva u partizanskim jedinicama i na terenu Bosanske krajine i srednje Bosne, o agitaciji i propagandi, o uspjesima, neuspjesima greškama i propustima, o stavu prema četnicima... Nema sumnje da je Svetko sve što je saznao prepisujući taj izvještaj prenio Radi Radiću, a možda i još nekome od četničkih zavjerenika. Koliko su to bile dragocjene informacije za njih, može se samo pretpostaviti.

Među partizanima ubijenim 1. aprila u Jošavci nalazio se i predratni banjalučki komunista i jedan od organizatora ustanka u srednjoj Bosni Zdravko Lastrič Jegor. Njegov stariji brat Žarko — partizanski obavještajac u domobranstvu (o kome se opširnije govori u poglavlju »Banjalučki obavještajci« - primj. autora) — napisao je u svojim sjećanjima koja se nalaze u Arhivu Bosanske krajine u Banjaluci i ovaj tekst:

»Sa Radom Radićem prvi put sam se u toku rata susreo 1944. godine. Za razliku od drugih četnika Radić nije nosio bradu. U pratnji svoje četničke svite sa bradama došao je u gostionicu Vase Popoviča (u Banjaluci — primj. autora). U vrijeme njegovog ulaska stajao sam pored šanka. Čim me je primijetio prišao mi je pružajući ruku. Ponuđenu ruku nisam prihvatio. Odmah je shvatio zašto ne prihvatam pruženu ruku. Tada mi je rekao: 'Ja nisam kriv za smrt tvog brata Zdravka!'

— Kako nisi kad ste ga ubili? - odgovorio sam namrgođen.

- Kad su svi ostali bili ubijeni ja sam ga ostavio da ga spasim. Ali, njemački hauptman, koji je rukovodio pučem, nije dozvolio da se on poštedi — odgovorio je Radić.«[173]

Nije rasvijetljeno o kojem je »njemačkom hauptmanu« (kapetanu) riječ, kao što nije dokraja objašnjena ni uloga njemačke obavještajne službe u događajima koji su se u proljeće 1942. godine odigrali na terenu srednje Bosne.

Poslije puča u Jošavci zaredali su četnički pučevi po jedinicama Četvrtog krajiškog partizanskog odreda: 8. aprila ubijen je politički komesar Maslovarske čete Idriz Maslo, četa se proglasila četničkom, a komandir čete Luka Radetić jedva je izvukao glavu; u Buletićkoj, Vlajićkoj i Blatničkoj četi prevladali su četnički elementi i, pobivši ili razoružavši komuniste, preuzeli komandu u tim četama; 18. aprila u Čečavi, gdje se nalazio Štab 6. bataljona Četvrtog krajiškog NOP-odreda ubijen je politički komesar bataljona Živojin Živo Preradović; komandir Ljeskovačke (Dobojske) čete Risto Lazarević, član KPJ, proglasio je svoju četu četničkom, a politički komesar i omladinski rukovodilac te čete Kojo Jotić i Lazo Vidović spasili su se bjekstvom u Vijačane, gdje se nalazio Krajiški proleterski bataljon...

Zbog stalno rastuće četničke opasnosti Krajiški proleterski bataljon nije ušao u sastav Prve proleterske brigade već je ostao na terenu srednje Bosne. Ubrzo je tu stigao i kozarski Udarni (protučetnički) bataljon. Međutim, proces raspadanja Četvrtog krajiškog partizanskog odreda bilo je nemoguće zaustaviti: četničke su ga agenture iznutra već do srži bile rastočile!

Komandiri i politički komesari Imljanske i Skendervakufske čete bili su, naprimjer, prinuđeni da s manjim brojem vjernih boraca napuste svoje sektore i da se zajedno s partizanskim pozadinskim ustanovama prebace na lijevu obalu Vrbasa i preko Manjače produže na oslobođeni teritorij Kozare.

Približno u isto vrijeme na Manjači se protiv četnika borio brojčano veoma jak i dobro naoružan grmečki Udarni (protučetnički) bataljon. Međutim, ta borba nije davala očekivane rezultate. Zašto? Na to pitanje odgovorili su komandant i politički komesar tog bataljona Vojo Todorović i Velimir Veljo Stojnić u

dopisu upućenom Kosti Nadu 10. maja 1942. godine:

»Od prvog dana, kad smo započeli borbu protiv bandita, utvrdilo se da nismo poznavali neprijatelja ni njegove snage, ni pozadinu, uopšte ništa. Plan je bio slab, da nije mogao biti slabiji.«[174]

Dakle, još je jednom partizanska obavještajna služba podbacila!

Preko srednje Bosne u kasnu jesen i u toku zime 1941/1942. prešlo je više grupa emisara ravnogorskog četničkog pokreta koji su išli iz Srbije i istočne Bosne za Bosansku krajinu i Kozaru. Međutim, partizanska kontraobavještajna služba brzo je uočila njihovu aktivnost. Pohapšeni su, izvedeni pred sud i osuđeni. U srednjoj Bosni tako je učinjeno samo u Crnovrškoj partizanskoj četi. Trojica četničkih emisara počela su odmah nakon dolaska iz Srbije da rovare i u samoj četi i po selima oko Crnog vrha. Brzo su uslijedile protivmjere: svi su izvedeni pred partizanski sud, osuđeni na smrt i strijeljani.[175] Rezultat takvog postupka bila je činjenica da je Crnovrška partizanska četa bila posljednja četa u srednjoj Bosni u kojoj je prevladalo četništvo!

Sudbinu 4. krajiškog NOP-odreda i neuspjehe četničkih agenata da svoju subverzivnu akciju razviju u partizanskim odredima Bosanske krajine rezimirao je Oblasni komitet u svom izvještaju poslanom 15. avgusta 1942. godine »Drugarskom PK-u B. i H.«:

»Četnici su uspjeli uz velike borbe sa nama da razbiju naš IV odred, ali tu je bila tačka. U posljednjem izvještaju naveli smo vam detaljno političke i vojne razloge napuštanja terena toga odreda od naših snaga. Pored svih upinjanja okupatorskih agenata da razbiju iznutra ostale krajiške odrede, to im nije uspjelo. Naša tri odreda: Kozarački, grmečki i drvarski ostali su potpuno zdravi i netaknuti, a III odred (Jajce) pored izvjesnih kolebanja i otpadanja ostao je u velikoj većini partizanski.«[176]

Kada se u drugoj polovini maja kozarski Udarni (protučetnički) bataljon vratio iz srednje Bosne preko Manjače na Kozaru, proces raspadanja Četvrtog krajiškog NOP-odreda još se više ubrzao i privodio kraju. Odmah zatim i Krajiški je proleterski bataljon odlučio da se prebaci na Kozaru. Na sastanku preostalih boraca, zapravo rukovodilaca Četvrtog odreda i partijskih aktivista, održanom 1. juna na Previji, odlučeno je da se formiraju četiri gerilske grupe od desetak

boraca koji će ostati na terenu srednje Bosne. Tako je i učinjeno. Međutim, ubrzo se pokazalo da je i taj plan bio nerealan: postigavši sporazum o saradnji s ustašama koji su držali Banjaluku, Teslić, Kotor-Varoš, Prnjavor i Derventu, četnici su čvrsto zagospodarili prostranstvima srednje Bosne i onemogućili bilo kakvu aktivnost partizanskih gerilskih grupa.

Komandant Četvrtog krajiškog NOP-odreda Danko Mitrov poginuo je 11. juna od četničke zasjede u selu Srđevićima ispod planine Motajice. Politički komesar Vojo Stupar bio je prisiljen da se s nekoliko boraca svoje gerilske grupe, pošto su ostale bile uništene, prebaci preko rijeke Save u Slavoniju, kamo su se zbog ofanzive na Kozaru već bili prebacili ostaci Krajiškog proleterskog bataljona. U četničkom zarobljeništvu našli su se, pored ostalih, komandanti 2. i 3. bataljona Četvrtog krajiškog NOP-odreda Novak Pivašević i Miloš Dujić. Oba su bila poznata u narodu kao organizatori ustanka i veliki junaci te se četnici nisu usudili da ih likvidiraju. Nastojeći da ih pridobiju za sebe, ostavili su im relativnu slobodu kretanja. Iskoristivši priliku koja im se ukazala, Novak i Miloš su počeli da pripremaju partizanski puč u četničkim redovima. Međutim, četnička kontraobavještajna služba otkrila je njihove namjere i četnici su sredinom avgusta 1942. godine ubili obojicu.

U decembru 1942. godine u srednju Bosnu prodiru jedinice Prve proleterske divizije i oslobađaju Kotor-Varoš, Teslić, Prnjavor... Četnici ne mogu da im se suprotstave, a znatan broj to i ne želi da čini. Naprotiv, mnogi od njih, ponegdje i cijele čete, predaju se bez borbe; neki dojučerašnji četnici dobrovoljno ostaju u redovima proletera. U roku mjesec dana proleterske su jedinice ojačane sa oko 700 novih boraca s terena srednje Bosne, a ubrzo je obnovljen i Četvrti partizanski odred iz koga će u toku idućih godina izrasti nekoliko partizanskih brigada.[177]

Hrvatska

Ustanak na Kordunu u toku jeseni 1941. toliko se razmahao da su i ustaše i Talijani, koji su u drugoj polovini avgusta 1941. u sporazumu s vlastima tzv.

NDH zaposjeli dio tog područja i stacionirali svoje jedinice i u samom Karlovcu, shvatili da se samo primjenom vojne sile ništa ne može postići. S njihove strane na scenu su tada stupili obavještajci čiji zadatak nije bio samo da utvrde stanje među partizanima, njihovo naoružanje, veze, namjere itd., već da unesu razdor u partizanske redove i pronađu način da se fizički uklone glavni rukovodioci ustanka, prije svega Stanko Opačić Ćanica, predratni član KPJ i nesumnjivo najpopularniji partizan u narodu i među borcima.

Te namjere neprijatelja partizanska je kontraobavještajna služba, čini se, brzo uočila. To se vidi iz »Naredbe broj 6 narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda za Kordun i Baniju na 5. XI. 1941«, čija 1. tačka počinje riječima:

> »1. Zabranjujem svim bataljonima, četama i odredima vođenje ma kakovih pregovora neposredno sa neprijateljem (talijanskom vojskom, hrvatskom domobranskom vojskom, ustašama i žandarima).«[178]

Slijedi uputstvo da se »u slučaju da neprijatelj traži diplomatsku vezu« o tome obavijesti Komanda NOP-odreda za Kordun i Baniju, a zatim se navodi konkretan primjer kršenja prethodne usmene naredbe o zabrani kontakata s predstavnicima neprijatelja:

> »Dana 4. o. mj. i protiv izdatog naređenja usmeno da pretstavnik partizana narodno-oslobodilačkog pokreta Korduna i Banije neće i nema šta da pregovara sa ustaškim povjerenikom sreza Vojnić Žuncem, ipak je dotični bio prekršio naređenje i pregovarao sa ustaškim povjerenikom..,«[17e]

O tome šta se zatim događalo, nedostaju podaci, ali sačuvan je dokument koji mnogo šta objašnjava. Riječ je o izvještaju Okružnog komiteta KPH Karlovac, dostavljenom mjesec i po dana kasnije, 19. decembra iste godine, Centralnom komitetu KP Hrvatske, u kome, u poglavlju »Politička situacija«, nalazimo i ove retke:

> »Međutim, se fašistički agenti ne zadovoljavaju samo propagandom nego nastoje da predobiju razne tipove, koji su se uvukli u partizanske odrede pa čak u odbore N.O.F. za svoju razornu rabotu. (...) Kad im ta rabota nije uspjevala kako su oni želili, pristupili su organiziranju atentata. Tako je organiziran atentat na druga Ćanicu, ali atentat nije uspjeo već su atentatori pohapšeni i likvidirani. Neki znaci

ukazuju na to, da su ti banditi organizirali atentat u sporazumu sa ustaškim povjerenikom Žuncem (istakli autori) ali ne mogu se ta sva rovarenja objasniti intrigama ustaša, jedan dio toga je odraz sukoba između partizana i Draže Mihailovića u Srbiji, a ima i ostatak šovinizma. Međutim, ugled naše partije među narodom je tako velik, a kontrola nad partizanskim odredima tako čvrsta da sa te strane ne prijeti ozbiljna opasnost, što dokazuje i *lakoća s kojom su atentatori likvidirani kao i odobravanje* njihove likvidacije sa strane seljaka.«[180]

Iz tog se izvještaja vidi da je u to vrijeme partizanska kontraobavještajna služba na Kordunu dobro funkcionisala, premda se OK KPH Karlovac u citiranom dokumentu, u kasnijem poglavlju »Partizanski odredi«, žali da se...

»... provjeravanju partizana nije(se) posvetila dovoljna pažnja, tako da se moglo desiti da su baš između partizana regrutovani atentatori na druga Ćanicu. I slabost partijskih organizacija je uzrok mnogima od tih pojava, tako na pr. u odredu odakle su bili atentatori nije postojala part(ijska) ćelija.«[181]

»Finale«, u izvjesnom smislu, neuspjelog atentata na Ćanicu Opačića koji se u međuvremenu našao na dužnosti komandanta 1. kordunaškog NOP-odreda, a zatim na dužnosti komandanta Grupe kordunaških NOP-odreda i člana Glavnog štaba Hrvatske, nalazimo u izvještaju štaba grupe odreda poslanom »Komandantu I zone (Nar(odno) oslobod(ilačkih) partizanskih odreda Hrvatske« 7. jula 1942. godine:

»6. ov. mj. u 9 sati ujutro krenulo je oko 200 ustaša, domobrana i žandara iz Siće prema Perjasici. (...) U ovoj borbi zaplijenjeno je 3 puškomitraljeza i oko 20 karabina s municijom (broj nepoznat), te zarobljeno je 19 domobrana i ustaški satnik Prodanović sekretar četničkog udruženja, koji je svojevremeno spremao atentat na sadašnjeg komandanta Grupe druga Ćanicu.«[182]

Prema istraživanjima Redakcije citiranog toma *Zbornika*, u tom je dokumentu riječ o Dani Prodanoviću koji je »prije rata kao velikosrbin bio sekretar četničkog udruženja«, da bi u Pavelićevoj tzv. NDH postao domobranski (a ne ustaški) satnik!

U pismu od 16. novembra 1941, pisanom iz Užica Glavnom štabu NOP-odreda Hrvatske, Tito objašnjava kako je »samo blagodareći našoj širokogrudnosti« Draža Mihailović na oslobođenom teritoriju stvarao četničke odrede nasilno mobilišući seljake da bi zatim, 1. novembra, s leđa napao partizane kod Požege i Užica i dodaje:

> »Mi još uvijek nastojimo da mirnim putem pridobijemo tu oficirsku kliku da obustavi borbu protiv nas i da okrene svoje oružje protiv okupatora, ali je sve očitije da nam to neće uspjeti.«[183]

Premda u tom Titovu pismu, zapravo uputstvu, nije bilo riječi o mjerama koje treba preduzeti u borbi protiv destruktivnog četničkog djelovanja u partizanskim jedinicama, Glavni štab Hrvatske, prosljeđujući ga 1. decembra potčinjenim komandama (očigledno: Komandi ličke grupe NOP-odreda, Komandi NOP-odreda Korduna i Banije i Štabu NOP-odreda za Hrvatsko primorje i Gorski kotar) nalazi za potrebno da napomene sljedeće:

> »Treba svim silama nastojati da ne dođe do sukoba s četnicima i do bratoubilačke borbe, koja bi poslužila samo našem neprijatelju. *S druge strane, treba što prije organizovati dobru obavještajnu službu da se spriječi uvlačenje izdajničkih elemenata u naše partizanske redove* (istakli autori). Vodstvo partizanskih četa mora biti povjereno isprobanim i pouzdanim drugovima. Trebamo biti svjesni toga da će odnos četnika i ostalih naših saveznika prema nama ovisiti u prvom redu o snazi i unutrašnjoj čvrstoći partizanskih jedinica. To znači da naše nastojanje za stvaranje nacionalnog fronta mora ići paralelno sa energičnim unutrašnjim čišćenjem i učvršćivanjem.«[184]

U većini predjela Hrvatske naseljenih pretežno srpskim stanovništvom, prema kome su ustaše od prvih dana stvaranja tzv. NDH počeli da provode najbeskrupulozniju politiku genocida, ustanak je izbio pod rukovodstvom komunista. Iznimku je donekle činio prostor na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije, gdje su se na čelu pojedinih ustaničkih grupa našli predratni pripadnici četničkih organizacija koji su ubrzo istakli da se oni bore samo protiv ustaša, ali ne i protiv okupatora - Talijana. Bio je to kamen međaš razlaza

između partizana i četnika u tim, i ne samo tim predjelima. .. Talijani, zapravo njihova obavještajna služba nastojala je da taj razdor što više produbi. Istovremeno će, u svim krajevima tzv. NDH gdje će se na osnovi sporazuma zaključenog između ustaške vlade i Komande 2. talijanske armije 26. avgusta 1941. naći njihove trupe, kao i u dijelovima Jugoslavije priključenim Italiji, ta služba činiti sve što je u njenoj moći da podstrekava i pomaže četničku razbijačku akciju u partizanskim (gerilskim) jedinicama koje su izrasle iz ustaničkih grupa. Tako će se partizanska kontraobavještajna služba već u svom nastajanju naći u tim predjelima u borbi za život i smrt ne samo s ustaškom i njemačkom obavještajnom službom, nego i sa, zapravo, ujedinjenom četničko-talijanskom obavještajnom službom. A na koje je sve načine dolazilo do te sprege, opisao je i naš poznati književnik Ervin Šinko. On se u avgustu 1941, pobjegavši iz još neoslobođenog Drvara preko Knina, našao u Šibeniku. Jednog dana neki njegovi poznanici, predratni jugoslavenski oficiri — Srbi, koji su kao i on pred ustaškim terorom, izbjegli iz obližnjih krajeva tzv. NDH pozvali su ga da prisustvuje jednoj konferenciji koja se održavala u sali srpske parohije:

»..sazivač ove konferencije bio (je) jedan prilično elegantan, u belo obučeni mršavi gospodin, markantne glave" - piše E. Šinko. - "Pored njega je bio sedokosi i sedobradi srpski pop. — Kada sam ušao, sazivač sastanka uveliko je već govorio i svoje reči stalno upućivao: "Vama, bivšim oficirima'. Govorio je na italijanskom i sa italijanskim temperamentom, uz živu mimiku i povremeno smešnu gestikulaciju.(.. .)«[185]

E. Šinko zatim nastavlja:

»Dugo mi nije bio jasan cilj sazivanja ove konferencije. Jer kada sam ušao u salu, on je upravo govorio o Dučeu. Rekao je da je pre nekoliko dana stigao iz Rima gde je ponovo razgovarao sa Dučeom, oči u oči, i ponovo je imao prilike da se uveri u to da Duče nije samo veliki čovek, već i da je dobar, a pre svega častan čovek. Prisutna gospoda mogu da imaju poverenja u njega, i da i u buduće, kao i do sada, mogu da računaju na prijateljsku zaštitu imperije. (...) I tek na kraju mi je postalo jasno šta je cilj cele ove konferencije, i to onda, kada je ponovo počeo da uverava gospodu kako mogu da budu sigurni u to da njihovo pravo na azil ovde nikad

neće biti okrnjeno, jer... Jer u njima ne želi da vidi samo goste, štićenike, već više od toga, prijatelje, sa kojima bi želeo da ostvari 'collaborazione'. On se stalno nalazi ovde u Šibeniku i ako bilo šta bude potrebno ovoj gospodi, njegova su vrata otvorena i danju i noću, u bilo koje doba. Neka zapisu njegovo ime i adresu - inače, što se tiče adrese, nije potrebno da je pamte, svaki karabinjer će ih odmah uputiti na pravo mesto. Kao neznatnu protivuslugu, od gospode traži samo to, da ovo prijateljstvo ne shvate jednostrano, nego da i sa svoje strane dokažu delima da imaju poverenja i da ih vode prijateljska osećanja. Gospoda znaju jezik ovdašnjeg stanovništva, gospoda mogu da saznaju mnogo toga o čemu Italijani već teže mogu da se obaveste. Ako na primer saznaju da komunističke ćelije tu ili tamo deluju ili vrše propagandu... Ali neka ne dolaze sa uopštenim izveštajima, već sa konkretnim podacima. Pop, živopisno bele kose i brade, sve vreme je, uz hrišćansku poniznost, potvrdno klimao glavom, a na kraju, je upitao da li gospoda žele da on prevede ovaj govor. Međutim, svi prisutni su rekli da su razumeli i aplaudirali su govorniku. 'Imate li šta da pitate ili kažete?' - pitao je još govornik za koga sam već tada znao, što su mi i drugi ljudi rekli nakon njegovog odlaska, da je šef obaveštajne službe.«[186]

Sasvim su se otvoreno prema »srpskim oficirima« i drugim »podesnim« Srbima ponašali talijanski obavještajni oficiri i u drugim gradovima okupirane Dalmacije, a zatim i na od trupa zaposjednutim dijelovima Like, Bosanske krajine, Korduna... Posebno značajnu ulogu među njima imao je kapetan Vico Marussi (zapravo Marušić) i Guido Lucich Rochi (zapravo Gvido Lučić Roki). Marussi je bio šef obavještajnog centra talijanske divizije »Sassari«, ali se pojavljivao i u drugim ulogama: kada su Talijani u jesen 1941. ušli u Drvar, on se tu pojavio kao »commissario civile« (civilni komesar) grada![187]

Na tromeđi Like, Dalmacije i Bosne relativno je brzo došlo do diferencijacije među ustanicima i stvaranja, s jedne strane, gerilskih odnosno partizanskih jedinica, a s druge strane četničkih jedinica. Međutim, na Kordunu, u Lici, na Baniji i u Gorskom kotaru taj je proces trajao sve do 'kraja 1942. godine, ponekad noseći u sebi zaista briljantne pobjede, ali i teške po-

raze partizanske kontraobavještajne službe, bez obzira na oblike njenog postojanja i djelovanja.

Glavni štab NOP-odreda Hrvatske oformljen je 19. oktobra 1941. godine odlukom Operativnog rukovodstva CK KPH, koje su sačinjavali Vladimir Popović, delegat CK KPJ pri CK KPH, Rade Končar, sekretar CK KPH, i član CK KPH Andrija Hebrang. Za komandanta u tom štabu postavljen je Ivo Rukavina, alias Ivo Vladič, a za političkog komesara Marko Orešković. Međutim budući da je Orešković 20. oktobra ubijen i nije saznao za svoju novu funkciju, na njegovo je mjesto postavljen dr Vladimir Bakarić, alias Vlado Katić.

Potkraj 1941. i početkom 1942. Glavni štab Hrvatske nalazio se u selu Zbjegu, između Plaškog i Slunja, na »granici« Like i Korduna, na terenu koji je kontrolisao 3. bataljon Kordunaškog NOP-odreda sa svojim operativnim i rezervnim četama.

U pismu CK KP Hrvatske od 26. januara 1942. politički komesar Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske napisao je:

> »S našim ubistvom se stvar dosta dobro razvila. Sazvao je neko skupštinu rezervnih odreda, na kojoj je trebalo govoriti protiv nas i pripremati akciju. Na skupštinu smo — na opće zaprepaštenje — došli Ivo i ja. Ljudi su počeli odmah odlaziti 'na večeru'. Kad smo mi otišli, skupština se održala u prisutnosti sekretara K(otarskog) K(omiteta) i protekla u znaku pranja ruku i priznavanja potrebe bratstva s Hrvatima. Ljudima je ušao strah u kosti, a pravog krivca još nismo uspjeli ščepati. Imamo kanal do njega, ali njega još ne. Ovi sve svode na nesporazume: brbljanje, ali se čini da ima to mnogo ozbiljniju pozadinu u Plaškom.»[188]

Očigledno je V. Bakarić već prije obavijestio CK KP Hrvatske o pripremama atentata na njega i Ivu Rukavinu. Prema istraživanjima koje je provela Redakcija treće knjige petog toma *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, on je uz svoje pismo dostavljeno CK KP Hrvatske jedanaest dana prije 15. januara, priložio i izvještaj koji je Dane Latas, »javka iz Plaškog«, zapravo i partizanski obavještajac, uputio komandantu Glavnog štaba Hrvatske Ivi Rukavini. U tom izvještaju Latas je obavještavao Rukavinu »da se pronose

glasovi kako je on dao ubiti neke Srbe i kako drži tajne sastanke s Hrvatima«.

I dalje:

»Zbog toga Srbi iz okolice (rezervna četa iz sela Zbjega) nemaju povjerenja u njega i spremaju se da ga ubiju.«[189]

Cijeli taj slučaj opisao je (1971. godine) učesnik događaja o kojima je riječ Dušan Livada:

»I u borbi protiv četničkih tendencija bilo je većih teškoća, posebno na području Plaškog i Ličke Jesenice.(...) Prikazujući se prijateljem i zaštitnikom srpskog naroda i raspirujući šovinističku mržnju kod njega prema hrvatskom narodu, okupator (Talijani — primj. autora) je uspio da u Plaškom okupi grupu četnički nastrojenih ljudi koji su provodili snažnu agitaciju protiv napada na Talijane. Oni su u početku izbacili parolu da se u šumi nalaze ustaše maskirane pod imenom komunista i partizana. U obrazlaganju te parole i nastojanju da se u nju vjeruje oni su bili vrlo uporni. Govorili su da je Pavelić izmijenio taktiku i u šumu šalje ustaše pod izgovorom da su komunisti, da bi lakše mogao klati Srbe. U tom duhu otvoreno su govorili protiv svih Hrvata koji se nalaze u partizanima, pubebno u rukovodstvima, tražeći njihovu fizičku likvidaciju.

Ta agitacija nije bila nimalo bezazlena. Poslije svega što se desilo i dalje dešavalo srpskom stanovništvu od ustaša parola je mogla i imala svojih pristalica ne samo na terenu Plaškog već i dalje. Tako su, na primjer, vjerujući toj paroli, neki pojedinci iz Vrela Mrežnice organizovali 'Skupštinu' od tridesetak ljudi radi dogovora o napadu i smjenjivanju s dužnosti vojnih rukovodilaca u GŠH koji se tada nalazio u Zbjegu. O tome je GŠH obavijestila partijska organizacija iz Plaškog, pa je Vladimir Bakarić dao u zadatak Kotarskom komitetu da to izvidi. Tragajući za skupštinom, naišli smo na Bakarića i Rukavinu koji su joj već prisustvovali. Nakon duge šutnje u seoskoj sobi punoj ljudi došlo je do prijateljskih razgovora, povlačenja, izvinjenja, objašnjavanja. Organizatori skupštine i prisutni otišli su sa zaista drugim ubjeđenjem, ali oni koji su toj propagandi nasjeli ostali su i dalje pod okriljem okupatora.«[190]

Tako je skrahirala jedna od četničkih akcija u ko-

joj je, bez ikakve sumnje, svoje prste imala i talijanska obavještajna služba.

»Politički komesar Štaba partizanskih odreda nacionalno oslobodilačkog pokreta Korduna i Banije« 13 februara 1942. izvještava »pol(itičkog) komesara Hrvatske« pa u poglavlju »Odluke i izvršavanje istih« piše:

> »3-II ispitivanje Milana Zeca. Nakon saslušanja vidi se slijedeće: da je isti imao veze s nekim talijanskim oficirom u Slunju koji govori hrvatski i sa nekim talijanskim agentom zvanim Padolom u Plaškom. Strijeljan je 4-II pred masom naroda u Močilama.«[191]

Da li je Milan Zec učestvovao u pripremama za ubistvo V. Bakarića i I. Rukavine, nismo mogli utvrditi, ali tu mogućnost ne treba nikako isključiti.

Uprkos činjenici da su uspješno spriječeni pokušaji neprijateljskih obavještajnih službi da organizuju atentate na Ćanicu Opačića, Vladimira Bakarića i Ivu Rukavinu, partizanska je kontraobavještajna služba u zimu i rano proljeće 1942. doživjela i dva neuspjeha. U to je vrijeme Kordunaški NOP-odred zbog velikog priliva novih boraca već bio podijeljen na 1. i 2. odred. Za operativnog oficira 2. bataljona 2. odreda postavljen je aktivni poručnik kraljevske jugoslavenske vojske Milić Rakinić, inače rodom iz sela Klokoča, gdje se i nalazio štab njegova bataljona.

Partizanska kontraobavještajna služba već je prije uočila da Rakinić tajno pokušava da okupi oko sebe neke pročetnički raspoložene jedinice...

Stanko Ćanica Opačić, od prvih dana ustanka jedan od najpopularnijih partizanskih rukovodilaca na Kordunu napisao je ove retke:

> »Na Kordunu se pojavila samo u prvim danima ustanka grupa četnika, i to u partizanskom odredu 'Gornji Skrad'. Dakle, tamo gdje je i prije rata režimski poslanik Grba imao čvršći oslonac. Najvjerovatnije da je tu grupu podsticao i sam Rakinić, poručnik Jugoslavenske vojske. Upravo kada je raskinuo s nama i odmetnuo se od našeg odreda, pridružio se petnaestorici četnika iz Gornjeg Skrada. No ta je grupa likvidirana prije nego nam je ikoga ubila i napravila veće štete. Jedino je on uspio izbjeći, ali ne za dugo. Velika zasluga za tu, može se reći bezbol-

nu, operaciju pripada upravo partijskoj organizaciji u Gornjem Skradu i komandiru toga odreda Radi Dobrosavljeviću.«[192]

U svom djelu *Četnici u Hrvatskoj 1941 — 1945* historičarka Fikreta Jelić-Butić, pozivajući se na nekoliko izvora, piše:

»U ožujku je poručnik Milan (treba: Milić - primj. autora) Rakinić pokušao s grupom od oko 30 četnika da poduzme oružanu akciju na oficirsku školu Glavnog štaba i Kotarski komitet KPJ zaVeljun.Ta je zavjera pravodobno onemogućena, čitava grupa, osim Rakinića, bila je pohvatana, a uslijedila je i politička akcija partijskog rukovodstva na zborovima u pojedinim selima na kojima se razotkrivao plan četničkih elemenata.«[183]

Međutim, »slučaj Rakinić« bio je znatno komplikovaniji. Naime, prema sjećanju Slavka Komarice, jednog od koautora ove knjige, i prema njegovim prilično oštećenim dnevničkim zabilješkama, poručnik Milić Rakinić okupio je početkom 1942. oko sebe grupu od dvadesetak ljudi s kojima je brzo obračunato: »11 ih je streljano u oslobođenoj Kladuši nakon suđenja. Sam Rakinić poslije duge potrage uhvaćen je i doveden jedne večeri u komandu«. Doveden je zapravo u Štab 2. bataljona 2. kordunaškog NOP-odreda, koji se nalazio u selu Klokoću. »Bilo je oko 10 sati navečer. Odmah je upućen u glavni štab, ali je putem kad je bio na 100 metara pred komandom prekinuo lanac i pobjegao. Do sada nije pronađen.«

Budući da je idući datum u dnevniku Slavka Komarice »25 mart«, sve se to odigralo oko 20. marta 1942; »glavni štab« nije bio GŠ NOP-odreda Hrvatske, već Štab grupe NOP-odreda Korduna i Banije (komandant Ivan Srećko Manola, politički komesar Veco Holjevac), koji se nalazio u selu Prisjeci, nekoliko kilometara udaljenom od Klokoča.. ,[194]

Jedno vrijeme o Rakiniću se ništa nije čulo, a onda se dogodilo ono što je opisao ratni član i sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Karlovcu Slavko Kovačić:

»Negdje početkom rujna (1941 - primj. autora) primili smo od Okružnog komiteta upozorenje da se u Karlovcu organizira jedna četnička grupa na čelu koje je poručnik Jugoslavenske vojske Rakinić, a s njima da su došli s Korduna Mišan Napijalo i Marko Mrkić. OK je tražio u dopisu da ih pronađemo, ispitamo gdje stanuju, s kim se sastaju, kuda se kreću, što poduzimaju

i da organiziramo njihovu likvidaciju. Na sastanku Mjesnog komiteta razmotrili smo taj nalog OK i dogovorili se da i na rejonske organizacije i Vojni komitet prenesemo naloge. Nakon kraćeg vremena informirani smo da su zaista ti četnici boravili u Karlovcu pod ustaškim patronatom, da su viđeni u nekim dijelovima grada kako se slobodno kreću. Jedno poslijepodne sjedili su u gostionici Jerinić na Drvenom placu. No kasnije ih više nitko nije vidio u Karlovcu. Obavijestili smo OK o tome s tim da ćemo nastojati da saznamo pravac njihova odlaska. Rakinić se kao četnički organizator obreo u ustaško-domobranskoj posadi u Tušiloviću, koja je bila utvrđena u Brezovoj Glavi. Koliko se sjećam, kojih mjesec dana nakon onog naloga OK naši ljudi u toj domobranskoj posadi vezani za Vojni komitet, predvođeni natporučnikom Franjom Molekom, likvidirali su Rakinića, tako da je za nas ta stvar tada skinuta s dnevnog reda.«[195]

I ratni karlovački partijski funkcioner Vlado Novaković iznio je neke detalje koji zaslužuju pažnju:

»29. kolovoza 1942. OK daje direktivu da se uz pomoć naših suradnika u domobranskim jedinicama likvidiraju četnički zavjerenici Milić Rakinić i Marko Ristić. Obojica su kao četnički zavjerenici, nakon što je njihovo djelovanje otkriveno, pobjegla k neprijatelju i stavila mu se na službu. Njemačka obavještajna služba i UNS koriste se njima i upućuje ih na špijuniranje u posadu Brezova Glava. Koordiniranom akcijom MK i naših vojno-obavještajnih organa, a preko našeg aktivista domobranskog satnika Moleka Franje, bivaju likvidirani.«[198]

Tako je, konačno, partizanska obavještajna služba ipak skinula s dnevnog reda »slučaj« izdajnika Milića Rakinića.

U izvještaju sekretara Operativnog partijskog rukovodstva Centralnog komiteta KP Hrvatske od 5. maja 1942. godine Centralnom komitetu KPJ o vojnopolitičkoj situaciji na teritoriji Prve, Četvrte i Pete operativne zone Hrvatske našli su se i ovi reci:

».. .Javili smo vam u prošlom pismu (koje nije pronađeno — primj. autora) da je jedan vod 3. partiz(anskog) bataljona, sastavljen većinom od četničkih elemenata na spavanju razoružao če-

tu, pobio komandanta II. kordunaškog partizanskog) odreda Roberta Domany (Vlada Ivanić), polit(ičkog) komesara bataljona, polit(ičkog) komesara čete i komandira čete. Taj se vod nadao da će naići na masovnu podršku seljaka u tom kraju. Međutim do toga nije došlo.«[197]

Šta je prethodilo i kako se u noći između 3. i 4. aprila u Plašćanskoj dolini zbio taj stravičan zločin, dirigovan, u to nema sumnje, od talijanske obavještajne službe, zločin u kojem su izgubili živote komandant 2. kordunaškog NOP-odreda - student tehnike iz Zagreba, španski borac, komandir baterije u koju je nakon dolaska u Španiju raspoređen i Koča Popović — Robert Domany (Domani, alias Vlado Ivanić), politički komesar 3. bataljona tog odreda i član Komiteta KPH za kotar Slunj Branko Latas, španski borac i politički komesar 3. čete 3. bataljona Adolf Steinberger (Štajnberger), alias Drago Domjanić, i komandir te čete Stevo Ćuturilo?

Podnoseći 8. februara 1942. na sjednici Okružnog komiteta KPH za Karlovac svoj izvještaj, Dušan Livada je rekao:

»U Toboliću, Zbjegu, Močilima i Plaškom opaža se da mnogo rade talijanski agenti. Političko stanje u tim mjestima dosta je nezdravo.«[198]

U jesen 1941. kod Ličke Jasenice formiran je ustanički odred »Pištenik« u kome se među 14 boraca našlo sedam podnarednika i tri narednika bivše jugoslavenske vojske te jedan žandarmerijski narednik. Malo kasnije to je postao, s istim nazivom, vod 3. čete 3. bataljona 2. kordunaškog NOP-odreda. Međutim, početkom februara 1942. utvrđeno je da politički delegat voda Dragan Milošević održava veze s Talijanima u Plaškom, a da to čine i neki borci. Donijeta je odluka da se cijeli vod razoruža i to su učinili vodovi iste čete, »Močila« i »Zbjeg«. Nakon pojedinačnih saslušavanja svih boraca razoružanog voda, zbog dokazane pljačke, ubistva jednog partizana, teroriziranja seljaka i održavanja veze s Talijanima, na smrt su osuđeni komandir voda Duro Ralić i politički delegat Dragan Milošević. Kazna je izvršena, a za novog komandira voda i delegata izabrani su Duro Vidaković i Milan Kosanović. Činilo se da je sada sve u redu, ali to je bio samo privid.

U toku neprijateljske ofanzive na području Korduna, oko Petrove gore, koja je poduzeta u posljednjoj dekadi marta 1942, komandant 2. kordunaškog NOP-odreda Robert Domany odlučio je da se partizanske

jedinice na tom području rasterete preduzimanjem većih akcija na područje oko Plaškog. Između ostaloga, predviđeno je da snage 3. bataljona njegova odreda i jedna četa 1. kordunaškog NOP-odreda, podržane mjesnim rezervnim vodovima, poruše željezničku prugu Zagreb — Ogulin — Split između Ličke Jasenice i Blata te da istovremeno napadnu i savladaju talijanski garnizon na željezničkoj stanici Lička Jasenica. Plan akcije izradio je sam Domany, a njen početak predviđen je za 3. aprila u zoru.

Poslije konferencije (2. aprila predveče) komandnog kadra jedinica koje će učestvovati u akciji svi su otišli na spavanje u Ličku Jasenicu i Podpolje, sela Plašćanske doline. O razmještaju boraca i rukovodilaca za spavanje po seoskim kućama i o obezbjeđenju pobrinuo se vod — domaćin »Pištenik«, a upravo je to dokaz koliko je zatajila partizanska kontraobavještajna služba. Naime, komandir tog voda Đuro Vidaković, već odavno povezan s Talijanima u Plaškom, prikupio je oko ponoći svoje borce i uputio ih na zadatak: idući od kuće do kuće, trebali su da razoružaju borce 3. čete i prisutne rukovodioce.

Domany, Latas, Steinberger i Čuturilo na spavanju razoružani su i svezani te odmah sprovedeni prema šumi Pištenik. Tu su oko 4 sata ujutro pobijeni i bačeni u bezdan Balinku.

Taj je događaj u *Hronologiji* prikazan suviše šturo, pa i netačno:

> »Mart k(raj) — U rejonu s(ela) Plaškog (kod Ogulina) četnici su streljali komandanta 2. kordunaškog NOP odreda Roberta Domanija i političkog komesara 3. čete 3. bataljona 2. kordunaškog NOP odreda Adolfa Štajnbergera Draga, učesnike u španskom građanskom ratu i narodne heroje.«[199]

Razoružani borci 3. čete uglavnom su se razbježali, pa zatim ponovo prikupili, ostavši u partizanima. U ostalim četama 3. bataljona, kao i među narodom u selima između Plaškog, Slunja i Ogulina, gdje je bataljon djelovao, četnički puč Dure Vidakovića nije imao znatnije posljedice. Vidaković je ipak uspio da ubrzo oformi dvije četničke čete s ukupno oko 150 boraca koji su svoje »garnizone« smjestili u Ličke Jasenice i u školu u Plavča-Dragi. Oružjem, municijom, hranom i duvanom četničku jedinicu s Đurom Vidakovićem na čelu snabdijevali su Talijani. Uz to, svaki je četnik dobijao platu od šest lira dnevno...

Na okružnoj konferenciji KPH za Liku, održanoj u maju 1942, ocijenjeno je da se situacija i u partizanskim jedinicama i na oslobođenom teritoriju stabilizovala, da je četništvo uglavnom suzbijeno.[200]

Međutim, Štab grupe NOP-odreda za Liku, uz dopis Štabu 1. operativne zone Hrvatske od 13. jula iste godine, prilaže dokumenat s naslovom »Politički obavještajni oficir (Pero Grubor - primj. autora) dostavlja izvještaj o svom djelovanju u Kotaru otočačkom od 4. VI.-5. VII. 1942« u kome je stajalo:

»31 V obaviješten je Štab Grupe da su nekolicina četničkih bandita iz 3. čete bataljona 'Adžija', iskoristivši odsustvo naših snaga, izvršili u selu Škarama, sjedištu bataljona 'Adžija', jedne vrste puč. Tom prilikom ovi banditi pustili su iz zatvora jednog opasnog četničkog bandita, zaklali jednog zatvorenika (ustašu), i odnijeli sobom 13 pušaka i jedan puškomitraljez. Istog dana ovim banditima priključilo se je oko 20 'partizana' na čelu s vodnikom i članom partije Đurom Kliskom (Brđaninom), koji se s ovim vodom nalazio u Dabru kao naše osiguranje od ustaša. Ovaj vod bio je naoružan puškama i jednim puškomitraljezom.«[201]

Malo dalje u istom izvještaju nalazimo tekst:

»Još istog dana (4. VI) održao sam konferenciju sa komandnim osobljem i Kotarskim komitetom. Na konferenciji je konstatovano da su naši odgovorni drugovi, iako su se nadali ovom napadu četnika, bili krajnje neoprezni i da ih napad zatekao potpuno nespremne. Da je to tačno, vidi se i po tome što je četničkim banditima uspjelo da pohvataju i razoružaju desetak partizana i da bez ikakvih žrtava zauzmu cijelo selo i ugrabe dosta plijena. Konstatovano je to, da su se pojedini drugovi jako kukavički držali prilikom napada četnika, a to su bili većinom partijci.«[202]

I dalje:

»Kakva je situacija tamo vidi se i po tome što je 31. V. kada je izvršen prvi četnički puč, pa do mog odlaska prešlo na stranu četničkih bandita (ništa) manje nego 10 partijaca, to jest, više nego četvrti dio cjelokupnog partijskog članstva toga kotara. Osim toga, na stranu četničkih bandita prešlo je isto toliko, ako ne i više, kandidata Partije i skojevaca. Mi sami strijeljali smo 1 člana Partije i 1 kandidata Partije, a u borbi s na-

ma poginuo je jedan nekad vrlo aktivan skojevac.«[203]

Uz tekst tog izvještaja Redakcija *Zbornik* stavila je napomenu da je »četnički zlikovac« Đuro Klisko »učestvovao u ubistvu Roberta Domanija, Branka Latasa, Steve Čuturila i Adolfa Steinbergera. Kasnije se prebacio u Liku i ubacio u bataljon 'Božidar Adžija', gdje je sakupio četničke elemente i izvršio izdajstvo«.[204]

Naša traganja za podacima koji bi potvrdili navode u učešću Dure Kliske u zločinu koji su četnički elementi izvršili 3. aprila 1942. pobivši u Ličkoj Jasenici navedene rukovodioce iz 2. kordunaškog NOP-odreda, ostala su uzaludna!

Prema podacima koje nalazimo u jednom dokumentu s datumom 14. avgusta 1942, jedan vod druge čete bataljona »Božidar Adžija« uhvatio je Duru Klisku sa još 11 četnika. Osuđen je na smrt i strijeljan.

Većih pothvata četničkih elemenata, osim onoga koji je izveo D. Klisko, u jedinicama na teritoriju Grupe NOP-odreda za Liku u toku 1942. godine nije bilo. Istina, sačuvan je dokumenat u kome je stajalo i ovo:

»Vojni sud Partizanskog bataljona 'Adžija' osudio je 18—VI—1942 na smrt ... Danu Priču kao četničkog špijuna i izdajnika. Ovaj četnički bandit pretstavljao se partizanima kao prijatelj Narodno-oslobodilačke borbe, a kao neprijatelj četničkih bandita, fašističkog okupatora i ustaških krvnika. Međutim, kad je 15-VI u borbi s partizanima poginuo četnički bandit i organizator Mirko Nikšić, partizani su kod njega pronašli jedno pismo Dane Price, koje (je) otkrilo kakvu je gadnu ulogu igrao ovaj bandit.

U ovom pismu Priča piše kako je oduševljen četničkim pučom i kako će novi pokret imati od njega velike koristi. Osim toga ovaj se bandit u pismu poziva na usluge koje (je) učinio četničkim banditima dok je još važio kao 'prijatelj' i 'saradnik' partizana.«[205]

U članku *Druga okružna konferencija KPH za Liku* Jakov Blažević je 1971. godine napisao i ovo:

»Zahvaljujući razvijenijem stepenu ustanka, uticaju komunista na narod i njihovoj čvrstini, četnici mogu djelovati uglavnom samo iz 'žice' Lapca, Gračaca, Metka i Vrhovina — s talijanskog kazana. Iako nam je zadalo teških udaraca ubojstvima mnogih junačkih sinova revolucije,

četništvo je u Lici, možemo reći, u toku 1942. politički i vojnički uglavnom uništeno.«[206]

Ta Blaževićeva konstatacija iz 1971. godine nije baš potpuno u skladu sa sadržajem dopisa »štaba VIII Divizije«, poslanog »Štabu Hrvatskog korpusa«, formiranog 22. novembra 1942. od jedinica rasformirane 1. operativne Zone Hrvatske (Kordun, Lika, Banija), istog dana:

»Obavještajna služba nije postojala do pred 14. dana. Tako su se desili slučajevi pozivanja na odstupanje u borbi od strane nekih partizana, a desio se i slučaj gdje je jedan partizan digao pušku na komesara čete kada ga je ovaj pozivao da ide napred. U svim tim slučajevima nije se mogao ni do danas pronaći krivac. Naše je mišljenje da su to ispadi četničkih elemenata nad kojima dosada nije postojala nikakva kontrola. Drugovima je najoštrije skrenuta pažnja na opasnost ovakvih ispada i na postojanja u njihovoj brigadi elemenata neprijateljski raspoloženih protiv Narodno-oslobodilačke borbe. Komandant, Vlado Ćetković.«[207]

Predratni član KPJ, jedan od organizatora ustanka na Baniji i kasniji politički komesar Banijskog NOP-odreda formiranog u decembru 1941, Ranko Mitić zapisao je:

»Mada se tada (u ljeto i jesen 1941 — primj. autora) u Šamarici po logorima nalazio isključivo srpski živalj, problema s velikosrpskim utjecajem gotovo nismo imali. Uoči i u prvim danima ustanka na našem terenu nije bilo takva velikosrpskog utjecaja četnika ili u nekom drugom vidu, o čemu bi trebalo posebno govoriti«[208]

Oprez i budnost u partijskom i ustaničkom rukovodstvu Banije ipak su bili na visini:

»Pojedine velikosrpski raspoložene ljude u svom kraju« — kaže R. Mitić - »znali smo još odranije. S njima u tim danima mi kontaktiramo, razgovaramo. Neki od njih bili su spremni da nam pomognu.«[209]

Međutim, odmah zatim u svojim sjećanjima Ranko Mitić opisuje slučaj predratnog predsjednika četničke organizacije u selu Trnovcu, seoskog bogataša Milete Drenića:

»Obogatio se pljačkom, a bio je, može se slobodno reći, beskrupulozan tip. Ustaše su ga

opljačkale i uhapsile zajedno sa sinom Stevom. Uskoro su ih obojicu pustile iz zatvora, i Mileta je po njihovom zadatku došao k nama u Šamarički logor da nagovara ljude neka se vrate kućama. Mi smo njega i sina mu uhapsili. Mileta je ubijen kao izdajnik. Dokazano je, pored ostaloga, da je održavao vezu s oružničkim narednikom Šostarkom iz Malog Gradca. Njegov sin Stevo Drenić bio je pušten.«[210]

O tom uspješnom pothvatu partizanske, zapravo ustaničke kontraobavještajne službe, Ranko Mitić ne iznosi detalje koji bi bolje osvijetlili tadašnje metode njenog rada i ljude koji su u tom konkretnom slučaju djelovali kao kontraobavještajci.

Ovdje vrijedi spomenuti još jedno Mitićevo svjedočenje:

»Prvih dana ustanka dobili smo pismo od Bogdana Ercegovca iz Beograda. On je bio ranije poslanik ovog kraja na listi JRZ (Jugoslavenska radikalna zajednica - primj. autora). U pismu nam poručuje: Junačka braćo, srce mi je zadrhtalo od radosti kada sam čuo da ste se digli protiv Hrvata. Skrećem vam pažnju da budete oprezni da se ne uvuku Hrvati u vaše redove, jer bi vas mogli minirati iznutra. Mi imamo naše vođe generalštabnog pukovnika Dražu Mihajlovića i žandarmerijskog majora Dangića. To su naše vode i trebate slijediti samo njih.. ,«[211]

Na čiju adresu i kako je to pismo stiglo na Baniju, Ranko Mitić ne navodi, a ni podatke o tome nismo pronašli u drugim izvorima.

Napokon, Ranko Mitić napomenuvši da su banijski ustanici još u »Šamaričkom logoru« formirali sud »koji je svaki slučaj, bilo da se radilo o ustaškim, bilo o četničkim elementima«, nastojao da rasvijetli, iznosi slučaj bivšeg jugoslavenskog avijatičarskog podoficira Save Gajića, koji je poslije formiranja Banijskog NOP-odreda potkraj 1941, uprkos kolebljivim stavovima u odnosu prema četništvu, postavljen za operativnog oficira njegova 3. bataljona. Jednog dana Savo je došao u Štab odreda i Ranku Mitiću, koji je tada bio politički komesar odreda, ispričao kako se u selu Samardžije sreo s intendantom 2. bataljona Dmitrom Sredanovićem, Crnogorcem, predratnim učiteljem u banijskom selu Gage. On mu je tom prilikom, u dužem razgovoru, rekao otprilike i ovo:

»Savo, vidiš li ti što ovi rade, pa i od tebe! Vidiš, i tebe su odavle otjerali... Nego znaš šta, ja

ti imam četničku organizaciju, u kojoj su svi ljudi položili pravu četničku zakletvu! Izvadio je zatim nož i pokazao mi ga. Na njemu je bila urezana mrtvačka glava. Tada mi je ispričao cijeli ceremonijal koji su imali prilikom zaklinjanja. Reče mi još da imaju vezu s Dvorom.«[212]

Ranko Mitić je odmah vratio Savu Gajića natrag u Štab 2. bataljona sa zadatkom da se dogovori s političkim komesarom bataljona Draganom Mitićem o hapšenju Dmitra Sredanovića nakon što od njega izvuče podatke o njegovoj četničkoj organizaciji. Događaji su se dalje, prema navodima R. Mitića, razvijali kao u pravom špijunskom romanu:

»Gajić, kada se vratio, sastao se odmah sa Sredanovićem. Dok su razgovarali, Gajić mu je, glumeći znatiželjnost, rastavio pištolj. Zatim mu se Gajić 'povjerio' da ima 60 pušaka, ali da će ih dati samo sigurnim ljudima. Na to mu je Sredanović odgovorio neka te puške da njegovim zakletim četnicima, navodeći njihova imena. To je Gajić i očekivao, pa mu je rekao: 'Slušaj, Dmitre, nemoj se šaliti, ovo je vrlo ozbiljna stvar. Ima li još tko tko se zakleo?' Kada je Sredanović rekao da više nema nikoga, Gajić je lupio šakom po stolu i počeo glasnije govoriti. To je bio dogovoreni znak. Dragan je sada upao unutra i uhapsio Sredanovića. Poslije toga pohapšeni su i svi ostali zakleti četnici.

Na saslušanju mi je Dmitar Sredanović pričao da je on nešto ranije namjeravao ubiti Dragana Mitića, kada ga je kao komesara bataljona pozvao da obiđe zemunice. Ali, kako je tada Dragan poveo sobom 10 dobrih boraca, odustao je od toga. Inače na Sredanovića se ništa nije sumnjalo sve do Gajićeva upozorenja.

Na saslušanju sam pitao Sredanovića: 'Pa dobro, Dmitre, ti si relativno mlad čovjek. Ja mislim da bi se ti još mogao popraviti, valjda nisi tako duboko zabrazdio.' On mi na to odgovori: 'Ranko, nemoj biti naivan.' Zatim sam ga upitao ne bi li možda on mene ubio? 'Bogami bih! Nemoj biti naivan! Mi smo dva svijeta, i to nepomirljiva. ..' — odgovori mi Sredanović. Tako smo uspjeli da otkrijemo tu četničku grupu«.[213]

Pripadnici banijske četničke grupe izvedeni su pred partizanski sud...

Međutim, Ljubomir P. Đurić, također učesnik NOP-a na Baniji od prvih dana, u svom članku, zapravo

bogato dokumentovanoj studiji opisuje »slučaj Save Gajića« potpuno drugačije nego Ranko Mitić! Nakon što je opisao aktivnost dviju, uslovno rečeno pročetničkih grupa koje su se, pod utjecajem agenata UNS-a, pojavile u toku velike ofanzive na Baniju u aprilu 1942. godine i njihovu likvidaciju, on kaže:

»Međutim, UNS je i dalje u našim redovima imao svoje agente koji su pokušavali da razbiju jedinstvo NOP-a propagirajući četništvo. Glavni nosilac agenturnog djelovanja na području Dvora na Uni, sve do sredine maja 1942. godine, bio je bivši učitelj Nikola Serdanović«.

Za učitelja Nikolu *Serdanovića,* a ne Dmitra *Sredanovića,* kako ga naziva Ranko Mitić, Đurić piše da je nakon okupacije mogao da napusti selo Brdo Grubešića, gdje je i službovao i otputuje u Crnu Goru, ali to nije učinio jer je bio oženjen Hrvaticom. Ubrzo se s njim povezao šef šumarije u Dvoru na Uni, inače rukovodilac UNS-a na tom terenu, Jozevšek i pridobio ga za saradnju.

Zatim Ljubomir Đurić opisuje događaje koji su uslijedili:

»Prva sumnja u Serdanovića došla je prilikom jedne zasjede 1941. godine na Brdu Grubišića, kada on na kafu poziva jedino Nikicu Dakića, također osumnjičenog da naginje četnicima. Oslobođenjem doline potoka Žirovca, Serdanović je ostao na slobodnoj teritoriji. Nemajući drugih sredstava za život, uključio se u NOP. On se čak i aktivira, pa je prilikom izbora Kotarskog NOO za Dvor na Uni, 14. februara 1942. godine, određen za kotarskog ekonoma. Sa Serdanovićem je radio član KPJ Stevo Erceg, koji je dobio zadatak od partijskog rukovodioca kotara Franje Knebla da obrati veću pažnju na veze i djelovanje tog bivšeg učitelja. Erceg je otkrio da Serdanović pri obilaženju slobodnog područja dolazi u dodir s bivšim poslanikom Đurom Begovićem, članom radio-tehnike Bracom Krnjajićem, bogatijim seljakom Milanom Cvetojevićem Princom i nekim drugim ljudima. U vrijeme aprilske ofanzive, s bataljonom X 'Miloš Cavić' je za Grmeč otišao i dio Kotarskog NOO; tamo se rukovodstvo ekonomata povuklo u selo Javnicu. U Javnici su Serdanovića posjetili Milan Cvetojević Princ i Braco Krnjajić. A da bi se uvjerio u špijunsko djelovanje osumnjičenih, Stevo Erceg provocira Serdanovića i saopštava mu da

su njih dvojica, kao jedini kotarski organi na terenu, dobili zadatak da uhapse Milana Cvetojevića Princa i Bracu Krnjajića, koji šuruju s neprijateljem. Serdanović se o toj provokaciji nije izjašnjavao, ali je tog popodneva zadržao Stevu Ercega u školi u Javnici, a u selo Cvetoviće, Milanu Cvetojeviću Princu, poslao je jednu ženu. Slično je Serdanović postupio i prema Braci Krnjajić, koji se nalazio u selu Ljubini. Rezultat tog Serdanovićevog djelovanja bio je taj da su Milan Cvetojević Princ i Branko Krnjajić još iste noći pobjegli u Dvor na Uni, ustašama. Sumnja da Serdanović radi za UNS i Gestapo time je bila potvrđena«.

Prema navodima Ljubomira Đurića, Serdanović je odlučio u drugoj polovini aprila 1942. u selu Vrpolju da »za četničku liniju pridobije i Savu Gajića« koji je već bio komandant 2. bataljona Banijskog NOP-odreda. Prilikom tog razgovora Gajić je...

»... da bi provjerio namjere Serdanovića, tražio od njega uvjerljivije procjene o mogućnosti osnivanja četničkih formacija na tom području, Serdanović je nasjeo i pokazao mu spisak rukovodilaca koje je trebalo strijeljati i spisak ljudi na koje se pri eventualnom prevratu moglo osloniti. Shvativši Serdanovićevu ulogu, Gajić ga je uhapsio i predao štabu bataljona. Kod uhapšenog Serdanovića stvarno su pronađeni spiskovi saradnika četnika i spisak rukovodilaca NOP-a koje je trebalo strijeljati. Međutim, i pored takvog postupka Gajića, Serdanović je tokom istrage svalio dobar dio krivice na njega, zatim na bivšeg poručnika Nikolu Bjelca i bivšeg podoficira Dmitra Niševića, te neke druge partizanske starješine i rukovodioce. Serdanović i njegovi saradnici su osuđeni i strijeljani, ali njegove laži iznesene u istrazi osvetile su se komandantu bataljona Savi Gajiću i nekolicini drugova. Tako je politički komesar bataljona 'Miloš Čavić' Milan Varićak bio smijenjen sa dužnosti i upućen u rad u partijsku tehniku, a Sava Gajić, Nikola Bjelac i Dmitar Nišević su uhapšeni*.

Kako se zbilo njihovo hapšenje?

U toku priprema za napad na ustaško uporište Zrinj, koji je izveden 2. maja 1942. u selu Goričku, gdje se nalazio drugi bataljon, stigao je i 1. bataljon Banijskog NOP-odreda.

»I dok su se borci 1. bataljona« — piše Đurić - »razmještali po selu, određena grupa boraca i rukovodilaca je upala u štab 2. bataljona i uhapsila Savu Gajića, Nikolu Bjelca i Dmitra Nišević a. Svu trojicu, vezane žicom, patrola je odvela u zatvor odreda u Trnovcu«.

Borci Gajićeva bataljona, pa ni seljani Goričke i okolnih sela, nisu mogli da mirno prihvate hapšenje Gajića i drugova i zamalo nije došlo do njihova oružanog sukoba s borcima 1. bataljona. Dvadesetak odbornika krenulo je odmah za uhapšenima u Trnovac, sekretaru Okružnog komiteta KPH za Baniju da traže njihovo oslobađanje.

Ljubomir Durić zaključuje:

»Nakon puštanja iz zatvora Savi Gajiću su povjerene pripreme za formiranje 5. bataljona NOP-odreda, na čijem čelu je, kao komandant, i poginuo prilikom napada na Lebrenicu kod Matijevića, 7. jula 1942. godine. Dmitar Nišević je vraćen na dužnost intendanta bataljona 'Miloš Čavić', a Nikola Bjelac je odbio da se vrati u 2. bataljon i primio je vod u 1. bataljonu.«

Uz citirani tekst Ljubodrag Durić je napisao napomenu:

»O djelovanju i uništavanju agenata Gestapoa i UNS-a nema sačuvanih dokumenata, pa je obrada izvršena na osnovu sjećanja i uz konsultovanje aktivnih učesnika u tim događajima: Steve Ercega, Dragana Ćulibrka, Nikole Bjelca, Dure Crljenice, Dragana Mitića, Stevana Mrkšića i drugih.«[214]

Ko je u »slučaju Save Gajića* u pravu: Ranko Mitić ili Ljubomir Durić? .

Na to pitanje nemamo odgovor.

Prvi *dokument* na koji smo naišli i u kome se spominje aktivnost četničke agenture u Baniji nosi datum 25. maja 1942! Riječ je o »komesarskom izvještaju« koji je tog dana Glavni štab NOP-odreda Hrvatske dostavio Vrhovnom štabu i u kome se, manje-više usputno, našla i konstatacija:

»Na Baniji se također osjetilo oživljavanje četničkih bandi, za koje je inicijativa došla iz Bosne. Oni su počeli pripremati atentat na druga komesara Banijskog odreda, ali su u samom zametku pohvatani.«[215]

Na putu iz Bosanske krajine za Slavoniju Vladimir

Dedijer se našao na Kordunu i tom prilikom, pod datumom »25. 10. 1942, nedelja« u svoj dnevnik zabilježio i OVO:

»Značajno je da četničku organizaciju u Baniji stvaraju - ustaše. Logornica iz Gline, Olga Grgurić — ćopava i sakata, otišla je na oslobođenu teritoriju i počela da vrbuje ljude za četnike! Naišla je na našeg obavještajnog oficira Simu Todorovića, seljaka, i mislila da ga kupi — za naliv pero, cipele i šapirograf. Čudo je kako te ustaše misle da smo glupi. Ta devojka pričala da je ona u ime Kominterne došla u Baniju! S njom je bio i neki ustaški agent, Josip Bela, 'španski dobrovoljac i emisar Kominterne za Baniju i Kordun'. Uspeli su da održe jedan sastanak, na kome je bilo deset ljudi, medu njima polovina naših koje smo sami poslali.«[216]

V. Dedijer ne navodi od koga je dobio citirane podatke, a naša traganja za Olgom Grgurić i Josipom Belom ostala su bez rezultata. U svakom slučaju, ti podaci zvuče naivno, neozbiljno i neubjedljivo, da ne kažemo smiješno. Ustaška obavještajna služba ipak nije bila toliko glupa da bi partizansku obavještajnu službu smatrala toliko glupom da joj može podmetnuti »ćopavu i sakatu logornicu iz Gline« i svog agenta »španskog dobrovoljca i emisara Kominterne za Baniju i Kordun« kao organizatore - četnika na Baniji!

U avgustu 1942. jake domobransko-ustaške snage preduzele su ponovo veliku ofanzivu na oslobođeni teritorij Banije i prisilile glavninu Banijskog NOP-odreda da se povuče na Kordun. U vezi s tim u prvom izdanju *Vojne enciklopedije* o aktivnosti ustaša napisano je i ovo:

»Ovladavši skoro ćelom Banijom, u toku avgusta pokušali su bezuspešno da formiraju četničke grupe.«[217]

Međutim, u drugom izdanju *Vojne enciklopedije* cijela je ta rečenica izbačena! Čini nam se s pravom, jer u »Operativnom izvještaju br. 19« Glavnog štaba Hrvatske, dostavljenom Vrhovnom štabu, nalazimo i ovaj pasus:

»Za vrijeme neprijateljske ofenzive u Petrinjskom i Kostajničkom kotaru iščahurila se četnička organizacija, koja je, među ostalim, postavila zadatak da ubija naše odgovorne drugove u Baniji. Imena su članova te organizacije našim

drugovima već poznata, i radi se na njihovoj likvidaciji. Ima ih oko 30.«[218]

Redakcija *Zbornika* je uz taj pasus dodala napomenu:

»Pojedini kapitulantski elementi, koji su, pod pritiskom ustaškog terora, pobjegli 1941 god u Srbiju, vratili su se po odobrenju Nijemaca, na Baniju radi vršenja četničke propagande i stvaranja četničkih vojnih formacija. U tom cilju, oni su pokušali da se povežu sa izvjesnim četničkim elementima u Bosni. Ovi pokušaji su na vrijeme spriječeni.«[210]

Nije potpuno jasno da li se u toj napomeni konstatuje da su »na vrijeme spriječeni« pokušaji »vršenja četničke propagande i stvaranja četničkih vojnih formacija« na Baniji ili njihov pokušaj »da se povežu sa izvjesnim četničkim elementima u Bosni«. U svakom slučaju, dokumenti pronađeni u njemačkim arhivima pokazuju da je njemačka vojna obavještajna služba u toku sljedećih ratnih godina (1943-1945), uz pomoć postojećih četničkih grupa, oko Petrinje i Sunje razvila snažnu aktivnost usmjerenu protiv NOP-a na Baniji.

Ni Gorski kotar nije ostao imun na nastojanja četničkih agentura da se uvuku u partizanske jedinice ili na oslobođeni teritorij. No, to se događalo tek u proljeće 1942. O slučaju Pavla Župana Paje, koji je sam priznao da ga je početkom marta te godine iz Sušaka u Primorsko-goranski NOP-odred uputio mornarički oficir Krešo Vranić kao obavještajca i sa zadatkom da ispita mogućnosti »formiranja posebnih jedinica... za borbu protiv okupatora, ali bez komunista«, već je bilo riječi u poglavlju »Zaštita partijskih redova i partizanskih odreda«. Međutim, taj slučaj nimalo nije obeshrabrio četničko rukovodstvo u Sušaku.

Historičarka Fikreta Jelić-Butić u svojoj knjizi *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945* ovako je definisala pojavu četništva u Gorskom kotaru:

»Utjecaj četničkih elemenata u Gorskom kotaru vidljivije se ispoljio u proljeće 1942. Ondje je četnička propaganda pojačana pojavom četnika na području Ličke Jesenice. Četnički elementi u Gomirju i Srpskim Moravicama održavali su veze s Talijanima preko poručnika Druzettija (Druceti). Ofenziva koju su Talijani poduzeli na to područje dala je poticaja četničkim elementima, tako da je 20/21. svibnja došlo do 'četničkog

puča' u Gomirskoj partizanskoj četi, kojom prilikom su ubijeni rukovodioci Bogdan Jančić i Jovo Mamula, organizatori ustanka u tom kraju. Pokazale su se istinite ranije ocjene Glavnog štaba Hrvatske i Štaba Pete operativne zone da u toj četi postoje pročetničke tendencije i da bi je zbog toga trebalo rasformirati. Četnički elementi povukli su za sobom oko 60 boraca i nakon izvršene akcije pobjegli u Gomirje, gdje su pod okriljem Talijana osnovali svoju jedinicu.«[220]

Podnoseći 25. maja 1942. Vrhovnom štabu »komesarski izvještaj«, Glavni štab NOP-odreda Hrvatske javljao je sljedeće:

»Sa Sušaka je činjeno niz pokušaja, da se u naše redove ubaci što više četnika. To im međutim nije uspijevalo, te su se uspjeli povezati samo s Gomirjem. Ovdje im je uspjelo pridobiti priličan broj seljaka za saradnju s Talijanima, te su ih stalno pokušavali natjerati u borbu protiv partizana. Oslanjali su se na funkcionere bivšeg četničkog udruženja i na trgovce drvom. Uspjeli su ubaciti svoje ljude u naš gomirski vod, te su tu - kao i svagde drugdje - neposredno pred okupatorovu ofenzivu pošli na svoj prljavi posao i razoružali i otpremili oko 60 naših drugova, a ubili komesara čete, polit(ičkog) delegata voda i jednog istaknutijeg druga. Ovo se moglo dogoditi jer ti pobijeni drugovi nisu izvršili naređenja ovog Štaba o čišćenju tog voda i likvidaciju nekih četnika iz voda.«[221]

Prema napomeni Redakcije četvrte knjige petog toma *Zbornika:*

»Tada ubijeni komandir čete Bogdan Jančić, a politički komesar Joso Steiner (Štajner) poginuo je u jesen 1943. god. kod s. Boborovo, u borbi protiv ustaša i Nijemaca, kao politički komesar brigade.«

Tekst naređenja Glavnog štaba Hrvatske »o čišćenju« gomirskog voda nismo uspjeli da pronađemo.

Četiri dana kasnije (29. maja) pisani izvještaj Štaba 5. Operativne zone (Gorski kotar i Hrvatsko primorje) dostavljen »komandantu Narodno-oslobodilačkih P(artizanskih) O(dreda) Hrvatske« objašnjava šta se dogodilo u »gomirskom vodu«, zapravo Gomirskoj četi 1. bataljona i zašto je tom prilikom partizanska kontraobavještajna služba potpuno podbacila. Riječ je zapravo o rečenici koja doslovno glasi:

»*Najinteresantnije je da sekretar partijske je-*

dinice u Gomirju bio je glavni organizator (istakli autori).«[222]

Kada se uzme u obzir da su u to vrijeme u većini partizanskih jedinica pa i na oslobođenom i neoslobođenom teritoriju »partijske jedinice« bile glavni organizatori i nosioci kontraobavještajne, službe, svako je dalje objašnjavanje bespredmetno!

Prema istraživanjima Redakcije četvrte knjige petog toma *Zbornika*, a »prema sjećanju Bogdana Mamule, organizatori četničke izdaje (u Gomirskoj četi - primj. autora) bili su Stevo Mamula (ubijen od naših jedinica 1943. god.) i Mile Stjepanović (koncem rata pobjegao u inostranstvo)«. Da li je jedan od njih bio sekretar partijske jedinice u Gomirju — Redakcija ništa ne kaže.

Gomirje je od 22. maja 1942, kada je izvršen četnički puč o kome je riječ, najjače i zapravo jedino četničko uporište u Gorskom kotaru sve do decembra 1942, kada su ga likvidirale jedinice 1. i 2. primorsko-goranske NOU-brigade.

Od nekoliko manjih partizanskih grupa i četa koje su djelovale u Slavoniji još od ljeta 1941. potkraj zime 1941-1942. ponikao je Prvi slavonski partizanski bataljon koji je ubrzo prerastao u Prvi slavonski NOP-odred. Vjerovatno odgovarajući na nesačuvani dopis Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske, Štab tog odreda je u svom izvještaju od 23. marta 1942. napisao i OVO:

»Što se tiče četnika tu nismo imali do sada nikakvih osobitih poteškoća.«[223]

Međutim, iz daljeg teksta tog izvještaja proizlazi da je i na području Slavonije — ali, vidjećemo kasnije, i Bilo-gore i Kalnika - u nekim selima naseljenim srpskim stanovništvom prije rata vjerovatno djelovala četnička organizacija, najvjerovatnije ona Koste Pećanca. Naime, nakon uopćene optimističke ocjene »što se tiče četnika« u izvještaju štaba 1. slavonskog NOP-odreda slijedi opis zbivanja koja su se desila prije i koja donekle opovrgavaju tu ocjenu:

»U drugu četu priključila se jedna grupa naoružanih ljudi koji su nekad pripadali četnicima. Ta se grupa odvojila od nas, ali se kasnije opet priključila. Svi ti ljudi prihvatili su, po svemu izgleda, iskreno principe naše borbe, osim njih trojice. Osim spomenute trojice svi ostali smatraju sebe (a mi ih također smatramo) iskrenim partizanima koji su voljni da se bore pod vodstvom Kompartije, a neki od njih čak se

smatra i komunistom i izjavljuje da je spreman boriti se za komunizam. Od spomenute trojice, dvojica su spremala ubijstvo političkog komesara čete, komandira voda u kojem su se nalazila, a također i svog nekadašnjeg aktivnog suradnika a današnjeg komandira voda, dalje, vršili su agitaciju po selima, pozivajući narod da otkaže svaku uslugu partizanima. Dalje, oni nisu htjeli da idu na stražu. Ta dvojica četnika uhapšena su, javno raskrinkana i na zahtjev svih partizana njihove jedinice, a osobito na zahtjev njihovih nekadanjih saradnika, obojica četnika su javno strijeljani. Poslije ovog slučaja nemamo do sada nikakvih značajnijih četničkih tendencija.«[224]

U našem narodu kaže se: »Gdje su pitanja, tu su i odgovori.« U ovom slučaju, nažalost, ta izreka ne stoji na baš čvrstim nogama. Naime, Redakcija edicije *Građa za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji* uspjela je da odgovori na samo jedno od pitanja koja iziskuje citirani tekst: »Nekadašnji aktivni saradnik a današnji komandir voda« čije su ubistvo pripremala dvojica njegovih bivših istomišljenika bio je - Nikola Miljanović Karaula, koji je kasnije postao narodni heroj! Na pitanja kao što su: koliko je ljudi imala grupa koja se priključila drugoj četi, kojim su četnicima pripadali, s kim su održavali vezu, i po čijim su direktivama djelovali itd., odgovore nigdje nismo našli. Uostalom, iskreno govoreći, pomenuta narodna izreka u svakodnevnom životu vjerovatno i ima smisla, ali kada je riječ o ratu i, posebno, o odgovorima na pitanja na ovaj ili onaj način povezana s djelovanjem obavještajnih službi, potpuno je deplasirana. Jer, ponekad je odgovore nemoguće pronaći čak i mnogo godina nakon što se događaji odigraju, a ponekad - nikada!

Sljedeći dokumenat o aktivnosti četnika i borbi partizanske kontraobavještajne službe protiv njih na teritoriju Slavonije jest izvještaj političkog komesara Štaba u međuvremenu formirane 3. operativne zone za period od 12. avgusta do 1. septembra, dostavljen Glavnom štabu Hrvatske 2. septembra 1942. godine:

»Što se tiče četničkog pitanja« - stoji u njemu - »u tome pogledu bio je mir od poslije kako su likvidirani neki četnici o kojima smo Vam svojevremeno javili. Tek u najnovije vrijeme pre-

bačene su u Slavoniju i Srijem tri trojke Nedićevih četnika iz Srbije. Svi su oni pohvatani, razoružani i likvidirani osim jednog. To su mahom ljud iz ovih krajeva. Po svemu izgleda da četnici nemaju kod nas stvorene neke baze ili točke oslonca, nego su upravo ove trojke trebale da pripreme teren za dolazak većih skupina četnika, i da uspostave t. zv. točke oslonca za veze i t.d. Iz njihovih iskaza proizlazi da se htjelo iskoristiti stara poznanstva i stare četničke veze iz doba jugoslavenstva. Vrlo je vjerovatno, čak sigurno da postoje izvjesna lica na koja bi se četnici mogli uputiti i koja su oni tražili, ali smo im mi to spriječili. Razumije se da mi moramo pokazati osobitu budnost da nas u tome pitanju nebi zadesila kakva iznenađenja. Što se tiče širokih slojeva naroda (ima se u vidu Srbe) nema sumnje da postoje tu i tamo i izvjesne četničke tendencije, ali one se energično suzbijaju tako da do danas nismo imali nekih osobitih posledica.«[225]

Autor tog izvještaja, Karlo Mrazović, govori o prebacivanju triju trojki »Nedićevih četnika iz Srbije« u Slavoniju i Srijem. Međutim, najvjerovatnije su to bile trojke ravnogorskih četnika koje su se zbog nekog razloga u datim okolnostima predstavljale kao nedićevci. O svemu ostalome jasno govore citirani reci tog izvještaja...

Uspostavivši vezu sa štabom 3. NOP-odreda koji je djelovao u Srijemu, Štab 3. operativne zone dostavio mu je naredbu »o reorganizaciji Štaba odreda, štabova bataljona i komandi štaba« u kojoj su u izvjesnom smislu uopćeno rezimirana dotadašnja iskustva partizanske kontraobavještajne službe. Posebno naglašavajući značaj djelovanja obavještajnih oficira u jedinicama i na terenu, taj dokumenat ističe da oni, osim ostalih neprijatelja, moraju budno pratiti i razbijačku aktivnost četnika na oba sektora. Najzad, kada je riječ o izvještajima obavještajnih oficira, ta naredba posebno ukazuje na neophodnost da oni sadrže i podatke »da li je bilo... u jedinicama i u narodu, pojave četnika ili četničkih tendencija unutar partizanskih jedinica a također i u narodu«.[226]

Jedanaestog oktobra 1942. formirana je 1. slavonska NOU-brigada, ali su na teritoriju Slavonije i dalje nastavili da djeluju, istina brojčano oslabljeni, 1. i 2. slavonski NOP-odred. I brigade i odredi, kao i partizanski odred koji je djelovao u Srijemu, organizaci-

ono su pripadali 3. operativnoj zoni Hrvatske, čiji je štab u svakom smislu, u granicama mogućnosti, morao da koordinira njihova djelovanja.

Budući da se 1. NOU-brigada u svojim akcijama kretala uzduž i poprijeko Slavonije, Štab 3. operativne zone smatrao je potrebnim da 24. oktobra 1942. njenom štabu dostavi »Upute o načinu borbe protiv pete kolone«, u kojima je pisalo:

> »Paralelno sa političkim radom postavlja se i pitanje obavještajne službe. Vi vrlo dobro treba da pratite kretanje neprijatelja, kakve političke mjere preduzima. Ovdje prvenstveno mislimo na izrode srpskog naroda i izdajnike četnike. Priloženo pismo koje je jedan četnik uputio jednom našem drugu najbolje će vam govoriti kakve mjere treba da preduzimate.«[227]

»Pismo koje je jedan četnik uputio jednom našem drugu«, a koje je, možda, i iniciralo te upute Štaba 3. zone Štabu 1. NOU brigade, nismo uspjeli pronaći. No, već i sama činjenica da su se četnici služili i takvim metodama, a partizanska ih kontraobavještajna služba, na neki način ipak uočila, dosta govori. Uostalom, još više značajnih podataka na tom planu nalazimo u izvještaju Štaba 3. operativne zone dostavljenom Glavnom štabu Hrvatske samo četiri dana kasnije, 28. oktobra 1942.:

> »2) Četnici šalju iz Motajice, Beograda i Osijeka pojedine svoje agente da ovde pripreme teren za njemačku ofanzivu kao i za prebacivanje četnika iz Motajice. Kao što je već naglašeno u izvještaju našeg obavještajca ovde je održano već dva četnička sastanka, ne sa nekim većim uspjehom, ali je ipak značenje njihovo ogromno nastojanje da u našem kraju nađu izvjesnu podršku i bazu za svoj širi rad. Podatke koje smo dobili govore o tome da se sprema jedna veća četnička jedinica da se prebaci preko Save ovamo na naš kraj.«[228]

Ponovo smo se našli pred vječitim problemom: »izvještaj našeg obavještajca« nismo uspjeli da pronađemo! No, taj dokument ipak osvjetljava — kao što smo na izvjestan način već rekli - niz novih momenata u aktivnostima četnika, ali i u aktivnostima partizanske kontraobavještajne službe.

O agentima koje »četnici šalju iz Beograda i Osijeka« do kraja 1942. godine više neće biti riječi ni u jednom dokumentu. Međutim, s četnicima iz Motajice bilo je drukčije.

Naime, potpuno ovladavši sredinom 1942. godine teritorijem srednje Bosne, četnici s Radom Radićem, na čelu a po direktivi nesumnjivo dobivenoj od Draže Mihailovića, pokušali su da područje Motajice, čiji se obronci spuštaju do desne obale Save i na područje duž njenog toka, iskoriste kao odskočnu dasku za prodor u srpska sela Slavonije na lijevoj obali Save.

Prvi bataljon 1. slavonske NOU-brigade djelovao je oktobra-novembra 1942. na području novogradiškog sreza prema rijeci Savi, i bio dosta udaljen od njene glavnine i štaba. Zbog toga je u datim okolnostima Štab zone smatrao neophodnim da direktno štabu tog bataljona 9. novembra 1941. dostavi upute u kojima je naglasio:

»... vi morate obratiti najveću pažnju na obavještajnu službu na tome terenu. Ne smije se desiti da neprijatelj koristi nasilje koje vrše okupatori i ustaše i da pride srpskom narodu kao njegov spasioc pa da se tu stvaraju neke trojke ili petorke ili one da se ubace sa strane i vi o svemu tome ništa da (ne) znate. Isto tako potrebno je da uspostavite mrežu obavještajne službe i u samom bataljonu. Samo dobro organizovana obavještajna služba omogućuje uspješnu političku borbu protiv pete kolone.«[220]

O čemu je, zapravo, riječ, vidi se iz izvještaja koji je Štab 3. operativne zone dostavio Glavnom štabu Hrvatske desetak (ili dvadesetak) dana kasnije, tačnije 20. (ili 28.) novembra iste godine, a u kome je i ovaj pasus:

»U posljednjem izvještaju bili smo vam javili da u srezu Nova Gradiška isto tako neprijatelj pojačava svoj rad. Postoje veze pojedinih sela sa Motajicom i Jošavkom. Dolaze i odlaze kuriri. Mi smo neke od tih aktivista uhapsili i sada se vodi istraga, o kojoj ćemo vas još izvijestiti.«[230]

U svom prvom opširnijem izvještaju, dostavljenom 22. decembra 1942. Glavnom štabu Hrvatske, novopostavljeni politički komesar 3. operativne zone Marijan Stilinović opširno se osvrnuo i na borbu kontraobavještajne službe protiv pokušaja prodora četničkih agenata i grupa na teritorij Zone. Upoznavši se, očigledno, s prethodnim razvojem događaja, on je u tom izvještaju dao niz objašnjenja koja su o tome nedostajala. Istakavši činjenicu da neprijatelj, i ustaše i četnici, nastoji da »preko svojih raznih agenata... razbije našu pozadinu i našu vojsku«, Stilinović dodaje:

»Istovremeno neprijatelj ubacuje na naš teri-

torij četničke špijune koji nastoje da pripreme teren za prebacivanje nekih četničkih formacija iz Bosne. Mi smo ušli u trag toj četničkoj raboti i preduzeli mjere da preko obavještajne službe budemo na vrijeme izvješteni o njihovom dolasku, tako da možemo odmah intervenirati. U prošlom izvještaju III operativne zone saopćeno vam je da je otkrivena veza između četnika i nekih seljaka sela Smrtić i drugih sela koja gravitiraju prema Bosni. Mi smo te seljake koji su održavali vezu uhapsili, ali nakon detaljnog saslušanja uvidjeli smo da su oni tek bili na putu da se vežu za četnike, pa smo ih nakon izvjesnog vremena pustili kućama. Taj naš postupak odjeknuo je dobro među Srbima u Slavoniji.«[231]

Obavijestivši Glavni štab Hrvatske da je Štab 3. operativne zone »posljednjih dana« primio obavještenje da se na Bablje gore, 17 km istočno od Nove Gradiške, »prebacila iz Bosne jedna grupa četnika, od 20 do 30 ljudi« i da su u vezi s tim preduzete potrebne mjere, politički komesar zone, osvrćući se na stanje u jedinicama, kaže:

»... Ni u jednoj našoj vojnoj jedinici ne postoje znakovi četničkih tendencija. Jedina pojava vezivanja za četnike bila je u I odredu (Mazalica, Grmuša i Srđenović) i te izdajnike osudio je vojni sud na smrt strijeljanjem. U vezi sa tim slučajem Štab III operativne zone izdao je specijalno obavještenje za partizane i narod onog kraja u kome je Nikola Mazalica radio. Svi partizani odobrili su osudu nad Mazalicom i drugovima.«[232]

Presuda Partizanskog vojnog suda Treće operativne zone Hrvatske izrečena je 18. novembra 1942.

Dok je partizanska kontraobavještajna služba u Slavoniji vodila zaista uspješnu borbu protiv četništva, uprkos relativnoj blizini njihova snažnog uporišta kakvo je bila srednja Bosna u toku druge polovine 1942. godine, četničke su se agenture ponekad pojavljivale i po srpskim selima, na Bilo-gori i na Kalniku!

Kada je od postojećih manjih grupa i pridošle banijske Proleterske čete na Kalniku oformljen Kalnički NOP-odred, njegov je politički komesar, književnik Joža Horvat, u svojim prvim uputstvima dostavljenim političkim komesarima bataljona 21. novembra 1942.

naglasio da će četnički elementi učiniti sve da se, koristeći »stare veze i stare prijatelje«, organizuju i povedu akciju protiv NOP-a. U tom trenutku u Kalničkom odredu i njegovim jedinicama nije bilo obavještajnih oficira već su za kontraobavještajni rad bili zaduženi zamjenici političkih komesara.

»Vaši zamjenici« - pisao je J. Horvat komesarima bataljona - »preko partijskih jedinica neka organiziraju obavještajnu službu po četama i vodovima. Povećajmo svoju budnost kako bi u zametku ugušili jednog od najvećih naših neprijatelja.*[233]

Gotovo istovremeno, 23. novembra 1942, Štab Kalničkog NOP-odreda obavijestio je Štab 3. operativne zone o situaciji na svom sektoru i na teškoće na koje nailazi:

»Mobilizaciju novoga ljudstva provađali smo vrlo teško a ono što smo i dobili bilo je sirovo i vrlo loše a dobrim dijelom četnički nastrojeno. To naročito važi za ljudstvo koje smo mobilizirali u Bilo Gori a naročito iz sela okolo Bačkovice kao (i) iz same nje.

Mi ovdje dolazimo do oružja samo je šteta što karabini plaču za borcima. Čuvajte se četnika! Mi smo baš neki dan strijeljali jednoga koji je bio od starih Kalničkih partizana neki Dević i sada baš vodimo istragu ne bi li pohvatali njihovu mrežu. U Bilo Gori je pogodno tie za četnike a jezgru čine Bačkovčani. Potrebno bi bilo da malo drug Kurt pruži svoju ruku u Bilo Goru i Bilogorski bataljon.«[234]

Nismo našli podatke o tome kako je otkriven Dević, o čemu se konkretno radilo u njegovu slučaju i da li je provedena istraga dovela do razbijanja četničke mreže na Kalniku. Utvrdili smo da ima dosta Devića u srednjoj Bosni, posebno u okolini Prnjavora i da su dijelom bili pristalice NOP-a, a dijelom četnici. »Drug Kurt«, za koga se kaže da bi bilo potrebno »da malo... pruži svoju ruku i Bilo Goru i Bilogorski bataljon«, bio je predratni komunist i španski borac Vladimir Majder Kurt, tada obavještajni oficir 3. operativne zone. Međutim, on je početkom decembra 1942. napustio Slavoniju i otišao u Glavni štab Hrvatske, u oslobođeni Slunj.

Već 30. novembra 1942. uslijedio je odgovor Štaba 3. operativne zone Štabu Kalničkog partizanskog odreda, u kome je rečeno i ovo:

»Što se tiče četničke opasnosti, a koja je sada

jedna od najvećih opasnosti, mi smo preduzeli i preduzimamo i preduzet ćemo sve mjere opreznosti, ostaćemo do kraja strogo budni, kako bi tu opasnost pod svaku cijenu otklonili. U vezi sa vašim pismom ovih dana razgovarali smo sa komandantom Bilogorskog bataljona, kao i sa polit(ičkim) komesarom o svemu tome što nam javljate. Oni će poduzeti potrebne mjere, da se ti i takvi narodni neprijatelji, mračni tipovi upravo društveni ološ očisti kako iz redova naših partizanskih jedinica ukoliko takvih postoji, a onda i iz naših sela. Vi trebate da nam dadete sa vaše strane punu podršku, te da nas obavještavate o takvim pojavama kako bi mogli s naše strane u pravo vrijeme intervenisati.«[235]

Borba partizanske kontraobavještajne službe protiv aktivnosti četnika, u bilo kojoj formi, na području Slavonije, Bilo-gore i Kalnika vođena u toku 1941, a posebno 1942. godine, završila se njenom potpunom pobjedom. To se ponovilo i sljedećih godina.

Slovenija

U jesen 1941. po Sloveniji, posebno među bivšim aktivnim jugoslavenskim oficirima, počeli su se pronositi glasovi da se u Srbiji oko Ravne gore stvara novi četnički pokret na čelu s izvjesnim pukovnikom Dražom Mihailovićem. Edvard Kardelj se tada nalazio na oslobođenom teritoriju zapadne Srbije, gdje je ostao nakon Savjetovanja u Stolicama (26. septembra 1941), i još nije imao kurirsku vezu sa Slovenijom. U takvoj je situaciji Izvršni odbor Osvobodilne fronte (koja je na inicijativu KP Slovenije osnovana potkraj aprila u Ljubljani od predstavnika Komunističke partije Slovenije, hrišćanskih socijalista, demokratskog krila »Sokola« i kulturnih radnika kojima su se malo kasnije priključili predstavnici socijaldemokrata, grupa emigranata iz Štajerske pripojene Njemačkoj i grupe aktivnih oficira kraljevske jugoslavenske vojske) odlučio da u Srbiju uputi dvojicu do rata aktivnih jugoslavenskih oficira: pukovnika Jaku Avšića i majora Karla Novaka. Njihov je zadatak bio da uspo-

stave vezu s Dražom Mihailovićem i upoznaju se s njegovim planovima i namjerama.

Dva izaslanika Osvobodilne fronte stigla su oktobra 1941. na Ravnu goru i poslije razgovora s Dražom Mihailovićem i njegovim saradnicima vratili se u Sloveniju.

Prema nekim podacima, Jaka Avšić je imenovan za komandanta četničkih odreda Slovenije, koje je tek trebalo formirati, a Karl Novak za načelnika njegova štaba.

O Jaki Avšiću u *Vojnoj enciklopediji* napisano je:

»Avšić Jaka (Kleče kod Ljubljane, 24. IV 1896 —), general-potpukovnik JNA u penziji. U I SR, 1916, pobegao je iz austrougarske vojske, stupio u Jugoslovenski dobrovoljački korpus i borio se u Dobrudži i na Solunskom frontu. Reaktiviran je 1920. u JV, gde je stekao čin konjičkog pukovnika. Od aprila 1941. aktivno je radio za NOP, u maju 1942. postao je član, a zatim zamenik komandanta GŠ Slovenije.«[236]

U našim izvorima nigdje nismo naišli na podatke o tome kakav je izvještaj J. Avšić podnio Izvršnom odboru Osvobodilne fronte nakon povratka s Ravne gore. (Naša historiografija čak uporno preskače tu epizodu njegova života!) Međutim, očigledno je taj pošteni čovjek i patriot prozreo - ukoliko mu Draža Mihailović i nije otvoreno rekao - kakvi su ciljevi i program ravnogorskog četničkog pokreta i, obavijestivši Izvršni odbor OF o tome, postupio po njegovim direktivama.

Karlo Novak je, pak, »avanzirao«: postao je, umjesto Avšića, komandant još nepostojećih četnika u Sloveniji. No, o njemu će biti više govora kasnije.

Prvi dokumenti u kojima je registrovana pojava i aktivnost četnika (belogardejaca) u Sloveniji datiraju iz maja 1942. godine, tj. iz perioda kada je NOP doživio svoj do tada najveći uspon u talijanskoj okupacionoj zoni, a Talijani u toj zoni (»Ljubljanska pokrajina«), koja je većim dijelom oslobođena, započinjali pripreme za veliku ofanzivu koja je u historiji NOB-a dobila naziv Roška ofanziva. Datumski prvi dokument te vrste jest »Naredba br. 8 Štaba III grupe slovenačkih partizanskih odreda od 16. maja 1942. god.«, čija je 8. tačka glasila:

»8) Na terenu III grupe u poslednje vreme na raznim mestima pojavljuju se manje skupine

četnika. To nam nalaže uvećanu pažnju u tom pravcu. Treba marljivo prikupljati podatke o tim banditima, te podatke kontrolisati i — ako se tačno utvrdi boravište četničke čete — napasti je i bezobzirno likvidirati.«[237]

Od tog trenutka događaji kao da su se odvijali filmskom brzinom. Naime, samo dva dana kasnije, 18. maja 1942, Edvard Kardelj u pismu Titu iz Ljubljane, piše:

»7. Dražinovci u Sloveniji takođe pokušavaju svoju sreću i to — švercovanjem u partizane. Na jednom su mestu uspeli (nekih 10), pa su ih brzo otkrili i postrijeljali. Tu naime postoji dekret O(svobodilne) F(ronte), da se streljaju svi koji pokušavaju pored partizana stvarati oružane formacije. Mislim da se tu neće ponoviti Crna Gora.«[238]

Već sutradan, 19. maja 1942, uslijedio je »Ratni izvještaj Br. 3 Štaba II grupe odreda«, u kome je pisalo:

»7) 18 V je obaveštajna služba javila našem štabu da se u šumama u blizini Dobrunja mobiliše belogardističko-četnička banda. Odmah smo na lice mesta poslali partizanski odred koji je ovu bandu opkolio i pohvatao. Priznali su da su se okupili da se naoružaju u odrede koji imaju zadatak da se bore protiv slovenačkih narodnooslobodilačkih odreda i da izbegavaju svaki sukob sa Italijanima.«[239]

Zatim slijedi poimenični spisak petorice belogardista koji su na osnovi dekreta Izvršnog odbora OF »osuđeni na smrt i strijeljani«.

Premda je Titu pisao 18. maja, Edvard Kardelj nakon četiri dana smatra potrebnim da to ponovo učini: 22. maja 1942! Ovog puta iz redaka koje piše o četništvu još određenije izbijaju odlučnost i dalekovidnost proizašle i iz ličnih iskustava stečenih u borbi protiv četništva za vrijeme njegova boravka u Srbiji i istočnoj Bosni (kraj septembra 1941 — početak januara 1942). I ne samo to! Uostalom, evo ključnog pasusa iz tog Kardeljeva pisma Titu o temi o kojoj je riječ:

»U gestapovskim kancelarijama se štampaju, sa potpisom te bele garde, slovenački leci, u kojima se agitira za pasivnost, udara po SSSR i Kompartiji, a hvali Draža Mihailović i londonska vlada. Dakle — istorija Srbije i Bosne se i tu ponavlja. Mislimo da će se uskoro ponoviti i u pogledu dražinovaca. Iz italijanskog štaba dobili

smo obaveštenje da su Italijani rešili privremeno prepustiti izvestan deo teritorije partizanima sa ciljem ... 'da se sami medu sobom pokolju'. Istovremeno su seljaci javili partizanskim patrolama da su primetili kretanje oko 50 'četnika' u jugoslavenskim uniformama u pravcu Gorjanaca. Pored toga su neki uhapšeni belogardisti - koji su preslušani i posle streljani - izjavili da su dobili upute da budu spremni da se formiraju i da idu u brda, sa time, da se sa Italijanima ne upuštaju ni u kakve sukobe, ali da svuda napadnu partizane. Mi smo uputili sada na teren neke kadrove (Kos i Angelo), a osim toga se formiraju posebne radničke čete, koje će biti na raspoloženju šefu 'Varnostne in obveščevalne službe', da se odmah uguši i likvidira i svaki manji pokušaj da bi se radilo bilo šta protiv partizana i OF. I partizani i Narodna zaštita i Varnostna služba imaju zadaću da svuda čiste belu gardu i mihailovićevštinu već sada, dok još nema oružja u rukama. I naši partizani zaista marljivo čiste sela i gradiće, te upadaju i hapse belu gardu i tamo gde se još drže Italijani.«[240]

»Iz italijanskog štaba dobili smo obavještenje...«, kaže E. Kardelj. Nismo, međutim, nigdje naišli na trag koji bi ukazivao na postojanje partizanskog obavještajca u nekom od talijanskih štabova u to vrijeme. Zato nam se čini najvjerovatnijim da je obavještenje o kome je riječ do E. Kardelja stiglo iz talijanskog štaba pomoću nekog od partizanskih obavještajaca koji su se poslovno ili privatno sretali s talijanskim oficirima. Termin »gestapovske kancelarije« ovdje je, nesumnjivo, upotrijebljen samo simbolično jer se, očigledno, radilo o »kancelarijama« talijanske obavještajne službe u Ljubljani. I još jedno neophodno objašnjenje: partizani kojima su »Italijani rešili privremeno prepustiti izvestan deo teritorije« bili su, zapravo, pripadnici Bele garde.

Konačno, takode u maju, tačnije 27. maja 1942, Glavni štab slovenskih partizanskih odreda smatrao je potrebnim da objelodani izjavu u kojoj je ponovio osnovne postavke dekreta OF o kažnjavanju smrću svih koji pokušaju da stvaraju druge oružane formacije osim partizanskih. Ta je izjava počinjala riječima.-

»Glavni štab slovenačkih partizanskih odreda je dobio pouzdane podatke da neki Mihailovićevsko-belogardistički elementi vode pregovore sa Italijanima u cilju da italijanskom pomoći

i italijanskim oružjem organizuju i naoružaju svoje bande.«[241]

Slijedila je, »u pooštrenom obliku«, poslednja opomena:

>1. da će biti streljan svako ko bi vršio pripreme za formiranje kakvih bilo oružanih trupa izvan partizanskih, odnosno podređenih Glavnom štabu slovenačkih partizanskih odreda;

2. da će biti streljan svako ko bi ma kakvim svojim delovanjem pripremao bratoubilački rat i time, dakle, koristio okupatorima;

3. svim partizanskim vlastima na oslobođenoj teritoriji izdata su naređenja da na licu mesta streljaju svakoga ko bi na tom području ma kako štetio jedinstvu slovenačke narodne vojske koja stoji pod komandom Glavnog štaba slovenačkih partizanskih odreda.«[242]

Premda su u Sloveniji poduzete i pravovremene i energične mjere - razumljivo, i na obavještajnom planu - četništvo ipak nije moglo biti potpuno iskorijenjeno. Iz izvještaja koji je Pokrajinski komitet KP Slovenije za Gorenjsku, priključen Trećem Rajhu, 21. septembra 1942. dostavio CK KP Slovenije vidi se da je PK došao do pouzdanih obavještenja o tome da je Gestapo još *»sredinom jula odlučio da treba stupiti u vezu sa belom gardom«* (istakli autori), čije mu je rukovodstvo još otprije bilo dobro poznato. U pomenutom izvještaju zatim čitamo šta se dogodilo u Gorenjskoj u toku ljeta 1942, upravo za vrijeme velike talijanske ofanzive na oslobođeni teritorij »Ljubljanske pokrajine«:

»Vrativši se sa sastanka koji je imao sa Graciolijem u Celovcu, Rajner je odmah stupio u vezu sa Brodarom. Prvo vidljivo delo koje je bela garda posle toga napravila, bilo je da je počela nagovarati drugove partizane da dezertiraju i da zatim odaju ostale drugove i njihove bivake. To im je delimično uspelo kod čete na Krvavcu, gdje je dezertiralo 10 drugova (novih), koji su zatim vodili Nemce pri napadu na ovu jedinicu. Četa je doživela težak udarac; nekoliko drugova bilo je zarobljeno, nekoliko mrtvih, a 30 njih probilo se kroz obruč. Prilikom tog nagovaranja na dezertiranje bili su najaktivniji: Mejač iz Komende, Hribar iz Grada kod Cerklja, dr Bedenko, Umnik i još neki drugi. Štabovi bataljona i

odreda počeli su odmah da preduzimaju protivmere. Odmah sledečih dana, II. bat(aljon) justificirao je Bedeneka, Umnika i još jednog koga ne znamo po imenu. Brodar se sakrio, odnosno pobegao. Umnika su našli kod kuće, odveli ga u Hrastje do Brodareve kuće i kuću opkolili; pošto se Brodar nije nalazio kod kuće, izvršili su presudu samo nad Umnikom. Bedeneka su drugovi pozvali na vezu i lično se uverili o njegovoj podloj delatnosti. Bedenko je prošle zime bio pristalica OF. Zašto je on to bio, pokazalo se sada. U razgovoru koji je vodio sa drugom partizanom, on je izjavljivao: napusti partizanske redove i nagovori i druge; za tebe ću se lično brinuti da ti se ništa ne desi i dobro ćeš nam doći kasnije; svima koji budu dezertirali jemčimo slobodno kretanje po Gorenjskoj i obezbedićemo im rad; imam dobre veze sa 4 nemačka generala, koji su već uvideli da se bliži poraz Hitlerovog režima, i sa policijskim generalom Rösenerom (koga je često posećivao bez legitimisanja, i mogao je svakom prilikom da dođe do njega). Sa spomenutim generalom vodio je razgovor o nabavci oružja za belu gardu; rekao je da je pre razgovora sa drugim bio kod gestapoa i da je tamo kazao da ide na razgovor sa pretstavnikom partizana. Pre nego što je pošao na razgovor, obavestio je o tome i sve uticajnije belogardiste i petokolonaše, napr. Pavlina, vinarskog trgovca naveliko, Jazbeca, trg(ovca) iz Duplji, Fr. Potočnika iz Križa itd. Bedenko je više puta putovao u Berlin. Ovde je imao dozvolu za vožnju automobilom posle policijskog časa. Iz svega se vidi da je veterinar dr Bedenko bio vojni vođa u beloj gardi. Bedenko je bio justificiran na svom podlom radu - kada je nagovarao drugove na dezertiranje i izdajstvo.«[243]

Emilio Grazioli (Gracioli) bio je visoki talijanski komesar »Ljubljanske pokrajine«, a dr Friedrich Rainer (Fridrih Rajner) načelnik civilne uprave dijela Slovenije priključene Trećem Rajhu.

Prvih dana jula 1942. E. Kardelj je napustio okupiranu Ljubljanu i prebacio se na oslobođeni teritorij »Ljubljanske pokrajine«. Ubrzo je na tom području počela velika talijanska ofanziva (vidi poglavlje »Roška ofanziva«), koja je potrajala nekoliko mjeseci.

Istovremeno su Nijemci na prvi pogled nezadrživo nadirali kroz Rusiju na istok, zapravo prema Volgi i Staljingradu... U takvim uslovima Kardelj je oko 5. avgusta »drugu Fischeru« (Ivi Loli Ribaru) u Zagreb poslao opširno pismo iz koga se vidi da ni na prostoru »Ljubljanske pokrajine« ni u samoj Ljubljani borba protiv četnika Draže Mihailovića, odnosno Bele garde, nije dala očekivane rezultate. I još nešto: iz pasusa tog pisma, koji ćemo najprije citirati, vidi se kakvim se perfidnim metodama neprijatelj znao da služi. Evo tog pasusa:

»... Pod uticajem Hitlerove ofanzive na Istočnom frontu i italijanske ofanzive kod nas, aktivizirala se još više naša Bela garda (Mihailovićevci). Ima ih na terenu oko 150 naoružanih sa puškama. Nose partizanske značke i pretstavljaju se kao partizani. U početku ih je bilo samo 70, pa su zbog nebudnosti naših ljudi sada narasli već na oko 150 i napadaju manje naše patrole. Jedan naš bataljon im je stalno za petama, no oni tako vešto manevrišu, da ih naši ne samo nisu uspeli razbiti, nego su sami izgubili u borbama s njima oko 20 mrtvih, dok je Bela garda svega izgubila nekih 5 mrtvih. Moraćemo pojačati snagu da bismo mogli tu bandu do poslednjeg čoveka pobiti. Takav egzemplaran korak moramo još učiniti, da bi to bio primer za sve druge Mihailovićevce koji bi pokušavali na takav način da traže svoju sreću.«[244]

U jednom kasnijem pasusu tog pisma »drugu Fischeru« E. Kardelj se konkretno osvrće na partizansko-četnički »obavještajni rat« vođen još za vrijeme njegova boravka u Ljubljani i kaže:

»... Dražu moramo zaista tući svim sredstvima. Mi smo ih nešto postreljali. Sada vode besomučnu kampanju protiv nas. Naša VOS je napravila pretrese u njihovim štamparijama. Našla doduše nije ništa tamo, jer su vrlo dobro zakamuflirani, no, da su pravilno nanjušili dokaz je to - da 14 dana nije izašla nijedna njihova publikacija. Ugurali smo im naše agente u sve njihove organizacije, pa čak i u najveću blizinu njihovog rukovodstva. Ima izgleda da ćemo prodreti u samo njihovo rukovodstvo. No i ti tipovi su prilično raspleli svoju mrežu obaveštajaca i uspeli ugurati svog čoveka u našu obaveštajnu službu. Uspeli su čak i mene da nanjuše, tako da sam baš u pravo vreme otišao iz Lju-

bljane. Spremaju ubistva naših ljudi.«[245]

Štamparije u kojima je VOS proveo pretrese nalazile su se u Ljubljani. Ko su bili partizanski obavještajci »ugurani« u sve četničke organizacije »pa čak i u najveću blizinu njihovog rukovodstva«, a ko njihov čovek »uguran« u partizansku obavještajnu službu, nismo mogli odgonetnuti. Možda će dokumenti ili sjećanja iz kasnijeg perioda (1943-1945) omogućiti da se dobiju odgovori na ta pitanja, ali to je samo pretpostavka, za sada bez osnove. Samo je jedno izvjesno: obavještajna borba protiv četništva i Bele garde nastaviće se i vodiče se sve do kraja rata.

Borba partizanske obavještajne službe protiv ravnogorskog četničkog pokreta nastaviće se i nakon faze kojom su dominirali četnički pučevi u partizanskim ili, bolje rečeno, ustaničkim jedinicama. Međutim, od kraja 1942. godine biće to ponajprije borba partizanske ofanzivne obavještajne službe, koja će pomoću svojih saradnika u četničkim jedinicama, ustanovama i štabovima nastojati da dođe do protivnikovih tajni, dok će borba protiv četničkih agenata na kontraobavještajnom planu u partizanskim redovima i na oslobođenom teritoriju sticajem niza okolnosti sve više gubiti značaj.

Nakon poraza četničke glavnine poslije forsiranja Neretve od strane grupacije divizija pod direktnom komandom Vrhovnog komandanta, aprila 1943. četnici Draže Mihailovića neće više biti, posmatrano s isključivo vojnog aspekta, značajniji protivnici NOV i POJ, odnosno kasnije Jugoslavenske armije, ali će oni sve do kraja rata, pa izvjesno vrijeme i nakon njegova završetka, ipak ostati »objekat« kome će partizanska obavještajna služba morati da pridaje odgovarajuću pažnju. Napokon, hvatanje samog Draže Mihailovića biće rezultat precizno vođene i briljantno završene »igre« koju je partizanska obavještajna služba započela još potkraj 1944. godine.

PRVA BIHAĆKA OPERACIJA
(2-4. novembra 1942)

preuranjeni planovi - verzija bez dokaza — iz zapovijesti Operativnog štaba za Bosansku krajinu — izvještaj na koji je autor zaboravio - uprkos hapšenjima, obavještajna mreža ostaje netaknuta - posljednja skica neprijateljskih uporišta u gradu - dragocjeni podaci o Somišlju - domobranski oficiri partizanski obavještajci — posljednji »Srpov« izvještaj — sudbina bihaćkih obavještajaca - Košta Nad o čudnoj vezi s Ostroščem — stvorena je »Bihaćka republika«

Već prvih dana ustanka, u ljeto 1941. godine, najviši partizanski rukovodioci u Bosanskoj krajini razmišljali su i zanosili se idejom o napadu i oslobođenju i onih gradova s najjačim neprijateljskim garnizonima. Tako su, po naređenju Danka Mitrova, tada komandanta Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu, banjalučki skojevci već u avgustu, pored ostaloga, dobili zadatak da tačno utvrde u kojim kućama i stanovima stanuju njemački, domobranski i ustaški oficiri. Na osnovi njihovih izvještaja izrađene su i skice pojedinih gradskih kvartova.

Sredinom septembra u Podgrmeč su došli komandant i politički komesar Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu Danko Mitrov i Branko Babič Slovenac i tada su osamnaestogodišnjem partizanu, predratnom skojevcu Redži Terziću dali zadatak da se vrati u Bosansku Krupu, odakle je došao malo prije toga, i produži vozom u Bihać, gdje će se povezati s Cvetkom Belanom i drugim domobranskim oficirima, simpatizerima partizana.

»Trebalo je nakon toga od njih prikupiti podatke o rasporedu neprijateljevih snaga u bihaćkom garnizonu i precizirati njihove zadatke u slučaju našeg napada na grad« — zapisao je Redžo Terzić.[1]

Šta se dogodilo nakon Terzićeva dolaska u Bihać?

»Pronašao sam Beću Šehića, koji je ranije bio član MK KPJ za Bosansku Krupu« - piše Terzić. — »Šehić me je smjestio u njegovoj kući i omogućio mi da se povežem s Cvetkom Belanom. Dobio sam tačan raspored neprijateljevih snaga. Sve smo to ušili u šavove kaputa. U kutiji od šibice sam sakrio plan odbrane Ripča (Ripač je tada bio najisturenije uporište odbrane Biha-

ća prema slobodnom teritoriju oko planine Grmeča — primj. autora), a u muštikli znake raspoznavanja koji su važili dvadesetak slijedećih dana.«[2]

Redžo Terzić je donio komandantu i komesaru Štaba partizanskih odreda za Bosansku krajinu detaljan obavještajni izvještaj o bihaćkom garnizonu i okolnim manjim neprijateljskim uporištima.

Gojko Polovina, predratni sekretar Kotarskog komiteta KP Hrvatske za Gračac, a nakon izbijanja ustanka politički komesar Bataljona gerilskih odreda za Liku, čiji je komandant bio Stojan Matić i koji je djelovao na širem području Donjeg Lapca, također govori o planovima za napad na Bihać potkraj septembra 1941. godine. Učinio je to na sebi svojstven način, s mnogo žuči i nipodaštavanja Danka Mitrova. Čak je tvrdio da je ta operacija *bila započeta i nesrečno okončana!* U svojoj knjizi Svedočenje - *Prva godina ustanka u Lici,* u četrnaestom poglavlju, piše:

»... krajem septembra 1941, dobio sam kratku pismenu poruku Stojana Matića da dođem u Nebljuse radi hitnog i važnog razgovora sa komandantom Krajiške 'divizije' koji je stigao kod njega... Nisam znao da je u to vreme postojao neki Krajiški štab sem Štaba u Drvaru, a još manje sam znao da postoji neka 'Krajiška divizija'. Sve ovo je bilo još čudnije i sumnjivije, jer je ozbiljni Matić u tom dopisu napomenuo da je ovaj 'komandant' već za sutra pripremao 'napad na Bihać'. S obzirom na koncentraciju italijanskih okupatorskih trupa iz Knina prema Drvaru i Grahovu i na kretanja ustaša iz Bihaća prema Donjem Lapcu i Srbu, kao i s obzirom na obaveštenja koja smo imali o našim snagama u Bosanskoj krajini uključujući i Kozaru i Grmeč, ova vest mi se učinila sumnjiva. Pomislio sam da je Stojan Matić možda naseo obmani nekog avanturiste ili provokatora. Odmah sam se motobiciklom prebacio u Nebljuse.

Već pri prvom susretu sumnje su se povećale. Stojan Matić mi je predstavio druga Danka Mitrova, 'komandanta Bosanske krajine', inače oficira španske republikanske vojske. 'Drug komandant' u tom momentu više mi je ličio na nekog Ostapa Bendera u našim ratnim uslovima, nego na visokog komandanta revolucionarne

vojske... Pošto mi je Stojan ponovio zbog čega je 'drug komandant' došao, Mitrov je dodao nemarno: 'Istina, mogu sve to obaviti sa jedinicama svoje divizije i bez vašeg učešća, ali bi bilo vrlo korisno, više politički nego vojnički da i vi Ličani učestvujete u ovom napadu...«

Gojko Polovina zatim kaže kako je...

»... pomislio (sam) da je Stojan Matić, ipak naseo Danku Mitrovu, 'komandantu krajiške divizije', inače nemarno obučenom u iznošeno odelo predratnog studenta«, te kako je on, Polovina, unatoč tome što je S. Matić »bio ubeđen da Mitrov govori istinu«, ipak »ostao (sam) kod svoje pretpostavke da je u pitanju nečiji špijun ili neki avanturista«.

Navodno su Polovina i Matić u jednom trenutku, »radi dogovora«, napustili prostoriju u kojoj su razgovarali s Mitrovom i kada su se vratili, on, Polovina, s pištoljem u ruci, zatražio je od Mitrova »da odmah, bez zaobilaženja, kaže ko je, ko ga je poslao i sa kakvim ciljem«.

Uslijedilo je, kaže Polovina, Dankovo izvinjavanje zbog »možda nezgodno(g)« ponašanja, pa onda njegovo objašnjenje o planu predstojećeg napada na Bihać:

»U znak poverenja, iako je u štabu 'divizije' zaključeno da to ne sme učiniti, on će nam na svoju odgovornost detaljno izložiti plan napada i jačinu snaga i naoružanja s kojim raspolaže. O svemu je govorio uverljivo, pa sam pored Stojana sada i ja poverovao da govori istinu. Tvrdio je da raspolaže sa oko 3.000 ljudi, dobro naoružanih, koje je povukao sa 'sektora Prijedora, Banje Luke i Sanskog Mosta', čime je naš front tamo 'oslabljen', pa zato napad na Bihać moramo brzo izvršiti. Pošto su njegove jedinice izuzetno disciplinovane, rekao nam je da će njegov zamenik neposredno rukovoditi operacijama, a on da će biti na našoj, ličkoj strani, odakle treba izvršiti samo 'manji bočni napad' da bi neprijatelja više iznenadili i zbunili.«

Šta se prema svjedočenju Gojka Polovine zatim dogodilo?

»Očekivali smo 'dogovorene' signale za početak napada, koje su jedinice Dankove 'divizije' imale da daju sa Ripačkog Klanca. Vreme je prolazilo, ali 'ugovorenih' signala nije bilo. U međuvremenu smo izdali naređenje Doki Jovaniću da njegov odred uspostavi veze sa Danko-

vom 'divizijom', dok smo se Stojan, Danko i ja zadržali u napuštenoj školi u selu Melinac. (treba Melinovac - primj. autora). Oko 8 sati na Ripačkom Klancu odjeknuli su snažni plotuni mitraljeske i puščane vatre. Stojan Matić je oduševljeno primetio da bi, iako se zakasnilo, akcija mogla uspeti, dok je Mitrov zabrinuto ćutao. Ponovo mi se javila misao da je Mitrov provokator. Razmišljao sam šta da uradim: da li da ga ubijem bez reći, ili da ga saslušam i predam našim prevarenim borcima da mu sude. Borba na Klancu se utišala. Ćuli su se pojedinačni odjeci puščane paljbe, ali samo iz pravca od Ripačkog Klanca prema Vrtočama. (Treba: Vrtoču - primj. autora.) Ubrzo su veliki stubovi dima pokazali da ustaše napreduju bez otpora prema Vrtočama i da uz put pale kuće po srpskim selima. Sada Stojan primeti razočarano: 'neprijatelj napreduje bez otpora i pali...'

Mitrov je zbunjeno i nemo posmatrao ovaj prizor. Neprijatelj je već ranije, izgleda, zaobilazno ušao u sela Lipu, Gorijevac, Dubovsko, jer se dim istovremeno pojavio u ovim selima. Potegao sam pištolj da ubijem Mitrova kao provokatora. Ali me je Stojan Matić, koji je ovo i očekivao, uhvatio za ruku i nije dozvolio da pucam. Danko Mitrov je stajao pred nama mirno, nepomično, očigledno slomljen ovom glupom i besmislenom avanturom.«[3]

Diskutabilni su neki navodi Gojka Polovine. On piše da mu je Stojan Matić javio da dode na »razgovor sa komandantom krajiške divizije«, a kada je došao, Matić mu je predstavio Danka Mitrova kao »komandanta Bosanske krajine«. Ostavivši kasnije Danka, njih dvojica su izašli »iz sobe radi dogovora«. Matić mu je tada objasnio »da ga je s ovim komandantom upoznao neki njegov drug, oficir bivše jugoslovenske vojske, koji sada radi u Štabu, 'divizije' gde je Danko Mitrov komandant«.

A o kojem je oficiru riječ i gdje je on i kada Matića upoznao s Dankom, kao i o nizu drugih pojedinosti koje bi malo drukčije osvijetlile ta zbivanja, Polovina ne govori. Možda on o svemu tome zaista nije ništa znao. Međutim, nasuprot njemu, Matić se nije mogao ponašati kako on piše.

Zašto?

»Dvadesetog septembra, desetak dana nakon dolaska u Majkić-Japru« - piše Branko Bokan

u svojoj knjizi *Srez Sanski Most u NOB* — Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu je organizovao u svom sjedištu savjetovanje gerilskih odreda, kojem su prisustvovali i neki istaknutiji borci, organizatori ustanka, ukupno oko šezdeset delegata...

Dva ili tri dana poslije savjetovanja komandnog kadra održano je u Majkić-Japri i prvo savjetovanje političkih komesara odreda na području Grmeča...

Na ovom savjetovanju je govorio i Danko Mitrov. ..

Tih dana, krajem septembra, u Majkić-Japru, u Štab partizanskih odreda Krupa-Sana došao je iz Like Stojan Matić, komandant Bataljona gerilskih odreda za Liku, koji je bio u sastavu Drvarske brigade. U razgovoru s Brankom Čopičem, čiji je on bio školski drug iz bihaćke Gimnazije i Stojanom Makićem, Matić je sagovornike upoznao sa vojno-političkom situacijom u Lici... Kada je u međuvremenu u Štab stigao komandant Petar Vojnović, Matić je i s njim razgovarao.. ,«[4]

Petar Vojnović je bio komandant Štaba partizanskih odreda Krupa-Sana. A budući da se tu Stojan Matić upoznao i sa Dankom Mitrovom, nelogično bi bilo pretpostaviti da nisu opširno i detaljno razgovarali o svemu, pa se, možda, i dogovorili da Danko dođe u Nebljuse, jer je tadašnja situacija iziskivala koordinaciju aktivnosti ličkih i krajiških partizanskih jedinica.

Štab Brigade narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda (komandant Ljubo Babić, politički komesar Veljo Stojnić) naredio je Štabu gerilskih odreda za Liku (komandant Stojan Matić, politički komesar Gojko Polovina) 14. septembra 1941. godine, između ostaloga, i sljedeće:

»4. U vezi s novim zadacima koji se postavljaju pred naše odrede, naređuje se najhitnije da (se) svi odredi koji su boravili oko Drenovače i koji su ostali bez rasporeda poslije oslobođenja Kulen Vakufa upute na Bihać i da stežu obruč oko njega. Glavni cilj vaših odreda mora biti Bihać. Na taj način naši odredi oko Petrovca moći će mnogo lakše izvršiti svoje zadatke koji su postavljeni pred njih. Napominjemo da pri izvršenju ovog zadatka treba dobro osigurati put Bihać—Petrovac, kako bi se neprijatelj mogao do-

čekati i onemogućiti mu bilo kakav pokret iz jednog od ovih mjesta. Osigurati sve putove sa manjim snagama, koji vode od Bihaća ka Kulen Vakufu i Donjem Lapcu.«[5]

Gojko Polovina stalno stavlja u navodne znakove izraze »Krajiška divizija«, »komandant divizije«, »komandant Bosanske krajine«, »drug komandant«, želeći, valjda, time naglasiti da takve partizanske formacije, pa prema tome ni funkcije, nisu postojale već ih je izmislio Danko Mitrov — koji je njemu, Gojku Polovini »ličio na nekog Ostap Bendera u našim ratnim uslovima«. Ne znači, međutim, da ono što Gojku Polovini nije bilo poznato, ili je zaboravio da mu je bilo poznato, nije ni postojalo! Čudno je samo to da on tako piše 1988. godine (!), a da se ne posluži dokumentima objavljenim u zbornicima Vojnoistorijskog instituta.

Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu, čiji je komandant bio Danko Mitrov, formiran je u julu 1941, a sačuvan je i njegov »Nedjeljni izvještaj« od 2. septembra 1941. godine. Štab Brigade nacionalno-oslobodilačkih partizanskih odreda izdao je 11. septembra 1941. godine »Naredbu«:

»... svima jedinicama ove brigade da prime na znanje da postoji Štab partizanskih odreda za Bos(ansku) krajinu koji rukovodi svima partizanskim odredima u Bosanskoj krajini«.

»Naš štab brigade« — stajalo je u produžetku te naredbe — »podliježe takođe pod komandu gore navedenog Štaba. Zato se skreće pažnja svima partizanskim jedinicama i štabovima koji podliježu pod komandu Štaba brigade da se podvrgavaju uputima i da u svemu olakšaju rad našeg Štaba za Bosansku Krajinu.«[8]

Unatoč toj naredbi, koju je primio i njegov bataljon, Gojko Polovina 1988. godine piše:

»Nisam znao da je u to vreme postojao neki Krajiški štab sem Štaba u Drvaru, a još manje sam znao da postoji neka 'Krajiška divizija'.«[7]

S obzirom na »krajišku diviziju«, Gojko Polovina je u pravu jer ona potkraj septembra zaista nije postojala. Jedino je nejasno zašto on o njoj piše potkraj septembra, kao i o njenom komandantu Danku Mitrovu, na kojega je rado potezao pištolj. Kada je osim 1. brigade (Drvarske) formirana i 2. brigada, tada je Štab partizanskih odreda za Bosansku krajinu preimenovan u Štab Krajinske a ne »krajiške« divizije. Ali bilo

je to između 4. i 9. oktobra 1941. godine, a ne potkraj septembra![8]

A o Dankovu zamjeniku, o kojemu je, navodno, Danko rekao Polovini da će »neposredno rukovoditi operacijama a on da će biti na našoj ličkoj strani«, gotovo je suvišan svaki komentar jer se Dankov zamjenik, španski borac Miljenko Cvitković, tada nalazio na banjalučkom sektoru, na desnoj obali Vrbasa, na planini Čemernici, preko 110 kilometara zračne linije daleko od Bihaća!

Polovina kaže da je u trenutku kada su »u predviđeno vreme, rano ujutro izdali (smo) naređenje za pokret naših jedinica prema Bihaću« neprijatelj pripremao prodor na Ripačkom klancu, »sinhronizovano sa napadom italijanskih okupatora iz Knina prema Drvaru i Grahovu«.

A Talijani su još 9. septembra iz Knina ušli u Bosansko Grahovo, 22. počeli dalji prodor i 25. septembra ušli u Drvar![9]

Konačno, uprkos svim nastojanjima, nismo uspjeli da pronađemo nijedan dokument bilo kakve provenijencije, nijedno sjećanje (svjedočenje) koje bi potvrđivalo navode Gojka Polovine *o započetom i nesretno završenom napadu na Bihać!* Jedino je on säm u spomenutu knjigu, u njen »Treći deo« (»Neka dokumenta iz perioda 1941-1987.«) na stranicu 313. tako reći od riječi do riječi unio tekst koji je sam napisao na stranicama 105. do 107, ali ga je završio u mnogo mirnijem tonu:

> »Za sada mogu reći da je taj 'napad na Bihać' bila nesumnjivo dobronamjerna ali do neozbiljnosti naivna zamisao narodnog heroja Danka Mitrova. Tako prouzrokovan neuspjeh imao je ozbiljne posljedice za razvoj ustanka na pomenutom sektoru. *O tome se sačuvao jedan dokumenat na koji ću se osvrnuti drugom prilikom* (istakli autori).«[10]

O kojem je dokumentu riječ, kojom se prilikom, kada i gdje na njega osvrnuo Gojko Polovina - moraćemo sačekati da saznamo jer Danka Mitrova u svojoj knjizi više ne spominje.

Đoko Jovanić, kojemu su Gojko Polovina i Stojan Matić, kako piše Gojko Polovina, »izdali naređenje... da njegov odred uspostavi veze sa Dankovom 'divizijom'«, napisao je o tim događajima u svojim *Ratnim sjećanjima* sljedeće retke:

> »U Lapcu je 10. septembra održan prvi zvanični partijski sastanak poslije početka ustanka,

kome sam i ja prisustvovao. Prethodne večeri Polovina mi je najavio sastanak, obavijestio me da su došli neki drugovi.«

Osim lapačkih komunista Gojka Polovine, Doke Jovanića i Steve Dragičevića, na tom sastanku su bili i Jakov Blažević i Mile Počuća iz Okružnog komiteta KPH za Liku, zatim Rade Zigić i Vlado Popović, sekretar Operativnog partijskog rukovodstva CK KPH. Pošto je Vlado Popović na tom sastanku zadužio Gojka Polovinu i Doku Jovanića da izdvajanjem najboljih i politički najsvjesnijih boraca iz postojećih ustaničkih jedinica formiraju »jedan pouzdan odred«, Doko Jovanić je napustio Lapac i otišao na Drenovaču da ondje formira partizanski odred. Postupajući prema zaključcima partijskog sastanka, Doko Jovanić je formirao »jurišni partizanski odred« koji je potkraj septembra imao 47 boraca i držao položaj na Drenovači, orijentisan prema komunikaciji Bihać-Lapac.

»Nekoliko dana nakon formiranja Odreda« — piše dalje D. Jovanić - »došao je na Drenovaču Stojan Matić i rekao da je predviden napad na Bihać, Ličke jedinice će napadati od Skočaja do Ripča - glavne snage će napadati frontalno ka Sokolcu, duž komunikacije, a naš Odred će se zabaciti neprijatelju iza leda, između Sokolca i Une. Bosanske jedinice će napadati Bihać sa istoka i sa sjevera. Naš odred je prije zore krenuo prvi, preko ničije zemlje, ka Sokolcu, sa namjerom da se poslije napada naših glavnih snaga zabaci iza leđa neprijateljevim jedinicama, pred frontom naših glavnih snaga. Međutim, naše glavne snage, ni sa ličke ni sa bosanske strane, nisu izvele napad, pa se odred, poslije manjeg noćnog puškaranja, vratio na polazne položaje.

Napad na Bihać improvizovano je planirao Danko Mitrov, španski borac, komandant za Bosansku krajinu, ili kako se tad govorilo, komandant Krajiške divizije, koji se tih dana nalazio u Lapcu. Cilj napada je bio da se rastereti talijanski napad na Drvar, koji je upravo trajao, i spriječi koncentracija jačih neprijateljevih snaga u Bihaću. Zbog nedostatka vremena i slabe koordinacije napad nije ni izveden.«[11]

Kao i u vezi sa nekim drugim gradovima sa snažnim neprijateljskim garnizonima, i planiranje, zapra-

vo predviđanje napada na Bihać bilo je preuranjeno. Prošlo je čak i više od godine dana do prvog napada i oslobođenja Bihaća. A u toj operaciji, najvećem pothvatu jedinica NOV i DVJ od početka ustanka, veoma značajnu ulogu odigrala je partizanska obavještajna služba.

U zapovijesti Operativnog štaba NOV i DV za Bosansku krajinu (komandant Košta Nad, politički komesar Osman Karabegović), dostavljenoj u noći između 31. oktobra i 1. novembra 1942. godine štabovima pet krajiških brigada i triju brigada i dvaju partizanskih odreda Prve operativne zone Hrvatske za napad na Bihać i okolna uporišta, nalazili su se detaljni podaci o neprijatelju:

•»*Bihać sa okolinom-.* XII pješ. domobranska pukovnija,
jedna lovačka bojna,
dvije bojne ustaša,
jedna satnija II pješ. domobr. puka iz Zagreba

Raspored ovih neprijateljskih snaga vidi se iz dviju skica i dvaju spiskova, koje su dobili štabovi brigada.

Ličko Petrovo Selo: Jedna ustaška bojna i 20-30 domobrana, sa jednom haubicom, jednim protivtenkovskim topom i dva bacača.

Ostrožac: 150 domobrana sa dva teš. mitraljeza.

Cazin: 118 domobrana, 8 žandara, 5 policajaca i 3 financa, sa dva teš. mitraljeza od kojih je jedan na Kuli.

Bos. Krupa: Jedna lička ustaška bojna,
30 legionara,
60 naoružanih civila,
58 žandara (10 stalnih, 48 pomoćnih).
Dvije haubice, jedan brdski top, dva bacača.

Kladuša, Bužim, Tržačka Raštela, Gata i Vranograč su također neprijateljski garnizoni sa snagama promjenljive jačine. Posade su mahom od ustaša i domorodaca koji su kod svojih kuća i koji se pozivaju u slučaju potrebe.

Ima i promjena u brojnim stanjima po neprijateljskim garnizonima. Iz Bihaća otišla je jedna lovačka bojna u pratnji štaba divizije i nije se vratila. Iz Ličkog Petrovog Sela bilo je došlo 200 - 300 ustaša u Bihać kao pojačanje. Prilikom napada hrvatskih partizana na s. Vaganac i okolinu otišlo je nešto ustaša u Ličko Petrovo Selo kao pojačanje.«[12]

Kasnije je Košta Nad u vezi s bihaćkom operacijom napisao i ovo:

»Imali smo na raspolaganju gotovo sve, čak vrlo precizne,podatke: o jačini garnizona i okolnih utvrda, o rasporedu i moralu neprijateljske vojske, o svim otpornim i vatrenim tačkama.. ,«[13]

Kako su dobiveni obavještajni podaci unijeti u zapovijest Operativnog štaba za Bosansku krajinu za napad na Bihać i u priložene skice?

To je poslije rata djelomično objasnio Moric Levi, koji je bio u Štabu 1. krajiškog NOP-odreda, odnosno 6. krajiške NOU-brigade:

»Početkom oktobra sa položaja 3. bataljona (Prvog krajiškog NOP-odreda - primj. autora) na Grabežu osmatrao sam i ucrtavao neprijateljske položaje u spoljnoj odbrani Bihaća.«[14]

Međutim, autor očigledno nije znao da je sačuvan njegov izvještaj iz tog vremena s naslovom »Raspored neprijateljskih uporišta oko Bihaća«, u kojemu je Levi pribilježio sljedeće:

»Rađeno na osnovu osmatranja sa položaja i na osnovu iskaza drugova III čete III bat(aljona 1. K(rajiškog) O(dreda) na dan 20. IX. 1942.

1) Vinica Južno od džamije 100 m nalazi se jedan rov od 10 m. ograđen suvim zidom sa puškarnicama. Unutra ima 1 teški mitraljez.

2) *Škola u Založju* pretvorena u uporište. Na prozorima ostavljene ozidane puškarnice. 1 puškomitraljez i nekoliko karabina. Osmatračnica na krovu.

3. *Rasadnik* na glavici: 2 brdska topa, u rasadničkoj zgradi ima uporište. Prozori ozidani u puškarnice. U rovu otkrivenom nasred njive ispod topova teški mitraljez, zaštita topova.

4) *Hadžiabdića* glavica: 1 top brdski.

3 i 4) Od Ribića preko ciganskih kuća do ispod topa na Hadžiabdića brdu žica bodljikava.

5) *Ribić* Na kraju sela prema Orljanima iduć, s lijeve strane puta, kraj groblja, u rovu od zemlje, 1 teški mitraljez.

6) *Čavkići* U selu pokretno uporište, 20-25 pušaka, 2-3 puškomitraljeza.

7) *Golubić* Od obale Une na južnom kraju sela nalazi se velik dobro utvrđen rov. Sada ima teški mitraljez. Zimus je bio bacač koji se sada

ne osjeća. *Kosjernica* više kuća Mišića veliki utvrđeni rov.

8) *Plitko* 1 predstraža, 5 karabina.

9) *Dobrenica* ima posadu. Detalje zatražiti od ličnog sektora.

10) *Sokolac* Kula ima teški mitraljez. Ima nešto vojske domobrana.

11) *Spomenik* 1 brdski top i zaštita.

12) *Borik* Na izlazu iz grada, iduć Žegaru, s lijeve strane ceste u boriku 2 haubice.

13) *Vojni logor* sav u žici (nije opletena). Ustaše.

14) *Aerodrom* čuva satnija ustaša. Bunkeri, koje su još Talijani gradili, raspoređeni od Une, sijeku cestu kod malte (mitnice), idu do brdašca Sv. Lucija.

15) *Kod Mikuljanove* kuće protivtenkovski top.

16) Prostor od želj(ezničke) stanice stare pa na magacine i radionice 'Batinjola' i novu stanicu dobro čuvan. U magacinima 'Batinjola' ima vojske, čuva eksploziv koji se tamo nalazi.

17) *Hatinac* ima posadu.

18) *Bakšaiš* ima posadu.

Levi J. Moric.«[15]

»Iskazi drugova III čete« zasnivali su se ne samo na vlastitim zapažanjima, već i na izvještajima saradnika iz sela u kojima su se nalazila neprijateljska uporišta spoljnje odbrambene linije grada Bihaća.

»Poslije povratka u Štab odreda« - piše dalje Levi u svojim sjećanjima — »sredio sam podatke i za grad Bihać, koje je dostavila naša obavještajna služba u Bihaću. U podacima objekti nisu potpuno označeni, kao naprimjer: '... u Kozomorinoj kući smješten je ...', ili '... u slastičarni se nalazi...' itd., pa ih je potpuno mogao koristiti samo onaj koji je dobro poznavao Bihać. Pošto sam bio Bišćanin bez teškoća sam koristio te podatke i na osnovu njih i svojih izviđanja izradio skice sa tačno lociranim objektima. Izradio sam säm skicu Bihaća u krupnijoj razmjeri, u koju sam ucrtao sve važnije ulice, rijeku Unu sa jarkom za električnu centralu, Otoku itd. i naznačio važnije zgrade koje su se u izvještaju spominjale. Uporišta sam numerisao i u legendu unio podatke o broju neprijateljskih

vojnika i naoružanju. Pored ove skice, izradio sam, u sitnijoj razmjeri, i skicu spoljne odbrane Bihaća.

Polovinom oktobra došli su u Štab Prvog krajiškog NOP odreda (od jedinica 1. krajiškog NOP-odreda 14. oktobra formirana je 6. krajiška brigada — primj. autora) članovi Operativnog štaba za Bosansku krajinu i kad su vidjeli ove skice naredili su da se izradi još nekoliko primjeraka za njihove potrebe. Za bihaćku operaciju (2-4. novembra 1942.) Slavko Odić i ja izradili smo karte (skice) za štabove svih bataljona koji su učestvovali u operaciji. Karte smo umnožili na šapirografu, ali nismo imali vremena da ih izradimo u više boja. Po jedan primjerak ovih karata Operativni štab za Bosansku krajinu je poslao 19. oktobra 1942. godine Vrhovnom štabu.

Nakon oslobođenja Bihaća čuo sam od nekih komandanata da su im karte sa ucrtanim neprijateljskim položajima bile izvanredan pomagač u borbi i da su bile veoma tačne. Svakako zasluga pripada drugovima ilegalcima iz Bihaća koji su nam dostavili neposredno pred naš napad na grad posljednje promjene i stanje kod neprijateljskih jedinica i utvrđenih položaja.«[16]

U Bihaću, gradu sa oko jedanaest hiljada stanovnika,[17] u godinama uoči rata djelovalo je nekoliko partijskih ćelija i veći broj aktiva SKOJ-a kojima su rukovodili Mjesni komitet KPJ i Mjesni komitet SKOJ-a. Ni okupacija zemlje ni ustaški teror nisu nikada uspjeli da spriječe kontinuitet njihova ilegalnog rada koji je od prvih dana ustanka neminovno sadržavao i znatne obavještajne komponente. Na mjesta ubijenih i pohapšenih dolazili su uvijek novi aktivisti. Kada je u jesen 1941. godine na slobodi ostao samo jedan član Mjesnog komiteta — Fahro Midžić - on je početkom oktobra formirao novi Mjesni komitet u koji su, osim njega kao sekretara, ušli Rifat Krdžalić, Mujaga Delić Ibukić, Izudin Midžić Izo i Nijaz Salihodžić. Novoformiranom su komitetu postavljeni, osim ostaloga, i ovi zadaci:

»... prikupljanje podataka o brojnom stanju, naoružanju i kretanju neprijateljskih jedinica, rasporedu odbrambenih objekata.. ,«[18]

Osam mjeseci kasnije, 20. juna 1942. godine, ponovo je pohapšen cijeli Mjesni komitet koji se upravo spremao da iziđe na oslobođeni teritorij s većim brojem omladinaca, članova Partije i Skoja. Braća Midži-

ći — Fahro i Izudin Izo, ubrzo su, međutim, pušteni na slobodu, ali je Nijaz Salihodžić zadržan u zatvoru jer je kod njega, prilikom hapšenja, nađen spisak saradnika i pristalica NOP-a s pravim imenima i nadimcima. Zahvaljujući njegovu dobrom držanju, istraga nije dala nikakve rezultate. Tada se ustaška policija poslužila provokacijom i uhapsila dvojicu omladinaca od kojih je saznala neke podatke o ilegalnoj organizaciji i tako se provala proširila. U zatvoru su se našli Ešref Lonić, koji je održavao vezu sa Sreskim komitetom na oslobođenom teritoriju, Muharem Galić, Mujaga Čaušević, Ahmet Delić i mnogi drugi.

Iako je to bila teška provala ilegalne organizacije, partijski i obavještajni rad nije bitno oslabio zbog činjenice da je nekoliko dana prije hapšenja Nijaza Salihodžića formiran novi Mjesni komitet u sastavu: Ajša Iška Sadiković (sekretar), Junus Salihodžić i Rasim Delić. Iako su i ta i ranije provale otkrile neke obavještajne kanale kojima su prikupljene informacije i razni materijali slani na oslobođeni teritorij i obratno — s oslobođenog teritorija stizali razni zahtjevi, sama obavještajna mreža u gradu, zahvaljujući dobrom držanju pohapšenih komunista koji su poznavali saradnike, ostala je netaknuta, a ubrzo su obezbijedeni i novi kanali i veze s oslobođenim teritorijem. Dok je policija u istragama uzaludno pokušavala da dođe do podataka o ilegalnoj organizaciji, izvještaji iz Bihaća su i dalje redovno odlazili u partizanske štabove. Tako je Štab 1. krajiškog NOP-odreda već 23. avgusta 1942. godine izvijestio Operativni štab za Bosansku krajinu:

> »Prema dobivenim podacima iz Bihaća situacija u Bihaću za napad je sasvim dozrela. Veliki dio domobrana bi se veoma lako predao. Raspoloženje kod civilnog stanovništva je na našoj strani. Ovih dana je izvršeno hapšenje u Bihaću i Cazinu... Uglavnom su hapšeni Muslimani.. V[9]

U novom Mjesnom komitetu, čiji je sekretar bila Ajša Iška Sadiković, za obavještajni je rad bio zadužen osamnaestogodišnji Junus Salihodžić, koji je od starijeg brata Nijaza preuzeo ne samo saradničku mrežu, već i njegov partijski i obavještajni pseudonim »Srp«, stavljajući ponekad uz njega i broj dva (Srp 2), različito od brata Nijaza (Srp 1).

Obućarska radnja Hasana Ibrahimpašića Haška, koja se nalazila na bihaćkoj pijaci, a koju je poslije Hasanova odlaska u partizane potkraj 1941. godine vodio njegov dugogodišnji pomoćnik Husein Hodžić,

služila je kao glavni punkt za održavanje veze s partizanskim štabovima i višim partijskim rukovodstvima. Tu su dolazili kuriri i preuzimali sve što je trebalo iznijeti iz grada: lijekove, municiju, eksploziv, ali i partijske izvještaje. U njoj su ponekad pojedini obavještajci iz domobranstva ostavljali na popravak čizme u čijim su sarama bili skriveni obavještajni izvještaji!

Junus Salihodžić »Srp 2« redovno je obavještavao Štab 6. krajiške brigade o svim promjenama jačine i rasporeda neprijateljskih snaga u Bihaću i okolici te o stanju partijske organizacije poslije provale i o sudbini pohapšenih komunista. U izvještaju od 19. oktobra 1942. godine on piše:

»Vaš dopis od 18. X primljen danas 19. X. Bihaćka gospoda misle da je put do Bos. Novog potpuno čist i siguran, te namjeravaju uspostaviti dnevnu vezu. Sutra 20. X kreće odavde jedan transport od 120-130 kola i tri kamiona - izgleda po materijal u (Bosanski) Novi, a vraćaju se 21-22, eventualno 23. o. mj. U Novom ima dosta robe za Bihać (vojne i za građenje utvrda), te se misli u buduće prebacivati ovamo. Pojedinosti i tačnost ne znamo, ukoliko doznamo javićemo. — Drugovi Fahro (Midžić), Izo (Midžić), Ahmet (Delić), drugovi Čaušević (Mujo), Galić (iviuharem) i ostali određeni su za konclogor i trebaju ovo koji dan krenuti (trebali su, ali ih radi vaših napada ne smiju uputiti), te ih ako možete 'zarobite'. Tačan dan odlaska ne znamo, a vi ukoliko vidite da nekoga sprovode tj. 5 muškaraca, uradite što mognete. U koliko doznamo dan i jačinu transporta javićemo...

Poslije Vašeg napada na Golubić u svim selima na istočnoj strani grada pojačane su straže, te vam skrećemo pažnju da ne pravite nikakve napade sudeći jačinu sela po onim podacima koje smo vam ranije poslali (Pokoj na pr. od 4 vojnika sada ima 70). Sva su sela pojačana ustašama. Podatke ćemo imati kroz par dana, pošto ih možemo dobiti samo od seljaka ili sami ispitati, što ide teško i prilično sporo. Mi ćemo ipak gledati čim prije.«[20]

U Štabu 6. krajiške brigade nisu dugo čekali dopunske informacije. Nakon dva dana »Srp 2« ih je poslao i oni su istoga dana, 21. oktobra, već bili u Štabu brigade:

»Drugovi

U dopisu od 19. X javili smo vam da će ovo

koji dan otići u logor drugovi F(ahro) M(idžić), I(zo) M(idžić), A(hmet) D(elić), M(ujaga) Č(aušević) i M(uharem) G(alić), ali su ustaške vode bez znanja najužih saradnika - bojeći se dojavljivanja vama — iste otpremili kamionima 20. X u 7 sati ujutro, te su isti već sada izvan mogućnosti vašeg spasavanja. Ukoliko 20. X vojni teretni automobili nisu prolazili između Otoke i Novog — pošto smo čuli da je tu put zatvoren - što sigurno znaju drugovi koji su na tom sektoru bili u zasjedi, onda su dotični drugovi još u Otoci ili Blatnoj. S njima se nalaze još neke drugarice i drugovi iz Krupe svega 15-20. Ako to možete ispitati i nešto učiniti, pokušajte.

Kako Vam je već sigurno poznato Stožer divizije se ovih dana, radi nesigurnog položaja Bihaća, seli u Kostajnicu; danas 21. X odlazi vojska i ustaše da osiguraju put za slobodan prolaz Stožera divizije. Stožer divizije, kako smo čuli, kreće u utorak a možda i prije, te odmah bacite na put što jače snage da ga zarobite ili uništite. Ukoliko doznamo, a mislimo da ćemo doznati, javićemo vam dan, kao i - u koliko je moguće - jačinu pratnje. Samo znajte da se Stožer divizije seli ovih dana u Kostajnicu preko Novog.

Na dalje, II. lovačka bojna (oko 500 ljudi) treba se ovih dana prebaciti u Gospić preko Novog. Budite spremni, a mi ćemo ako mognemo, javiti dan i jačinu. Znajte da to može biti svakog časa, te im spremite lijep doček.

Drugovi - svi bihaćki zidari su prisiljeni od vojske i ustaša da prave kamene bunkere oko grada, kojih do sada nije bilo ili veoma malo... Zidarima i drugim radnicima je određen rok od dva mjeseca. Znajte da je Bihać svakim danom sve tvrđi. Javićemo raspored utvrđenja.

U Bihaću imaju dva teška topa, smještena kod klaonice - centrale. Ostala dva su u Ličkom Petrovom Selu.. ,«[21]

Nekoliko dana poslije tog izvještaja »Srp 2« je poslao nove informacije o promjenama u neprijateljskom rasporedu:

»Dragi drugovi!

Vašu poštu od 22. X dobili smo 25. X. Kako smo vam već pisali, oko B(ihaća) se u roku od mjesec dana treba da izgradi 21 bunker (kamen i beton). Najjači niz bunkera izgleda da će biti

kod Ribića i Batignola, jer im je tu slabo utvrđeno, a i suviše blizu te je vaš prodor lak. Jedan drug oficir vam poručuje da se ludo trošite sa napadima na Skočaj i okolna sela, jer prigodom svakog vašeg napada na ma koje selo u okolini B(ihaća) iz B(ihaća) može stići čitav bataljon za pojačanje i odbranu sela. Po njegovom mišljenju B(ihać) je otvoren na linijama: Ribić - Batignol - Pokoj i Zavalje - Baljevac - L(ičko) Petrovo Selo. Jak nalet na tim mjestima i B(ihać) je u našim rukama. Napad na Somišlje i Debeljaču to jest nalet na liniji Sokolac — Privilica — Žegar - Zavalje preko Somišlja, Debeljače koštao bi vas nepotrebnih žrtava, a tu je uspjeh prema riječima ovog oficira a i prema našem mišljenju nemoguć. U B(ihać) je na mjesto lovačke Bojne (II) koja je brojala oko 540 čvrstih ljudi došlo 200 ustaša iz Petrovog Sela Ličkog. U B(ihaću) imaju 2 teška topa i nalaze se kod centrale. Sve ostalo je isto...«[22]

U toku priprema napada na Bihać iz grada su stalno stizali novi izvještaji o nastalim promjenama i pojedinostima dragocjenim za svaku jedinicu, što potvrđuje i ovaj, jedan od posljednjih, ali ne i posljednji izvještaj, koji je poslao Junus Salihodžić »Srp 2« iz Bihaća:

»Naoružanje neprijatelja u samom gradu Bihaću i selima oko grada jeste ovo:

Kod bolnice ima 150 domobrana sa dva teška i 6 p(uško) mitraljeza. Sa lijeve strane rijeke Une ima 650 domobrana i 530 ustaša sa 51 puškomitraljezom, 4 bacača, 6 haubica i 4 protivkolska topa. Svaki vojnik po stotinu i deset metaka, svaki p(uško)mitraljez po 1000 metaka, teški po 3000 metaka a haubice, bacači i protivkolski topovi po 500 granata.

Privilica ima 1 teški mitraljez i l laki, 50 karabina i 60 vojnika. Povrh staroga i novoga groblja, pravoslavnoga, pa do rezervoara ima 150 domobrana sa 4 mala bacača (ili tromblona), jer bacaju samo do 200 metara, 3 teška i 1 puš(ko)mitraljez i 1 protivkolski top i još 100 ustaša sa 4 puš(ko)mitraljeza.

Dalje od groblja produžuju se položaji do rezervoara gdje se nalazi na samome rezervoaru 1 protivkolski top, 2 bacača sa 60 vojnika. U Žegaru ima 80 sa karabinima, na rimokatoličkom groblju, na Križu, ima 80 vojnika sa protivkol-

skim topom, 2 bacača i 2 teška mitraljeza. Na Ceravcu polju nalazi se aerodrom sa 5 topova, 2 teška i 4 puškomitraljeza sa 80 ustaša.

Kod kuće Bubala nalazi se protivkolski top sa 30 vojnika.

Na odstojanju između Hatinca i ceste nalazi se 4 rova sa 3 puš(ko)mitraljeza i 40 vojnika, u osnovnoj školi u Žegarskoj aleji nalazi se, u rezervi u logoru, 300 ustaša sa 20 puš(ko)mitraljeza.

Bakšaiško i hatinačko polje ima 300 domobrana sa 30 puš(ko)mitraljeza, 3 protivkolska topa i još 20 puš(ko)mitraljeza u vezi između Bakšaiša i Hatinca.

Željeznička stanica ima 1 teški i 2 puš(ko)mitraljeza.

Ribić ima jedan protivkolski top i 6 teških mitraljeza i nešto puš(ko)mitraljeza. Oko cijelog su grada opkopi (bunkeri) od kamena i zemlje i žice kao i rovovi gdje su postavljene straže i tu se nalazi vojska na položaju.

Ovoliki broj teškog oružja, bacača, topova, jeste zato što su Talijani prilikom bježanja iz Bihaća i Krupe ostavili u gradu ne mogavši ih vući sa sobom, a broj mašinskog oružja se je povećao jer su nešto dobili avionima.

Naoružanje okolnih sela oko Bihaća je slijedeće:

Golubić, Dobrenica i Sokolac imaju 140 karabina, 2 teška i 4 puš(ko)mitraljeza. Skočaj, Baljevac i Vagane imaju 300 karabina, 4 teška mitraljeza i 8 puškomitraljeza. Ličko Petrovo Selo ima 500 ličkih ustaša, 80 domobrana. Ustaše imaju 3 bacača, 2 protivkolska topa, 8 teških i 20 puškomitraljeza, dok domobrani imaju 1 bacač, 2 teška i 4 puškomitraljeza.

Izačić, Čavkići, Vrsta, Gata i Brekovica imaju 120 vojnika sa jednim teškim i dva puš(ko)mitr(aljeza).

Pokoj ima 20 karabina.

Svako selo ima pomoćnih žandara i civila naoružanih.

Izvjestan broj ustaša kreće od Bihaća do Krupe ili do Ličkog Petrovog Sela ili do Plitvičkih jezera.

Župan i ostali viši činovnici računaju da se grad može držati i ako padnu okolna sela dva do tri mjeseca. Ali opet kažu da će se grad morati predati bezuvjetno... za dva do tri mjeseca.

Ovaj izvještaj biće razumljiviji kad dobijemo plan samoga grada i bliže okolice kojeg smo tražili da nam ga najhitnije pošalju.«[23]

Podaci o neprijateljskom garnizonu u Bihaću stalno su prikupljani i dopunjavani tako da je Moric Levi na osnovi njih u Štabu 6. krajiške brigade izradio posljednju detaljnu skicu grada i priložio joj sljedeći opis utvrđenja i otpornih tačaka u neprijateljskom rasporedu uže odbrane grada:

Željeznička stanica stara: Teren između dvije stanice je dobro branjen. Ima bunkera. Jedan se bunker nalazi na mjestu gdje se odvaja pruga od stare za novu stanicu. Naoružanje: četiri teška mitraljeza i bacači. Na novoj stanici jedan ili dva brdska topa.

Željeznička stanica nova: Posada: domobrani iz okolice Zagreba. U skladištu 'Batinjola' ima eksploziva.

Nova gimnazija: Nalaze se ustaše.

Na malti: Preko ceste ozidana pregrada.

Mandićeva kuća: Ustaški stožer i logor.

Gajretov konvikt: Manja posada.

Prosvjetni konvikt: Manja posada.

Slastičarna: Kod mosta na desnoj obali Une. Tu se misli dati najjači otpor. Kuća je zidana, ima prizemlje, sprat i potkrovlje. Ispod nivoa ceste je za jedan i po metar. Most je ograđen žicom. Posadu čine ustaše i domobrani.

Terasa kod mosta na lijevoj obali Une: Na terasi se nalazi mitraljez koji ima zadatak da brani most dok je posada u paviljonu. Strelica na skici pokazuje kako se sa mosta može prići uporištu koje se nalazi na zidu tri metra visokom.

Kazniona (kula): Stara kula. Tu se nalaze zatvorenici. Posada: nešto ustaša i čuvari.

Konak: Tu se nalazi: kotarski sud i gruntovnica, poreska uprava, šerijatski sud i katastar. U gornjem katu na lijevom dijelu nalazi se žandarmerijska četa.

Žandarmerijska stanica za grad Bihać: Posada: oko 20 oružnika.

Električna centrala: Oko 10 ustaša sa teškim mitraljezom i jednim ili dva bacača.

Dom narodnog zdravlja

Kotar i općina: U podrumu policijski zatvor.

Tehnički odeljak

Jevrejski hram (Sinagoga). Magacin s municijom. Uz sinagogu nalazi se dom.

Velika županija: Jaka zgrada od armiranog betona. Ima tri sprata. Krov ravan (ranije na krovu bio protivavionski mitraljez). Nekoliko čuvara.

Apoteka

Zemaljska banka: Posada 40-50 domobrana (najvjerovatnije da se nalaze u prizemlju na uglu).

Župsko redarstvo: oko 100 agenata.

Medresa: Pretvorena u uporište. Prozori imaju puškarnice. Nešto domobrana.

Prekidač za osvjetljenje

Stara gimnazija

Most u harmanima: Uporište. 20 ustaša.

Samostan časnih sestara

Kozomorića kuća: »Divizija«. U blizini, u susjednoj kući (preko puta) dr Petroviča, stanovi oficira i garaža.

Pošta: Ima stražu. U blizini konjušnica i stanovi nekih ustaških oficira.

Okružni sud

Bolnica: Domobranska straža

Stara komanda mjesta: *Štab lovačke bojne. Zaštitnica 30 domobrana lovaca. Magazin municije.*

Osnovna škola u Žegarskoj aleji: *Posadajedna satnija (bez jednog voda) lovaca.«*[24]

Komandirima četa i komandantima bataljona uz skicu i ovakve detaljne podatke vezane za nju i odgovarajuće oznake, očigledno, nisu bili potrebni vodiči u bihaćkoj operaciji!

U toku mjeseca koji je prethodio oslobođenju Bihaća Operativnom štabu za Bosansku krajinu dostavljeno je desetak obavještajnih izvještaja koji su sadržavali mnoštvo dragocjenih detalja. Medu tim detaljima nalazili su se i precizni podaci o ustaško-domobranskoj odbrambenoj liniji južno od grada, na prostoru Sokolac, Dobrenica i na pravcu Somišlja (k.447), koji su omogućili da se izvede ono što je u Vojnoj enciklopediji *pod odrednicom »Bihaćka operacija«* opisano rečenicom:

»Neopaženim ubacivanjem 1. bataljona 2. brigade u grad i brzim prodorom 3. bataljona 8. brigade prema žel(ezničkoj) stanici, izazvana je pometnja kod branilaca, što je olakšalo prodor ostalih bataljona koji su narušili jedinstvo odbrane.«r[25]

Tadašnji komandant 1. bataljona 2. brigade Stevo Rauš napisao je poslije rata i ovo:

»Prva krajiška brigada u prvom naletu likvidirala je neprijateljeva uporišta u s. Dobrenici, s. Sokolcu i Somišlju (k.447), zatim delom snaga produžila napad na Privilicu, staro i novo groblje, s drugim, u sadejstvu sa snagama 3. krajiške brigade, napala ustaški logor u s. Žegaru.

Njen l. bataljon neopaženo se provukao između s. Sokolca i s. Dobrenice, zatim preko Glavice (k.388), istočnim padinama Debeljače (tt. 573) i jednovremeno sa ostalim jedinicama koje su napadale spoljna uporišta, napao dobro utvrđeno uporište Somišlje. To uporište je brzo likvidirano zahvaljujući dejstvu i iznenađenju.

Upad 1. bataljona 2. krajiške i 1. bataljona 1. krajiške brigade u grad i zauzimanje u gradu značajnih tačaka otpora uneo je paniku u neprijateljeve redove i dezorganizovao njegovo komandovanje i sistem odbrane.«[28]

A Mlado Marin, tada politički komesar 2. krajiške brigade ovako je opisao upad 1. bataljona preko Somišlja u grad:

»Iz borbi za Bihać najsnažnije sam doživio juriš na Somišlje. Komandant Stevo Rauš sa svojim 1. bataljonom dobio je zadatak da likvidira neprijatelja u kamenim bunkerima na Somišlju, jednom od dominirajućih objekata neposredne odbrane grada. Ali od prednjih neprijateljevih položaja do Somišlja bilo je rastojanje 10 — 15 km. Postavljalo se pitanje da li se može za jednu noć, pod borbom, tamo stići. Uvidjelo se da nije mogućno. Zato je donijeta odluka da Bataljon pokuša da se između spoljnih uporišta provuče bez borbe do Somišlja i da iznenadno, snažnim udarom bombaša i silovitim jurišom zauzme Somišlje. Provlačenje je trajalo nekoliko sati i već kada je bataljon bio na 500 — 600 metara blizu bunkera, iskrsla je nova prepreka. Naime, ispred bunkera bio je kamenjar takav da je svaki i najlakši korak mogao otkriti naše prisustvo, pa bi, sigurno, imali velike gubitke ili čak bi i napad propao. Preko veze prenijeto je da borci skinu cipele, pa smo se približavali bunkerima polako u čarapama i bosi. Najednom, u noćnoj tišini, prolomile su se eksplozije, sinule su bombe, zaštektali mitraljezi i zaorilo se ono snažno 'ura-juriš'. Za svega nekoliko minuta na-

ši borci zauzeli su Somišlje, koje je branila brojna posada iz više od 30 bunkera. Naš bataljon nije imao nikakvih gubitaka. Neprijatelj je bio do kraja iznenađen, te nije uopšte uspio da pruži otpor. Put za grad preko Somišlja, bio je otvoren.«[27]

Podatke o rasporedu neprijateljskih bunkera južno od grada prikupio je i dostavio »Srpu« partizanski obavještajac Fehim Skopljak Crljenko, otac sedmero djece, koji je, mobilisan u domobranstvo, radio na izgradnji tih istih bunkera!

Za partizane je bila dragocjena i obavještajna saradnja s nizom domobranskih oficira. Jedan od njih, natporučnik Hasan Mujezinović, radio je u operativnom odjeljenju Štaba 12. domobranske pukovnije, koji se nalazio u Bihaću. Stanovao je kod rođake Ajše Iške Sadiković. Ona ga je angažovala za obavještajni rad i njoj je predavao svoje izvještaje. Dvojica domobranskih poručnika, Augustin Adamik i Istranin Gvido Crvić, dostavljali su »Srpu« obavještenja preko aktiviste NOP-a Brace Ivkovića; domobranski oficiri Salih Gorak, Drago Kolarević i Bišćanin Stjepan Pipo Šutić stanovali su blizu »Srpa« i on ih je lično držao na vezi; Ibrahim Zulić je kontrolisao sjevernu odbranu grada... Najzad, među partizanskim obavještajcima nalazili su se i Malić Beširević, koji je radio u Župskoj redarstvenoj oblasti, Vjekoslav Kostanjšek — isljednik u Župskom redarstvu, Mehmed Jašarević, oružnik i mnogi drugi.

Kada je riječ o radu domobranskih oficira Adamika, Crvića i Šutića, koji su se međusobno poznavali ali nisu znali da su partizanski obavještajci, vrijedi citirati ono što je Junus Salihodžić »Srp« napisao poslije rata:

»Kadgod su nam trebali podaci traženi sa oslobođene teritorije, dobijali smo ih najkasnije za 2 dana. Izvještaje iz ta tri izvora mi smo upoređivali tako da se nisu mogle desiti netačnosti. Ako se izvještaji međusobno nisu podudarali, treći dan bi ih već provjerili i redovnom kurirskom vezom slali na oslobođenu teritoriju. Mi smo imali takve podatke o neprijatelju, da je već tokom septembra i oktobra 1942. u naše izvještaje o rasporedu domobranskih i ustaških jedinica u Bihaću trebalo samo da unosimo promjene koje su se u međuvremenu desile. Znali

smo i kad je koja grupa vojnika promijenila bunker ili mitraljesko gnijezdo. Više nije za nas bilo nikakve tajne u vezi s neprijateljem u Bihaću. Izvještaje smo često provjeravali i preko naših saradnika, koji su živjeli na periferiji grada ili u okolnim selima, i dobro smo poznavali teren i neprijateljeve položaje. Tako nam je za sektor Vrsta - Pokoj - Založje konačnu provjeru stanja na neprijateljevim položajima donosio naš saradnik iz Pokoja Ibrahim Zulić (sada inž. i pukovnik JNA), a za sektor Golubić - Sokolac-Debeljača naš kurir Crljenko (Fehim Skopljak, zidarski radnik, umro 1964. godine) iz Sokoca (kraj Bihaća). Od tih saradnika dobijali smo podatke o rasporedu, naoružanju, moralu i spremnosti neprijateljevih vojnika za borbu.

Izvještaje za oslobođenu teritoriju, bilo Sreskom komitetu Partije, obavještajnim centrima ili direktno najbližim jedinicama, pisao sam rukom, rijetko kad mašinom. Ako sam imao vremena pisao sam ih 'vodenim putem', što se nije vidjelo kad se papir osuši, ali češće sam ih pisao običnim mastilom ili olovkom.«[28]

Posljednji izvještaj »Srpa« koji je stigao u Operativni štab za Bosansku krajinu 24 sata prije početka napada na Bihać nosio je datum »31-X-1942«, bio je pisan rukom i doslovno je glasio:

»Drugovi!

Već smo vam nekoliko puta javili brojno stanje vojnika u Bihaću i okolici ali se taj broj stalno mijenja te vam sada šaljemo podatke iz sela sjeverno i sj.-ist. od grada.

Miostrah 38 puš. 2 lake strojnice
Majetići 10 puš.
Ostrožac 16 puš. 1 teš(ka) str(ojnica)
Prošići 10 puš.
Brekovica 10 puš. 2 laka 1 teški mitr(aljez) i 1 top.
Pokoj 19 puš. 1 laka
Mujadžići 24 puš. 2 laka
Ostrožački most — 20-30 ustaša
Kostela 25 ustaša.

Drugovi toliko o ovim selima a javićemo vam čim prije i za druga sela i za svaku promjenu.

— Ust(aški) pukovnik je u svom užem krugu pričao da kako su ustaše zarobili jednog partizana - narednika — koji je navodno prije oti-

šao odavde, te da ovaj priča kako se vi spremate u Bihać te da vježbate gore Udarnu brigadu oko 1.500 vojnika. Ukoliko je stvarno vama nestao takav jedan čovjek, onda budite oprezniji na onim mjestima za koja je on znao. Mi tačno ne znamo ali ćemo ispitati.

— Bihaćki logornik i još nekolicina bandita-muslimana osnivaju 'Krajišku legiju' u koju će ući seljaci muslimani iz Bos. Krajine i biti upotrebljeni za čuvanje ovih krajeva. U Zgb (Zagrebu — primj. autora) su im odobrene puške, mitraljezi i bacači mina te će ih uskoro donijeti ovamo i to sve organizovati. Jedan drug oficir je trebao ići na Istok, te da bi i sebe spasio a pomogao zajedničkoj stvari radi prijavio se je u tu legiju. Mi smatramo da nije pogriješio jer će nam tu moći samo koristiti izvještajima i obavještenjima.

- Jedan čovjek siromah prodaje jedan durbin koji vrijedi 5-6.000 din. za 3000 Din. te ako vama treba pošaljite nam novac, pošto mi još svog nemamo. Partija je opet postavljena na noge (nakon hapšenja većeg broja članova ilegalnog Mjesnog komiteta KPJ u Bihaću na obnovi ilegalne partijske organizacije u gradu radila je Iška Sadiković — primj. autora), pa ćemo imati nešto novaca, a vi nam pošaljite promičbenog (propagandnog) materijala.

Vašu zadnju poštu primili 30-X-42.

Povjerljivu poštu možete pisati vodenim pismom.

Uz drugarski pozdrav.

S.F.— S.N.

Drugovi
Srp.[29]

Prema navodima Koste Nada, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, Duro Pucar, koji je uoči napada na Bihać došao u Operativni štab (u selo Grabež), od srca se nasmijao pročitavši »Srpovo« obavještenje o »čovjeku siromahu« koji jeftino prodaje durbin i dodao:

»Kasno se prijavio. Sutra ćemo imati dosta durbina!«[30]

Sadržaj Srpova izvještaja koji smo dali u cjelini višestruko je interesantan: s jedne strane veoma dobro ilustruje domete, brzinu i metode rada bihaćkih obav-

ještajaca, a s druge ukazuje na to da oni — uprkos nesumnjivom povjerenju koje su imali u partizanskim štabovima — ništa nisu znali o napadu na grad koji je poduzet za nepunih 48 sati! Uz to, iz tog se izvještaja vidi da je neprijatelj to naslućivao ili je bar imao nekih razloga za to (»... ovaj priča kako se vi spremate u Bihać«), Nažalost, slučaj »zarobljenog partizana—narednika« nije razjašnjen; nije čak poznato ni da li je on uopće postojao.

Pošto je napisao izvještaj o kojemu je riječ, Junus Salihodžić »Srp« dao ga je svojoj sestri Zlati, uz uputstvo da ga rano ujutro preda komšiji Anti Šeremetu. Zlata je tako i postupila, a Šeremet, koji je već odavno bio »Srpov« kurir, odnio je, kao i uvijek izvještaj u obućarsku radnju Huseina Hodžića...

Međutim, dok je njegov posljednji izvještaj bio na putu za Operativni štab za Bosansku krajinu, »Srp« je već bio u rukama ustaške policije! Uhapšen je u noći između 31. oktobra i 1. novembra u kući svoje druge sestre, Nafije, udate Pračić, i zajedno s tridesetak u noćnoj policijskoj raciji pohapšenih članova »partizanskih porodica* tog istog dana kamionom prebačen u Bosanski Novi...

Nijaz Salihodžić »Srp* (1) i Ahmet Delić, »sekretar bihaćkog ustaškog stožera«, ubijeni su u logoru Stara Gradiška odnosno Jasenovac; Junus Salihodžić »Srp« (2) preživio je rat kao partizanski poručnik, Hasan Mujezinović, natporučnik u Štabu 12. domobranske pukovnije, priključio se nakon oslobođenja Bihaća 8. krajiškoj brigadi i poslije bitke na Neretvi umro od tifusa; Avguštin Adamik je danas pukovnik JNA u penziji, natporučnika Dragu Kolarevića strijeljale su ustaše 1943. u Prijedoru, Stjepan Pipo Šutić poginuo je u partizanima, a Malić Beširević, M. Jašarević, V. Kostanjšek, Braco Ivković, Iška Sadiković i mnogi drugi preživjeli su rat u redovima partizanskih jedinica.[31]

Osim grada Bihaća i njegove neposredne spoljne odbrane bihaćkom je operacijom obuhvaćeno i mnoštvo mjesta i sela u dolini rijeke Une, u Cazinskoj krajini i na Kordunu (Cetingrad, Slunj) u kojima su bila ustaško-domobranska uporišta. Medu njima je bio i Ostrožac — selo i stari srednjovjekovni zamak na sredokraći puta Bihać - Bosanska Krupa, s jedne, te Bihać-Cazin, s druge strane.

»Imali smo — i mi direktno, a i bihaćka organizacija — izuzetno dobru obaveštajnu vezu i

s Ostrošcem, odnosno s Cazinom« — piše Kosta Nad. - »Kad god je trebalo, mogli smo i otuda dobiti informacije prvorazredne važnosti: redovno smo primali sve podatke o promenama kod neprijatelja. Vezu s Ostrošcem, a preko Ostrošca i s Cazinom gde su delovali Hakija Pozderac i Esad Berberović, držali smo preko porodice Meše Alibabića i njegova tri sina. Alibabići su bili ugledna, i vrlo bogata ostrožačka porodica, posednici i gostioničari. Uoči napada na Bihać tražio sam od Milorada Mijatovića (komandanta Šeste krajiške brigade — primj. autora) i od Šefketa (Maglajlića, sekretara OK KPJ za Podgrmeč - primj. autora) da preko obaveštajaca i partijske organizacije prikupe što više podataka o prilikama u Ostrošcu i Cazinu. Sredinom oktobra u Omanovićevom štabu (Hamdija Omanović komandant 3. bataljona 6. krajiške brigade - primj. autora) u selu Vranjska Mosura na Grmeču, Hamdija i obaveštajni oficir Ferid Dedić Feda su me tada upoznali s kurirkom, koju su povremeno slali u okupirani Ostrožac kod starog Meše Alibabića. Ta neobična kurirka ostavljala je utisak kao da je prosjakinja, čak pomalo tupa. Musavo, neuredno lice, koje je odavalo sliku gladi, sva u ritama, neraščešljane kose, ta seljanka iz Grmuše kod Krupe, Milka Vukašinović bila je zapravo sušta inteligencija, neverovatno domišljata, hrabra i preduzetna. Znala je po noći otići u Ostrožac: i nikad da je uhvate, nikad da odustane, nikad da u ustašku klopku upadne. A Alibabići, stari Meša ili njegovi sinovi, uvek su za nju, odnosno za nas, imali poneku vrednu informaciju.

Onoga puta kad sam upoznao Milku, drugovi su joj predložili da odmah ode u Ostrožac. Slušala je što joj Milorad govori zagledana u mene: zaškiljila očima, bradu podbočila obema rukama, žmirka:

— A je li, bogati, to vi nešto grdno spremate?

— Ne — rekoh — samo tako, potrebni su nam podaci, kao i uvek...

— Neće biti. Kad si ti tu, druže Kosta, grmeče niz Unu, zna se to — procenila je lukavo.

Nije trebalo da joj bilo šta kažem, a ona je ipak ono najvažnije slutila. Pa kad sam je sreo ponovo, oko 25. oktobra, baš u trenutku dolaska iz Ostrošca kroz koji je bila prošla 2. lovačka

bojna povlačeći se iz Bihaća, bez okolišanja reče:

— Znam, na Bihać ćete udariti.

Zahvaljujući Milki, odnosno porodici Alibabić iz Ostrošca, kao i partijskoj organizaciji Bihaća u garnizonima srednjeg toka Une za nas nije bilo krupnijih tajni.«[32]

Samo u toku borbi za oslobođenje grada Bihaća i okolnih sela neprijatelju su nanijeti gubici od oko 650 mrtvih vojnika i oficira a zarobljeno ih je 835 i 35 oficira. Ostatak bihaćkog garnizona, uglavnom ustaše, uspio se probiti prema Bosanskom Novom. Zaplijenjeno je preko 1500 pušaka i automata, 8 topova i 2 minobacača s nekoliko hiljada granata i mina, milion puščanih metaka itd.[33]

Završetkom Bihaćke operacije u širem smislu riječi — oslobođenjem Cazina, Velike Kladuše, Cetingrada i Slunja - povezane su oslobođene teritorije Bosanske krajine, Like, Korduna i Banije i stvorena »Bihaćka republka«, po prostranstvu veća od Švicarske. Tu republiku Nijemci su u svojim dokumentima nazivali i »Titova država« (Titostaat). Bila je ta republika »kost u grlu« Hitlerovom Vermahtu- o Pavelićevoj NDH da i ne govorimo - i njegova Vrhovna komanda (OKW), uprkos teške situacije u kojoj će se naći njemačke trupe pod Staljingradom i u sjevernoj Africi - ili baš zato! — biće primorana da ubrzo pristupi izradi operativnih planova pa zatim i prebacivanju novih jedinica na tlo okupirane Jugoslavije, koje će se na nju ustremiti. Biće to velika neprijateljska ofanziva protiv NOV i POJ - četvrta po redu.

VARNOSTNO-OBVEŠČEVALNA SLUŽBA - VOS

organizacija i zadaci — veze u ljubljanskoj policiji — kako se postajalo vosovac — prve akcije — likvidacija izdajnika Praprotnika uz pomoć njegova pratioca — Kardeljev izvještaj Titu i »svjedočenje« generala Orlanda — jedan uspjeh, ali i tri neuspjela pokušaja — Ljubljana, »država u državi« — uprkos velikoj ofanzivi akcije VOS-a se nastavljaju (justifikacija dra Natlačena) — o obavještajnoj službi prema Talijanima nema dokumenata

Još prije njemačkog napada na SSSR, u maju i junu 1941, okružni komiteti KP Slovenije formirali su vojne komitete, koji su u sklopu priprema za ustanak radili na prikupljanju podataka o neprijatelju.[1]

Na sastanku održanom u Ljubljani početkom septembra 1941. godine Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskog naroda prihvatio je i potvrdio nepun mjesec dana prije toga donijetu odluku CK KP Slovenije — čije je provođenje već bilo počelo — o formiranju organizacije nazvane Obveščevalna in varnostna služba - Obavještajna i sigurnosna služba. Iako je ta organizacija tek u maju 1942. godine dobila naziv Varnostnoobveščevalna služba — Sigurnosno-obavještajna služba, ili skraćeno VOS, ona je jedino s tim nazivom, zapravo još poznatija pod tom skraćenicom, ostala zapisana u historiji partizanske obavještajne službe.

Od nastanka pa do februara 1943. godine VOS-om je rukovodio tročlani Kolegij, a od tada Centralna komisija. Na čelu obaju tijela nalazila se Zdenka Kidrič, alias Marija, odnosno Marijeta. U organizacionom smislu VOS je imao dva osnovna sektora: obavještajni i egzekutivni.

S obzirom na značaj saradnika VOS-a koji su radili u rukovodstvu ljubljanske policije, neposrednu vezu s njima održavali su članovi Kolegija. Jedno su vrijeme imali na vezi i saradnike među službenicima ljubljanskog zatvora.

U samoj Ljubljani, gdje je u prvom periodu gotovo isključivo i djelovao, VOS je, u specijalnom bunkeru, imao svoju arhivu i kartoteku u koje su se slijevali svi podaci koje je sakupljala široka mreža pojedinaca iz partijskih organizacija, odbora OF, omladinskih organizacija i jedinica Narodne zaštite, specijalno zaduženih za obavještajni rad.

Na osnovi prikupljenih i sređenih podataka masovne (općenarodne) obavještajne službe, rukovodstvo VOS-a pratilo je aktivnost saradnika okupatora i samih okupatora, i poduzimalo odgovarajuće mjere. S obzirom na to, početkom 1942. godine obavještajni rad VOS-a podijeljen je na sektore: Bijela garda, Plava garda, Sredina, Gestapo i Talijani.

Posebna grupa od dvadesetak vosovaca pratila je aktivnost funkcionera bivših građanskih stranaka, naročito Slovenačke narodne stranke i Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS), koji su već u toku 1941. godine počeli stvarati svoje poluvojničke organizacije (Slovenska legija, Narodna legija, Katolička akcija itd.) za borbu protiv NOP-a, a koje je narod nazivao Bijelom gardom. Najistaknutiji predstavnici i idejni inicijatori Bijele garde bili su dr Marko Natlačen, bivši ban Dravske banovine, i ljubljanski biskup dr Gregorij Rožman.

Sektor Plave garde obrađivao je organizaciju oficira pristalica četničkog pokreta Draže Mihailovića, na čije je čelo postavljen major kraljevske jugoslavenske vojske Karlo Novak.

Sredinu su sačinjavali uglavnom kršćanski socijalisti koji nisu prišli Osvobodilnoj fronti i neke omladinske organizacije JNS.

Sve su te organizacije imale manju ili veću, otvorenu ili prikrivenu podršku okupatora i trebalo ih je svim sredstvima sprečavati u njihovu radu: od obavještajnog prodiranja u njihove redove i političkog raskrinkavanja pred slovenskim narodom, pa do egzekucija, tj. fizičke likvidacije njihovih lidera.

Kada je riječ o aktivnosti VOS-a, treba istaći činjenicu da je on naišao na podršku među građanima Ljubljane; Ljubljančani su smatrali svojom dužnošću da s njim sarađuju i pomažu mu. Osim toga, VOS je obavještavao Ljubljančane i sve Slovence o svojim važnim akcijama posebnim saopćenjima ili u ilegalnoj štampi Osvobodilne fronte. »Slovenski poročevalec« prvi put piše o VOS-u već u broju od 8. novembra 1941. godine.

VOS je imao veliku podršku i među Slovencima pripadnicima ljubljanske policije. Većina njih se već 1941. godine opredijelila za Osvobodilnu frontu. Jedan od šefova te policije, viši policijski savjetnik dr Vladimir Kante (pseudonim »Lia«), bio je od ljeta 1941. pa sve do ranog proljeća 1945, kada ga je Gestapo

uhapsio i strijeljao, veoma značajan saradnik VOS-a.

O vezama OF u ljubljanskoj policiji Milan Škerlavaj Petarč je napisao:

»Juna 1941. godine Zdenka Kidrič, instruktorka CK KPS, poverila mi je zadatak da organizaciono povežem i rukovodim pristalicama OF medu policijskim stražarima u Ljubljani. Pojedinci su već imali vezu sa našim organizacijama na terenu gde su stanovali ili službovali, odnosno gde su imali poznanike ili prijatelje. Ali, CK je smatrao da za nas tako značajna ustanova kao što je bila policija mora imati direktnu vezu i svoju sopstvenu organizaciju. (...)

Ubrzo je od 300 stražara, koliko ih je bilo u Ljubljani, na našoj strani bilo oko 180. Ostali su se još kolebali, neki su se odlučili da se 'u politiku ne mešaju', a govorili smo već i o belogardistima, koji su se već počeli pojavljivati među njima. Tih 180 stražara je plaćalo po 10 lira poreza mesečno. Rasturali su našu štampu, davali podatke o radu i ponašanju Italijana i njima naklonjenih stanovnika i pridobijali nove članove. (...) Drug Kidrič je predložio da najagilnije članove OF primimo i u KP... petorica (su) primljeni u Partiju: Anton Možek, Franc Baudek, Ivan Šušterčić, Janez Rešak i Stane Ukmar.

Drugovi u policijskim uniformama učinili su nam mnoge neprocenjive usluge. Jednom je drug Kidrič morao proći kroz grad iz Trnova na važan sastanak u Parmovu ulicu. To sam rekao članovima OF i KP u policiji. Stražarili su u svim ulicama kojima je nas dvojica trebalo da prođemo. Pratio sam Kidriča i svuda su mi policajci, koji su me poznavali, rukom davali znak da li je put siguran ili nije. Koliko su samo pošte preneli iz zatvora rodbini i organizacijama. Tako su sprečili mnoga hapšenja i provale, a i mnoge izdaje. U jesen 1941. godine Centralni komitet je odlučio da aktivistima OF i članovima KP u policiji treba pružiti više ideološkog obrazovanja. Stoga je moj posao preuzeo Boris Ziherl, a ja sam preuzeo organizaciju ilegalnih tehnika u Ljubljani.«[2]

A kako se ulazilo u VOS, opisuje Janez Vipotnik, koji je, po direktivi više partijske veze, u januaru 1942. došao u jedan ljubljanski podrumski stan.

»Ušao sam u spavaću sobu. Video sam da nisam prvi. U prostranoj odaji, koja je bila toliko hladna da se u uglu svetlucalo inje, već su sedela trojica.«[3]

Zatim su pristigla još tri mladića, a onda su došli rukovodioci: jedan mladi i jedan malo stariji čovjek.

»Tada je sastanak počeo« — piše Vipotnik. — »Stariji, to je bio Marjan Dermastija, počeo je da govori. (...)

Najpre nam je izneo da smo od Komunističke partije odabrani za veoma odgovoran zadatak: da sačinjavamo likvidatorsku grupu sigurnosno-obaveštajne službe pri Izvršnom odboru Osvobodilne fronte. (...) U slučaju da neko padne neprijatelju u ruke — snizio je glas i pri tom ponovio te reči kako bi postepeno povećao našu pažnju — ne zna ništa, ne priznaje ništa i ne izdaje ništa!

Zadnje reči je izustio sasvim sporo. (...) Na kraju nam je rekao da naš prvi komandir bude Štefan i pri tom pokazao na vitkog dugonju, svog pratioca (to je bio Edi Brajnik), navodno da ima već nešto iskustva u radu, a za komesara grupe postavio je mene. Za mene je to bilo izvanredno iznenađenje. (...)

— Sva imena treba da se izmene. Niko ne sme da drugu kaže svoje pravo ime i prezime, svoju adresu i slično.

Savetovao nam je:

— Uzmite lažna imena po kojima ćete se raspoznavati i zvati. Ukoliko će manje svako od vas znati o svom drugu, utoliko je manja mogućnost da se to kaže neprijatelju ako mu padnete u ruke.

Tako smo redom uzeli nova imena, po kojima smo se zatim znali još dosta meseci teškog života u okupiranoj Ljubljani. Govornik je zapisao naša imena na ceduljicu, a isto je učinio i Štefan.[4]

O aktivnosti VOS-a, osim sjećanja članova te organizacije i drugih aktera NOP-a, sačuvan je i niz naših i neprijateljskih dokumenata. Tako je talijanska Kraljevska kvestura u Ljubljani 27. decembra 1941. godine izvijestila i o ovoj akciji VOS-a:

»Dana 15. septembra, dva nepoznata lica su ispalila, u mestu Brezovici, 1 metak iz pištolja

na krčmara Sute Alojza, sina Jurija, pogodivši ga u čelo i ubivši ga. Razbojnici su odneli iz krčmareva stola 300 lira, ostavivši na stolu jednu cedulju na kojoj je pisalo slovenačkim jezikom: 'Ovakva će sudbina zadesiti sve izdajnike poštenog i radnog slovenačkog naroda. Smrt izdajnicima!'.[5]

Talijanska je policija često provodila racije u Ljubljani i hapsila pojedince koji su joj zbog bilo kojeg razloga izgledali sumnjivi. Tako je 29. oktobra 1941. godine i Viktor Abvelj dospio u zatvor, gdje se našao s Francom Popitom i još šestoricom funkcionera OF-a. Međutim, u zatvoru nisu ostali dugo. Već jedanaest dana poslije hapšenja Abvelja[6] svi su bili slobodni.

Kako?

»VOS-ova tehnika je« - piše Zdenka Kidrič - »izradila falsifikovana naređenja italijanske kvesture u Ljubljani u kojima je stajalo da se smesta iz zatvora u šentpeterskoj kasarni puste na slobodu uhapšeni drugovi. Uz pomoć slovenačkih policajaca ovo naređenje je odneseno u kasarnu, a čuvari zatvora, Italijani, nisu mogli da primete da je nalog lažan, pa su tako ti naši drugovi izišli na slobodu. Viktor Abvelj potom je bio zamenik političkog komesara Glavnog štaba za Sloveniju.[7]

O »slučaju« A. Praprotnika Zdenka Kidrič Marijeta napisala je 17. septembra 1943. godine ove retke:

»Jedan od najvećih podviga jeste justifikacija industrijalca Augusta Praprotnika, koji je organizovao obaveštajnu službu za Italijane, i na čiji je predlog italijanska komanda pristupila blokadi Ljubljane. On je bio osuđen od narodnog suda OF na smrt i to mu je bilo poznato. Zato se kretao u najužem centru grada, uvek u pratnji jednog agenta. Početkom 1942 Praprotnik je svratio u bife, dvadeset metara od sudske zgrade, ispred koje se nalazilo do stotinu naoružanih Italijana. Naši drugovi su došli automobilom do bifea, jedan drug je čuvao otstupnicu i ostao napolju, a dvojica su ušla unutra. Prvo su svu publiku sterali u zadnju odaju, a zatim je jedan drug stavio do znanja agentu da se ne miče dok je drugi počeo da puca na Praprotnika. On se sklonio iza svoje ljubaznice Zerjavove, a naš

„0 JO unvtttio za kosu, izvukao i ubio. Italijanska straža je čula pucnjavu, ali je naš drug, koji je čuvao stražu, uperio na stražara svoj mauzer, tako da Italijani nisu smeli da skinu puške s ramena. Posle su sva tri druga uskočila u automobil koji je pojurio punom brzinom. Italijani su počeli da pucaju za automobilom, a narod je iskakao pred njihove puške, onemogućujući im da pucaju na vosovce. Ipak je jedan drug bio ranjen.[8]

Kada je riječ o likvidaciji Avgusta Praprotnika, treba napomenuti da je u toj akciji učestvovao i sam policijski agent, koga su mu Talijani dodijelili radi zaštite, o čemu Zdenka Kidrič, s obzirom na vrijeme kada je pisala svoj članak, ne govori. Kao pristalica OF-a i saradnik VOS-a on je davao podatke o njegovu kretanju, a kada su vosovci otvorili vatru na njegovog »gazdu«, nije mu bilo ni na kraj pameti da interveniše!

O aktivnosti VOS-a u Ljubljani opširno govori Edvard Kardelj u pismu Titu, pisanom na hrvatsko-srpskom jeziku, koje je započeo 29. marta 1942. godine, a zbog loših veza kasnije dopunjavao, završio i poslao tek 5. aprila:

»... Iskreno govoreći, nikada u životu nisam mislio da će Slovenci biti u stanju tako da se bore.

No, sve to bi bilo nerazumljivo bez takozvane »Varnostne in obveščevalne službe OF, te Narodne zaštite. Pre svega je 'Varnostna služba OF'. U stvari se čitav aparat sastoji iz članova Partije i to naši ne daju nikome iz ruku, niti ikome kontrolu. Izgrađena je iz dva dela: obaveštajna služba i eksekutivni aparat. Rukovodstvo je jedinstveno i sastoji se: od sekretara obaju delova i rukovodioca čitavog tog rada, koji je direktno vezan za CK. Obaveštajni rad je masovan odozdo i dnevno dolazi na rejonske punktove obavešt(ajne) službe mnogo svakakvih prijava. Imaju čitavu uređenu kartoteku za ljude koje imaju pod nadzorom, prate ih itd. Isto tako imaju svoje 'provokatore' u belogardističkim organizacijama itd. Zahvaljujući tom zaista dobrom aparatu odlično su o svemu obavešteni i sprečili su čitav niz pokušaja da se ubace provokatori u KP i OF. Taj aparat sigurno danas daleko bolje funkcionira od Ovre ili Gestapoa u

Ljubljani. Dobili su već i dragocene vojne podatke /it(alijanski) i nem(ački) aerodromi, munic(ijska) skladišta, utvrđeni punktovi/ ali sa njima je pao Gaš(per = Tone Tomšič), što ga i najviše tereti. - Egzekuciski aparat sastoji se iz 50 momaka, naoružanih revolverima i bombama, koji su se dobro izvežbali. Sada su počeli njihov broj podizati obzirom na sve žešći italijanski teror i akciju Bele garde. Ti momci rade svakakve stvari. Nekoliko primera.- skoro dnevno padaju denuncijanti, okupatorske sluge itd. Nikakova policijska zaštita ne spasava one koje su vosovci (tako ih ovde zovu) uzeli 'na muhu' (na nišan - primj. autora). Vosovci ulaze u restauracije sa revolverima, zamole prisutne da dignu ruke, da se legitimiraju, ako traže nekoga, hapse na ulicama, odvode i preslušavaju (zvati Italijane u pomoć uhapšeni se ne usude, jer je OF izdala dekret da se svako na mestu strelja čim se obrati za pomoć okupatorskim vlastima), prave pretrese u kućama belogardista, plene i pale belogardistički materijal, ponekog gestapovca preslušavaju i preko noći jako temeljito (usred Ljubljane) itd. Tako su npr. provalili u ilegalnu štampariju Dražinih ljudi, zaplenili štampariju i slova, na kojima se sada štampaju OF-ovske stvari, te 130 kg hartije. Preslušavali su 3 'štampara' koji su sve priznali, zapalili sve što je bilo odštampano, zatim materijal metnuli na auto i odvezli se. Tako su uhvatili i neke belogardističke kurire sa lecima protiv nas, zaplenili i kurire dobro izmlatili. Slične stvari pravi Narodna zaštita, mada samo vojne prirode(...) Jednom rečju, Ljubljana se ponekad drži za trbuh od smeha nad sličnim akcijama, i što je još važnije: 'Varnostne službe' se boje svi kao đavola, a upravo to je - pored 'Nar(odne) zašt(ite)' i partizana - OF dalo karakter istinske vlasti. Nije zato ništa naročitoga da su napr. ljubljanski trgovci sasvim ozbiljno shvatili opomenu OF da ne prodaju papira za razmnožavanje nikome, jer je potreban OF. Italijani će danas teže dobiti taj papir nego OF. Ili npr.: ovih dana je OF zabranila svako fotografiranje na ljubljanskim ulicama, jer to rade Italijani i belogardisti u policiske svrhe. Sigurno je da će aparati iščeznuti... A najzanimljivije je: Slovenci su valjda jedini narod u Evropi koji ima svoju belu emigraciju još

dok ima ona sama vlast. Iz Ljubljane, naime, sve više beže u Italiju belogardisti, izdajnici itd. i to usprkos toga da su ih tu pratila čitava jata talijanskih agenata za zaštitu. 'Varnostna služba' je došla, naime, na takav dobar glas, da onaj koga je uzela 'na muhu' (na nišan - primj. autora) ne može da se spasi. Zato beže, zato ih je uhvatila prava panika. Čak ljublj(anski) biskup se zatvorio i ne usudi se da izlazi, a u njegovoj palati ima grupa belogardista, koji svakoga pretraže, kogod ide biskupu. A italijanska policija bila je do sada prilično bespomoćna, jer vosovci uvek uživaju najveću pomoć naroda, a izdajice se boje otvoreno da se pokažu kao takvi.«[9]

General Orlando, komandant talijanske divizije Granatieri di Sardegna, stacionirane u ljubljanskoj oblasti, kao da dopunjava Kardeljeve navode kada 2. aprila 1942. godine piše talijanskom vojnom tužiocu o radu ljubljanskih ilegalaca:

»Krivce kriju tako što im odećom menjaju spoljašnji izgled, pomažu im pri bekstvu iz policijskih zatvora, iz obruča Ljubljane, uništavaju materijal koji bi bilo koga mogao kompromitovati, uzimaju iz kancelarija razne prijave i akta, falsifikuju lične karte i druge dokumente, skrivaju oružje i municiju, osnivaju tajna skladišta za ishranu i opremu oružanih jedinica.

.. .Odlično je organizovana obaveštajna služba. Njen rad je, pre svega, olakšan time što su još u službi, i u najdelikatnijim sektorima javne uprave (P. S.) Slovenci koji izdaju službene tajne.

.. .Da bi se sprečila izdajstva i uplašila plašljivce i neprijatelje, OF je po ruskom sistemu organizovala pravu-pravcatu terorističku delatnost koja se naročito oseća u Ljubljani. Preko 60 osoba je već ubijeno ili ranjeno.. .«[10]

Samo dva dana kasnije, 4. aprila, vosovci su oslobodili iz talijanskog zarobljeništva i Zdenku Kidrič Marijetu, šefa VOS-a za cijelu Sloveniju. Našavši se u zatvoru, zbog izdaje jednog kraljevskog jugoslavenskog oficira, pristalice Draže Mihailovića, prebačena je u bolnicu. Nekoliko je vosovaca s buketom cvijeća došlo pred sobu u kojoj je Marijeta ležala. Jedan od njih izvukao je iz buketa pištolj i ubio karabinjera koji je stražario. Ostali su se s Marijetom brzo našli u automobilu koji je čekao pred bolnicom.

U pismu Titu od 23. aprila 1942. godine Edvard Kardelj se ponovo osvrće na rad VOS-a:

»..Inače, 'GPU' funkcionira odlično. U samom gradu se sada broj ubijenih denuncijanata popeo na preko 40 od početka aprila. U toku jednog dana ih ponekad padne do 6. Sutra će izaći italijanski dekret o streljanju taoca za ubijene denuncijante i Italij(ane). Biće svakako veće teškoće i postreljaće nam sve što je u zatvoru (G/ašpar i njegovi su još tamo. Imamo malo nade da ćemo još uspeti — ako dekret o taocima neće biti brži). Prestati, razume se, neće, nego će OF izdati dekret o represalijama, tj. o streljanju čitavih porodica okupatorskih oficira i činovnika za svakog streljanog taoca. To će ići, jer je raspoloženje borbeno. U samoj Ljubljani broji npr. Nar(odna) zaštita oko 1.200 ljudi, od toga su većina nekako naoružani. U vezi sa rastućim terorom, (iz) Lj(ubljane) će se evakuirati postepeno svi za borbu sposobni, pa i većina part(ijskog) aktiva.«[11]

Očigledno, E. Kardelj je za VOS upotrijebio kraticu GPU — sovjetska Državna politička uprava.

A ko su bili »G i njegovi« i na šta je Kardelj mislio pišući »Imamo malo nade da ćemo još uspeti«?

Bili su to istaknuti aktivisti KPS i NOP-a Tone Tomšič Gašpar, Pepca Kardelj, Miha Marinko i Vida Tomšič, koji su se nalazili u talijanskom zatvoru u Ljubljani. Vosovci su tri puta pokušali da ih spase, ali im nijedna akcija, mada dobro isplanirane i pripremljene, nije uspjela.

Prva dva pokušaja izvedena su uz pomoć policajca, Slovenca, saradnika VOS-a još dok su se uhapšenici nalazili u policijskom zatvoru. Pošto je ključar ćelije bio Talijan, saradnik VOS-a je napravio otisak brave ćelije u kojoj se nalazio Tone Tomšič... Dva vosovca su uz njegovu pomoć ušli u zatvor, ali s napravljenim ključem nisu uspjeli da otvore ćeliju. Vratili su se neobavljena posla. Ponovo je uzet otisak brave i napravljen novi ključ. Međutim, Talijani kao da su u međuvremenu nešto naslutili pa su pojačali mjere bezbjednosti i u zatvoru i oko njega. Kada su se dvojica vosovaca s novim ključem prebacila preko zida u zatvorsko dvorište, odjednom su se našla u snopovima reflektorskog svjetla i bili su uhvaćeni. (Na suđenju Toni Tomšiču koji je sredinom maja osuđen na smrt su dobili po osam godina robije.)

Tone Tomšič, Pepca Kardelj, Miha Marinko i Vida

Tomšič su nakon okončane istrage iz policijskoga zatvora prebačeni u sudski. Prikupivši detaljne podatke o uslovima u tom zatvoru, VOS je izveo još jedan, posljednji pokušaj njihova spašavanja.

»Dokumentna tehnika VOS-a« - piše Zdenka Kidrič — »izradila je dozvolu s pečatima i potpisima italijanskog komandanta sudskog zatvora, u kome su se nalazili naši drugovi, da ih advokati mogu da posete i da razgovaraju s njima. Plan je bio da drugovi iziđu na sastanak, a zatim da pobegnu uz pomoć organa VOS-a.

Dva 'advokata', početkom maja 1942. godine, prošli su pored straža koje su im pregledale dokumenta u sudski zatvor na Petrovom trgu. Za njima su ušla još četiri vosovca, kao da traže neke podatke i dve devojke koje u kotaricama prenele osam revolvera, čekiće i konopce. Istovremeno na ulicama se nalazilo oko četrdeset vosovaca s bombama i revolverima, koji su imali zadatak da otvore vatru po okolnim ulicama na italijanske straže čim se začuje borba u zatvoru i da skrenu pažnju neprijatelja s glavnog poprišta.

Ključar je primio falsifikovano naređenje za sastanak 'advokata' i njihovih 'štićenika' i pošao je da ih dovede. U sobi za sastanke nalazio se i jedan stražar, Slovenac, koga je u međuvremenu trebalo ućutkati. Vosovci su imali naređenje da ga ne ubiju, već samo da ga onesveste. Drugovi su ga lupili dva puta čekićem po glavi, ali udarci nisu bili dovoljno jaki i on je počeo da viče. Tako je čitava akcija propala, a vosovci su se morali povući iz zatvora.«[12]

Sredinom maja Tone Tomšič je osuđen na smrt, Pepca Kardelj na 18, Miha Marinko na 30, a Vida Tomšič na 25 godina robije.

Pogledajmo kako je Zdenka Kidrič Marijeta u već citiranom članku, pišući u trećem licu, prikazala neka zbivanja i događaje vezane za boravak Edvarda Kardelja Bevca u Ljubljani 1942. godine:

»Samo zahvaljujući silnoj potpori naroda VOS je mogao da razvije takvu delatnost, takve podvige, da se Ljubljana pretvorila u državu u državi. Izvršni odbor OF imao je svako jutro na svom stolu čitavu knjigu izveštaja VOS-a o radu neprijatelja i čitav niz najdragocenijih obavešte-

nja. Iz svake ulice VOS-u je stizao izveštaj o svim sumnjivim ljudima. Jedno jutro je Bevc pročitao da se u toj i toj ulici krije jedno sumnjivo lice. To lice bio je on sam! Drugu u čijem je stanu živeo rekao je da ne radi ništa, kako ne bi po nekoj drugoj liniji bio provaljen, pa je tako policija došla u stan u kome se nalazio Bevčev bunker. Ali, narod je u toj ulici primetio da je Bevčev domaćin jedino lice koje ne dolazi na konferencije OF, da ne daje priloge, pa su počeli da ga motre. Kod tog 'neprijateljski' nastrojenog čoveka primetili su jedno drugo 'sumnjivo' lice kako ulazi u kuću, primetili su Bevca. VOS je isto tako pratio i Marijetu Kidrič, šefa VOS-a za čitavu Sloveniju, i isto tako i nju prijavio, kao lice koje, 'ima mnogo sastanaka'.«[13]

Uprkos velikoj talijanskoj ofanzivi u Ljubljanskoj pokrajini, tzv. roškoj ofanzivi, koja je trajala puna tri i po mjeseca, od sredine jula do početka novembra 1942, aktivnost VOS-a u Ljubljani se nastavljala. Tako se polovinom oktobra u javnosti pojavio sljedeći kominike VOS-a:

»U utorak, 12. 10. 1942, oko 9 sati ujutro, organ službe bezbjednosti OF je justificirao u njegovom stanu advokata dra Marka Natlačena, bivšeg bana Dravske banovine i sadašnjeg vrhovnoga vođu bijele garde u Sloveniji.

Obavještajna služba OF je ustanovila slijedeću protuslovenačku zločinačku djelatnost protiv oslobodilačke borbe slovenačkog naroda, kojom je dr Marko Natlačen rukovodio u posljednje vrijeme:

1. Pošto je prihvatio da bude član Pomoćnog savjeta Ljubljanske pokrajine i krajem prošle godine istupio iz njega, dr Natlačen je u maju i junu ove godine ponovo uspostavio tijesne veze s viđenim predstavnicima okupatorskih vlasti svih vrsta...

2. Kada su okupatori odlučili da u Sloveniji potpale i razbuktaju krvavi bratoubilački građanski rat i pritom se posluže bjelogardističkom bandom, dr Natlačen je postao glava, duša i centralna figura djelatnosti bijele garde protiv oslobodilačke borbe slovenačkog naroda.(...)

3. Kao vođa slovenačke izdajničke reakcije dr Natlačen je u svojoj kući dočekivao pojedinačno sve organizatore građanskog rata među Slovencima.^ ..)

4. Dr Marko Natlačen je također rukovodio svim vojničkim pripremama za organizaciju naoružanih bjelogardističkih bandi u okolini Ljubljane i u unutrašnjosti.(...)

5. Nadalje, VOS OF je otkrio intenzivne veze ljubljanskog bjelogardističkog štaba, na čelu s drom Natlačenom, s predstavnicima njemačke okupacione vlasti u Gorenjskoj radi organizovanja bjelogardističke akcije na slovenačkoj teritoriji pod njemačkom okupacijom.(...)

Svo navedeno zločinačko ponašanje dra Natlačena u posljednje vrijeme pred justifikaciju bilo je samo posljednja etapa njegovog protuslavenskog djelovanja, koje je počelo još u austrougarskoj monarhiji prilikom izbijanja prvog svjetskog rata 1914. godine, kada je on s kandelabra u ljubljanskoj Zvezdi prijetio bratskom srpskom narodu: 'S topovima ćemo vas pozdraviti, vi Srbi, hladni grob pripremićemo vam na vrbi!' Derao se: 'Srbe na vrbe!'

Svoje protuslovenačko ponašanje nastavio je 23-godišnjom službom hegemonističkoj politici velikosrpske beogradske čaršije, koja je ugnjetavala i izrabljivala slovenački i sve jugoslavenske narode, u čemu je posebno aktivno učestvovao dr Natlačen, naročito zadnjih šest godina kao ban Dravske banovine.(...)

Justifikacijom dra Natlačena VOS je ispunio svoju dužnost, koju mu je povjerio slovenački narod.«[14]

Među mnogim izvještajima koje je dr fra Dominik Mandić slao u London o situaciji u Jugoslaviji nalazi se i njegov izvještaj koji je 9. 11. 1942. godine poslao dru Mihi Kreku, potpredsjedniku jugoslavenske izbjegličke vlade u Londonu i osnivaču londonskog Slovenačkog narodnog odbora:

»O mučeničkoj smrti blag. Bana Marka Natlačena ste izvješćem. Na 13 okt(obra) oko 9 sati ujutro ubio ga je u njegovoj kući poznati komunista, koji se prikazao i bio obučen kao kapelan. Ubici do sada nije nađen trag.«[15]

Vojni podaci do kojih je dolazila obavještajna služba VOS-a dostavljeni su Glavnom štabu slovenačkih partizanskih četa. Međutim, o obavještajnom prodoru VOS-a u talijanske vojne štabove i upravne ustanove u Ljubljani radi pribavljanja obavještenja o raspore-

du, dislokaciji i namjerama talijanskih vojnih jedinica nema konkretnih podataka.

U drugoj polovini novembra 1941. godine Edvard Kardelj je iz Užica uputio Glavnom štabu NOP-odreda Slovenije opširno pismo u kome se nalazila i rečenica:

> »Dostavljajte nam takode i eventualne političke vesti koje ćete u Ljubljani primati od Italijana, naročito o odnosima Italijana i Nemaca u vezi s jako rasprostranjenim vestima o mogućnosti jednog separatnog mira između Italije i Engleske itd.«[16]

Uz tu rečenicu Redakcija *Zbornika dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* stavila je napomenu:

> »Obaveštajna služba OF imala je informatore u talijanskim krugovima i uspešno je prikupljala podatke« za OF i Glavni štab.«[17]

Nažalost, kao što smo već rekli, ne postoje izvori koji bi potvrđivali taj navod.

Moguće je, međutim, da se Kardeljev zahtjev da Glavni štab Slovenije u Užice dostavlja i »eventualne političke vesti koje će(te) u Ljubljani primiti od Italijana« odnosio na obavještenja dobivana od rukovodilaca talijanske KP s kojima je slovensko rukovodstvo NOP-a, prema naređenju Kominterne i Tita, održavalo vezu.

Suprotno pozitivnoj ocjeni obavještajnog rada VOS-a u odnosu prema slovenskoj kvislinškoj organizaciji, Edvard Kardelj se nekoliko puta veoma negativno izrazio o njegovu radu usmjerenom na dobivanje obavještenja o jedinicama talijanske vojske i njihovu rasporedu. Tako u pismu Luki (Francu Leskošeku), tadašnjem sekretaru CK KP Slovenije, poslanom iz Ljubljane 17. juna 1942. godine, nalazimo i sljedeći pasus:

> »12) Upozoravam te da je naša OS (obavještajna služba - primj. autora) obavestila da je Ljubljanica negde u plićacima ili svuda minirana, pa partizani ne treba da prelaze preko nje. O tome su me obavestili pre tri dana, pa ti sam izvidi koliko je to tačno. U našu OS izgubio sam gotovo svako poverenje, jer mi je dosad prenosila samo prazne brbljarije. Uopšte je stvar sasvim pogrešno postavljena, koliko sam mogao

videti izdaleka. S njima ću razgovarati malo opširnije.«[18]

(O Kardeljevim ocjenama rada partizanske ofanzivne vojno-obavještajne službe vidi opširnije u poglavlju »Roška ofanziva«.)

Početkom 1943. godine, nakon primitka Titova pisma od 27. novembra 1942, s priloženim »Uputom za obaveštajnu službu«, Glavni štab NOV i PO Slovenije započeo je reorganizaciju te službe na svom području i u svojim jedinicama, a ta je reorganizacija obuhvatila i Varnostno-obveščevalnu službu - VOS.

ŽENE PARTIZANSKI OBAVJEŠTAJCI

bilo ih je hiljade u općenarodnoj obavještajnoj službi, a potpuno slučajno izabrali smo tri: ni jedna od njih nije bila ni Mata Hari ni »gospođica Doktorali njihov doprinos NOB-u bio je i te kako značajan — Stana Marić je djelovala medu četnicima, Vera Kušec među ustašama, a Ljubica Delić-Batanović ostavila je iglu i konac da bi se za trenutak pretvorila u partizansku obavještajku među Nijemcima

Stana Marić

Na tromeđi Dalmacije, Like i Bosanske krajine leži gradić Bosansko Grahovo, rodno mjesto Gavrila Principa. O tom gradu Duro Pucar Stari napisao je i ovo:

»Nije neprijatelj uludo izabrao Grahovo kao svoje uporište kad se 25. maja 1942. godine pod borbom povukao iz Bos. Petrovca i Drvara. On se u Grahovu dobro ukotvio. Naše jedinice su nekoliko puta napadale Grahovo, koje je presjecalo našu jedinstvenu oslobođenu teritoriju od Bihaća do Livna i Glamoča, ali ga nismo mogli zauzeti.«[1]

Prema Bosanskom Grahovu, u kojem se nalazila talijansko-četnička posada, i okolnim selima, koja su kontrolisali četnici, u toku ljeta 1942. godine bio je orijentisan 4. bataljon »Gavrilo Princip« Petog krajiškog partizanskog odreda. Obavještajni oficir tog bataljona Niko Đurić, nosilac »Partizanske spomenice 1941«, nabrajajući, po sjećanju, 20 godina poslije rata, partizanske obavještajce koji su djelovali na sektoru Bosanskog Grahova, osim desetak muškaraca naveo je i imena *devet* žena i djevojaka! Bile su to: Milka i Zora Arežina iz Bosanskog Grahova; Mara i Ljuba Vujatović i Draginja Momić iz sela Pečenci; Stana Marić iz sela Luka; Milojka Galić iz sela Marinkovci; Jela Damjanović i Ljubica Kesić iz sela Kesići (rodnog sela Đure Pucara).[2]

Publicist Aleksa Nenadić u ediciji *Bosansko Grahovo u NOR-u* (bio je i glavni urednik edicije), objavljenoj 1971. godine, napisao je i ovo:

»Čitajući izvještaje Nike Durića, obavještajnog oficira bataljona 'Gavrilo Princip', a kasnije IV krajiške NOU brigade i uporedujući ih sa četničkom i italijanskom dokumentacijom kon-

statovao sam potpunu identičnost, tj. u potpunosti se podudaraju izvještaji našeg obavještajca Nike Durića sa četničkim naredbama, i planovima. Naročito su tačne njegove informacije o četničkim formacijama i međusobnim odnosima, kao i o rasporedu italijansko-četničkih snaga za odbranu Bos. Grahova septembra i oktobra 1942. godine.

Tragajući za sačuvanim obavještenjima našao sam u selu Luke Stanu Marić, koja je prikupljala i prenosila obavještajne podatke.. .«[3]

Stana Marić je zapravo bila sestra Nike Durića, ali još prije rata se udala i otišla iz sela Obljaja u obližnje selo Kesiće. A njen muž i njegova braća u ratnom su se vihoru našli u četničkim redovima!

»Podatke mi je bilo lakše prikupiti nego prenijeti partizanima, jer su četnici kontrolisali sva kretanja. Bezbroj puta su me pretresali, ali izvještaj nisu nikad Našli.«[4]

To je Stana ispričala A. Nenadiću, napominjući da je, osim ličnog obavještajnog rada, prenosila i pisane izvještaje dobijene od Ljubice Vujanović, Dušana Arežine zvanog Šuco, Steve, Milke, Boje i Dragice Arežine...

A kako je to činila, Stana sama objašnjava:

»Ceduljicu obično od tankog papira najčešće sam upletala u kosu;

— Papirić s podacima ušivala bi u nakit na seljačkoj torbici-zobnici;

— prenosila pisma pod dojkom, iako ni to nije bilo sigurno;

— najčešće sam izvještaje umotavala u veliko klupko pletiva, pa tako idući slobodno po nekom poslu, ili tjeram stoku na pašu, pletem čarape ili džemper. Četnici su me sretali i pretresali, ali u pletivo nikad nisu posumnjali.«[5]

Iako nije baš ništa znala o teoriji i praksi obavještajne službe, Stana je s vanrednom umješnošću i visprenošću obavljala dobijene obavještajne zadatke.

»Pored prikupljanja podataka od određenih ljudi« — kaže ona — »više puta sam dragocjene podatke dobivala i od četničkih žena, koje bi se predamnom hvalile i izbrbljale o kretanju četnika, o njihovim platama, o unapređenjima i međusobnim svađama. Zatim bi se hvalile jedna drugoj kad će joj doći muž, ponekad bi se pohvalila kako je njen bio noćas, što je značilo da je četnička prethodnica i izvidnica već tu. Čak

su neke četničke žene otkrivale četničke planove, jer bi im se muževi pohvalili ili požalili kud će i po kom poslu ići.«[6]

A u kojim je uslovima Stana jedno vrijeme djelovala kao partizanski obavještajac, svjedoče ovi navodi Nike Đurića:

»U Ugarcima su zatvorili našu suradnicu - obavještajca Stanu Marić; htjeli su je ubiti, ali nije dao pop Dujić jer je Stana bila u drugom stanju, govoreći: 'Ubili bi kuju da nije skotna!'«[7]

Sama je Stana o tom slučaju ispričala ovo:

»Nekoliko puta su me zatvarali i tukli. Tako me je jednom prilikom uhvatila četnička tajna policija i odvela u italijansku komandu. Mislila sam da je sa mnom svršeno, iako mi izvještaj nisu pronašli. Međutim, odbranili su me četnici (braća mog muža). Ali ni oni mi ne bi mogli pomoći, da izvještaj nisam dobro sakrila. Ja sam, naime ceduljicu sa obavještenjima uplela u kosu.

Bila sam 7 dana u četničkom zatvoru, u zaseoku Deure, selo Ugarci.«[8]

Zahvaljujući radu partizanskih obavještajaca, obavještajni oficir pri Štabu 5. krajiškog NOP-odreda Brane Tanjga mogao je da dostavi Operativnom štabu za Bosansku krajinu 21. avgusta 1942. godine opširan izvještaj s naslovom »Obaveštenja iz Grahova i okoline«, u kojemu je stajalo i ovo:

»Šaljem Vam izveštaje od 8-8- do 15-8-942 god. iz kojih će te imati pregled sektora Grahova i okoline. Promene ću Vam slati otsada redovno, jer do sada nisam mogao da šaljem jer 0(baveštajna) S(lužba) kod nas je tek sada počela da dejstvuje.«[9]

Mjesec dana kasnije, 23. septembra 1942, Brane Tanjga, tada obavještajni oficir u međuvremenu (9. septembra) formirane 4. krajiške brigade, poslao je Obavještajnoj službi Operativnog štaba za Bosansku krajinu izvještaj o »stanju neprijatelja u okolini Grahova i u Grahovu«, koji je sadržavao zaista iscrpne i precizne podatke. Evo nekoliko odlomaka iz tog izvještaja:

»Talijanske snage u Grahovu...

Naoružanje im je sledeče:

4 topa kalibra 75 mm koji su smešteni: 2 kod pravoslavne crkve, a 2 kod bolnice. Na Gradini imaju 2 bacača i 3 teška mitraljeza. Mitraljeska gnezda su im ozidana od kamena i zemlje, usto su im pokrivena betonskim pločama.

U Grahovu su im pokopani rovovi sa sprovodnicima. Na istočnoj strani, na ivici padine, ozidan im je bunker, koji ima ukršteno vatreno dejstvo; osim toga, na zvoniku prav(oslavne) crkve postavili su teški m(itraljez) koji ima pregled cele okoline.(...)

Selo Obijaj po noći nema nikakvih četničkih snaga, jer oni se povlače na spavanje u Grahovo. Isto selo Marinkovci ne raspolaže sa nikakvim snagama, jedino što četničke patrole samo prokrstare i vrate se nazad.

Daljnji četnički položaji nalaze se povrh Grahova, tj. Stožišta, Strmice, Plavna, gde se protežu sve do tromeđe. Ti su položaji sledeći: Konjska Glava, na njoj ima oko 50 četnika, većinom su Plavanjčani koji se vežu sa patrolama sa ostalim čukama koje isto tako drže četnici.

Brdo tzv. Bobija ima 25 četnika, koji održavaju vezu sa snagama na Konjskoj Glavi.

Veliki Gologlav ima 20 četnika, koji isto održavaju vezu sa Bobijom.

Crni Potoci imaju 30-40 četnika koji drže položaje povrh sela Potoci.

Na tzv. Tuku ima nekoliko četnika koji su u vidu izvidnice.

(...)

U Strmici, kod pravoslavne crkve, nalazi se Štab četničke divizije, i stan popa Dujića u tom štabu nalazi se u zaštiti 25 četnika. U tom istom štabu radi kao načelnik štaba major Uzunčević.«[10]

Očigledno je da su u taj izvještaj utkani napori cijelog niza partizanskih obavještajaca, a među njima, sigurno, i Stane Marić i još desetak, pretežno seoskih žena čija je privrženost narodnooslobodilačkom pokretu prevazilazila teškoće i opasnosti kojima su se izlagale.

Vera Kušec

Jednog od prvih dana juna 1941. godine Vera Kušec, student medicine na Zagrebačkom sveučilištu i već duže vrijeme skojevka, primljena je u svom rodnom gradu Visokom u članstvo KPJ. Tu odluku saopćio joj je njen dobar poznanik, student Janko Balorda, sekretar tamošnje partijske organizacije. Ali to

nije bilo sve. Prema Verinu sjećanju, Balorda joj je rekao približno ovo:

»'Vera, ti si Hrvatica po nacionalnosti, porodica ti nije kompromitovana, bilo bi dobro da kad god možeš skokneš do ustaškog logora i vidiš i čuješ šta se tamo dogada... Tvoji podaci biće nam korisni, razumeš već?'

Razumela sam, naravno, i tih letnjih dana 1941. godine stalno sam odlazila tamo, u ustaški logor. Sedela bih sa ustašama, popila kafu, popričala i — o svemu obaveštavala Janka.«[11]

Tako je Vera Kušec postala »partizanski« obavještajac još prije izbijanja ustanka! Teško je reći koliko su podaci do kojih je dolazila u visočkom ustaškom logoru mogli biti iskorišteni. Međutim, zahvaljujući upravo Verinu svakodnevnom druženju s ustaškim logornikom Franjom Majetićem, i sam Janko Balorda je, na primjer, uspio da navrijeme napusti Visoko. Naime, ona je od Majetića saznala da je stigao nalog za Jankovo hapšenje i odmah ga je o tome obavijestila. Sklonivši se u prvom trenutku u selo Crnotinu, između Rajlovca i Igmana, on se ubrzo našao u Semizovačkom partizanskom odredu; poginuo je u NOR-u i proglašen je narodnim herojem.

Vera Kušec se dalje sjeća:

»I dalje sam odlazila u ustaški logor i saznavala sve što mi je trebalo. Jednog dana dobila sam pismo od Janka i - novi zadatak:

'Vera, od danas si glavna veza za prebacivanje aktivista iz Sarajeva u partizane' - stajalo je u pismu.«[12]

U Semizovačkom partizanskom odredu nalazio se i predratni sarajevski komunist Nisim Albahari. U jednom od njegovih napisa našli smo i ove retke:

»Četvrtog avgusta Hasan Brkić i Vojo Ljujić, saopštili su mi odluku Pokrajinskog komiteta da se odmah uputim na sektor Vareš-Breza radi formiranja partizanskog odreda u tom kraju...

Razmišljajući kako da pođem i da otpočnem sa izvršavanjem zadatka, odlučio sam da se prije polaska konsultujem sa Jankom Balordom. Pitao sam ga da li me on može uputiti na neko lice, s obzirom na to da je iz tog kraja. On me je uputio na Veru Kušec, člana Partije, studenta medicine, koja je živjela sa porodicom na stanici Banjer, u neposrednoj blizini Visokog. Odmah

sam pošao na stanicu Reljevo, gdje sam čekao popodnevni voz koji prebacuje radnike. U džepu sam imao pištolj.

Na stanici su bili već izvješeni plakati koje su izdali Nijemci i ustaše povodom naše akcije u Ilijašu, u kojima ujedno saopštavaju o strijeljanju stanovnika iz okolnih sela. Nakon 10 minuta stigao je voz, u kome su žandarmi vršili kontrolu. Pokazao sam legitimaciju i propusnicu i oni nisu ništa posumnjali. Na stanici Banjer pronašao sam kuću Vere Kušec i na stepenicama naišao na njenu tetku, koja je bila jako uplašena. Naime, samo dan ranije Verin brat Kruno odveden je od ustaša, tako da su se ukućani plašili da će ustaše doći i po Veru.

Pa i pored toga, Vera me je prihvatila, sklonila u neki šumarak u blizini njene kuće, gdje je ona uskoro došla. Detaljno sam joj objasnio svoj zadatak i tražio od nje da me upozna sa ljudima za koje ona pretpostavlja da bi bili spremni da odmah stupe u partizanske jedinice. Bila je oduševljena mojim dolaskom i odmah izrazila želju da pođe sa mnom, jer je smatrala svoj dalji ostanak kod kuće nemogućim. Brzo me je povezala sa Momirom i Rankom Balordom i Markom Kokorušem, pa smo stvorili plan da sporednim putevima krenemo u pravcu Breze i Vareša.«[13]

Pokušaj formiranja partizanskog odreda nije uspio zbog izdaje jedne starije seljanke iz sela Brda, pa se nekoliko dana kasnije Vera Kušec našla u ustaškom zatvoru, najprije u Visokom, a zatim u Sarajevu.

Uprkos zvjerskim mučenjima, Vera nikada ništa nije priznala ustaškim policajcima: uporno je tvrdila da nije pripadala razbijenoj partizanskoj grupi, da nikakve veze s njom nije imala... A onda, jednog od prvih dana novembra 1941. godine, izveli su je iz zatvora i zajedno s Ibrom Čengićem, sarajevskim komunistom koji se također našao u rukama policije, u motorizovanoj koloni odveli na Romaniju, u domobransko uporište Mokro!

Pišući o radu partizanskog sudstva na oslobođenom teritoriju Romanije, Drago Borovčanin opisuje i suđenje 168-orici zarobljenih domobrana održano 27. septembra 1941. godine u Sokocu. Tom je prilikom sud, pored ostalih, osudio:

»... tri oficira: Safeta Fazlagića, natporučnika iz Čapljine, Baldu Kojakovića, poručnika iz Du-

brovnika, i Zvonimira Pilauera, poručnika iz Zagreba, na smrt strijeljanjem, uslovno da se zamijene za određene ljude, pripadnike NOP-a, koji se nalaze u logorima ili zatvorima NDH;

sedam domobrana s vodnikom Juganjcem, vojnika Bazera i pet ustaša na smrt strijeljanjem. Oni su išli u prethodnici pa su palili kuće i ubili Petru Pavlović i njeno dvoje djece;

Koso Šaćir, poručnik ih Opličića i četrdeset vojnika domobrana, koji su se dobrovoljno predali, oslobođeni su optužnice.«[14]

0 radu sudstva na oslobođenom teritoriju Romanije Grujo Novaković je napisao:

»Održano je više suđenja raznim izdajnicima 1 doušnicima neprijatelja, kao i ustaškim zločincima, koji su vršili pokolje. Poslije zarobljavanja domobranske satnije u Novoseocima suđeno je oficirima ove satnije. Osim jednoga, koji je vršio pokolj seljaka i žena na Romaniji i kome je izrečena smrtna kazna, drugi su bili kažnjeni raznim vremenskim kaznama, a neki i oslobođeni. Tom prilikom izvršena je prva u zemlji zamjena dvojice zarobljenih domobranskih oficira za dvojicu partizanskih funkcionera, uhapšenih u Sarajevu.*[15]

Petog ili šestog novembra 1941. godine (tačan datum nije utvrđen) dva domobranska oficira o kojima govore Drago Borovčanin[16] i Grujo Novaković u Podromaniji su razmijenjena za Veru Kušec i Ibru Ćengića. Tako se među prvim razmijenjenim zarobljenicima odnosno zatvorenicima u historiji narodnooslobodilačkog rata našla, igrom slučaja, i jedna od prvih partizanskih obavještajki - Vera Kušec. Ona je poslije rata završila studij medicine, zatim mnogo godina radila u sanitetskim ustanovama JNA i konačno otišla u penziju sa činom pukovnika.

Ljubica Delić-Batanović

Sredinom oktobra 1942. godine pukovi njemačke 342. divizije, pregazivši Mačvu i Pocerinu, zauzeli su 11. oktobra Loznicu i izbili na cestu Loznica-Draginac-Zavlaka-Valjevo. Njihov prvi pokušaj da 14. oktobra, prodirući od Draginca, stignu do Krupnja, nije uspio: u bici vođenoj u toku cijelog dana dva bataljo-

na 698. puka bili su prinuđeni na povlačenje koje se pretvorilo u bjekstvo. Pretrpjeli su gubitke: imali su 8 mrtvih i 30 ranjenih vojnika, podoficira i oficira! Nekoliko dana kasnije (20. oktobra) uslijedio je prodor mnogo jačih njemačkih snaga do Krupnja koji je, u znak odmazde zbog poraza pretrpljenog početkom septembra 1941. godine[17], sravnjen sa zemljom i odmah napušten: divizija je morala da nastavi prodor prema Valjevu koje su jedinice Valjevskog partizanskog odreda već mjesec dana držale pod blokadom, tako da je njemačka posada u njemu snabdijevana zračnim putem.

U takvoj situaciji Štab Mačvanskog (Podrinjskog) partizanskog odreda, koji se nalazio kod Stolica, između Krupnja i Loznice, nastojao je da sazna što se događa na njegovu operativnom prostoru, koji je pod pritiskom 342. njemačke divizije morao da napusti, i kolike su snage neprijatelja u Loznici i Šapcu:

> »Iako smo u blizini bogate Mačve, tamo ne možemo. Sela južne Mačve pretvorena su u vojne logore neprijateljske vojske« — piše Ljubica Delić-Batanović, tada na radu u krojačkoj radionici Mačvanskog odreda, i dodaje: »Štab odreda počinje da angažuje drugarice i na drugim zadacima.«[18]

Trebalo je ostaviti iglu, konac i šivaču mašinu i pretvoriti se u partizanske obavještajce!

Prema navodima Ljubice Delić-Batanović, prema cesti Draginac-Zavlaka-Valjevo upućene su Koja Garibović i Dara Bogdanović »da obaveštavaju o neprijateljskim snagama na pravcu njihovog kretanja«. Mila Bajalica je poslana u pozadinu neprijatelja u Šabac, a ona u Loznicu.

Preobučena u seosku nošnju, s korpom jabuka u ruci, Ljubica je krenula ka svom cilju. Blizu ceste kojom su se kretale njemačke kolone naišla je na položaje Lozničke čete jednog bataljona Mačvanskog (Podrinjskog) odreda, kojom je komandovao Danilo Bakić...

> »Pojava seljanke sa korpom jabuka na položaju razvedri borce« - piše Ljubica Delić-Batanović. - »Osjećali su neodoljivu žeđ. Stvori se gužva. Hoće da im prodam jabuke. Nisu znali da samo sa namirnicama i voćem mogu ući u grad. Uporno sam se branila i odbijala da ne mogu da im prodam jabuke. U jedan mah, protiv svih partizanskih pravila, zgrabiše korpu. Komandant Bakić, spazivši gužvu, brzo se nađe

među svojim borcima. Oštro ih prekori za nedisciplinu i uputi na nov položaj, a meni dade uputstva kojim pravcem da se krećem. Pri rastanku, na sebi sam osetila prekorne poglede boraca. Shvatila sam ih. Ali ništa im nisam mogla objasniti. Požurila sam da istog dana stignem u Loznicu. Noć me je zatekla u selu Voćnjaku i tek sutradan sam ušla u Loznicu, zahvaljujući Dokićevoj ženi iz Voćnjaka.

U Loznici je toga dana vladala neka čudna tišina. Pijaca je bila pusta. Na ulicama topovi i tenkovi. Nemci i ljotićevci se užurbano kreću. Civila malo po ulicama. Pogdekoji seljak i seljanka oprezno i sa strahom zagledaju dućane i ulaze u njih. U predstojništvu policije i nemačkoj komandi čeka se u redovima za isprave. Nemci su izdali propusnice i seljacima koji nisu bili sumnjivi. Bez propusnica se nije moglo izaći van grada. Popodne su Nemci posahranjivali svoje izginule sa Krsta i Bubnja, a oko 15 časova krenuli su tenkovima iz Loznice prema Valjevu. Za njima sam izašla i ja sa propusnicom na tuđe ime, prikupivši podatke (koliko sam mogla) o neprijateljskim snagama i kupila neke stvari za odred i radionicu. Na izlazu iz Voćnjaka gostoprimljiva Dokićka dala mi je pola proje, pretpostavljajući da ipak nisam seljanka koja je samo jabuke prodavala. Bila sam zadovoljna što ću borcima na neki način moći da opravdam svoj postupak sa jabukama. U šumi, iznad Vukove kuće u Tršiću, srela sam predstražu Lozničke čete i poklonila im toplu proju. Na taj način sam se izvinila za nepodeljene jabuke na položaju.«[19]

Bio je to klasičan pothvat partizanske obavještajke koja se, možda, nikad više neće baviti tim opasnim poslom, kao što se ni prije toga njime nije bavila.

NIŠKI OBAVJEŠTAJCI

susret u zatvoru — kapetan Tošić i dr Milutinovic ostaju u Nišu — partizani saznaju za »Aćimovićevu ofanzivu« — traganje za samim sobom — Ljubinović je izdržao — izdaja i hapšenje — pogrešan podatak — i kapetan Stevanović pristupa NOP-u — poraz četnika na Malom Jastrepcu — četnički obavještajni oficir-partizanski obavještajac — na putu u smrt — bjekstvo sa stratišta — još jedna verzija izdaje — četiri sudbine

Jedne septembarske noći 1942. godine u dozidano odjeljenje zatvora niške Specijalne policije, dimenzija 1,5 x 2 metra, ubačen je novi uhapšenik. Bio je to vazduhoplovni kapetan predratne jugoslavenske vojske, a zatim, nakon okupacije, ađutant komandanta Pećančeva četničkog bataljona i nesuđeni ađutant okružnog vojvode okruga leskovačkoga — Stevan Stevanović.

»Kada su mi se oči malo navikle na tamu« — napisao je Stevanović — »videh da se u sobi nalazi još jedan čovek. Sedeo je na daskama položenim od jednog do drugog kraja sobe. To je, u stvari, bio krevet, na kome smo posle nas dvojica ležali gotovo 45 dana. Imao je oko 35 godina, a bio je u uniformi oficira pravne službe stare jugoslovenske vojske, bez epoleta. I moje odelo bilo je prepravljeno od uniforme, ali su sve oznake uklonjene, tako da je potpuno ličilo na civilno. Pogledao me je nekoliko puta, ali nije ništa pitao. I ja sam ćutao. (...)

Bilo je vreme ručku...

Moj drug i ne pogleda hranu, a kad sam mu ponudio lonče sa vodom, on malo otpi, a ostalo prosu po nogama. Pogledah ga začuđeno, a on, ne govoreći ništa, samo podiže noge i pokaza mi crvene i modre tabane.

Obli me hladan znoj. To i mene čeka, pomislih, i uhvati se za glavu obema rukama.

On, kao da je čitao moje misli, reče: 'Možeš se svemu nadati'.

Tako među nama poče razgovor.

— Koliko si dana ovde?

— Tri.

— Kada su te tukli?

— Noćas.

— Da li samo noću tuku?

— Da, čućeš.

— Ti si oficir pravne službe?

— Da, Jovan Tošić, kapetan II klase.

— Ja sam vazduhoplovni kapetan.

— Pitali su me za tebe, kazao sam da te ne poznajem.

— Pa kako si dospeo ovde?

— Izvršena je provala i otkrivena organizacija. To je učinio neki narednik-vodnik Bora. Njega su uhvatili, pa posle sve nas. Ne znam zašto je to učinio. Mnogo ih je uhapšeno. Poznaješ li Boru?

— Poznajem ga od pre rata, a prošle godine je bio kod mene i nagovarao me da idem u partizane.

— Sad znaš zašto si ovde. Ja te ne poznajem, to je tačno, a ako te pitaju za Boru, kaži da ga poznaješ; on je uhapšen i pokušao je da izvrši samoubistvo. Sada je u bolnici.«[1]

Iduće noći pred zoru kroz otvor između dasaka njihove provizorne ćelije dva zatvorenika ugledaše kako iz ćelije preko puta stražari izvode jednog čovjeka. Stevanović dalje bilježi:

»'To je doktor Radomir Milutinović, sanitetski kapetan, vode ga po drugi put', reče Tošić. I opet kuknjava da se čoveku sledi krv u žilama. Pitam Tošića kako to biju, kada ljudi tako kukaju.

— Sastave ti ruke i noge na leđima, provuku motku između ruku i nogu pa podignu tako da gotovo visiš u vazduhu, a treći goveđom žilom bije po tabanima i po rukama.

U međuvremenu kuknjava prestade.

— Sada se onesvestio, zato ne viče, povratiće ga vodom pa će opet da ga saslušavaju. Samo ti kažu 'pričaj', a kad staneš, udaraju nogama i korbačem gde stignu.

Posle jednog sata pogledah kroz vrata, a doktor se na laktovima i kolenima vraća. Jedva se upuzao u ćeliju.

(...)

Dani su prolazili jednolično. Puštali su nas da se šetamo po jedan sat dnevno. To nam je bila jedina razonoda. Jednoga dana, dok smo se šetali, Tošić mi je pokazao jednu malu ženu, koja je bila u drugom stanju, valjda u devetom mesecu.

— Vidiš tu ženu, to je Jelena Lepa Stamenković, član Okružnog komiteta Partije za okrug niški.

Uskoro su je odveli u bolnicu, a posle porođaja streljali. Bila je to sestra Dragog Stamenkovića.«[2]

Jovan Tošić, diplomirani pravnik rodom iz Boljevca (istočna Srbija), sudski činovnik, završivši školu rezervnih oficira, postao je 1937. godine aktivni vojnosudski poručnik kraljevske jugoslavenske vojske. Plućni bolesnik, prvih se mjeseci okupacije našao na liječenju u niškoj bolnici. Dr Rade Milutinović, simpatizer KPJ, koji ga je liječio, ubrzo nakon izbijanja ustanka obavijestio je Sretena Mladenovića Miku, sekretara Okružnog komiteta KPJ za niški okrug, da Jovan Tošić želi u partizane. Poslije kraće provjere, koja je pokazala da je riječ o poštenom čovjeku, patriotu, Sreten Mladenović Mika sastao se s Tošićem i saopštio mu da zbog zdravstvenog stanja ne može u partizane, ali...

Ubrzo poslije tog razgovora Jovan Tošić je obukao uniformu i stavio epolete kapetana Nedićeve žandarmerije, odnosno, od marta 1942, Srpske državne straže (SDS-a). Te su kvislinške formacije potpadale pod Ministarstvo unutrašnjih poslova Nedićeve vlade.

Postoji i druga verzija o tome kako je kapetan Jovan Tošić postao partizanski obavještajac. Riječ je o svjedočenju Dragog Stamenkovića:

»U Nišu smo imali dva oficira koji su bili u Nedićevoj vojsci. Jedan je bio kapetan Jovan Tošić, a drugi lekar u Nedićevoj straži, doktor Milutinović. *Njih dvojica bili su u Nedićevoj vojsci, a istovremeno naši bliski simpatizeri. Oni su nas obaveštavali o svim važnijim stvarima koje su čuli u Nedićevoj komandi i onde gde su se kretali.* (Istakli autori.)

Godine 1941, kada je objavljeno da se svi oficiri i podoficiri bivše jugoslovenske vojske moraju javiti Nedićevoj vojsci ili će biti uhapšeni, ta dva oficira i narednik Bora Damnjanović javili su po vezi da žele da odu u partizane. Partijsko rukovodstvo je odlučilo da ova dva oficira ostanu u gradu i da se ne afirmišu kao naši simpatizeri, jer će dobiti poseban zadatak. Narednik je upućen u odred.«[3]

Dakle, prema Stamenkovićevim riječima, i dr Milutinović je ostavljen u Nišu kao partizanski obavještajac. Međutim, nisu samo njih dvojica ostala u Nišu po zadatku partizanske obavještajne službe. Dragoljub Mirčetić spominje još jednoga značajnog niškog obavještajca. Bio je to Novica Perović, koji je na svoj način rješa-

vao neka pitanja »fine partijske tehnike«, bez koje je uspješniji obavještajni i uopće ilegalni rad nezamisliv. Naime, bez perfektno falsifikovanih dokumenata ili pribavljanja neprijateljevih blanko-formulara i odgovarajućih pečata, rad je u uslovima okupacije bio nemoguć.

Poput Tošića i dr Milutinovića, i Perović je od Ivana Vušovića, političkog komesara Ozrenskog NOP-odreda, i Miodraga Milovanovića, člana Štaba tog odreda, s kojima je bio neposredno povezan, zatražio da ode u partizane. Oni su, međutim, odlučili da ostane u Nišu, gdje je radio u Sreskom načelstvu.

> »Pošto se u to vreme formirala kartoteka Specijalne policije u Nišu« — priča Dragoljub Mirčetić — »Perović je iz sreskog načelstva dodeljen na rad u Specijalnoj policiji. Tu se povezao sa Žikom Jovanovićem, bivšim konjičkim narednikom, koji je u Upravi policije radio na prijavnici, pa su zajedno uzimali lične karte i objave, koje su preko Buhe deljene svim onima koji su dolazili sa terena u grad ili odlazili po zadacima iz grada. Isprave je dostavljao kapetanu Tošiću i poručniku Milutinoviću, koji su inače bili na ličnoj vezi sa Buhom Jovom i kasnije sa Dušanom Pađom Savom. Bilo je dana kada je za pokret davao i po 15 blanko objava za putovanje, koje su 'krali' od nekog poverljivog službenika šefa Specijalne policije Mirka Živanovića. Na prikupljanju objava i formulara radio je i neki policijski pisar Novaković.«[4]

Vasilije (a ne Jovo) Buha bio je neko vrijeme instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju u niškome i leskovačkom okrugu, a kasnije, kada je, potkraj januara, formirano Povjerenstvo PK u Nišu za južnu i istočnu Srbiju — sekretar tog Povjerenstva.[5]

Premda nemamo dokaza — svjedočenja o obavještajnom radu dra Milutinovića, kao u slučaju kapetana Tošića, može se pretpostaviti da ni njegov doprinos na tom planu nije bio malen. To djelomično potvrđuje i D. Mirčetić:

> »Pečatorezac Vlada Popović, jedini majstor svog zanata u Nišu, već 1941. godine povezao se sa doktorom Radetom Milutinovićem i po njegovom nalogu radio je duple pečate koje je inače izrađivao za Nemce, policiju i za druge institucije i ustanove, a na blanko objave udarao je na presi i suve žigove. Kasnije je bio povezan sa kapetanom Jovom Tošićem i Dušanom Pađom Savom, sekretarom Okružnog komiteta za Niš.«[6]

Knjaževačko-boljevački (Timočki) NOP-odred djelovao je u proljeće 1942. godine sjeveroistočno od Niša, u dolini Timoka, s osloncem na Staru planinu. U monografiji *Istočna Srbija,* koja je izišla u sastavu edicije *Srbija u NOR-u,* čitamo:

»U julu 1942. počeo je velik pokret žandarma, bugarskih vojnih jedinica, ljotićevaca i četnika (oko deset hiljada ljudi) sa namerom da se oko Niša i prema Knjaževcu unište partizanski odredi (o ovome piše i PK Partije zaječarskom OK-u: 'Sadašnja ekspedicija na čelu sa Aćimovićem karakteristična je po tome koliko je neprijatelj osetljiv na vaše akcije...'). Nemci su to očigledno energično zahtevali s obzirom na značaj ovoga kraja za nemačku ratnu privredu. Nedićev ministar unutrašnjih poslova Aćimović izjavio je zvanično uoči akcije: 'I pored opsežnih mera koje je vlada preduzimala za raščišćavanje ostataka komunističkih bandi, ipak je ovima uspelo da se u gornjem delu istočne Srbije grupišu i stvore dosta jake partizanske odrede...'

Knjaževačko-boljevački partizanski odred spremno je dočekao novi neprijateljski napad.

Po obaveštajnoj liniji, preko oficira SDS Tošića, koji je u Nišu radio za narodnooslobodilački pokret, sve dok nije otkriven i ubijen, prispeli su podaci o neprijatelju. (Istakli autori). Važno je bilo izbeći veće sukobe sa kudikamo nadmoćnijim neprijateljskim snagama, koje bi mogle da nanesu teže udarce odredu. Pokretljivost je sada bila potrebnija nego ikada ranije.*[7]

A u monografiji s naslovom *Južna Srbija* iz iste edicije nalazimo i ove retke:

»Ozrenski odred je u ovo vreme vodio borbe na planini Devici. *Podrobno obavešten o Aćimovićevoj ofanzivi,* on se odmah podelio u četiri grupe, koje su se uputile u razne krajeve, s namerom da se posle ofanzive opet sjedine, jer je postojala opasnost da Odred bude razbijen ako se bude kretao u celini... (Istakli autori).

Kopaonički odred sastao se sa Jastrebačkim i Rasinskim odredom na Dobroj vodi i Turskoj karauli, na Jastrepcu. U vreme kad je Kopaonički odred završio marš Jastrebačkom i Rasinskom odredu *stigla je direktiva da se pripreme za predstojeću Aćimovićevu ofanzivu.* (Istakli autori.) Da bi se ova direktiva izvršila, doneta je, u saglasnosti sa delegatima OK Niš i Kruševac, odluka da se

sve partizanske snage na Jastrepcu grupišu i ponovo okupe u svoje matične odrede: Jastrebački i Rasinski. (...)

Planovi za veliku Aćimovićevu ofanzivu, koja se u to vreme prenosila sa područja Niša na Jastrebac, utvrđeni su na konferenciji kojoj su prisustvovali Aćimović i komandanti svih oružanih odreda koji su imali da učestvuju u ofanzivi. Konferencija je održana u zgradi nemačke Feldkomande u Nišu, 23. jula 1942. Na njoj je održano i savetovanje kako da se stečena iskustva iz borbi u rejonu Niša primene u poduhvatu na Jastrebac. Odlučeno je da akcija traje duže vremena, mesec, pa i više dana, da se njome zahvati šira teritorija, da se partizanskim odredima onemogući prebacivanje s jednog terena na drugi, zatim da se postepeno nastupa, sužavajući obruč oko partizanskih jedinica na mestu gde se budu nalazile, i da se tu unište.

Kapetan Tošić, koji je radio u komandi Srpske državne straže u Nišu, bio je detaljno o svemu obavešten pa je zaključke konferencije saopštio članu Pokrajinskog poverenstva Partije Dragom Stamenkoviću. (Istakli autori.)

Pokrajinsko poverenstvo odmah je o svemu ovome obavestilo partizanske štabove na Jastrepcu i dalo im potrebne direktive. Na zajedničkom sastanku štabova Jastrebačkog i Rasinskog odreda, u prisustvu delegata iz OK Niš i Kruševac, prorađeno je ovo pismo-direktiva Pokrajinskog poverenstva Partije iz Niša.«[8]

I dalje:

»*Tako je i ovaj neprijateljski poduhvat, Aćimovićeva ofanziva, protiv Jastrebačkog i Rasinskog odreda doživeo potpun neuspeh. Neprijateljske snage su puna dvadeset tri dana lutale po Jastrepcu, pretražujući teren bez ikakvih rezultata.*«[9] (Istakli autori.)

O radu kapetana Jovana Tošića za partizansku obavještajnu službu govori i sam Dragi Stamenković:

»Kada sam boravio kod njega u julu mesecu u Niš je došao Aćimović, tadašnji Nedićev ministar unutrašnjih poslova. Zajedno sa Nedićevom komandom u Nišu, raznim četničkim komandantima i Specijalnom policijom, on je pravio planove za uništavanje naših odreda na jugu Srbije. Tošić je bio o tome obavešten. U toku dana je učestvovao na sastancima i slušao planove za borbu pro-

tiv naših odreda, a kod njega u kući sam u to vreme stanovao ja i on mi je uveče detaljno pričao o tim planovima. Preko njega mi smo saznali podroban plan ofanzive na Svrljiški i Ozrenski partizanski odred.«[10]

Osim Sretena Mladenovića Mike i Dragog Stamenkovića, vezu s Jovanom Tošićem održavao je i Vasilije Buha Jova, povjerenik Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, a ulogu kurira-veznika, kad je bilo potrebno, igrala je, veoma uspješno, Jovanova žena Zagorka Gorče, profesor niške Trgovačke akademije. Istovremeno, njihov je stan postao sigurna baza za ilegalce — aktiviste NOP-a.

Poslije niza bezuspješnih pothvata koje su prvih mjeseci 1942. godine poduzimali Nijemci, Bugari, nedićevci i četnici protiv partizanskih odreda na prostoru istočne i južne Srbije još prije tzv. Aćimovićeve ofanzive, *prvih dana maja,* u njemačkoj Feldkomandanturi 809 u Nišu održana je njemačko-bugarsko-nedićevska konferencija da bi se utvrdili uzroci tih neuspjeha.

Konferenciji je predsjedavao feldkomandant pukovnik baron Carl von Bothmer (Karl fon Botmer), a zaključak je bio: partizani su, vjerovatno, unaprijed znali za sve akcije protiv njih i zato je neophodno utvrditi tko ih je mogao obavještavati. Taj je zadatak povjeren — šefu sudskog odsjeka niške Komande Srpske državne straže, kapetanu Jovanu Tošiću jer se pretpostavljalo da su tajne »procurile« iz te komande.

Bez obzira na to što je naišao na svesrdnu podršku svih zainteresovanih komandi i ustanova, Tošić, naravno, nije »uspio« da otkrije partizanskog obavještajca jer je to bio on sam.

U toku jula i avgusta uslijedila je već spominjana velika »Aćimovićeva ofanziva«, nazvana tako jer ju je lično on pripremao...

Iako su potrage za partizanskim obavještajcima u redovima Srpske državne straže i istrage povjerene kapetanu Jovanu Tošiću, čime je bila otklonjena i neposredna opasnost za njega, ipak je sam taj postupak upozoravao na to da je on svojim obavještajnim radom izazvao podozrenje komandnog osoblja okupatorskih i kvislinških oružanih snaga da u redovima niškog rukovodstva Srpske državne straže mora postojati partizanski obavještajac.

Međutim, to nije bila ni prva ni posljednja opasnost koja se nadvila nad glavom kapetana Tošića. Tu je, uostalom, jednostavno i lako otklonio preuzevši »traganje« za samim sobom!

Mnogo veća opasnost za njega je bila činjenica da su se u njegovu stanu u Nišu dulje ili kraće vrijeme skrivali rukovodeći partijski aktivisti i drugi ilegalci NOP-a. Jedan od njih bio je i Dorde Ljubinović, tehnički službenik Mostovske radionice u Nišu. On je, između ostaloga, i svoja službena putovanja iskorištavao za održavanje veze između niskoga Okružnog komiteta KPJ i partijskih rukovodstava u Leskovcu i Zaječaru. Kada je Ljubinović provaljen, sklonjen je, zajedno sa suprugom Zlatom, u Tošićev stan. Odatle su se oboje prebacili u Zemun, gdje su kasnije, prilikom neke provale, uhapšeni i izručeni beogradskoj Specijalnoj policiji koja je Dorđa sprovela u Niš.

Za Ljubinovićevo hapšenje i odvođenje u niški zatvor Specijalne policije partijska organizacija nije uopće znala sve do onog dana kada su ga izveli pred kapetana Tošića da bi ga i on saslušao u sklopu svojih »traganja« za »komunističkim špijunom« u redovima Srpske državne straže.

Dorde Ljubinović izdržao je, strahovita mučenja i zlostavljanja u niškom zatvoru, ali nije rekao ni riječi o tome da se do prebacivanja u Zemun skrivao u stanu kapetana Tošića. Tu je tajnu odnio sa sobom u grob 17. oktobra 1942. godine, kada je strijeljan na Bubnju."

Ono što nije učinio Dorde Ljubinović učinio je jedan drugi pripadnik NOP-a!

Jednog od posljednjih dana avgusta 1942. godine u ruke niške policije pao je Bora Damnjanović, koji se kao partizanski ranjenik ilegalno liječio u Nišu i upravo krenuo natrag u svoj odred. Podvrgnut mučenju, spomenuo je i Jovana Tošića. A o njemu je znao samo to da je godinu dana prije toga želio s njim poći u partizane, ali da je ipak ostao u Nišu s posebnim zadatkom...

Dragi Stamenković malo drugačije opisuje ono što se dogodilo u Nišu prvih dana septembra 1942. godine:

»Iznenada u Nišu, početkom septembra 1942. godine, dogodila se provala. Na osnovu kasnije rekonstrukcije događaja utvrdili smo da je narednik Bora Damnjanović koji je otišao u Odred i ta-

mo bio ranjen, na svoju ruku došao u Niš. Tu su ga uhapsili. U zatvoru se slabo držao i prokazao je kapetana Tošića i lekara Milutinovića.

Na dva dana pre provale došla je u Niš Leposava Stamenković-Lenka iz Jablaničkog odreda, da kao član Pokrajinskog poverenstva Partije tu radi.«[12]

Postoji i treća verzija o izdaji Bore Damnjanovića, ali o njoj ćemo govoriti kasnije.

U svakom slučaju, šefu niške Specijalne policije Mirku Živanoviću, koji ga je saslušavao, postalo je odmah sve jasno...

Noću između 2. i 3. septembra agenti Specijalne policije upali su u stan kapetana Jovana Tošića. Njega nisu zatekli kod kuće — bio je na sahrani svog oca u Boljevcu — pa su uhapsili njegovu suprugu i jednu ženu koja se zatekla u stanu. Bila je to Lepa Stamenković.

Oficir kojega je Okružna komanda SDS-a 3. septembra ujutro uputila u Boljevac sa zadatkom da uhapsi kapetana Jovana Tošića i sprovede ga u Niš, saopćio mu je sutradan o čemu se radi i predložio mu da bježi. Jovan je odbio da to učini, smatrajući da će svojom predajom uspjeti da skine krivicu sa supruge Zagorke.

Kapetan Tošić nije uspio da spasi svoju Gorče, ali nije ni odao svoje veze. To dokazuje i slučaj Vasilija Buhe. Iako je s njim održavao neposrednu vezu i ilegalno sarađivao, Buha je još punu godinu dana nastavio ilegalni rad.

U monografiji *Žene Srbije u NOB* nalazimo i sljedeći tekst:

»Noću između 2. i 3. septembra 1942. godine, agenti Specijalne policije upali su u stan kapetana SDS Tošića i njegove žene profesorke Zagorke Tošić, gde je ilegalno stanovala Lepa Stamenković-Lenka pošto je iz Leskovca prešla na rad u Niš.«

A nekoliko stranica dalje:

»Lepa Stamenković je posle dugog mučenja i saslušavanja predata Specijalnoj policiji u Beogradu; streljana je 1. oktobra 1943. Kapetan Tošić je odmah streljan kao saradnik partizana; a Zagorka Gorče Tošić je gotovo dve godine mučena u policiji i u logoru; streljana je tek 20. jula 1944. godine.«[13]

Podatak da je »kapetan Tošić (je) odmah streljan« ni-

je tačan. Vidjećemo što se s njim — i ne samo s njim — događalo nakon hapšenja i mučenja u niškom zatvoru Specijalne policije.

Vazduhoplovni kapetan kraljevske jugoslavenske vojske Stevan Stevanović zapisao je o sebi pošteno i jasno:

»Kada je neslavni rat sa Nemačkom završen, mi, oficiri stare jugoslovenske vojske, ostavljeni sami sebi, izgubili smo se u opštem rasulu.(...)

Tada nisam znao šta je to komunizam i socijalizam, jer se oficiri stare jugoslovenske vojske nisu smeli baviti politikom. Ipak, borbu partizana sam odobravao, jer su se oni borili protiv neprijatelja koji je porobio našu zemlju. Zakleo sam se da ću se boriti za kralja i otadžbinu, ali je kralj napustio zemlju, a moja je dužnost bila da se borim. Zato sam rešio, ako već ne mogu da se borim protiv neprijatelja, neću ni da mu pomažem.«

Stevanović je s porodicom živio u Nišu i jednoga je decembarskog dana 1941. k njemu došao predratni aktivni narednik — vodnik, također Nišlija i njegov dobar poznanik, Borivoje Bora Damnjanović. Porazgovarali su o svemu i tada je Bora uvidio da Stevan odobrava borbu partizana protiv okupatora i kvislinga, rekao mu je, prema navodima samog Stevanovića:

»Ti si bio iskren, pa ću i ja. Nalazim se u partizanima. Obaveštajni sam organ Jablaničkog NOP odreda, koji se nalazi u blizini Leskovca. Došao sam iz odreda da se povežem sa ljudima kao što si ti. Vidim da nisam pogrešio što sam došao. Ti si raščistio što se tiče saradnje sa okupatorom, ali si pasivan. Sada treba da odlučiš: da li ćeš i dalje ostati pasivan, ili ćeš pomoći borbu, koju inače odobravaš. Nama su potrebni oficiri i u odredu i ovde, za obaveštajni rad. Odluči se: ili u odred ili u četnike, odnosno žandarmeriju, kao naš obaveštajni organ.«

Crv sumnje počeo je da nagriza kapetana Stevanovića: je li Bora iskren ili je provokator? Ipak, nakon daljeg razgovora sumnja je nestala.

»Poverovao sam mu« — zapisao je Stevanović — »i pristao na saradnju. Onda smo ustali, rukovali se i poljubili. I tako postadosmo braća u nevolji. Dogovorili smo se da stupim u četnike ili nedićevce, po mogućnosti u neki štab, i da obaveštavam odred o pokretima neprijatelja protiv parti-

zana, ili, još bolje, da se primim za člana prekog suda i spasavam naše ljude. Ukoliko me sa nekom jedinicom pošalju u borbu protiv partizana pa budem zarobljen, na saslušanju treba da kažem da se u neprijateljskim redovima nalazim po nalogu druga 'Milisava', koga poznaju sva rukovodstva partizanskih odreda, i da se pozovem na ovaj naš sastanak. Za vezu će mi Bora ostaviti jednog druga, preko koga ću slati podatke. Ako osetim da sumnjaju u mene, preko te veze treba da se prebacim u partizane. Još dugo smo razgovarali, uglavnom o tome kako treba raditi, a onda smo zakazali sastanak za sutra, da me Bora upozna sa vezom.«

Sutradan je Bora Damnjanović na zakazanome mjestu, u jednoj kafanici u predgrađu Niša, povezao Stevana sa mlađim čovjekom:

»— Ovo je drug o kome sam ti govorio — poče Bora. — Ime mu je Budni, naravno partizansko. Njegovo pravo ime za tebe nije važno. Ti ćeš za njega i za nas od sada biti Zoran. Tvoje pravo ime, sem mene, niko neće znati. Budni će od sada biti jedina veza sa tobom. Sve što budeš imao da izveštavaš, slaćeš preko njega. Ti ćeš mu kazati gde stanuješ, da bi se, u slučaju hitne potrebe, mogao povezati s tobom. Važne i hitne poruke ostavljaćeš na mestu koje ti Budni pokaže.To je sve.«

U dogovoru s Budnim, Stevan Stevanović je početkom januara 1942. postao ađutant komandanta četničkog bataljona u Nišu. Sam je opisao jedan od svojih prvih obavještajnih poduhvata:

»Odlazio sam u Glavni štab četnika i kontaktirao sa oficirima i četničkim rukovodiocima. Tako sam saznao da se sprema jedna četa da krene prema Malom Jastrepcu u poteru za partizanima, pa sam to preneo Budnome. Zahvaljujući tom izvještaju, partizani su kod sela Čubure, na padinama Maloga Jastrepca, sačekali četnike i naneli im teške gubitke. U toj borbi poginuo je među četnicima kapetan I klase Stefanović. Na sastanku Budni mi je to potvrdio...«

U *Hronologiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945* pod datumom »2 mart (1942)« zapisano je:

»Kod s. Ćubure i s. Krajkovca (blizu Prokuplja) Malojastrebačka četa Topličkog NOP odreda, u

borbi vođenoj ceo dan, razbila jedan četnički odred Koste Pečanca i četu nedićevaca i nanela im gubitke od oko 50 mrtvih i 30 zarobljenih, dok je sama imala 2 ranjena.«

A u *Vojnoj enciklopediji,* pod odrednicom »Toplički NOP-odred«:

»Kod sela Čubure i Krajkovca Jastrebačka četa T(opličkog odreda) razbila je 2. marta Grebački četnički odred i četu Srpske državne straže, nanevši im gubitke od 50 poginulih i 30 zarobljenih.«

U aprilu iste godine kapetan Stevanović je premješten na dužnost obavještajnog oficira u Štab četničke Oblasne komande.

»1 Budni i ja smo bili oduševljeni. Sada sam mogao doći do važnih podataka. Imao sam da organizujem obaveštajnu službu, kojom se do tada nikada nisam bavio. Ta služba do tada u Štabu nije postojala, pa sam predložio načelniku Štaba da na karti ucrtamo raspored naših jedinica i partizanskih odreda i da pronađemo ljude koji će prikupljati podatke. On se sa time složio, pa sam odmah na sekciju 1:100.000 pobo zastavice, koje su označavale sedišta žandarmerijskih, četničkih i ljotićevskih jedinica. Za partizane se samo znalo da su na Ozrenu, Jastrepcu, Vidojevici, Radanu, Kukavici i Okruglici, na Svrljiškim planinama i na Babičkoj gori, ali bližih podataka o njima nije bilo.

Sve prikupljene podatke dostavljao sam Budnome. Pored toga, ostavljao sam mu na ugovorenom mestu obrasce i objava za besplatnu vožnju vozom, ličnih objava i ostalih dokumenata do kojih sam dolazio.

Kasnije su me odredili da budem i oficir za vezu sa nemačkom komandom, pa sam odlazio i u nemački štab da izlažem raspored naših jedinica. Nemci su dopunjavali svoje karte, a ja sam na njihovim kartama pamtio mesta, koja su oni obeležili kao sedišta partizana, i obaveštavao Budnog.«

Međutim, u junu 1942. godine, baš u toku priprema za »Aćimovićevu ofanzivu«, personalac Oblasne komande saopćio je Stevanoviću, bez ikakva objašnjenja, da više ne dolazi na posao. Istovremeno je nestao i Budni.

Kasnije je Stevanović saznao da je najvjerovatnije

otpušten na zahtjev Nijemaca. A Budni je morao naglo napustiti Niš, zbog razloga koji nisu imali veze s njim, malo kasnije poginuo je u okolini Kruševca.

Potkraj avgusta Stevan Stevanović je napokon dobio novo postavljenje: postao je ađutant vojvode leskovačkog.

»Trebalo je« — piše on — »da se odmah javim na dužnost. Obukao sam uniformu i otišao u Štab Oblasne komande. Tamo su mi dali objavu za vožnju i ličnu objavu, naredivši mi da se javim Štabu okružnog vojvode u Leskovcu.

Ali u Leskovcu nisam zatekao vojvodu. Tek 30. avgusta došao je po mene kurir iz četničkog štaba. Mislio sam da je došao vojvoda i da treba da mu se priključim, ali kada sam stigao u Štab, bez mnogo okolišenja načelnik mi je pokazao rešenje o lišenju slobode. Zatvorili su me u jednu sobu, a sutradan me je jedan žandarmerijski kapetan sa dva naoružana žandarma odveo na železničku stanicu i ukrcao u voz za Niš.«[14]

Tako je Stevan Stevanović stigao u provizornu ćeliju niškog zatvora Specijalne policije, gdje je našao kapetana Jovana Tošića, od kojega je saznao da ga je, podvrgnut teškome mučenju, odao Bora Damnjanović, i to odmah nakon hapšenja, vjerujući, možda da se nalazi negdje u partizanima... O Tošiću i dru Milutinoviću, čini se, da je progovorio koji dan kasnije, 2. septembra 1942. Istovremeno je odao još jednog kapetana bivše jugoslavenske vojske, Janeza Starihu, s kojim je također bio u vezi...

Budući da ni Tošić, ni Stevanović, ni dr Milutinović, ni Stariha nisu priznali bilo kakvu saradnju s Damnjanovićem već samo to da ih je potkraj 1941. nagovarao da odu u partizane, sud SDS-a u Nišu odbio je zahtjev Nijemaca da budu osuđeni na smrt i strijeljani.

Sredinom oktobra 1942. sva četvorica otpremljena su vozom u Beograd i smještena u zatvor Gestapa u zgradi bivšega sreskog suda u Aleksandrovoj ulici br. 5. Dva mjeseca kasnije, 8. decembra 1942, bez ikakvih saslušanja prebačeni su u logor na Banjici i odatle odmah odvedeni na strijeljanje.

Pri vezanju dr Radomir Milutinović je stao uz Stevana Stevanovića. Evo njegova sjećanja na taj dan:

»... dok smo stajali u hodniku Banjičkog logora, u donjem vešu, vezanih ruku, i slušali presudu na nemačkom, upravo se tada prema meni nagnuo Stevan Stevanović i šapnuo mi uzbuđeno: 'Bežimo!' Ja sam kazao: 'Da, da!' Više nema vremena i nade da se 'lovi' kakva povoljnija prilika.

Stevan je bio samo u košulji, a ja u košulji i nekakvom puloveru koga nisu terali da skinem. Tako, jedan uz drugoga, vezani, ulazimo u kamion. Ja sam iza Stevana.«

Devedeset i jedan zatočenik poveden je u kamion iz Banjičkog logora na strijeljanje u Jajince.

»Najpre je Stevan Stevanović« — kaže dr Milutinović — »uspeo da odreši ruke. Učinio je to vesto, krišom. Nekako otpetljao telefonski gajtan, ali je i dalje vezu držao oko zglavka. Pomoglo nam je i to što su neki među nama, u nastupu gneva i volje za životom, počeli da viču: 'Dole Adolf Hitler, krvnik i ubica!'

To je Nemce zbunilo. (...) Mi smo za to vreme uspeli da odrešimo gajtane i oslobodimo ruke. Stevan je mnogo učinio da i ja odrešim gajtan.

Želeli smo da ruke odreše i Janez Stariha i Jovan Tošić, ali oni su već bili izgubili prisebnost. Čuo sam kako šapuću: 'Samo neka se ovo što pre svrši!'

Gurao sam Tošića i šaputao mu: 'Mi bežimo. Nema šta da se svrši. Beži i ti kada mi počnemo da skačemo.'

Kasnije se i Tošić malo okuražio, ali nije se spremao da sa nama beži.«[15]

Kada je u Jajincima počelo pojedinačno strijeljanje zatvorenika dovedenih sa Banjice, Stevan Stevanović je skočio na najbližega njemačkog vojnika, oteo mu šmajser koji je držao preko ramena i uperio ga u ostale Nijemce. Oni su smjesta polijegali na tlo i ne pokušavajući da pruže otpor.

»Ja sam takođe skočio na svog dželata. Počeo sam da mu otimam oružje dok je Steva i dalje sve držao na nišanu. To su bili trenuci, sekunde.

Onda je Stevan, kada je video da ne može da okida — nije znao da rukuje ovim nemačkim oružjem — počeo da beži. Ja sam se odmah dao za njim.«[16]

Kapetan Stevan Stevanović i dr Radomir Milutinović — premda pri bjekstvu ranjen na tri mjesta — tog su se dana zajedno ponovno dokopali slobode. To je uspjelo i jednom učitelju (iz Kruševca?) nepoznatog ime-

na i prezimena. Ostali zatvorenici povedeni na strijeljanje, medu njima i kapetan Jovan Tošić, nesumnjivo jedan od najistaknutijih partizanskih obavještajaca Srbije, vraćeni su tog dana u logor na Banjici, ali su ipak završili život na masovnom stratištu u Jajinčima.

Zašto Tošić nije pokušao da bježi? Zašto je bio toliko rezigniran? Možda je smatrao da mu bjekstvo zbog bolesti (tuberkuloze pluća), koja je u danima provedenim u zatvoru sve više uzimala maha, neće uspjeti, a možda je vjerovao da bi njegovo bjekstvo moglo biti smrtna presuda za njegovu životnu saputnicu i obavještajnog saradnika Zagorku Gorče, koja se već nalazila u zatvoru.

Bježeći što dalje od Beograda, doktor Milutinović i kapetan Stevanović uputili su se prema selu Glogovici kod Aleksinca. Prema onome što je Stevanović zabilježio odmarajući se na vrhu Bukulje iznad Arandelovca, između njih dvojice počeo je sljedeći razgovor:

»— Čuješ, Rade, meni je Tošić u zatvoru rekao da je Bora Damnjanović zatvoren i da nas je on izdao. Da li ti znaš kako je do toga došlo? — upitah doktora.

— Izdao nas je, ako se tako može reći, ali ne namerno. Kad je uhapšen, agenti su kod njega našli neka partijska dokumenta i na osnovu njih uhapsili preko 70 ljudi, među njima i nas dvojicu.

— Pa kako se to moglo desiti?

— Budi strpljiv i slušaj — nastavi Rade — ne znam tačno, ali izgleda da su u odredu činili greške, koje on nije mogao da dozvoli, pa je zbog toga došao u sukob sa rukovodstvom, a možda i nije bio zadovoljan funkcijom koju je imao u odredu. Zbog toga, ili nečeg drugog, napustio je odred i pošao da traži vezu sa Okružnim komitetom. Dolazio je k meni da me pita za vezu, ali ja je nisam imao. Izgleda da ju je od nekoga ipak dobio. Napisao je pismo Komitetu, u kome je naveo sve šta je radio i koga je sve povezao sa NOP-om. U tom pismu je pomenuo i mene i tebe i tako sam stavio glavu u torbu. Njegova verenica, kod koje je odseo, bila je agent Specijalne policije. Uhapšen je u vozu na pruzi Crveni Krst—Niš, ne mogavši da uništi ono pismo.«[17]

Uz riječi »njegova verenica« Stevan Stevanović je

napisao: »Zvala se Jelena. Bila je duvanska radnica. Posle rata osuđena i streljana.«

Koja je od verzija o hapšenju Bore Damnjanovića i njegovoj izdaji tačna — nismo mogli utvrditi.

Konačno su dva bjegunca dospjela u Glogovicu, do kuće roditelja dra Milutinovića. Bilo je to 17. decembra 1942.

U proljeće su formirali manju partizansku grupu koja je samostalno djelovala u aleksinačkom srezu, a onda, potkraj juna 1943, dva preživjela niška partizanska obavještajca — Stevan Stevanović i dr Radomir Milutinović — stigla su u novi Ozrenski partizanski odred: oba su preživjela rat kao oficiri Jugoslavenske armije. A treći, Jovan Tošić, ostao je da zauvijek počiva među hiljadama žrtava njemačko-kvislinškog terora daleko od svoje vjerne supruge i saradnice u obavještajnom poslu — Zagorke Gorče Tošić, strijeljane na Bubnju kod Niša u julu 1943. godine. Žrtva njezina supruga Jovana nije joj pomogla.

BANJALUČKI OBAVJEŠTAJCI

prvi koraci — obavještajci u policiji — slučaj Paternoster — posada Han-Kola prisiljena je na kapitulaciju — Rudi Čajavec kao obavještajac

Od predustaničkih julskih dana 1941, kada se još uvijek vjerovalo da će se odlučujuće bitke i protiv okupatora i protiv kvislinga i za revoluciju ubrzo odigrati u gradovima, na barikadama, pa su napredni banjalučki omladinci obilazili ulice i kuće da bi točno utvrdili gdje stanuju njemački, ustaški i domobranski oficiri i sakupljene podatke o tome predavali »višoj vezi«, Banjaluka — kao i mnogi drugi gradovi širom Jugoslavije — sve do konačnog oslobođenja nije bila bez partizanskih obavještajaca.

Kao i ostale ustaničke jedinice, i partizanske su grupe oko Banjaluke od svog nastanka znale da ne mogu opstati ni poduzimati oružane akcije ako nemaju podatke o tome gdje se nalazi neprijatelj, kolike je snage, kakvo mu je naoružanje, kakav moral, kakve namjere... A ti su se podaci mogli dobiti samo od ljudi naklonjenih NOP-u, koji su bili u službi u banjalučkom garnizonu i okolnim uporištima. Zato je obavještajna aktivnost mjesnih komunista morala biti usmjerena u tom pravcu i djelovati uporedo s vezama u banjalučkoj policiji preko kojih su pribavljane propusnice za putovanja i legitimacije te preko kojih se provodila što efikasnija zaštita vlastitih redova od prodora ustaških i njemačkih agenata.

Prodor u neprijateljske policijske organe bio je uvijek i gotovo svugdje jedan od najtežih zadataka za partizansku obavještajnu službu. Ipak, u Banjaluci su se, takorekuć od prvih dana formiranja ustaške policije, u njenim redovima našli simpatizeri KPJ, odnosno NOP-a. Jedan od njih bio je Josip Puba Šolc, koji je došao iz Bihaća. Teškoće u radu, opasnosti i zamke kojima su se izlagali partizanski obavještajci u ustaškoj policiji (redarstvu) Puba je ilustrirao zapisavši:

»Jednog jutra su svi civilni agenti banjalučkog

Župskog redarstva — čini mi se da ih je bilo dvanaest — dobili nalog da uhapse Vuletića, ime sam mu zaboravio a imao je nadimak Šepo, 'opasnog komunistu', Srbina, koji se nalazi u gradu i posjeduje legitimaciju izdatu u Karlovcu na ime nekog Hrvata. Dobili smo i njegov lični opis i podatak da je šepav, da ćopa na jednu nogu. Ja sam Vuletića poznavao jer je prije rata radio kod .Batinjola' u Bihaću, a nešto ranije sreo sam se s njim i u Banjaluci. Odmah sam otišao k njemu u stan i obavijestio ga o svemu. Imao je kod sebe nekakav blanko-dokumenat i rekao mi da mu je potreban na taj dokumenat samo štambilj policije. Iste noći uvukao sam se u kancelariju zamjenika šefa Župskog redarstva Vineka i na taj Vuletićev dokumenat udario pečat i faksimil Vinekovog potpisa. Vuletić je zatim dokumenat popunio i pomoću njega uspio da nestane iz Banjaluke.«[1]

Drugi slučaj o kojemu govori Josip Puba Šolc odigrao se također 1941. On je dobio naređenje da na mostu preko Vrbasa sačeka i uhapsi detaljno opisanu djevojku dvadesetih godina, koja preko ruke nosi torbu s ilegalnim materijalom. Šolc je odmah na biciklu otišao do kuće Jusufa Selmana Crnog, s kojim je saradivao u radu za NOP, ali on mu nije mogao pomoći jer nije znao o kojoj je djevojci riječ.

»Brže-bolje vratio sam se nazad« — piše Šolc doslovno. — »Ja sam ranije živio u Banjaluci i poznavao sam mnoge Banjalučane. Idući prema mostu, sreo sam Vidu Cijan, za koju sam znao da organizovano radi za narodnooslobodilački pokret, te sam i njoj sve ispričao. 'To se mene ne tiče!' — odgovorila mi je ona, bojeći se, očigledno, da je provociram. Napokon sam sreo Vjekoslava Vjeku Butorca i ispričao mu kakav sam zadatak dobio. 'Znam o kome se radi — rekao mi je on. — To je kćerka jednog šumara, ili nadšumara. Radi kao činovnica u Šumskoj direkciji. Upozoriću je.'

Rastavši se s Butorcem otišao sam na most i tu stajao do šest sati poslije podne, kada sam se vratio u Redarstvo i izvijestio da osoba koju je trebalo da uhapsim nije naišla preko mosta.«[2]

Očigledno je Vjeko Butorac, također aktivist NOP-a, stigao da navrijeme upozori djevojku o kojoj je riječ. Da je ona naišla preko mosta, Šolc bi se u najmanju rukunašao u teškoj situaciji. Ako ne bi izvršio dobiveno naređenje, rizikovao bi da bude otkriven kao saradnik NOP-a.

U banjalučkoj se policiji već 1941. na odgovornoj dužnosti šefa agenata našao čovjek za koga u »Registru imena« u drugom tomu Titovih *Sabranih djela* nalazimo napisano:

»*Anzulović drJerko,* policijski agent Ureda redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, koji je 4. avgusta 1928. hapsio Josipa Broza u Vinogradskoj cesti 46.«[3]

Međutim, upravo se taj Jerko Anzulović ubrzo nakon dolaska u Banjaluku povezao s nekim aktivistima NOP-a, posebno s predratnim aktivnim kapetanom jugoslavenske vojske Antom Fabrisom, koji je nakon osnivanja tzv. NDH postao domobran. O toj vezi opširnije se govori u poglavlju ove knjige »Ne smijemo ih zaboraviti — Zagonetni Srećko Brana«.

U banjalučkoj je policiji u toku 1941/1942. godine djelovalo još nekoliko partizanskih obavještajaca, zapravo povremenih saradnika NOP-a. Posebno mjesto među njima svakako je zauzimao Idriz Ladarević, koji u jednoj poslijeratnoj izjavi kaže:

»U razgovorima sa mnom kolege se obično šale govoreći da sam služio tri države. U šali to i sam kažem jer sam prije rata kao službenik radio u Upravi policije, za vrijeme rata u Župskoj redarstvenoj oblasti, a poslije rata u našem Sekretarijatu unutrašnjih poslova u Banjoj Luci.«[4]

Dobivši odmah nakon uspostavljanja tzv. NDH položaj šefa arhive Župske redarstvene oblasti u Banjaluci, Idriz Ladarević se našao u situaciji da pomaže i progonjenim Srbima, a ubrzo i aktivistima NOP-a od kojih je mnoge poznavao još prije rata. Kada je riječ o NOP-u, vezu je održavao preko člana KPJ Muniba Ćerimića, na čiji je zahtjev donosio popunjene ili blanko-propusnice, a ponekad i obavještenja koja su banjalučkim aktivistima i ilegalcima mogla da budu dragocjena. Radio je tako sve dok i sam nije uhapšen u ljeto 1943. godine. A zajedno s njim u banjalučkoj su ustaškoj policiji s NOP-om sarađivali Hasan Jahić, Ferid Katana, Osmančević... No, o njihovu je radu malo poznato. Katanu i Osmančevića ustaše su ubile u logoru, dok je, prema navodima Idriza Lađarevića, Jahić pri transportovanju u logor uspio da iskoči iz voza...[5]

Trinaestog februara 1942. godine oko podne, na snijegom pokrivenoj zaravni iznad Banjaluke, nedaleko od seoske kuće u kojoj se nalazila Komanda Ponirske partizanske čete, okupilo se poprilično žitelja sela Poni-

ra i okolnih zaselaka. Stajali su u polukrugu i posmatrali desetinu partizana koja se postrojavala nedaleko od svježe iskopane rake. Ubrzo je na to mjesto doveden mlađi čovjek duge plave brade. Ruke su mu bile vezane...

Komandir Ponirske čete Karlo Roje istupio je pred stroj svojih boraca i, licem okrenut vezanom čovjeku, poslije nekoliko uvodnih riječi izgovorenih oštrim glasom punim srdžbe, počeo da čita s lista papira koji je držao u ruci:

> »Proglas vojnog suda pri Petom bataljonu Trećeg krajiškog narodno-oslobodilačkog partizanskog odreda. Na dan 12 februara 1942 godine, nakon sprovedene istrage, ovaj sud osudio je na kaznu smrti streljanjem Paternostera Ratka, starog 25 godina, oženjenog bez djece, činovnika ustaškog redarstva u Banjoj Luci. Kazna se ima izvršiti odmah i to javno pred narodno-oslobodilačkom vojskom i narodom.
>
> Obrazloženje: Na temelju nesumnjivih činjenica i iskaza svjedoka... Ratko Paternoster iskorištavao je svoje ranije veze sa radničkim i omladinskim pokretom da u ovim najsudbonosnijim danima po naše narode zada što veće udarce onim snagama koje stoje na čelu narodno-oslobodilačkog ustanka i da tako, na najpodliji način, služi spašavanju interesa okupatora i njihovih ustaških slugu.
>
> U istoriji banjalučkog radničkog i omladinskog pokreta ovoj izdaji nema ravne.«[8]

Odjeknuo je plotun i izdajnikov se život ugasio.

Ratko Paternoster je prije rata pripadao naprednoj komunističkoj omladini u Banjaluci, a onda se pasivizirao. Njegov stariji brat Mladen, student prava i istaknuti aktivist naprednoga beogradskog studentskog pokreta, izgubio je život 28. marta 1937. godine »nesretnim slučajem«, prema jednoj verziji, odnosno, prema drugoj, »izvršio samoubistvo«, zbog bojkota kojemu su ga podvrgli njegovi drugovi jer je ostavio jednu djevojku, aktivistkinju studentskog pokreta, radi druge... I Ratkova sestra Neda bila je prije rata vrlo napredna studentkinja; uhapšena je jula 1941. godine od ustaške policije u Banjaluci, ali nije pošla stopama svog mlađeg brata, premda su ostale uhapšenice prema njoj otvoreno ispoljavale nepovjerenje.

Jula 1941. godine Ratko Paternoster našao se u zatvoru banjalučke policije. Je li to bila greška ustaške policije ili je već ubačen medu uhapšene komuniste kao agent — nije razjašnjeno. Sigurno je samo jedno: Ratko se ubrzo našao na slobodi i zaposlio kao službenik Ustaškog redarstva!

Poznavajući iz predratnog perioda mnoge banjalučke komuniste i ispoljavajući u svom novom pozivu veliku revnost, Ratko Paternoster je doprinio tome da ustaška policija nanese ozbiljne udarce NOP-u u Banjaluci: deseci aktivista su uhapšeni na osnovi njegovih denuncijacija; lično je učestvovao u ubistvu svog predratnog druga Aleksandra Brace Potkonjaka, tada komandira Voda za vezu Prve partizanske čete za Bosansku krajinu, koji je bio sišao u grad; tukao je i sadistički mučio uhapšene komuniste i simpatizere NOP-a da bi od njih izvukao priznanja; u jednom trenutku bio je na tragu sekretaru Mjesnog komiteta KPJ Jovanki Ćović Žutoj i ona je samo zahvaljujući snalažljivosti svojih pratilaca i svojoj uspjela da izbjegne hapšenje...

Trebalo je stati na put izdajniku Ratku Paternostern koji je u međuvremenu postao prvi pomoćnik šefa Antikomunističkog odjeljenja banjalučkog ustaškog redarstva Nikole Bogojevskog, pa je Mjesni komitet KPJ donio odluku da se on likvidira. O tome govori Augustin Nikić, pripadnik jedne od banjalučkih skojevskih udarnih grupa:

»Sredinom oktobra 1941. godine, uz pomoć Nade Čižski i Zage Umičević, s kojom sam se jedne večeri, u zakazano vrijeme, našao kod Zarazne bolnice u Aleji uzdisaja — bila je u svijetlom zaru s pečom preko lica — povezao sam se s Muharemom Alibegovićem. Sastali smo se kod starog katoličkog groblja. Muharema do tada nisam poznavao, ali mi je bilo rečeno da će biti u kratkom kožnom kaputu s fesom jarkocrvene boje na glavi. Muharem je odmah izvadio iz džepa dvije ručne bombe 'kragujevke' i dajući mi ih kratko rekao:

— Ovim bombama i pištoljem koji imaš ti i Rifat Kararić treba da večeras pred Demirovića kućom sačekate i ubijete ustaškog agenta Ratka Paternostera. Ako me zatrebaš, naći ćeš me u Selimovoj slastičarnici.

Te i slijedeće večeri Rifat i ja smo čekali Paternostera, ali on nije naišao. Otišao sam tada u Selimovu poslastičarnu i obavijestio o tome Muharema.

— Znam — odgovorio mi je. — Ta svinja je ot-

putovala u Jasenovac i Zagreb.«[7]

Nada Čižski bila je predratna skojevka, a Zaga Umičević sekretar MK KPJ za Banjaluku; malo prije toga tu je dužnost preuzela od Jovanke Cović Žute, koja je morala da napusti grad. Muharem Alibegović, podvornik u Šumskoj direkciji, bio je član KPJ.

Salih Demirović, činovnik Šumske direkcije, pred čijom je kućom R. Paternoster trebao da bude ubijen, bio je, kao i njegova žena Ismeta, snalažljiv i već iskusan aktivist NOP-a. Ne znajući ništa o tome, R. Paternoster se zaljubio u lijepu Ismetu, visoku, izrazitu plavušu tridesetih godina, veoma obrazovanu... Saznavši za to, Mjesni komitet KPJ odlučio je da se Paternoster eliminiše na drugi način, a ne likvidacijom.

Iako teška srca, i Ismeta i Salih Demirović pristali su na »igru« koja je uslijedila. Zadatak je trebalo izvršiti.

Postupajući prema dobivenim direktivama, Ismeta je počela da daje Ratku nadu da će mu ljubav, možda, biti uzvraćena i da ga, istovremeno, oprezno ubjeduje da je pogriješio što je izdao svoje drugove, da možda postoji i način da se u njihovim očima rehabilituje... Konačno mu je otvoreno priznala — da je i sama aktivist NOP-a, da ima vezu s rukovodstvom Partije u Banjaluci. Ratko je, iako zaprepašten, bez većeg kolebanja pristao da i sam, zajedno s Ismetom, učestvuje u radu za NOP da bi se tako iskupio za počinjene grijehe.

Dok je »igra« s Ratkom Paternosterom bila u toku, Ismeta Demirović je nastavila da izvršava i druge, »normalne« zadatke. Tako je, između ostaloga, uhapšenim aktivistima i simpatizerima NOP-a nosila hranu u zatvor ili bolnicu. Što se tada dogodilo, opisuje prof. dr Ljubica Pejčinović-Radman, supruga glavnog organizatora ustanka na području Crnog vrha u srednjoj Bosni Milana Radmana. Ona je, uhapšena kad je već bila u drugom stanju, zbog porođaja potkraj novembra 1941. godine iz »Crne kuće« prebačena u Gradsku bolnicu, gdje se nalazila pod stražom i dobro se sjeća dana koji su uslijedili:

> »Jednoga dana, u bolničku sobu u kojoj sam ležala zajedno s upravo rođenom kćerkom Svjetlanom, uđe jedna vrlo lijepa žena. Priđe mi, pruži hranu i šapnu: 'Sada je, Ljubice, na mene red da ti donosim hranu.' Dotada je nikad nisam vidjela.«[8]

Uskoro je Ljubicu posjetila njena dobra drugarica Mira Kesić i šapnula joj:

> »Čuvaj se one što ti hranu donosi! To je Paternosterova ljubavnica...«

Opisujući posljednju posjetu Ismete Demirović bolnici, Ljubica Pejčinović-Radman kaže:

»... Jednog dana mi je prišla i šapnula:

— Ljubice, idem na službeni put. Neću ti skoro doći!

Otišla je. Sutradan smo saznale da je u Ustaškom redarstvu izgorjela sva arhiva, a da je naša lijepa Ismeta otišla u partizane, prevarivši policajca Paternostera, koji se bio ludo zaljubio u nju. Kada sam čula šta je učinila ta lijepa žena, bila sam oduševljena njom, svjesna da je žrtvovala i svoju ljepotu i mladost, i brak za opštu stvar. Ja sam i danas uvjerena u to da ta žena nikad nije voljela policajca Paternostera: ona je glumila da ga voli!«[9]

U suštini, Ljubica Radman je napisala istinu, samo su se neki detalji odigrali malo drugačije.

Nakon što je nagovorila Ratka Paternostera da ode u partizane, ali da prije toga uništi arhivu političkog odjeljenja banjalučke policije, otključa vrata na ćelijama zatvora »Crna kuća« i omogući političkim zatvorenicima bjekstvo. Ismeta je, zajedno s mužem Salihom, otišla »u šumu« da ga ondje »sačeka«. Znala je da će se poslije Paternosterova bjekstva prva naći na udaru policije.

I što se odigralo?

Dvadeset drugog decembra 1941. godine oko jedanaest sati navečer[10] Ratko Paternoster je, nevješto baratajući kanticom benzina, spalio samo mali dio političke arhive ustaške policije i u zatvoru »Crna kuća« otvorio ćelije političkih zatvorenika, a zatim pobjegao, s namjerom da se, prema dogovoru s Ismetom, koja mu je dala vezu, prebaci u partizane. Međutim, smatrajući da je riječ o provokaciji i da bi pri bjekstvu mogli biti ubijeni, uhapšeni komunisti nisu ni pokušali da bježe iz zatvora, već su ostali u otključanim ćelijama.[11]

Sam se Paternoster, ponijevši neke dokumente banjalučke političke policije (istražne materijale) dragocjene za partizansku obavještajnu službu, našao u logoru partizanske Cete za vezu iznad Banjaluke, na Poniru. Detaljno je saslušavan. Ispričao je sve što je znao o radu ustaške političke policije, a onda je izveden pred partizanski sud...

Ismeta Demirović se više nije srela s njim. Preuzela je dužnost partizanske bolničarke. Ubili su je, kao i njezina muža Saliha, četnici i to, nekoliko mjeseci nakon dolaska u partizane.

Prvi partizanski obavještajci u banjalučkom domobranskom garnizonu bili su predratni članovi i simpatizeri KPJ koji su u ljeto 1941. mobilisani, odnosno pozvani na vježbu u vojsku tzv. NDH: Adil Alagić, Huso i Medo Mešinovič, Slavko Pavčić, Franjo Buljan, Ivica Stanič, Slavko Trenk... Zajedno s oružjem, municijom i opremom koju su iznosili iz domobranskih magazina, oni su, manje-više neorganizovano, dostavljali banjalučkom partizanskom odredu, odnosno od kraja septembra 1941. Prvoj partizanskoj četi za Bosansku krajinu, i neke podatke o snazi banjalučkoga garnizona i okolnih domobransko-ustaških uporišta. Koliko su i kako ti podaci mogli biti iskorišteni, malo se zna.

Približno u kasno ljeto u Banjaluku je iz Zagreba stigao domobranski satnik Srećko Brana i nezavisno od spomenute grupe, djelujući ponajprije kao obavještajac, povezao se s Mjesnim komitetom KPJ. (Vidi poglavlje ove knjige »Ne smijemo ih zaboraviti — Zagonetni Srećko Brana«.)

Svjedočenja o obavještajnom radu aktivista NOP-a u gradovima, pa i u Banjaluci, najčešće se svodö na konstataciju »dostavljali smo obavještajne podatke«. Međutim, to je rečeno već nekoliko puta, ali ni najprecizniji obavještajni podaci, ako ne stignu navrijeme onome ko ih može i zna upotrijebiti, u operativnom smislu ne vrijede ništa. Oni, eventualno, mogu da posluže samo za stvaranje ili dopunu opće slike o stanju u redovima neprijatelja.

S obzirom na banjalučke partizanske obavještajce, jedan njihov značajan, a neposredan (operativni) doprinos utvrdili smo — osim pothvata satnika Srećka Brane — u slučaju likvidacije isturenog domobranskog uporišta Han-Kola, 12 km jugozapadno od Banjaluke, na cesti koja preko Čađavice vodi za Ključ i Mrkonjić-Grad.

Poznati nogometaš, igrač banjalučkog »Borca« i zagrebačkog prvoligaša »Građanskog«, Dinko Podgornik, čija su braća Adolf, Marijan i Branko bili predratni članovi, a on simpatizer KPJ, pozvan je potkraj novembra 1941. na vojnu vježbu.

> »Iduća tri i po mjeseca, negdje do sredine marta 1942. godine« — svjedoči D. Podgornik, pukovnik JNA u penziji — »proveo sam kao domobranski poručnik u Banjaluci. Imao sam vezu s nizom aktivista NOP-a u domobranstvu (Munib Ćerimić, Dalko Halimić, Franjo Buljan, Viktor Pašalić, Slavko Pavčić...) ali i u gradu (Joža Štemberger, Ivica Vitković, Ljubica Mačković, Slavko Lastrić...)

...Kada bi moja satnija odlazila 'na teren', uglavnom za Han Kola, gdje se nalazila domobranska posada koju je trebalo snabdijevati municijom i hranom, ja sam vrijeme i maršrutu javljao Dalku Halimiću, koji je služio vojsku u Gornjem šeheru, gdje mu se i kuća nalazila, ili preko Franje Buljana, četnog šustera, Slavku Lastriću. Uz to Franjo je imao i svoju posebnu višu vezu. Prolazeći prema Han Kolima ostavljao sam na dogovorenim mjestima po neki sanduk municije i vojnu opremu. Sve su to partizani kasnije 'pronalazili' i odnosili. Preko spomenutih drugova dostavljao sam, jasno, i podatke o kretanju i planovima domobranskih jedinica do kojih sam mogao doći. U Štabu banjalučkog domobranskog zdruga na dužnosti šefa šifrantskog odjeljenja nalazio se od septembra 1941. pukovnik Tihomir Odić, predratni jugoslavenski mornarički oficir — kapetan bojnog broda, rodom iz Dervente. Podaci o akcijama planiranim u tom štabu u zimskom periodu 1941/1942. protiv partizana dobivani su i od njega i prosljeđivani dalje...«[12]

No, vratimo se slučaju domobranske posade u Han-Kolima. Vidjeli smo što je o njoj rekao partizanski obavještajac, tada domobranski poručnik, Dinko Podgornik, a sada ćemo vidjeti što o tome kažu neprijateljski dokumenti.

»Zapovjedničtvo II. domobranskog zbora« dostavlja »Glavnom stožeru domobranstva« iz Broda n/S, »izvješće za vrijeme od 1. do 15. siječnja 1942. godine«, u kojemu stoji i OVO:

»*10.1.1942*. Napadnut sat (tj. satnija, četa — primj. autora) koji je sprovodio hranu iz Banja Luke u Han Kola. Naši gubici 4 mrtva, 4 ranjena i 30 nestalih. Hrana i materijal uništeni, sve saonice razlupane. Odnešeno 200.000 Kuna, namjenjenih za posadu Han Kola.«[13]

Nepun mjesec dana kasnije, 7. februara, »Banjalučki zdrug« dostavio je »Zapovjedničtvu II domobranskog zbora« svoj mjesečni izvještaj u kome potvrđuje podatke iz prethodnog izvještaja dajući neke zanimljive dopune:

»b) 1 sat, upućen kao smjena posadi u Han Kolima, koji je ujedno sprovodio sobom i hranu potrebnu za mjesec dana, — napadnut je između G. Šehera i Han Kola, kod s. Raković.

Sat nije imao dovoljno osiguranje, napadaj je iznenadno izvršen strojnicama i uz veliku buku,

pa se sat pokolebao i u neredu odstupio, ostavivši 12 saonica punih hrane, kao i 5 sanduka ručnih bombi.«[14]

Nastupajući s mnogo jačim snagama, neprijatelju je 14. januara uspjelo da se probije iz Banjaluke do Han-Kola i smijeni posadu, ali...

»Zapovjedničtvo II. domobranskog zbora« bilo je prisiljeno da u svom »izvješću za vrijeme od 16. do 28. veljače 1942. godine«, dostavljenom »Glavnom stožeru domobranstva« 4. marta javi:

»19. II. 1942. (...) Oko 1000 naoružanih partizana napali i zarobili opkoljenu posadu Han Kola.«[15]

U tom istom izvještaju nalazi se i podatak:

»20. veljače akcija prema Han Kolima uslijed snijega i vatre pobunjenika, obustavljena.«[16]

Očigledno, »Zapovjedničtvo II domobranskog zbora« nije imalo pojma o tome što se dan ranije odigralo kod Han-Kola.

Da pogledamo, konačno što je Ministarstvo unutarnjih poslova tzv. NDH u svom petnaestodnevnom izvještaju od 10. marta javilo Ministarstvu hrvatskog domobranstva:

»Pored izloženog Banja Luka je od nazad nekoliko dana još jače ugrožena time, što su vojne posade koje su se nalazile u Han Kolima i Krupi na Vrbasu dielom zarobljene i dielom uništene, kojom prilikom je pobunjenicima pao u ruke cjelokupni vojnički materijal, a naročito puške, teške strojnice, bacači mina i streljivo.«[17]

Međutim, u međuvremenu se dogodilo nešto što ni domobranske komande ni ustaško Ministarstvo unutarnjih poslova nisu znali: Štab Manjačkog bataljona 4. krajiškog NOP-odreda (komandant Milan Branković, politički komesar Muhamed Kazaz), koji je djelovao jugozapadno od Banjaluke, povezao se sa zapovjednikom domobranske posade u Han-Kolima satnikom Muhamedom Dedičem i još nekim oficirima koji su, pored ostaloga, uvidjevši da im iz Banjaluke nikako ne može biti doturena dovoljna količina municije ni hrane, premda se to pokušavalo učiniti čak i zračnim putem, odlučili da posadu predaju partizanima bez borbe.

Tako se u *Hronologiji* pod datumom 19. februara 1942. našao tekst:

»Delovi 4. krajiškog NOP odreda *bez borbe razoružali jednu četu domobrana* (istakli autori) u s. Han Kolima (kod Banje Luke).«[18]

Uz izmišljeni podatak, zapravo opravdanje »Zapovjedničtva II. domobranskog zbora« pred višim koman-

dama, da su »oko 1000 naoružanih partizana napali i zarobili opkoljenu posadu Han Kola« Redakcija treće knjige četvrtog toma *Zbornika dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda* dala je napomenu:

»Ustaško-domobransku posadu u Han Kolima likvidirali su dijelovi Četvrtog krajiškog NOP odreda. Između ostalog, partizani su zaplijenili oko 50 pušaka, 9 puško-mitraljeza i 130.000 puščanih metaka.«[1"]

Nije jasno zašto je Redakcija *Zbornika* smatrala potrebnim da govori o *ustaško-domobranskoj posadi* i njenoj *likvidaciji?*

Operativni štab NOP-odreda za Bosansku krajinu u izvještaju Glavnom štabu NOPO i DV za Bosnu i Hercegovinu od 5. marta 1942. pojednostavnio je — logično i radi očuvanja tajnosti — tok zbivanja oko Han-Kola i napisao ovo:

»Padom Krupe ostalo je jedino neprijateljsko uporište sa ove strane Vrbasa Han Kola. Naša komanda poslala je pismo hrvatskim oficirima i vojnicima i pozvala ih na predaju, iznoseći im beziz-lazan položaj nakon pada Krupe i Karanovca. Vojnici i oficiri su se sutradan predali bez da su ispalili ma i jedan metak na našu vojsku. Zarobljeno je oko 130 vojnika i sve oružje. Vojnicima je objašnjen cilj naše borbe i svi su pušteni svojim kućama.«[20]

0 radu i aktivnosti partizanske obavještajne službe u banjalučkom domobranskom garnizonu govori i Muhamed Hadžihalilović. On je mobilisan u septembru 1941. i njemu se kao komunisti nije ostajalo u domobranstvu, ali...

»I pored moje upornosti da idem u šumu — kaže on — Stari (Đuro Pucar — primj. autora) me je na kraju ubijedio da treba da ostanem u domobranstvu i da tu radim za narodnooslobodilački pokret. Stavio mi je u dužnost da se upoznam s domobranskim natporučnikom Hasanom Hotom 1 poručnikom Sulejmanom Cimiratićem i da ih uključim u rad za narodnooslobodilački pokret.«[21]

M. Hadžihalilović je izvršio taj zadatak. To, međutim, nije bilo sve. On izjavljuje i ovo:

»Radio sam u Stožeru pukovnije u činu vodnika-đaka. Deseta pukovnija je bila velika vojna jedinica, s 41 satnijom. Osim posade u Banjaluci, pukovnija je držala posadu i u Prijedoru, Bosanskoj Gradiški, Bosanskoj Dubici, Sanskom Mostu, Ključu, Jajcu, Mrkonjić-Gradu, Kotor-Varošu,

Prnjavoru, Krupi na Vrbasu, Han-Kolima i još u nekim okolnim uporištima. U toj pukovniji su bili na dužnosti natporučnici Dinko Podgornik i Fićo Granić, moji školski drugovi, ilegalci odranije, zatim satnik Muhamed Dedić, čija su braća Fikret i Fahret bili poznati banjalučki komunisti, potom natporučnici Josip Zorić i Rifat Kulenović, poručnik Pavle Nad, đak-narednik Oskar Šenk, narednik Alija Mehić, magacioner, odranije uključen u ilegalni rad, domobran-brijač Munib Ćerimić, predratni član KPJ, i drugi. Sa svima njima i još mnogim drugima uspostavio sam vezu. Svi su oni, s više ili manje uspjeha, bili uključeni u rad za narodnooslobodilački pokret. Od Alije Mehića smo odnosili municiju, hartiju za šapirograf i šapirografe, a drugi su davali podatke o brojnom stanju i naoružanju satnija i drugih ustaških i njemačkih jedinica. Od nekih oficira smo dobivali i podatke o pripremama pojedinih akcija protiv partizana, kao i o borbama na terenu.«[22]

U centru Banjaluke, u trospratnici između hotela »Palas« i starodrevne džamije Ferhadije, smjestila se početkom ljeta 1941. godine novoosnovana ustanova s pomalo neobičnim nazivom: *Ured za kolonizaciju*. Kao ekspozitura Glavne uprave za kolonizaciju pri vladi tzv. NDH sa sjedištem u Zagrebu, taj je ured dobio zadatak da na području bivše Vrbaske banovine popisuje i preuzima pokretnu i nepokretnu imovinu Jevreja i Srba pobijenih i odvedenih u logore te Srba protjeranih u Srbiju. Pokretnu imovinu trebalo je zatim dijeliti pojedincima »zaslužnim« za novostvorenu tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku, a na poljoprivredna imanja — u sklopu sumanutih ustaških planova o stvaranju etnički čiste Bosne — kolonizirati hrvatske porodice iz pasivnih krajeva Hercegovine i Like.

Sa postavljenjem dobijenim u Zagrebu, na čelu banjalučkog Ureda za kolonizaciju našao se tridesetogodišnji pravnik Rudi Čajavec. U skladu sa njegovim rangom, ubrzo se obreo u krugu najviših predstavnika ustaške vlasti. Kao neženja stanovao je u hotelu »Palas«, gdje je skoro svako veče sjedio, pio ili igrao karte sa šefom ustaške nadzorne službe Ozrenom Kvaternikom, Božom Dražićem (nakon njegova dolaska iz Dubrovnika na položaj šefa banjalučke policije), njegovim pomoćnikom drom Vladimirom Vinekom te s ustaškim stožernikom Viktorom Gutićem. Inteligentan, obrazovan, vanredan kozer, vedre naravi, bio je od svih rado prihvaćen u društvu, a kao lijepo građen čovjek, izrazi-

tih crta lica, sa brčićima koje je često nonšalantno gladio, izazivao je naklonost mnogih žena.

O Rudiju Čajavecu dr Katarina Kranjc, koja je 1941/1942. bila profesor fizike u banjalučkoj gimnaziji, kaže:

»Čajavec se družio samo s ustaškim glavešinama i policijom. U hotel 'Palasu', kada sam jednom prilikom sjedila s jednom koleginicom, keiner nam je odjednom donio palačinke. Otkud to? — pitale smo kelnera, jer nismo bile tako nešto naručile. Pokazao nam je za sto za kojim su sjedili Ćajavec i Ozren Kvaternik. Mi smo odbile da primimo 'čast'. Rudi se smijao. Ne sjećam se ko me je upoznao s Blaškovićem, a on me je upoznao s Rudijem Čajavecom. Onda smo se družili s njim. I to nam je dobro dolazilo. Poznavala sam se i s Ozrenom Kvaternikom a i sa Vinekom. Vinek mi je rekao, kada je Rudi pobjegao u partizane s avionom:

— Ja sam 16 godina gonio komuniste i niko meni ne može reći da je Rudi komunist!

Rudija su svi voljeli.«[23]

Tko je bio Rudi Čajavec? Prema podacima do kojih smo došli, on se približno 1927. ili 1928. godine pod utjecajem Ognjena i Srdana Price, istaknutih funkcionera ilegalne KPJ, priključio u Sarajevu naprednom omladinskom pokretu. Kao kolovođa đačkog štrajka istjeran je iz sedmog razreda sarajevske Prve muške gimnazije, pa je taj razred završio u Somborn. Nakon toga njegovi su roditelji — otac mu je bio činovnik u Agrarnom uredu pa je mnogočlana porodica jedva sastavljala kraj s krajem — odlučili da majka s djecom prijeđe u Beograd, gdje će Rudi završiti osmi razred gimnazije. Otac je privremeno, čekajući premještaj, ostao u Sarajevu...

Ognjen Priča je 1929. godine bio u zatvoru, osuđen po Zakonu o zaštiti države. Iz Sarajeva su ga prebacili u Beograd. Rudijeva ga je majka dočekala na stanici i uz dozvolu žandara razgovarala s njim, preuzevši obavezu da će mu dostavljati hranu i prati rublje. Ona je to i činila opravdavajući se rodbinskim vezama.

Završivši osmi razred u Drugoj beogradskoj muškoj gimnaziji 1930. godine, Rudi se upisao na Pravni fakultet. Od tada učestvuje u svim demonstracijama i nekoliko je puta hapšen. Kuća Čajavčevih istovremeno postaje »prolazna stanica« za Rudijeve kolege iz Sarajeva koji su k njima navraćali i tu noćivali.

Rudi je 1934. godine diplomirao kao redovni student Pravnog fakulteta u Beogradu, poslije čega je pozvan u

vojsku i raspoređen u školu za rezervne avioinženjere u Novom Sadu. Tu je školu završio, pa je dobio čin narednika. Na vježbi u Mostaru dobio je čin potporučnika jugoslavenske vojske.

Godine 1938. Rudi Čajavec je kao stipendist Ministarstva poljoprivrede otišao u Francusku da bi doktorirao zadrugarstvo. Kada je u Francuskoj 1939. godine provedena mobilizacija, prekinuo je studij i bez položenog doktorata vratio se u zemlju. Tada su ga iz Ministarstva poljoprivrede premjestili u Osijek. Prema nekim podacima koje nismo mogli provjeriti, student Pravnog fakulteta Rudi Cajavec u Beogradu je primljen u KPJ.

Godine 1940. Čajavec je iz Osijeka premješten u Agrarni ured u Splitu, gdje ga je zatekao i aprilski rat 1941. i kapitulacija jugoslavenske vojske.

Uprkos takvoj biografiji, Rudi Čajavec je ubrzo nakon stvaranja tzv. NDH uspio da se kao Hrvat, stručnjak za poljoprivredu, ubaci u Glavnu upravu za kolonizaciju u Zagrebu...

Što se dalje događalo, s koliko se opreznosti i proniclјivosti Čajavec uključio u grupu aktivista NOP-a u Banjaluci, vidjećemo iz sljedećeg teksta.

U septembru 1941. godine, izišavši iz ustaškog zatvora u Bihaću, gdje je proveo mjesec i po dana, u Banjaluku je došao predratni skojevac Vinko Markotić, po zanimanju tehničar geometar. Protekcijom porodičnog prijatelja dobio je zaposlenje u Uredu za kolonizaciju i javio se na dužnost. Preko Sabahudina Bude Bušatlije, predratnog kolege s Beogradskog univerziteta, V. Markotić se, prema vlastitim navodima, idućih dana povezao s još nekolicinom naprednih ljudi zaposlenih u istoj ustanovi, a odmah zatim uspostavio kontakt i s Mjesnim komitetom KPJ.

»Što se tiče Rudija Čajaveca« — napisao je V. Markotić — »za njega smo saznali tek toliko da je još prije rata završio pravni fakultet u Beogradu i poslije toga dobio zaposlenje u nekom ministarstvu. Moji kontakti s njim u tom periodu nisu bili česti. Odlazio sam k njemu povremeno na referisanje, podnosio izvještaje i dobivao uputstva za rad. Kao rukovodilac djelovao je zrelo, uvijek je tačno znao šta hoće i bio uporan u zahtjevima da se postavljeni zadaci izvršavaju. Znao sam, kao i ostali drugovi, da je 'povjerljiva ličnost' režima — uostalom i sam položaj koji je zauzimao ukazivao je na to — da uživa veliki ugled kod najviših us-

taških funkcionera u gradu i da se stalno kreće u njihovom društvu.«[24]

Potkraj oktobra 1941, u trenutku kada je počela bitka za Moskvu, između R. Čajaveca i njegova službenika V. Markotića počeo je u Uredu razgovor o situaciji na frontovima:

Markotić taj razgovor opisuje ovako:

»— Čini mi se da će se rat brzo završiti — rekao sam u jednom trenutku s namjerom da ga provociram. — Znači, i naš će Ured završiti svoj posao i mi ćemo se razići svaki na svoju stranu.

Na te moje riječi Čajavec se nasmijao.

— Nisam baš siguran da će tako biti — odvratio je. — Bez obzira na trenutne uspjehe Nijemaca, Rusi su još jaki i vjerujem da će doći do njihove protivofanzive. Uostalom, u brzi svršetak rata više ne vjeruju ni oni 'gore', s kojima sam često u društvu. Boje se ruske zime...

Bio sam iznenađen. 'Šta ovo znači?' — pomislih i kao u magnovenju odlučih da otvoreno kažem šta mislim.

— Istinu govoreći ni ja ne vjerujem ni u kakvu, a kamoli brzu pobjedu Njemačke — rekoh mirno i nastavih odmah da govorim o velikim gubicima Nijemaca u toku njihovog dotadašnjeg napredovanja kroz Rusiju, o lažima nacističke propagande, o neiscrpnim rezervama Crvene armije i snazi antifašističke koalicije, o uspješnim akcijama naših partizana, o svemu onome što sam u posljednje vrijeme čitao u štampanim materijalima koje smo dobivali od Mjesnog komiteta.«[25]

U daljem toku razgovora V. Markotić je priznao Čajavecu da je još prije rata pripadao naprednom omladinskom pokretu, da je veći dio ljeta prije dolaska u Ured proveo u bihaćkom zatvoru, s gnušanjem je govorio o ustaškim zvjerstvima, o mučenjima u zatvoru, o pokoljima srpskog stanovništva u Bihaću i okolini...

Sutradan ujutro razgovor je nastavljen. Tada je Čajavec govorio o sebi; kao Hrvat, Jugoslaven, zgražao se nad svim onim što su činile ustaše i što je donio »novi Hitlerov poredak«.

Markotić je o tim razgovorima obavijestio sekretaricu Mjesnog komiteta drugaricu »Malu«, i tako je, po njegovim navodima, počela saradnja Rudija Čajaveca s NOP-om.

Predratni službenik banjalučke Šumske direkcije inž. Đorđe Pstrocki, porijeklom Rus, premješten je ljeti 1941. u novoosnovani Ured za kolonizaciju. Kao napre-

dan čovjek, blizak komunistima, nastojao je da zbog poslova Ureda, koje je smatrao nečasnim, izbjegne taj premještaj, ali mu to nije uspjelo. Njegova sjećanja o Rudiju Čajavecu nisu u skladu sa sjećanjima Vinka Markotića, ali im i ne protivurječe, bar ne u cjelini. U vezi s nekim vijestima koje su kružile Uredom za kolonizaciju, pa i Banjalukom, o velikom Čajavčevu predratnom prijateljstvu s ministrom u Pavelićevoj vladi drom Mladenom Lorkovićem i nekim drugim ustaškim glavarima — vijesti koje je, vjerovatno, on sam širio, D. Pstrocki kaže:

»Teško bi se moglo pretpostaviti da bi se Čajavec u onoj situaciji u kojoj je on imao sve što je želio, sva ovlašćenja, sve mogućnosti, puno povjerenje najviših ustaških funkcionera ...da bi on u takvoj situaciji, u junu, julu 1941. godine, na osnovi bilo čega odjednom promijenio shvatanje. Ja mislim da je on ipak ranije morao imati i održavati neke veze s lijevo orijentisanim krugovima. Kasnije, kada smo se u toku zajedničkog rada zbližili, on mi je pričao da je bio prije rata u Parizu, da je odlazio tamo, da se tamo poznavao s nekim naprednim ljudima ... Zbog čega je on odlazio u Pariz nije mi poznato. Ja ga o tim stvarima nisam ništa pitao.«[26]

Kakve su bile posljedice vijesti koje su se širile o Rudiju Čajavecu, a koje on, logično, nije ni pokušavao da pobije? O nekim njihovim aspektima govori i inž. Đorđe Pstrocki:

»Sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Banjaluci je bio obaviješten o radu Rudija Čajaveca i u potpunosti je koristio njegovu pomoć, ali skoro do samog njegovog odlaska u partizane nije se mogao osloboditi izvjesne rezervisanosti niti imati puno povjerenje u njega. Razloga za rezervisanost je bilo na pretek: svi su znali da on ima jake veze u Zagrebu, da je dobar s Lorkovićem i još nekim ustaškim ministrima; da je lični i nerazdvojni prijatelj šefa ustaškog redarstva, da je prijatelj referenta za borbu protiv KPJ Bogojevskog...«[27]

Govoreći o odnosima Čajaveca i Bogojevskog, D. Pstrocki opisuje slučaj kada je u kancelariju Bogojevskog, u trenutku dok su unutra bili samo njih dvojica, ušao jedan službenik radi referisanja. Službenik se počeo ustručavati, a »šef redarstva mu je rekao da može sve slobodno pričati pred Čajavecom kao i pred njim samim«. S tim u vezi Pstrocki dodaje:

»Na takav način je Čajavec iz referisanja jed-

nog agenta doznao da je Franjo Kluz pristalica narodnooslobodilačkog pokreta i nakon toga mu je prišao. Na isti način je doznao da će Kluzu biti zabranjeno letenje te da će vjerovatno biti uhapšen.«[28]

Najzad moramo spomenuti i jedan izrazito vojnoobavještajni poduhvat Rudija Čajaveca o kojemu piše Dorde Pstrocki:

»Čajavec je s lakoćom i jednostavnošću rješavao i najsloženije zadatke. Kada nam je Zaga jedanput rekla da treba pribaviti podatke o rasporedu i snazi neprijateljskih garnizona i uporišta, Čajavec je Zdenku Ružiću i meni dao punomoć i uputstva da idemo u Kozaru radi upoznavanja sa situacijom i stanjem konfiskovanih imanja, jer on, navodno, treba da obezbijedi stoku za potrebe domobranstva. Ja i Zdenko smo otišli njegovim automobilom i došli do domobranskih položaja. Imali smo prolaz i upoznali se s nekim oficirima. Oni su nas lijepo primili, otvorili nam karte i pokazali sve njihove postaje, jer je Čajavec tražio od nas da nas upoznaju s tim kako bi znali gdje su sigurna područja po kojima se mi možemo kretati. Mi smo prokrstarili teren i zapamtili gdje je koja njihova postaja, a gdje koje njihovo uporište i sve smo to zatim prenijeli i Čajavecu i Mjesnom komitetu.«[29]

U svojim sjećanjima na boravak u Banjaluci, gdje je najprije bila član, a zatim od kraja oktobra 1941. godine sekretar MK KPJ, drugarica Mala — Zaga Umićević — piše:

»Velike količine sanitetskog i kancelarijskog materijala nabavljali smo putem Ureda za kolonizaciju, gdje je direktor bio Rudi Čajavec. Tu smo imali i partijsku organizaciju s nekoliko članova. Mnogi arci papira, neke pisaće mašine, šapirografi i drugo, nabavljeni za administraciju te ustanove, našli su se uz pomoć naših veza u Uredu na partizanskoj teritoriji. Puške i pištolje koje je Čajavec dobio od domobranstva radi navodnog naoružavanja budućih kolonista, koji su imali da dodu na imanja protjeranih ili pobijenih Srba na navodno ugroženim terenima, a i za osoblje Ureda radi obezbjedenja na terenu, dostavljeni su partizanima. A da ironija bude veća odvozili su ih do određene veze kamioni tog istog Ureda.«[30]

Ali to nikako nije bilo sve. O tome svjedoči V. Mar-

kotić pišući o zbivanjima u toku novembra-decembra 1941:

»Nekako u to isto vrijeme donijeli smo odluku da Čajaveca — koji je već u nizu navrata bio dostavio dragocijene podatke (dobivene od svojih 'prijatelja': upravnika policije Dražića, njegovog zamjenika Vineka, pukovnika Brozovića ili drugih domobranskih oficira) o predvidenim hapšenjima u gradu, o snazi neprijateljskih uporišta oko Banjaluke i o planiranim vojnim akcijama protiv partizana — upoznamo s postojanjem naše grupe u Uredu. Bio je veoma obradovan, ali ne bih rekao i mnogo iznenađen: vanredno inteligentan i pronicljiv, od početka je shvatio da u Uredu nisam sam.

Rudi Čajavec je nastavio i dalje da živi dotadašnjim životom visokog funkcionera NDH. Znalački se koristio mogućnostima koje mu je pružao njegov položaj upravitelja Ureda za kolonizaciju. Pomoću skupocjenih poklona, koje je uzimao iz napuštenih stanova i trgovačkih radnji bogatih građana Jevreja i Srba, ili pomoću novca kojeg je uvijek bilo dovoljno u blagajni Ureda, potkupljivao je i vezivao uz sebe najviše ustaške fünkcionere u Banjaluci, pa čak i u Zagrebu. Družio se stalno s njima, priređivao sjedeljke, partije karata i pijanke za 'krem' ondašnjeg banjalučkog društva. Vanredan šarmer, nevjerovatno snalažljiv i komunikativan, uklapao se lako u svako društvo. Uživao je uz to i glas 'osvajača ženskih srca'. Upravnik policije Dražić i njegov pomoćnik Vinek znali su da za jednu noć izgube na kocki na stotine hiljada kuna, ali Rudi bi im sutradan sve to velikodušno namirio iz kase Ureda.

Iako je često po cijelu noć 'bančio' sa svojim 'prijateljima', Rudi Čajavec je skoro redovno dolazio sutradan u kancelariju da bi, prije svega, načinio zabilješke o informacijama sakupljenim u toku prethodne noći. Te zabilješke predavao je odmah meni, a ja sam ih prenosio Mjesnom komitetu.«[31]

Odjel za naoružanje II zbornog područja u Banjaluci, osim vojnih osoba, zapošljavao je i civile kao pomoćno osoblje. Rudi je preko domobranskog pukovnika Brozovića u tom odjelu zaposlio svog brata Dragutina i zadužio ga da mu prikuplja podatke o tome koliko i kakvo se oružje i municija u toku dana izdaje, te kojim jedinicima. Dragutinu nije bilo teško da dođe do tih

podataka jer je kao pisar radio baš ondje gdje su oficiri sastavljali te dnevne preglede. Rudi je te podatke preko Mjesnog komiteta KPJ slao partizanima i oni su na osnovi analize tih i drugih podataka mogli da ocijene vatrenu moć pojedinih domobranskih jedinica i njihovih posada na pojedinim sektorima.

I Rudijevo druženje s mnogim ustaškim funkcionerima bilo je najtješnje povezano s njegovom obavještajnom djelatnošću. Tako je s Dražićem često uveče u hotelu »Palas« igrao karte i namjerno gubio da bi ga što više vezao za sebe i od njega saznavao svježe dnevne vijesti. Dražića je redovno snabdijevao i namirnicama koje je on slao porodici u Dubrovnik, a pozajmljivao mu je i novac. I sa Vinekom, također policijskim funkcionerom, Čajavec je bio u jednakim odnosima. Od njih dvojice saznavao je kako se pojedine pristalice narodnooslobodilačkog ilegalnog pokreta u gradu drže u zatvoru i jesu li koga izdali i o tome je odmah obavještavao Mjesni komitet KPJ u Banjaluci. Saznavao je i imena drugova koji su u toku istraga nad pohapšenim ilegalcima provaljeni, pa je i o tome obavještavao Mjesni komitet. Tako su se oni mogli povući u ilegalnost ili prebaciti u partizane. U nekim se slučajevima Čajavec na pažljiv i pogodan način i direktno zauzimao za pojedine uhapšene aktiviste NOP-a, pa bi, kada bi u tome uspio, sugerirao Mjesnom komitetu da ih odmah uputi u šumu.

U banjalučkom je Uredu za kolonizaciju osim Vinka Markotića radilo još nekoliko aktivista KPJ: Đorđe Pstrocki, Budo Bušatlija, Lutvo Hajdaragić, Zdenko Ružić, Dragica Babić...

Zdenko Ružić, »istureni« službenik Ureda na terenu sjeverno od grada, na Kosijerevu, Kukulju, Topoli, Razboju, zapisao je:

> »Jednog dana smo dobili zadatak da ispitamo smještaj i raspored neprijateljskih posada, njihovo brojno stanje, naoružanje — sve što možemo da saznamo. Opet smo od Rudija dobili službeni nalog. U vezi s tim zadatkom Đoko Pstrocki je išao sa mnom jednom ili dvaput na teren, a poslije sam išao säm. Kretanje po terenu smo objašnjavali službenim zadatkom ispitivanja mogućnosti kolonizacije na napuštenim imanjima. Ne sjećam se više da li je u putnom nalogu to bilo navedeno ili smo imali poseban nalog generala Brozovića, kojim se vojnim komandama nalagalo da nam iziđu u susret prilikom obavljanja naših poslova na terenu. Mi smo kolima obilazili ta sela, a usput

smo obilazili i posade i štabove na tom području, interesujući se da li je teren siguran, ko i šta obezbjeđuje, žandari ili domobrani, koliko ljudi, a zavisno od blagoglagoljivosti sagovornika od nekog smo saznavali ponešto i o naoružanju i više raznih drugih pojedinosti. Uz obrazloženje da mi o svemu tome, zbog svojih planova kolonizacije tog područja, moramo imati tačne podatke, mi smo sa sobom nosili sekcije i sa sekcija u uporištima (koje su bile na zidu) unosili podatke o 'neprijatelju' i 'vlastitim' položajima na našu sekciju. Rudi je ove, a i druge hitne informacije prebacivao drugovima avionom, tako da su one brzo stizale na pravo mjesto. Od mene ih je u Banju Luku nosio Doko Pstrocki.«[32]

Kakvo je bilo značenje obavještenja koja su partizanskim štabovima ili partijskim komitetima pristizali direktno ili indirektno od Rudija Čajaveca? Sigurno vrlo veliko.

O životu, radu, ponašanju i druženju Rudija Čajaveca u Banjaluci interesantna su i sjećanja Žarka Lastrića, partizanskog obavještajca od prvih dana ustanka, premda on sa njim nije imao direktnu vezu. Ž. Lastrić o tome kaže:

»Dr. Vladimir Vinek došao je u Banju Luku iz Zagreba odmah po uspostavljanju ustaške vlasti, negdje oko 20. maja 1941. godine. Znam da ga je na nečiji prijedlog mama primila na stanovanje. Stanovao je u jednoj sobi našeg stana. Tu je ostao sve dok nije premješten u Slavonski Brod. (...)

...Vinek je bio veoma blizak sa Rudijem Čajavecom. Bili su, mislim, čak i prijatelji. Rudi je dolazio u naš stan da bi posjetio Vineka. Često su i dugo razgovarali u Vinekovoj sobi. (...)

...Nakon smjenjivanja Blaža Gutića na položaj upravnika redarstva došao je dr Dražić, rodom Dalmatinac. Ovaj Dražić jako je volio Rudija Čajaveca. Kad je Čajavec otišao u partizane i zatim poginuo, Vinek mi je pričao da se Dražić zbog smrti Čajaveca zaplakao. Dražić je ubrzo poslije toga smijenjen jer se stalno kretao u društvu Rudija Čajaveca.«[33]

Poslije bjekstva R. Čajaveca avionom u partizane, Dražić, međutim, nije bio samo smijenjen nego i uhapšen, odnosno stavljen u kućni pritvor. To se vidi iz »službene brzojavke« koju je Ustaška nadzorna služba

Zagreb (Ured I, upravitelj Paver v. r.) 2. jula 1942. dostavila »Zaštitnom redarstvu za grad Banja Luku i Veliku župu Sana i Luka: Za dra Turinu izaslanika Ministarstva unutarnjih poslova«, koja je glasila:

»Savezno brzojavom od 19. lipnja ponovo molimo da bi gospodin *Turina* obaviestio njemačkog generala *Stahla* da dosadašnjom istragom protiv Dražić Bože bivšeg upravitelja redarstva nije istome ništa dokazano točka Izviestiti ovaj ured o stanovištu njemačkog generala točka Broj 35892.«[34]

Zašto se general Stahl, komandant grupe »Zapadna Bosna«, koja je 10. juna 1942. započela veliku dvomjesečnu ofanzivu na Kozaru, toliko interesovao za sudbinu »upravitelja banjalučkog redarstva Bože Dražica? Iskusni je njemački general pretpostavljao da je on obavještajno sarađivao s Čajavecom prije njegova odlaska avionom u partizane i tražio je potvrdu o tome. Ne zbog same kozarske ofanzive, već zbog svega što joj je prethodilo. Sudeći po mnogočemu, bio je i u pravu. U zapovijesti Operativnog štaba NOPO za Bosansku krajinu o napadu na Prijedor od 14. maja 1942. nalazili su se i ovi obavještajni podaci:

»Grad Prijedor smješten je sav na desnoj obali Sane. Opasan sa 17 stražarsk(ih) i dva predstražarska (mjesta). Pozadina na desnoj obali Sane je sva oslobođena, dok pozadina lijeve obale u neprijateljskim rukama (kompleksi naoružanih muslimanskih sela). Stražarska mjesta osigurana su rovovima, a neka i žicom. Prijedor je održavao dnevnu vezu sa Ljubijom (tri satnije) i sa muslimanskim selima čiji (je) prednji pojas Čarakovo-Hambarine-Mataruge (200 pušaka), inače je već više mjeseci blokiran. Jačina neprijateljskog garnizona je 1.200 domobrana i legionara i 40 ustaša. Neprijatelj je smješten u zgradama: Gimnaziji (Komanda), osnovnoj školi 'Umljenovića', Hotel 'Balkanu', Željezničkoj stanici, Glamočinoj kući i avliji (topovi), ustaše u Hrvatskom domu. Ima još 13 žandarma u žandarskoj kasarni, gdje su i bacači.«[35]

Citirani podaci dobijeni su, sigurno, od partizanskih obavještajaca koji su djelovali u samom Prijedoru. Nisu bili posebno obimni i precizni, ali su ipak bili dovoljni za uspješno izvršenje pothvata. Partizanske jedinice savladale su neprijatelja (16. maja 1942) za manje od 24 časa, zarobivši 1100 domobrana i 200 ustaša i žandara uz, za to vrijeme, ogroman ratni plijen od 1200 pušaka, 15 puškomitraljeza itd. Međutim, u operacijama te

vrste, pogotovo kada su borbe oko napadnutog neprijateljskog uporišta mogle da potraju i dan, dva ili tri, za partizansku su komandu jednako važni bili i podaci o snazi, naoružanju, moralu itd. okolnih neprijateljskih garnizona koji bi mu mogli priskočiti u pomoć. U slučaju Prijedora bilo je to prije svega banjalučki garnizon. A ako je Dražić obavještajno radio za Čajaveca — rezonovao je najvjerovatnije Stahl — onda i on sam u operaciji Kozara mora da računa sa »ostacima« njegove obavještajne mreže u Banjaluci, a vjerovatno i u okolnim ustaško-domobranskim posadama.

Eto, otplovili smo u vode pretpostavki, logičnih pretpostavki, ali za njih nemamo dokaza ni u dokumentima ni u sjećanjima — svjedočenjima...

A Božo Dražić je ubrzo pušten iz zatvora, zapravo iz kućnog pritvora u hotelu »Palas«, gdje je inače stanovao zajedno s Rudijem Čajavecom. Nakon toga nestao je iz Banjaluke.

Još potkraj aprila i u toku prve polovine maja 1942. godine pripreman je dolazak Rudija Čajaveca i Franje Kluza avionima na oslobođeni teritorij. Trebalo je da se spuste na provizorni aerodrom kod Skender-Vakufa, ali su četnički pučevi koji su izbili u srednjoj Bosni odložili taj pothvat. Konačno, 23. maja sa banjalučkog su aerodroma avionom uzletjeli Rudi Čajavec i Franjo Kluz i spustili se na oslobođeni teritorij kod Prijedora.

Deset dana kasnije, 3. juna, Rudi Čajavec je sa svojim strijelcem Mišom Jazbecom — s kojim je i pobjegao na oslobođeni teritorij — mitraljirao i malim bombama bombardovao Banjaluku i vojni logor na banjalučkom polju. Tom je prilikom ranjen mecima (rafalima) sa zemlje, a avion mu je oštećen. Letio je još nekoliko desetaka kilometara, a onda je bio prisiljen da aterira na livadu s desne strane Vrbasa, blizu sela Klašnice. Na nesreću, bio je to teritorij koji su kontrolisali četnici...

O smrti Rudija Čajaveca u našoj historiografiji postoje različite verzije. Čak u oba izdanja naše *Vojne enciklopedije* nalazimo podatak da su poslije prisilnog spuštanja i »njega i Jazbeca ubili četnici D. Mihailovića«. Međutim, to nije tačno. Istina je potpuno drukčija. Nalazimo je — provjeravali smo — u sjećanju već spominjanog banjalučkog partizanskog obavještajca Žarka Lastrića:

»Neposredno poslije njegovog stradanja bio sam upoznat sa svim detaljima njegove smrti. Rudi Čajavec je bio ranjen u obe noge i nije se mo-

gao kretati. Njega nisu ubili četnici, kako su neki pisali i kako neki govore, već je on sam izvršio samoubistvo. Pošto je bio nepokretan odlučio je da si okonča život. Mišo Jazbec probio se do Klašnica. Tamo je ušao u gostionicu Nike Mihaljevića. Tu je napravio grešku jer je u gostionici pitao za najbliži put za Kozaru. Bila je to naivnost, bolje rečeno: budalaština. Vlasnik Mihaljević ga je zadržao u gostionici dok je u međuvremenu telefonirao u Banju Luku da se u njegovoj gostionici nalazi pilot koji je bombardovao Banju Luku. Ubrzo su došle ustaše i odvele ga u Banju Luku. Zatim je odveden u Zagreb i tamo ubijen.«[36]

NE SMIJEMO IH ZABORAVITI

pjesnik-obavještajac Miloš Popović Đurin: dva dokumenta i dva pitanja — »salonski komunist« — detaljan obavještajni izvještaj o Cerskome četničkom odredu — nova uputstva — verzija Todora Vujasinoviča i bjekstvo u Ozrenski partizanski odred

zagonetni Srećko Brana: iz Zagreba u Bosansku krajinu — operativna zapovijest Štaba njemačke 718. divizije u rukama partizana — ista sudbina još dviju zapovijesti — »neka nestanu u toku noći!« — Brana u Zagrebu i Karlovcu — »vojni odbor satnika Brane« u zagrebačkoj kasarni — rad za partizansku obavještajnu službu

dvojica u osinjaku: Janko Janković i Cvetko Crnjak — »smatram da je izvor siguran« — obavještajac KPJ u antikomunističkom odsjeku beogradske policije — kontradiktorna svjedočenja — od vrsnog nogometaša do policijskog službenika — bivša kraljevska policija postaje glavni oslonac okupatora — Jankov prvi obavještajni pothvat pod okupacijom — stroga pravila konspiracije — prva velika izdaja — spasavao je komuniste iz zatvora — samoinicijativna veza s Valjevom — slučaj »Cvikeraša« — Sotir Sotirović je otkriven — hapšenje i saslušanje — tko je bio Cvetko Crnjak — izdaja Vasilija Buhe — strijeljanje u Marinkovoj bari — dva prijedloga po kojima pada prašina

Pjesnik-obavještajac Miloš Popović Đurin

Instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Mile Ivković poslao je 14. avgusta 1941. tom komitetu opširan izvještaj o situaciji u šabačkom okrugu i napomenuo:

»1. Stupili smo u kontakt s četnicima, biv(šim) aktivnim oficirima koji se nalaze na Ceru. (...) Kod četnika se nalazi M. Đurin iz Banjaluke. Bio je kod nas i pitao šta da radi. On je član Glavnog štaba i upućen je u sve stvari. Kako kaže, dobio je zadatak da se prebaci u Bosnu i da tamo razvije akcije. Ukoliko i šta da se kaže tom čoveku? Mi ga znamo lično; on kaže da je njegov slučaj likvidiran.«[1]

Nedjelju dana kasnije, 20. avgusta, uslijedio je odgovor Pokrajinskog komiteta-.

»S M. Durinom budite u vezi. Neka on lično napiše za nas izvještaj o kretanju četnika i oficira, njihovim snagama u ljudstvu i oružju i njihovom rasporedu i merama, kao i o njihovim pogledima na razna pitanja. Ako je moguće, neka D(urin) izbegne odlazak u Bosnu dok mu mi ne javimo i pošaljemo vezu.«[2]

Ko je bio M. Đurin kojemu je Pokrajinski komitet za Srbiju povjerio ulogu partizanskog obavještajca u četničkim redovima? Kakav je bio njegov »slučaj« za koji sam kaže da je »likvidiran«?

Završivši učiteljsku školu u rodnoj Banjaluci, Miloš Popović Đurin studirao je i diplomirao na Višoj pedagoškoj školi u Beogradu. Već tada, sredinom tridesetih godina, eksponira se kao komunist. Sekretar je Akcio-

nog odbora beogradskih studenata, sarađuje u naprednim časopisima (»Razvitak«, »Znanost i život« i dr.), bavi se prevodilačkim radom — govorio je njemački, francuski, ruski i engleski — a zatim je veoma aktivan u radničkome kulturno-prosvjetnom društvu »Pelagić« u Banjaluci. Udaljen je godinu dana s Univerziteta, hapšen je 1936... Međutim, 1940. godine isključen je iz KPJ zbog pripadnosti grupi »salonskih komunista« s banjalučkim advokatom Asimom Alihodžićem na čelu. Ipak, suprotno tadašnjoj praksi, nije se našao pod bojkotom svojih drugova; partijsko rukovodstvo njegovu grešku, očito, nije smatralo tako teškom da bi iziskivala i bojkot.

Uoči izbijanja rata, u martu 1941, rezervni potporučnik Miloš Popović Durin našao se kao vodni oficir u jednom od bataljona 99. ratnoga pješadijskog puka stacioniranog u Banjaluci. Puk je trebao da krene prema mađarskoj granici, ali nije prešao ni Savu kad se već počeo da raspada na prostoru oko Gračanice. Đurin se tada, sredinom aprila, sa svojim vodom odvojio i u trenucima kapitulacije, koja je ubrzo uslijedila, odbio da se preda. Produžuje kroz šume istočne Bosne, prelazi Drinu i zaustavlja se na Ceru...

»Slučaj« Miloša Popovića Đurina »likvidiran« je, sudeći po svemu, prvih dana aprila 1941, neposredno prije izbijanja rata, kada se on već nalazio u uniformi potporučnika jugoslavenske vojske. Tih je dana došao iz Beograda u Banjaluku, »po vojnim partijskim poslovima«, Mahmut Bušatlija, sastao se i pojedinačno razgovarao sa svim istaknutijim članovima KPJ. Među njima je bio i Miloš...

Prema nekim podacima, M. Durin je nakon dolaska na Cer, u proljeće 1941, otišao na Ravnu goru i tu u grupi pukovnika Draže Mihailovića proveo neko vrijeme. U julu ili početkom augusta vratio se na Cer i ubrzo postao član Štaba Cerskog (četničkog) odreda i komandir njegove Bosanske čete.

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju zatražio je u pismu poslanom 20. avgusta 1941. Mili Ivkoviću i šabačkom Okružnom komitetu, da M. Durin »lično napiše (za nas) izvještaj« o četnicima među kojima se našao. Samo pet dana kasnije, 25. avgusta, Pokrajinskom je komitetu poslan njegov opširan i precizan »Izvještaj o radu Četničkog Cerskog odreda«, koji je glasio:

»Cerski odred je obrazovan od Cerske čete oko 15. avgusta. Cerska četa je formirana odmah na-

kon kapitulacije i brojala je oko 25 ljudi. Prvi radovi su vršeni u najvećoj tajnosti i sistem organizacije je sledeći: ustanički planinski odred je vojna četnička organizacija kao sastavni deo operativne vojske biv(še) kraljevine Jugoslavije. Komandant svih planinskih odreda je Draža Mihailović, sa sedištem na Suvoboru, glavni organizator generalštab ni major Todorović i potpuk(ovnik) Misita.

Starešinski kadar sačinjavaju aktivni i rezervni oficiri Jugoslavije koji su odlučili da nastave borbu sa neprijateljem četničkim metodama do konačnog uništenja. Kao platforma služi neka kraljeva proklamacija za koju se tvrdi da je bačena iz aviona. U toj se proklamaciji ističe da još nije vreme za opšti narodni ustanak, a kad bude narod će dobiti oružje iz aviona — padobranima i potreban novac. Za sada organizacija vrši svoje snabdevanje preko seoskih gazda i imućnih građana, naročito Srba izbeglica. Novac se dobija i oduzimanjem od razbojnika koji se hvataju i streljaju (nedavno je komandant Cerskog odreda uhvatio jednog razbojnika i streljao ga, a 20.000 dinara zadržao za potrebe organizacija). Prema zamisli glavnih rukovodilaca ove čisto vojne organizacije male planinske čete u sastavu od 25—30 ljudi služe kao jezgro budućih odreda koji se obrazuju od seoskih četa u trenutku mobilizacije i opšteg narodnog ustanka. Seoske čete su tajne organizacije u okolnim selima planinskih četa. Seoske čete sačinjavaju celokupno ljudstvo tog sela sposobnog da nosi oružje (od 17 do 60 godina). Snažnom akcijom Mačvanskog partizanskog odreda na terenu Cerska četa je bila primorana da obrazuje još nekoliko četa i da sakupi oružje od naroda, dok ga partizani nisu potpuno pokupili i narod privukli na svoju stranu. Tako je polovinom avgusta došlo do obrazovanja novih četa od Cerske čete i stvoren je Cerski odred. Komandir Cerske čete Drag(oslav) S. Račić, artiljerijski kapetan I klase, preuzeo je dužnost komandanta Cerskog odreda i naredbom potpuk(ovnika) Misite i generalštab(nog) majora Todorovića obrazovana je još: Mačvanska, Jadarska i Bosanska četa. Za komandira Mačvanske čete postavljen je konjički potpor(učnik) Voja Tufegdžić, za komandira Jadarske čete vazduh (oplovni) potpor(učnik) Grujičić iz Dobrića, a za komandira Bosanske čete rez(ervni)

peš(adijski) potpor(učnik) Popović. U naoružanju Cerski odred ima dva teška mitraljeza, oko 12 puškomitraljeza i do 200 pušaka. Brojno stanje ljudstva: svaka četa od 30 do 50 ljudi, okruglo do 200 ljudi. Nakon dolaska Misite i Todorovića u štab Cerskog odreda ušli su konjički kapetan Mil. Kovačević, biv(ši) aktivni oficir iz kraljeve garde i jedan major-solunac iz trupe koji je samo savetodavni član štaba. Glavni odlučujući faktor u štabu je kapetan Mil. Kovačević koji je sam sebe postavio za ađutanta komandanta odreda i prema svim znacima najdublje veze sa nemačkim vlastima i grupom Aćimovića. Prema utisku koji sam stekao ličnim dodirom vojna četnička organizacija je iskrena rodoljubiva organizacija i sa starešinskim kadrom, a naročito sa ljudstvom koje je spremno za sve akcije protiv neprijatelja bez obzira na žrtve. Ali po svim znacima u tu organizaciju su se uvukli agenti Gestapoa i ličnosti aktivnih oficira naše vojske sa zadatkom da razore organizaciju iznutra, da ukoče njenu akciju što više i da je čak u pogodnom trenutku pretvore u instrument Gestapoa u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Svi oficiri Cerskog odreda prišli bi odmah u akciju sa celokupnim ljudstvom da među njima ne sedi nekoliko huškača protiv partizana kao što je Kovačević, koji održavaju veze sa komandirima žand(armerijskih) stanica i nemačkim vlastima sa ciljem da u pogodnom trenutku zabiju nož u leđa partizanima. Na čitavom nizu konkretnih slučajeva ovo se može dokazati i proveriti. Naročito je važan slučaj komandira Bosanske čete, koji je na svoju ruku stupio u vezu sa komandantom partizana i stavio mu svoje ljudstvo na raspolaganje. Odmah je dojurio kurir sa Cera sa naređenjem da odmah povuče ljudstvo u barake i da ne preduzima nikakve ni ofanzivne ni defanzivne akcije. Izgleda da je radi takvog prijateljskog držanja komandira Bos(anske) čete prema partizanima u štabu rešeno da bude smaknut. Jedne noći je izvršen pokušaj napada na štab Bosanske čete i istragom se je mogao utvrditi ko je to bio. Juče k-diru Bos(anske) čete postavljen je zadatak prelaska preko Drine na najtežem mestu sa vezama veoma sumnjivim i pratnjom jednog razbojnika koji je ubio Mitrofana i primljen je u četničku organizaciju. Naređenje je pismeno uputio kapetan Kovačević, a potpisao Račić. Naređe-

nje nije izvršeno, ali se odnosi zaoštravaju i postaju sve teži i ozbiljniji.«[3]

Bio je to prvi pravi obavještajni izvještaj jednoga partizanskog obavještajca koji se našao u četničkim redovima.

Mile Ivković 30. avgusta sa Cera ponovno šalje izvještaj Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju:

»Pre neki dan smo uputili komandiru svih četnika Draži Mihailoviću zajedničko pismo. Prilažemo ga. Inače naši odnosi su formalno i na reči dosta dobri, ali dosta rade protiv nas kod svojih ljudi«, piše Ivković.

Zatim u produžetku dodaje pasus koji se, sudeći po svemu, odnosi na Miloša Popovića Durina, ali koji je nečitak, pa zbog toga i nejasan:

»Što se tiče... on... izvještaj, ali nije u mogućnosti saznati nešto ... a da su doznali ko je i nepoverljivi prema njemu...«[4]

»Zajedničko pismo« o kojemu je riječ potpisali su komandant Cerskog (četničkog) odreda kapetan Dragoslav Račić i komandant Narodnooslobodilačkoga podrinjskog (Mačvanskog) partizanskog odreda Nebojša Jerković.

Već 4. septembra Pokrajinski je komitet odgovorio Okružnom komitetu za Šabac i svom instruktoru Mili Ivkoviću:

»4. — Neka D(urin) vešto radi i ne dozvoli da ga brzo učine nepoverljivim. Njegov izveštaj će nam dobro doći. Svaku novu stvar neka nam brzo javlja.«[5]

Je li Miloš Popović Đurin poslije izvještaja od 25. avgusta uspio da Pokrajinskom komitetu dostavi još koji, ne znamo. Vjerovatno jest, ali je ubrzo otkriven.

Opisujući dolazak u istočnu Bosnu grupe zeničkih radnika koji su se do sredine oktobra 1941. godine borili u partizanskim odredima u Srbiji, Todor Vujasinović, tadašnji komandant Ozrenskog NOP-odreda, napisao je:

»S ovom grupom stigao je i Miloš Popović-Đurin, student više pedagoške škole, Banjalučanin. Kad je počela ustaška hajka na komuniste u Banjoj Luci, on je nekako uspeo da im pobegne i da stigne do Bijeljine. Tu se priključio partizanskoj grupi koju je vodio Mirko Filipović, a kad je ta grupa bila potisnuta, s njom se prebacio u Srbiju i učestvovao u borbama oko Zavlake. Kasnije je, u

sporazumu sa partijskim rukovodstvom, stupio u Račićev Cerski odred, kao oficir, a kad su ga četnici demaskirali, uspeo je u poslednjem času da pobegne i da se prebaci u Bosnu. Želeo je da ide u Krajinu i tako je stigao do nas.«[6]

Miloš Popović nije otišao u Bosansku krajinu, već je ostao u Ozrenskom NOP-odredu i uskoro postao komandant njegova Udarnog bataljona. U ljeto 1942. godine kao rukovodilac u 6. istočnobosanskoj brigadi napisao je riječi jedne od najljepših partizanskih pjesama *Konjuh planinom*, a 24. maja 1943. poginuo je u borbi s Nijemcima na Kušlatu.

Zagonetni Srećko Brana

Mate Brana, rodom iz Voglja kod Sežane, službovao je kao austrijski žandar na području Zadra, gdje se i oženio Ivanom Marušić, koja mu je rodila sina Srećka (na otoku Molatu 22. oktobra 1908) i kćerku Mariju. Srećko je djetinjstvo i mladost proveo u Zadru. A kada su nakon svršetka prvoga svjetskog rata u Zadar došli Talijani, Mate Brana se preselio u Šibenik (1918), gdje je Srećko završio gimnaziju i maturirao (1927), a zatim otišao u Vojnu akademiju. Kao oficir služio je u Podgorici (Titogradu), Mostaru i Banjaluci. »Dok je bio u Titogradu« — napisao je kasnije njegov daljnji rođak Mario Brana — »stalno je dolazio kod nas u Tivat i govorio je da ima poteškoća sa rukovodiocima jer igra nogomet u radničkom klubu.« Oženio se u Mostaru ili Banjaluci medicinskom sestrom Lidijom, rodom iz Maribora.[7]

To je sve što je poznato o Srećku Brani do rata i okupacije.

Kako se aktivni artiljerijski kapetan kraljevske jugoslavenske vojske Srećko Brana našao među »najpouzdanijim suradnicima u specijalnoj obavještajnoj službi narodnooslobodilačkog pokreta u neprijateljskim vojnim formacijama«[8], kojom je u Zagrebu rukovodio Ivan Krajačić Stevo?

Poput većine Hrvata oficira kraljevske jugoslavenske vojske, ubrzo nakon formiranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, i Srećko Brana našao se u redovima domobrana. Što se zatim dogodilo, opisuje tadašnji domobranski satnik Ljudevit Gerl, koji se već bio povezao s Ivanom Krajačićem Stevom.

»Jednog ljetnog dana 1941. godine došao sam

j

u Topničku vojarnu u Crnomercu i u dvorištu našao svog prisnog druga iz Vojne akademije Srećka Branu … vježbao je neke ustaše-emigrante; vidio sam da su emigranti po tome što su nosili posebne značke.

— Kako si? — upitao sam ga srdačno se pozdravivši jer se punih deset godina nismo vidjeli.

— Dobro sam — odvrati Srećko. — Evo, vježbam ove ustaše. Nisu našli nikog drugog, pa su uzeli mene.

— Pa zašto onda ne nosiš ustašku uniformu?

— E, to neću — odgovori Srećko odlučno.

Sastali smo se nakon desetak dana i o svemu otvoreno razgovarali. Srećko je odmah pristao da saraduje sa mnom. Bio je vrlo temperamentan i često sam mu morao skretati pažnju na opreznost. Opominjao sam ga:

— Ako te uhvate, znaj da se ne poznajemo!

Htio je da napusti ustašku jedinicu u kojoj se našao, ali Stevo je bio odlučno protiv toga.

— Hoću da vidim toga čovjeka! — rekao mi je.

Povezao sam ih i Stevo je zatim angažovao za rad i Srećkovu ženu, koja je bila bolničarka; radila je uglavnom na prikupljanju sanitetskog materijala.«[9]

Srećko Brana se, međutim, nije dugo zadržao u Zagrebu. To potvrđuje Ante Fabris, kapetan kraljevske jugoslavenske vojske koji se u aprilskom ratu kao komandir čete ratnog puka kretao od Banjaluke do granice kod Našica, a zatim:

»Kada je došlo do rasula … »— piše on —« jedna grupa nas oficira krenula je preko potkozarskih sela u Banju Luku. Usput su nas Nijemci zarobili, sproveli u Banju Luku i zatvorili u Kastel. Pošto su neki, naklonjeni ustaštvu, tražili da me prebace iz Kaštela u Crnu kuću (banjalučki zatvor — primj. autora), moji drugovi Srećko Brana, artiljerijski kapetan, Šibenčanin, i Vilko Pauš, također kapetan, došli su u Kastel i odveli me prema Boriku, u kasarnu domobranske 10. pukovnije. Tada su već bile formirane domobranske jedinice... Nije mi poznato kako je Brana došao u Banju Luku...«[10]

S obzirom na to da je domobranska 10. pješačka pukovnija formirana naredbom Zapovjedništva kopnene vojske tzv. NDH od 29. juna[11], Srećko Brana je iz Zagreba došao u Banjaluku, najvjerovatnije potkraj juna ili početkom jula 1941. godine.

»Kada je izbio ustanak na području Drvara i Oštrelja, nas nekoliko smo se sastali da porazgovaramo i da se dogovorimo šta da radimo... Počeli smo se sastajati u vojnoj meteorološkoj stanici — kapetan Srećko Brana, starješina stanice, zatim neki vodnik Alija, (...), skladištar u puku, i ja — a ubrzo zatim i prikupljati puške, bombe, municiju...«[12] — napisao je Anton Fabris.

A onda je jednoga dana početkom avgusta bojna 10. pješačke pukovnije, u kojoj je bio i Srećko Brana, iz Banjaluke prebačena u Prijedor. O tome svjedoči Derviš Sivac i pritom upotrebljava pogrešan oblik prezimena svog komandira:

»Jednoga dana došao je komandant naše satnije Brane Srećko ... On nam je saopštio da će naša satnija krenuti prema Prijedoru, jer se tamo vode borbe pošto su 'četnici' napali Prijedor... U Prijedor smo došli noću... Bilo je to u vrijeme pokolja u Prijedoru. Ujutro sam vidio kola sa mrtvima. Satnik Brane Srećko nam je saopštio da naša jedinica ide u Kozarac. On će biti komandant Kozarca. Otišli smo u Kozarac ... O tome da je Srećko naklonjen pokretu (odnosi se na NOP — primj. autora) doznao sam od Omera Ahmetaševića, vodnika u mojoj jedinici. Omer je bio povezan sa nekim Medom koji je radio u Činovničkoj menzi u Banjoj Luci. (Medo je bio pseudonim jednoga od istaknutih aktivista NOP-a Safeta Fejzića — primj. autora.) U menzi u kojoj je radio Medo dolazili smo u dodir sa Durom Pucarom Starim...«[13]

Omer Ahmetašević, artiljerijski narednik, sarađivao je s narodnooslobodilačkim pokretom u Banjaluci od prvih dana ustanka.

Je li Srećko Brana pri polasku iz Zagreba dobio neku vezu u Banjaluci ili ju je tek nakon dolaska, na osnovi prijašnjih poznanstava, zapažanja i razgovora, sam, uspostavio, o tome nedostaju podaci. Međutim, prema podacima Derviša Sivca, očigledno je da se on u Banjaluci brzo uključio u ilegalni rad za narodnooslobodilački pokret. A kada je njegova bojna prebačena u Prijedor, odnosno kad je on sa svojom satnijom prebačen u Kozarac, iz Banjaluke su o njegovu dolasku obavijestili ili prijedorsku partijsku organizaciju, ili komandu partizanskog odreda na Kozari, a možda i jedne i druge. Mada o tome ne postoje pisana svjedočanstva, dokumenti ni kazivanja, to indirektno potvrđuje Derviš Sivac pišući o svom sastanku, s partizanskim rukovodiocima Milanom Vrhovcem, Nelom Bojanić i Vladimirom

Nemetom Bracom u potkozarskom selu Lamovitu.

»Oni su mi pričali« — kaže on — »da bi im trebalo municije i sanitetskog materijala, pa su mi rekli da prenesem satniku Srećku da im to pošalje. Žena satnikova je po zanimanju bolničarka. Inače su stanovali u ambulanti u Kozarcu. Prenio sam to Srećku. On mi je rekao da će u Prijedor ići vojnička kola po materijal. (...) Poći ću i ja sa njima. Pored redovnog trebovanja uredio sam da se nabavi još nekoliko sanduka municije. Ovu municiju (višak) ostavićemo kod satnika u njegovom stanu, a kasnije ćemo to prebaciti u Lamovitu.

Milan Vrhovac mi je docnije rekao da treba urediti sa satnikom Srećkom da dode sa narednikom Omerom Ahmetaševićem u školu u Lamovitu, gdje će ih pored njega dočekati 'još neki drugovi'... Pošli smo Brane Srećko, Omer Ahmetašević i ja. Povezli smo i municiju (ne u sanducima već u vrećama). Došli smo u Lamovitu. Nisam ulazio unutra kada su vođeni razgovori... Kada se razgovor priveo kraju, pripremljena je hrana pa sam i ja ušao. Čuo sam da je Mladen (dr Stojanović — primj. autora) rekao da je ovo, 'značajno za Bosansku krajinu'...«[14]

Nedostaju podaci o tome kada se Srećko Brana sa svojom satnijom vratio iz Kozarca u Banjaluku. Najvjerovatnije je to bilo u drugoj polovini septembra, a možda i malo ranije. Odmah nakon dolaska ponovno je uspostavio vezu s ilegalnim narodnooslobodilačkim pokretom u gradu i nastavio prikupljati i slati municiju i opremu banjalučkim partizanima. O tome Jovanka Čović, sekretar banjalučkog Mjesnog komiteta koja je u Banjaluku došla iz Tuzle polovinom septembra, piše:

»Pucar me je vodio i u stan jednog višeg domobranskog oficira i povezao me s njima. Od njega sam preuzimala oružje i bombe, i sve to predavala jednom drugu, koji je dolazio na biciklu, s velikom aktentašnom, i odnosio to dalje. Ne znam kako se zvao taj drug.«[15]

»Viši domobranski oficir« bio je, po svemu sudeći, kapetan (premda kapetan nije viši oficir) Srećko Brana, a drug s »velikom aktentašnom« — Muharem Alibegović. Nema nikakve sumnje da je već u periodu o kojemu je upravo bilo govora Srećko Brana radio za NOP i na obavještajnim zadacima premda to nitko posebno nije naglašavao.

Štab njemačke 718. pješadijske divizije, koji se također nalazio u Banjaluci, izdao je 13. oktobra 1941. godi-

ne naredbu broj 44 o čišćenju područja planine Osmače, južno od Banjaluke, od ustanika. Prema njoj se:

»Bataljon majora Annackera (Anaker), — 1. bataljon 738. puka, napomena autora — s domobranima pod komandom kapetana Srećka Brane i poručnika Weigarda (Vajgard), prebacuje .. do sedam sati ujutro ... na prostor ... jugozapadno od Javorana. Pošto Landesšicen-bataljon 823 i 'Odred kapetana Ečedina' zaposjednu određene im zaprečne linije, major Annacker izdaje naređenje za početak pročešljavanja Osmače, s tim što će on s 1. bataljonom 738. puka biti na desnom, a kapetan Brana i poručnik Weigard na lijevom krilu raspoređa tih dviju grupa.«[16]

Operacija »čišćenja« Osmače trebalo je da počne 15. oktobra, ali je zbog porušenog mosta kod Krupe na Vrbasu morala biti odgođena. Zato je Štab 718. divizije skoro istovjetnu zapovijest ponovno izdao 18. oktobra.

Slavko Odić, jedan od autora ove knjige, napisao je o tome sljedeće:

»Pošto su u operaciji 'čišćenja' Osmače učestvovale i domobranske jedinice, Štab 718. pješadijske divizije je Operativnu zapovijest Nr. 45 morao dostaviti i Stožeru Vrbaske divizije, čije su trupe trebalo da budu angažovane u ovoj operaciji.

Operativna zapovijest Nr. 45 je bila izdana 18. oktobra u devet sati i trideset minuta prije podne, a 19. ili 20. oktobra poslije podne ona je stigla i u Jagare u Vod za vezu. Njen kratak sadržaj, s bitnim podacima o snagama koje će učestvovati u početku nastupanja, stigao nam je već uhodanim kanalom od Mjesnog komiteta KPJ u Banjaluci. Odmah pošto sam primio taj izvještaj iz Banjaluke, krenuo sam u Tisovac do Štaba Prve čete za Bosansku krajinu. I Štab čete i jedinice Prvog partizanskog odreda su se nakon tog obavještenja povukli s planirane operacijske prostorije, a naveče, uoči početka neprijateljske operacije, i bolnica je izvršila pokret u Čemernicu.

Kada su njemačko-domobranske snage 21. oktobra prešle u nastupanje, slušali smo njihovo puškaranje po Osmači, a dijelovi Prvog partizanskog odreda su mjestimično i napadali neprijatelja s leđa... Nijemci su i ovaj put, isto kao i na Manjači, 9. i 10. oktobra, udarili u prazno.«[17]

O njemačkoj operaciji »čišćenja« Manjače (9—10. oktobra 1941) politički komesar Trećega partizanskog odreda Prve čete za Bosansku krajinu Muhamed Kazaz

bio je također pravovremeno obaviješten iz Banjaluke. Aleksa Penić, komandir partizanske čete, napisao je o toj neprijateljskoj akciji i sljedeće:

»Mislim da je to moglo biti u oktobru 1941. godine... Obaviješteni smo bili da neka silna vojska s motorizacijom, topovima i drugom ratnom spremom ide dolinom Vrbasa od Banjaluke prema Bočcu. Niko od naših snaga nije na njih otvarao vatru: ni mi iz rejona Manjače ni naše snage na desnoj strani Vrbasa, iz Osmače i Tisovca...

Mi smo u to vrijeme već bili dobro organizovani i imali znatne snage na Manjači. Komanda odreda je na nekoliko dana prije nailaska tih domobranskih snaga znala da će one proći našim terenom jer joj je to bilo javljeno putem veze iz Banje Luke. Znalo se čak i u koje će selo doći i da neće činiti nikakva zlodjela.«[18]

I u toj je neprijateljskoj akciji na Manjači učestvovala i »jedinica Brana« (Einheit Brana)!

Kojim je putem Srećko Brana dostavljao partizanima dragocjena obavještenja o predstojećim akcijama neprijatelja protiv partizanskih jedinica u okolini Banjaluke?

O akciji na Osmaču, na desnoj obali Vrbasa, sačuvani su neki podaci. Rifat Pečenica, krojački radnik, u to vrijeme jedan od kurira banjalučke partijske organizacije, napisao je:

»Moj treći izlazak na Ponir bio je i najvažniji. U Rimčevoj radnji sam dobio plan akcije koju su Nijemci pripremali protiv partizana. Bila je to neka šema kretanja domobrana i Nijemaca po kojoj je trebalo da idu u akciju, u napad na nas tamo negdje prema Jajcu. Ja sam gledao tu šemu, ali se u to nisam mnogo razumijevao. Mislim da je taj plan 'Žuta' donijela. Rimac mi je bar tako rekao. Krenuo sam prvo do Ifeta Ibrahimpašića radi dobivanja lozinke; zatim sam od njega krenuo do svoje kuće, pa Ćorkovcem na Orlovac više potočkog turbeta i odatle ulijevo na Ponir. Tu sam fućkao i iz gaja je izišao Slavko Odić pa sam njemu predao taj izvještaj.«[19]

Slavko Odić, jedan od autora ove knjige, bio je tada na dužnosti političkog komesara Voda za vezu iznad Banjaluke; Stanislav Stanko Rimac, aktivist NOP-a, imao je u centru grada krojačku radnju; tadašnja sek-

retarica MK KPJ za Banjaluku Jovanka Čović nosila je nadimak Žuta.

Četvrtog novembra 1941. godine Štab 718. njemačke divizije izdaje zapovijest Nr. 49 za čišćenje terena jugoistočno od Slatine Ilidže. U njoj se također govori o zadatku »jedinice Brana« u toj operaciji. I, sudeći po njezinu toku, partizani su, ovaj put Komanda Crnovrške partizanske čete, ponovno bili obaviješteni o namjerama neprijatelja...

Domobranski satnik Srećko Brana je i nakon povratka sa sektora Kozare, osim dostavljanja obavještajnih podataka, ponovno aktivno učestvovao i u doturanju oružja i municije partizanima u okolini Banjaluke. Ante Fabris o tome piše ovo:

»Mi smo sve to predavali nekom konobaru u kafani na Vrbasu, kod jednog mosta. U blizini je bila pilana. Zapravo tim pravcem je odlazilo sve ono što je naša grupa prikupljala, ali ja ne znam ni ko je nosio taj materijal iz meteorološke stanice do pilane niti ko je dolazio po njega i kuda je dalje prebacivan. Ne znam ni kako je došlo do toga da se nama da taj kanal preko pilane za otpremanje oružja i municije.«[20]

A zatim se dogodilo ono što je Branin predratni drug, također aktivist ilegalnoga narodnooslobodilačkog pokreta u Banjaluci i domobranski satnik, Anto Fabris opisao riječima:

»Dvadeset i drugog februara 1942. godine bio sam s kapetanom Srećkom Branom i njegovom ženom u kazalištu. Gledali smo 'Hasanaginicu'. Glavnu mušku ulogu je tumačio Ćejvan. Na predstavi je bio i Jerko Anzulović, činovnik Župskog redarstva u Banjoj Luci. Za vrijeme prve pauze, Anzulović, s kojim sam se odranije poznavao i koji je na određen način s nama sarađivao, dao mi je znak da pođem za njim u zahod i tu mi je kratko rekao:

— Ante! Neka Brana i ostali koji rade na prenosu oružja, nestanu još u toku noći!

Kasnije mi je Anzulović rekao da je konobar, s kojim smo mi radili, bio dvojnik i da je radio i za nas i za ustaše.

Srećko Brana je iste noći iz Banja Luke pobjegao u Zagreb i tamo nekako — a kako, to ja ne znam — ostao u nekoj ustaško-domobranskoj boj-

ni. (Iste noći iz Banje Luke je pobjegao i major Ivanišević.)«[21]

O kojoj je »ustaško-domobranskoj bojni« riječ, nije poznato, ali nije isključeno da je to bila neka jedinica u kojoj su bile i ustaše što ih je Srećko Brana obučavao u rukovanju topovima u Zagrebu prvih nedjelja nakon proglašenja »Nezavisne Države Hrvatske«.

A što se tiče »Jerka Anzulovića činovnika Župskog redarstva u Banjoj Luci«, koji je već u to vrijeme, a i prije, sarađivao s NOP-om, bio je to isti onaj redarstveni detektiv koji je u avgustu 1928. godine u Vinogradskoj cesti broj 46 uhapsio Josipa Broza[22] i o kojemu je Broz na suđenju rekao:

»Ja sam već sucu istražitelju kazao da sam bio od detektiva Anzulovića tako čvrsto svezan, da su mi ruke pomodrile.«[23]

Vremena se mijenjaju, a mijenjaju se i ljudi!

Gdje se sve i koliko dugo Srećko Brana zadržavao nakon bjekstva iz Banjaluke u Zagreb, nema podataka sve do njegova dolaska u Karlovac. Naime, u sjećanju Vlade Novakovića nalazimo podatke da je prvom sastanku domobranskih oficira, saradnika NOP-a iz karlovačkog garnizona, održanome »u proljeće 1942. godine« prisustvovao i artiljerijski satnik Srećko Brana. Novaković zatim kaže da je tom prilikom upravo on određen da održava vezu s Ivanom Krajačićem Brkom iz Zagreba, s kojim je već otprije bio u vezi. Kao član Vojnog komiteta Srećko Brana aktivno učestvuje u njegovu obavještajnom radu.[24]

U jesen 1942. Srećko Brana se nalazio u neprijateljskom uporištu Brezovoj Glavi. O tome Vlado Novaković kaže:

»Naši vojni obavještajci održavali su niz veza sa svojim suradnicima u domobranskim posadama radi pripremanja njihove predaje i zarobljavanja... Tako su naše veze sa satnikom Srećkom Branom i Franjom Molekom u posadi Brezova Glava kod Tušilovića omogućile uspješnu pripremu i napad naših jedinica na to vrlo važno uporište, koje je čuvalo prilaze Karlovcu.

Napad na to uporište izveden je u jesen 1942. Gubitaka je bilo s naše strane jer se u posadi nalazilo 107 ustaša ria koje se nije moglo utjecati i pripremati ih na predaju. Međutim, s obzirom na brojno stanje i naoružanje posade (107 ustaša i 322 domobrana naoružanih s 2 topa, 4 teška mitralje-

za, 13 puškomitraljeza i oko 350 pušaka) i na stratešku važnost tog uporišta ono je zahvaljujući našim vezama kapituliralo bez naročito velikog otpora.«[25]

Poslije te akcije gubi se trag Srećku Brani. Zapravo, ne mogu se naći podaci o tome kamo je i kada otišao iz Karlovca. Slavko Kovačić, sekretar Mjesnog komiteta KPH u Karlovcu, piše:

»Koliko se sjećam, u vrijeme primopredaje mojih veza s našim aktivistima u jedinicama karlovačkog domobranskog garnizona, dakle koncem studenog ili početkom prosinca 1942. godine, Vojni je komitet djelovao u sastavu: bojnik Franjo Biočić, predsjednik, natporučnik Ivan Frleta, sekretar, a članovi su bili poručnik Zlatko Pintar, stožerni narednik Franjo Mudronja i dak-vodnik dr Stjepan Cvijetić. U tom sastavu Vojni komitet djelovao je sve do 10. svibnja 1943, kada je došlo do provale u tu organizaciju...«[26]

Sudeći po tome, Srećko Brana već potkraj 1942. godine nije više bio u Karlovcu. Kovačić, međutim, spominje izvjesnog Braniču, ali ne kao člana Vojnog komiteta, već samo kao aktivista NOP-a! A to nije mogao biti Srećko Brana.

U maju 1943. godine u Karlovcu se dogodila velika provala: desetak članova Vojnog komiteta i drugih aktivista NOP-a, s bojnikom Franom Biočićem na čelu uspjelo je pobjeći na oslobođeni teritorij a desetak ih je pohapšeno, osuđeno na smrt i odmah ili malo kasnije strijeljano.[27] Međutim, ni među jednima ni medu drugima nije bilo satnika Srećka Brane! Sudeći i po tome, on je već prije toga napustio Karlovac.

Kamo je otišao?

N Prekomandovan je u Zagreb, u »I doknadni topnički sklop« (artiljerijski divizion), gdje je — najvjerojatnije po direktivama Ivana Krajačića Steve — formirao Vojni komitet (odbor).

Uostalom, o Braninu boravku u Zagrebu potkraj 1942. godine piše i sam Stevo Krajačić kada govori o svojoj posjeti ustaškom pukovniku Vladi Galiću (opširnije o tome vidi u poglavlju »Zagrebačke isprepletene obavještajno-diverzantske mreže«).

Međutim, provala u Karlovcu i razbijanje tamošnjega Vojnog komiteta u maju 1943. zahvatili su, čini se, i

satnika Srećka Branu, premda se on tada već pola godine nalazio u službi u Zagrebu. Postoji i dokument koji svjedoči o hapšenju satnika Srećka Brane u maju 1943. godine. Nalazimo ga u dosijeu Ratnog suda Zapovjedništva u Zagrebu medu spisima s procesa grupi od 54 domobranska oficira održanog u julu 1944. godine. Medu optuženima, pohapšenim u maju 1944, godinu dana nakon provale u Karlovcu, nalazili su se Rako Ante »djelatni topnički nadsatnik«, Antun Godec, »djelatni topnički satnik« i Marinčić Mato »djel(atni) zastavnik«. U optužnici protiv njih stajalo je i ovo:

»Rako Ante .... *Već u veljači 1943. bio je u tajnom odboru satnika Brane a poslije u svibnju* postao je članom V(ojnog)0(dbora)-l3...

Marinčić Mato ... *Već u veljači 1943. bio je član vojnog odbora satnika Brane a kad je ovaj uhićen u svibnju* preosnovan je V(ojni)0(dbor)-13...

Godec Antun ... *Već u veljači 1943. bio je u tajnom odboru satnika Brane, a u svibnju kad je ovaj uhićen* po pozivu Marinčića prišao je njegovom Vojnom odboru VO-10...«[28] (Istakli autori.)

Mato Marinčić i Antun Godec osuđeni su »na kaznu smrti streljanjem«, a Rako Ante »na kaznu teške tamnice u trajanju od 20 (dvadeset) godina«.

Kazne nad Marinčićem i Godecom izvršene su odmah, a Raku su ustaše ubile u Lepoglavi početkom 1945. godine.

Cime se, pored ostaloga, bavio »vojni odbor satnika Brane«, najvjerovatnije osnovan u januaru ili februaru 1943, a zatim, poslije Branina hapšenja, »Vojni odbor 10« i »Vojni odbor 13« vidi se, na primjer, iz optužnice protiv Mate Marinčića, u kojoj se doslovno kaže:

»... jer se iz tajnog izvješća od 31. ožujka 1944. i 2. travnja iste godine, kao nedjeljnog i mjesečnog, koji su kod njega pronađeni, vidi da se taj izvještaj odnosi na učinjeno po predmetu sabotaže u topničkoj vojarni, o političkoj štampi, o općem raspoloženju, narodnooslobodilačkoj vojsci, te da imade izgleda, da će uspjeti pojedine simpatizere prebaciti u borbu za NOV...«

Ili iz optužnice protiv Antuna Godeca:

»Međutim, kako je optuženi u istrazi, a pogotovo pred sucem istražiteljem priznao sve onako kako je gore spomenuto, osobito istaknuvši da je bio u odboru Brone (vjerovatno je to greška nastala pri tipkanju, treba: Brane — primj. autora), da ga

je Marinčić pitao informacije o sastavljanju tajnih i mjesečnih izvještaja, a pogotovo glede opaske obavještavan je mu usmenim putem, i da je pristao biti predsjednikom odbora kao veze i informator, te da je bio prisutan sastavljanju izvještaja jedinice 10., sa završetkom 'Izdati daljnje upute za rad'...«[29]

Očigledno je rad za partizansku obavještajnu službu bio jedna od glavnih preokupacija i »vojnog odbora satnika Brane« i »Vojnog odbora 10« nakon Branina hapšenja.

O sudbini Srećka Brane nismo našli nikakve dokumente. Međutim, činjenica da su svi njegovi saradnici u zagrebačkom »I doknadnom topničkom sklopu« nastavili organizovani rad za NOP još punu godinu dana poslije njegova hapšenja nedvojbeno govori o tome da on u toku istrage nikoga od njih nije odao. A budući da nije izveden ni pred sud — koliko je dosada poznato — vjerovatna je pretpostavka da je podlegao torturi istražnih organa ili je izvršio samoubistvo.

Dvojica u osinjaku: Janko Janković i Cvetko Crnjak

Došavši iz Zagreba, Tito se od sredine maja do 16. septembra 1941. nalazio u Beogradu. Najprije je stanovao kod inženjera Svetozara Savičevića u Zvečanskoj ulici br. 44, a onda je sredinom juna prešao u kuću porodice Nenadović u Drajzerovoj ulici na Dedinju, gdje je najduže boravio. Aleksandar Ranković Marko, sekretar PK KPJ za Srbiju i član Politbiroa CK KPJ, koji je poslije oslobođenja iz ruku policije u toku avgusta i prve polovine septembra ostao u Beogradu kao ilegalac, održavao je s Titom pismenu vezu preko kurira.[30] U njegovu pismu Titu od 11. augusta 1941. našle su se i rečenice:

»Evo odgovora na tvoja pitanja:

1 — Sve potiče od jedne osobe iz Min(istarstva) unutrašnjih) dela. I ubuduće biće sličnih stvari. Smatram da je izvor siguran.«[3']

Titovo pismo ili pisma u kojima je, očigledno, postavio i nekoliko pitanja o tome odakle potječu određena obavještenja koja mu je Ranković dostavio, nije sačuvano. A tko je bila »osoba iz Min(istarstva) unutrašnjih) dela«, siguran izvor iz kojega će i ubuduće pritjecati »slične stvari«?

Predratni prvak Jugoslavije u streljaštvu Nemanja Marković iznenada je u martu 1940. napustio svoj rodni Kragujevac i došao u Beograd. Morao je to da učini da kao član KPJ ne bi bio uhapšen i interniran u upravo formirani logor u Bileću. Ubrzo nakon Nemanjina dolaska u Beograd pozvao ga je njegov rođak Janko Jankovič, službenik u Odjeljenju krivične policije Uprave grada Beograda, da se skloni kod njega, u garsonijeru u Knez-Mihajlovoj ulici br. 25.

Jednog dana, bilo je to u maju iste godine, Janko je došao kući jako neraspoložen...

Nemanja Marković u svome poslijeratnom svjedočenju kaže:

»Bio je očajan, nerad da kaže šta ga muči. Promrsio je, na moje insistiranje, da mu nude da prede u Odeljenje opšte policije čija je najvažnija uloga bila borba protiv KPJ. Kad sam to čuo odmah sam mu rekao da pristane.

— To je odlično! — uzviknuo sam.

Začudeno me je pogledao. Ja sam nastavio:

— Da pređeš i-radiš za nas.

— Ko će da mi veruje? — nepoverljivo je upitao.

Bio je spreman da dobije novo radno mesto. On još tada nije bio član KPJ, ali nam je pripadao srcem i dušom.

— Kad ti ja verujem, verovaće ti i drugovi — odgovorio sam mu.

Na tome se razgovor i završio.«[32]

O razgovoru s Jankom Jankovićem Nemanja Marković je obavijestio svog prezimenjaka s kojim inače nije bio ni u kakvu srodstvu, Momu Markovića, instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, a zatim se, pošto je Bilećki logor za komuniste pod pritiskom javnosti raspušten i opasnost od hapšenja prošla, vratio u Kragujevac. Prema nekim podacima, PK KPJ za Srbiju kraće se vrijeme kolebao bojeći se da mu policija ne podmetne svog agenta.

Uostalom, evo što o svemu tome kaže Moma Marković u svojim sjećanjima:

»... veoma je interesantan lik Janka Jankovića, policajca, rođaka Nemanje Markovića, za koga mi je Nemanja u proleće 1940. godine rekao da ima priliku da prede na antikomunističko odelenje i da je spreman da radi za nas. Imao sam poverenja u Nemanjin izbor i bio sam siguran da on predlaže pouzdanog čoveka koji nam može biti od izuzetne koristi i preneo sam taj predlog Po-

krajinskom komitetu. Posle mesec dana, nakon podrobnih provera podataka o Janku Jankoviću, Pokrajinski komitet je prihvatio predlog. Odlučeno je da se poveže sa Canom, koja je držala vezu s njim sve dok nije napustila Beograd 1941. godine i otišla na slobodnu teritoriju u Užice. Tako smo imali svog čoveka u političkoj policiji, koji nam je činio neprocenjive usluge.«[33]

Pošto je PK odlučio da prihvati saradnju Janka Jankovića, Nemanji Markoviću je poručeno da hitno dođe u Beograd kod sestre Bose, žene majora kraljevske jugoslavenske vojske inženjera Pavla Đorđevića.

Stigavši u Beograd, Nemanja je u sestrinu stanu na Crvenom krstu, u ulici Vele Nigrinove br. 13, zatekao Canu Babović, člana PK KPJ za Srbiju, koja je nedavno bila izašla iz zatvora i u naprednim krugovima bila poznata po herojskom držanju pod batinama policije.

Dogovorili su se da on dovede Janka Jankovića i poveže ga s njom.

Ponovo priča Nemanja Marković:

»Upoznao sam ih i ostali su sami u sobi. Dugo su razgovarali.

Janko me pre toga pitao:

— Kakva će to veza biti. Da ne provali na prvi šamar na policiji.

— Ne boj se, ta je dobro proverena kod policije — odgovorio sam.

Tako je Cana postala prva Jankova partijska veza...«[34]

... a tridesetogodišnji Janko Janković, službenik IV (antikomunističkog) odsjeka Odjeljenja opšte policije Uprave grada Beograda, koji je bio zadužen za borbu protiv komunizma na cijelom teritoriju Kraljevine Jugoslavije, postao je obavještajac KPJ!

Postoji, međutim, i druga verzija o tome kako je i kada Janko Janković postao obavještajac PK KPJ za Srbiju. Nalazimo je u knjizi Stanka Mladenovića *Spasenija Cana Babović,* objavljenoj 1980, tri godine poslije njezine smrti, a četiri godine prije objavljivanja sjećanja Mome Markovića. Na kraju te knjige, u poglavlju »Umesto pogovora«, autor kaže da Canu Babović nije lično poznavao, da se »zato (sam se) opredelio na dugi i uporni istraživački rad«, i dodaje:

»Da bih što svestranije osvetlio njen lik, mnogo su mi pomogla i Canina sećanja koja je objavila ili ih je, nekoliko meseci pred smrt, s mnogo svežine i dokumentovanosti iznosila Petru Stamboliću i istoričaru Venceslavu Glišiću. Svojim pri-

medbama i sugestijama, pri pisanju ove biografije, veliku pomoć pružili su mi njen sin Vladimir, unuka Marika i brat Života, Petar Stambolić, Moma Marković, Krsto Popivoda, Jovan Marinović, Ljubinka Milosavljević, Milka Minić, Mihailo Švabić, Dobrivoje Bošković, Zaga Stoilović, Vera Kremić, Olga Jovanović, Rada Dedijer, Mića Kostić i drugi. (...)«[35]

No da pogledamo što o temi koja nas interesuje doslovno kaže Stanko Mladenović:

»Sve do provale, koju je u jesen 1941. izazvao Ratko Mitrović, nemačka obaveštajna služba bila je zabrinuta što 'nije mogla', kako ističe Cana, 'da dođe do naše organizacije. Na takav sistem rada Nemci nisu uopšte naišli. (...) Za takav metod i stil rada tek su više saznali kada su uhapsili Ratka Mitrovića (uhapšen je 4. avgusta i941. na partijskom zadatku u Vojvodini — S. M.) U istrazi Ratko Mitrović nije izdržao; postao je izdajnik; Nemcima i Specijalnoj policiji otkrio je skoro sve... Sve je njih Ratko Mitrović obavestio... Ja sam imala zapisnik njegov. To je dao Janko Janković'.

Vezu s Jankom Jankovićem, šefom kartoteke Specijalne policije Uprave grada Beograda, Cana Babović je održavala po naređenju Pokrajinskog komiteta. S njim se, seća se ona, upoznala preko Bose Dorđević, njegove sestre od tetke, 'koja je bila vrlo napredna, učestvovala je u ženskom pokretu i krajem 1936. i 1937. godine bila povezana sa Partijom, odnosno bila član Partije'. 'Kod nje je', seća se Cana, 'dolazio Janko Janković. On je bio istinski prijatelj Božidara Bećarevića, oni su se družili, ali je kod Janka nastao preokret kada su streljali njegovu rodbinu u Kragujevcu. Nekako u to vreme ja sam preko Bose od Janka počela da tražim pojedine stvari. Bila sam određena za to. To su pitanja karti za legitimacije, obaveštenja oko racija, oko blokiranja pojedinih rejona. To smo od njega doznali. Kad je pao Ratko Mitrović, pokazala se potreba da dobijemo njegov policijski zapisnik. To je bio krupan zadatak koji je Janko dobio od Partije. Odmah smo saznali za Ratkovu izdaju. Kada je Ratko pao, ja sam otišla kod Bose i postavila pitanje njegovog zapisnika. Janko je malo ćutao, opirao se. To je bio jedan vrlo krupan prelom za njega. Ćutao je dva-tri dana i nije ga dao. Onda sam se sa Bosom Dorđević dogovorila da se ja sretnem sa njim: on me je tu viđao, ali nije

imao pojma ko sam: sretali smo se, porazgovarali nekoliko reči i ja bih otišla. Tako smo kontaktirali, ali on nije znao ko sam. Jednog dana, kada smo se dogovorili (mene je PK odredio da otvoreno razgovaramo), ja sednem sa njim da razgovaramo. Kažem mu: 'Znate li ko sam ja?' On me tek tada zagledao, do tada me nije zapažao. Pita me: 'Ko ste vi?' — 'Ja sam Cana Babović', odgovorila sam. Na to je on skočio, uplašio se. Skočio je i rekao da će me uhapsiti. Rekla sam mu mirno da znam da neće. Počela sam otvoreno da razgovaram sa njim. 'Znate', kažem, 'ja imam odluku Pokrajinskog komiteta. Mislim da vi treba malo više da date. Meni treba zapisnik Ratka Mitrovića'. Sutradan dobila sam zapisnik. Od tada je počelo. Nije bio član Partije. Ja sam sa njim držala vezu možda mesec dana, nisam više. Pošto sam trebala da odem u partizane, vezu s njim predala sam Duri Strugaru. I on je počeo s njim da radi'.«[36]

Taj tekst Stanka Mladenovića ne bi izdržao ni površnu analizu već i zato što sadrži niz lako uočljivih i datumskih i suštinskih kontradiktornosti. Da li je on krivo shvatio ili pogrešno pribilježio kazivanja o Cani Babović i njezinim kontaktima s Jankom Jankovićem, ili su autori tih kazivanja davali pogrešne podatke, svakako nehotično, već pod uticajem godina koje su protekle od događaja o kojima su govorili? Te mogućnosti nikako ne treba odbaciti.

Uostalom, evo jednog primjera. Dvadeset stranica prije toga S. Mladenović u svojoj knjizi piše o aktivnosti Cane Babović u periodu april-juli 1941:

»Na osnovu opšte linije, celokupna aktivnost Pokrajinskog komiteta i partijskih organizacija je usmerena ka pripremama za ustanak...

Kada je reč o rasporedu partijskog kadra u Srbiji, pored neprestanog rada u Pokrajinskom komitetu, Cana Babović je bila i član Agitpropa i Vojne komisije pri PKKPJ za Srbiju (ostali članovi bili su Sreten Žujović, Filip Kljajić i Branko Krsmanović). Kao i do tada, radila je neumorno, od učestvovanja u donošenju vrlo značajnih odluka pa do brige da li će se odštampati i do partijskih rukovodstava na terenu stići prvomajski proglas CKKPJ...«[37]

Medu ostalim zadacima koji su zatim čekali Canu Babović bio je i ...

»... sastati se s Jankom Jankovićem, šefom kartoteke Specijalne policije Uprave grada Beogra-

da, da bi saznala kakve mere protiv komunista i simpatizera pokreta pripremaju policija ili Gestapo, i da bi pročitala zapisnike saslušanja pojedinaca na policiji; kako izvući iz zatvora uhapšenog druga iz rukovodstva (vodila je akciju za spašavanje Aleksandra Rankovića, sekretara PKKPJ za Srbiju, iz bolnice u Vidinskoj ulici i, kasnije, istina bez uspeha, pokušala da spase i Đuru Strugara, sekretara MK KPJ za Beograd.«[38]

Aleksandar Ranković uhapšen je u Beogradu 27. jula, a oslobođen 29. jula 1941! Prema citaranom tekstu S. Mladenovića, Cana Babović se, dakle, još prije izvođenja akcije spasavanja Rankovića sastajala s Jankom Jankovićem!

A što se tiče poslednjih dviju rečenica Cane Babović, u kojima tvrdi da je prije odlaska u partizane vezu s Jankom Jankovićem »predala (sam) Duri Strugaru«, koji je »počeo s njim da radi«, navešćemo nekoliko citata. U »NIN«-u od 4. jula 1954. Cana Babović je, u povodu Dana borca, izjavila:

»Posle ulaska Nemaca ja sam ostala u Beogradu sve do oktobra meseca. Bila sam član rukovodstva...«

U članku *Kamionom preko Ralje,* objavljenom u »Borbi« od 4. jula 1956. i posvećenom odlasku iz okupiranog Beograda na oslobođeni teritorij, Cana Babović kaže:

»Ja sam ostala u Beogradu do 10. novembra 1941.« A u idućem pasusu, u kojemu govori o odluci CK KPJ »da se deo Pokrajinskog komiteta za Srbiju, koji je još bio u Beogradu, prebaci na oslobođenu teritoriju«, dodaje:

»Prema toj odluci ja sam sa još nekoliko drugova krenula iz Beograda oko 10. novembra. Tada su se već nazirale pripreme okupatora, nedićevaca i četnika za ofanzivu protiv naših jedinica...

Iz Beograda smo pošli kamionom čiji je šofer bio u službi partizana i saobraćao je na relaciji Beograd—Rudnik...«

I sam autor knjige o Cani Babović, S. Mladenović, kaže:

»Cana Babović je s jednim brojem drugova i drugarica... napustila Beograd... sredinom novembra 1941. godine.«[38]

Među ostalim izvorima i u *Vojnoj enciklopediji* pod odrednicom »Strugar Đuro« piše:

»Septembra 1941. beogradska policija ga je pri

pokušaju prebacivanja na slobodnu teritoriju teže ranila i uhapsila, i nakon zverskog mučenja ...ubila.«[40]

Edicija *Narodni heroji* malo je preciznija jer pod istom odrednicom donosi datum hapšenja Dure Strugara: 22. septembar 1941.[41]

U svakom slučaju, za nas je bitno to da Cana Babović prilikom odlaska u partizane nikako nije mogla da preda Duri Strugaru vezu s Jankom Jankovićem jer je on već bio uhapšen.

Međutim, veza PK KPJ za Srbiju odnosno MK KPJ za Beograd s Jankom Jankovićem postojala je stalno samo je, kao što smo vidjeli, nemoguće sigurno utvrditi preko koga je — osim preko Bose Đorđević kao polazne veze — u određenim vremenskim periodima održavana. Možda će odgovor na to pitanje biti dobijen nakon objavljivanja memoara Spasenije Cane Babović, za koje je Mirjana Dajić, direktorica Arhiva Srbije, izjavila:

»Dobili smo ih iz kabineta Petra Stambolića, sa zabranom objavljivanja do određenog roka. Verujemo da ih ima u više primeraka i da se čuvaju na još nekim mestima.«[42]

Kao dijete (rođen je 1909) Janko Janković je doživio i zapamtio austrougarsku okupaciju Srbije. Otac mu je 1916. umro od posljedica zlostavljanja prilikom zarobljavanja u Kruševcu i porodica je nastavila da životari u teškim materijalnim uslovima. Ni oslobođenje nije znatnije poboljšalo te uslove, pa je Janko Janković, završivši šest razreda gimnazije, morao da prekine školovanje... Kao jedan od najboljih igrača kragujevačkoga fudbalskog kluba »Šumadija« početkom 1928. prelazi u beogradsku »Jugoslaviju«, a u ljeto iste godine, otišavši bratu u Varšavu, pojavljuje se u dresu varšavskog kluba »Polonija«. Međutim, u jesen iste godine vraća se u Kragujevac i ponovo igra za »Šumadiju«, koja ga je, kako proizlazi iz jednog akta, »kao siromašnog izdržavala«. Iz svega toga moglo bi se naslutiti da je Janko Janković bio jedan od prvih jugoslavenskih fudbalskih profesionalaca koji se dokazao i na međunarodnom planu!

Konačno, u proljeće 1929. Janko se zaposlio u Opštoj bolnici u Beogradu kao pisar evidentičar. Odsluživši 1932—1933. vojni rok u Nišu i Skoplju, vraća se u Beograd, gdje je u oktobru 1934. primljen za dnevničara — evidentičara u kriminalističkoj policiji Uprave grada Beograda.

Tako je Janko Janković započeo karijeru u beogradskoj policiji — karijeru koja će trajati punih deset godina. Družeći se u slobodno vrijeme s naprednim Kragujevčanima koji su boravili u Beogradu radi posla ili su bili na studijama, i sam je ubrzo sa simpatijama počeo da gleda na revolucionarni komunistički pokret.

U međuvremenu je doživio tešku porodičnu tragediju: uoči 1937. godine, čisteći službeni pištolj, nehotice je ubio svoju suprugu Stojanku, rođenu Stefanović, mladu učiteljicu rodom iz Valjeva, s kojom se oženio godinu i po dana prije toga. Dogodilo se to u Valjevu, i sva Jankovićeva nastojanja da je što brže prebaci u Beograd na operaciju nisu uspjela. Stojanka je na putu izdahnula. Njihova sina Dragana, koji je tada imao samo nekoliko mjeseci, čuvala je i podizala uglavnom baka po majci.

Kratkotrajni aprilski rat Janko Janković je proveo u vojničkoj uniformi i sa svojom jedinicom stigao do Čačka, gdje se jedinica rasula. Izbjegao je zarobljavanje i došao u Beograd, gdje je upravo bilo u jeku formiranje kvislinške uprave, pri čemu su glavnu ulogu imali njegovi pretpostavljeni i kolege iz predratne kraljevske policije.

»Već 21. travnja vojni komandant Beograda von Kaysenberg je postavio Dragog Jovanovića za izvanrednog komesara grada Beograda.

S tim u vezi Dragi Jovanović je na saslušanju od 25. srpnja 1945. izjavio:

'Kajzenberg mi je rekao da želi da ponovo organizujem beogradsku policiju i da komesarski vodim opštinu, ali bez zvanja upravnika ili predsednika, jer takvo postavljenje želi da prepusti srpskoj upravi, koja tek treba da bude formirana...'

Tako je predratni agent Gestapoa Dragi Jovanović postao zvanično prvi srpski kvisling.«[43]

Medu ostalim, Dragi Jovanović je pozvao i svoga predratnog saradnika Janka Jankovića da ude u policiju koju je odmah počeo da organizuje i koja je uskoro dobila naziv Specijalna policija. Janko nije odbio taj poziv, a brzo je i avanzirao: postao je šef kartoteke te policijske ustanove, zadužene za borbu protiv komunista i NOP-a u okupiranoj Srbiji!

Koliko je Janko Janković pomogao Partiji obavještenjima koja joj je dostavljao u periodu do njemačkog napada na Jugoslaviju, i kakve su vrste bila ta obavještenja, teško je reći. Jednostavno — sigurni podaci o tome nedostaju. Međutim, nakon okupacije zemlje i, osobito, nakon postavljanja na dužnost šefa kartoteke Specijalne policije njegova je uloga obavještajca postala višestruko značajna.

Novinar publicist Tošo Popovski prvi je skinuo neshvatljivi veo tajnosti s imena Janka Jankovića objavivši u oktobru i novembru 1966. u »Večernjim novostima« opširan feljton »900 dana u osinjaku«, koji se malo kasnije pojavio i kao knjiga. Prema njegovim navodima, Janko se nakon okupacije kolebao oko ponovnog zapošljavanja u beogradskoj policiji, ali ga je na sastanku u stanu Bose Đorđević Cana Babović ubijedila da je neophodno da to učini.

Prvi veći Jankov obavještajni pothvat za vrijeme rada u Specijalnoj policiji bilo je obavještenje da Gestapo i Specijalna policija pripremaju veliku akciju hapšenja komunista. Naime, da bi kamuflirali svoje namjere za napad na SSSR, Nijemci, pa ni kvislinška uprava, prvih mjeseci okupacije Srbije nisu poduzimali ništa protiv komunista, premda su, u granicama svojih mogućnosti, pratili i registrovali njihov rad. Međutim, nekoliko dana prije početka operacije »Barbarossa« (napad na Sovjetski Savez), šef EG Sipo i SD-a u Beogradu pukovnik Fuchs (Fuks) dobio je od Müllera (Milera), šefa IV Uprave (Gestapo) RSHA, naređenje da pripremi hapšenje svih istaknutih komunista i španskih boraca, ali da će pothvat izvesti tek nakon prijema šifre »Internacionala«. U vezi s tim naređenjem 19. juna 1941. održano je savjetovanje u Ministarstvu unutrašnjih poslova Aćimovićeve komesarske uprave, a odmah zatim počela je izrada spiskova beogradskih komunista koji među prvima treba da budu uhapšeni. U tom je poslu učestvovao i Janko Janković, pa je razumljivo da je taj spisak brzo dospio do Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

Pred zoru 22. juna 1941, dok je više od pet miliona Hitlerovih vojnika i njihovih saveznika prelazilo sovjetske granice, pukovnik Fuchs je iz Berlina primio šifru »Internacionala«. Za istu je večer zakazana akcija hapšenja komunista u Beogradu. I ne samo u Beogradu. Ali ...

> »... sve partijske i skojevske organizacije, zahvaljujući tome što ih je Pokrajinski komitet prethodno obavestio da se priprema racija, ostale su

sačuvane i nastavile su svoj aktivni rad i borbu protiv okupatora« — čitamo u trećem tomu *Istorije Beograda*.[44]

U nizu drugih izvora sličnu konstataciju nalazimo i u sjećanjima Mome Markovića:

»Bez obzira na to što okupator nije javno ispoljavao nameru da progoni komuniste, ipak je dogovoreno da 'kompromitovani' drugovi budu obazrivi i predostrožni, *jer se raspolagalo podacima* da okupator, zajedno sa policijskim aparatom bivše Jugoslavije, sprema spiskove komunista, njihovih pristalica i drugih patriota.«[45] (Istakli autori.)

I Spasenija Babović u članku »Iz prvih dana narodnooslobodilačke borbe u Beogradu« piše:

«... Pored toga, negde oko 22. juna Partija je bila obaveštena da se priprema racija na komuniste i druge progresivne elemente, zbog čega je trebalo preduzeti šire mere u sakrivanju ljudi.«[48]

Tošo Popovski smatra da je dostavljanje podataka Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju o predstojećem hapšenju beogradskih komunista bilo prvi veliki obavještajni pothvat Janka Jankovića nakon okupacije zemlje. Mislimo da je to točno.

O tome ko je sve i u kojem periodu održavao vezu s Jankom Jankovićem u ime PK KPJ za Srbiju ili MK KPJ Beograd, teško je bilo što određenije reći. Sigurno je samo jedno: tu je vezu duže vremena održavala dvadesetogodišnja Brana Perović. O tome je ona 1966. godine izjavila:

»Po zadatku PK KP Srbije češće sam odlazila, do sredine 1943. godine u stan Bose Dorđević. Moj zadatak je bio da prepišem materijale i da prepise odnesem u Pokrajinski komitet. Ja bih došla u određeno vreme. Pozdravila bih se sa drugaricom Bosom Dorđević. Ona bi me odvela u sobu. Zatim bi me za kratko vreme ostavila nasamo da bi otišla u drugu sobu i od Janka Jankovića uzela materijale. U to vreme nisam znala ko je to. Shvatila sam samo da su to materijali iz policije... Primljene materijale sam nastojala da što pre, što čitkije i tačnije prepišem i vratim, a zatim odnesem u PK. Interesantno je da smo se u to vreme putem samokontrole vaspitavali da što manje upamtimo od onoga što prepišemo, pročitamo, vidimo; što

ne spada u naš neposredni zadatak. Zbog toga i ne mogu da se setim tačno sadržine prepisivanih materijala.«[47]

Dvadesetak godina kasnije, 1987, Brana Perović je za Janka Jankovića dodala i ovo:

»Nikad ga u životu nisam videla. Bili su to strogi zakoni konspiracije.«[48]

Kao što Brana Perović nikada nije vidjela Janka Jankovića, tako ni on nikada nije vidio nju niti je znao dalji put prepisanih materijala koje je donosio iz Specijalne policije. A u tim su se materijalima najčešće nalazila saslušanja uhapšenih komunista, podaci o blokiranim izlazima iz Beograda, planiranim policijskim racijama i si. Jednom prilikom Janko Janković je dostavio i prijepis predavanja koje je Boško Bećarević održao policijskim agentima o načinu na koji treba postupati pri praćenju i hapšenju sumnjivih osoba. Istog dana taj je dokument dospio u ruke sekretaru PK KPJ za Srbiju dru Blagoju Neškoviću, koji je, pročitavši ga, odmah poduzeo postupke da se svi partijski aktivisti upozore na način kako se *ne smiju* ponašati!

Iz saslušanja uhapšenih komunista Mjesni komitet i PK KPJ za Srbiju dolazili su do podataka o njihovu držanju pred policijom i u slučaju izdaje poduzimali sve da se kompromitovani aktivisti sklone u ilegalnost ili prebace u partizane. Janko Janković nije, razumljivo, mogao da dođe do svih saslušanja, ali je već i ono što je u tome činio značilo mnogo. Uz to su MK I PK, uporedujući pismene izjave koje su poslije dužeg ili kraćeg boravka u zatvoru aktivisti obavezno davali svojoj partijskoj vezi, sa njihovim saslušanjima dobljenim preko Janka Jankovića, uspijevali da spriječe ubacivanje policijskih agenata u svoje redove. Jer, bilo je komunista, pa i funkcionera Partije, koji nisu izdržali policijsku torturu i izdali drugove koje su poznavali, a zatim prihvatili ponudu da nakon izlaska iz zatvora rade za policiju.

Jedan od prvih viših partijskih funkcionera koji je ubrzo nakon hapšenja počeo da odaje sve što je znao bio je član CK SKOJ-a Ratko Mitrović. Premda je Janko Janković o tome obavijestio Partiju, pogubne posljedice Mitrovićeve izdaje nisu se mogle spriječiti.

Govoreći o hapšenju i izdaji Ratka Mitrovića, dr Jovan Marjanović je napisao:

»Krajem septembra, u oktobru i novembru 1941. godine, policija je izvršila vrlo velik broj hap-

šenja istaknutih komunista i aktivista narodnooslobodilačkog pokreta. Ovome je doprineo naročito Ratko Mitrović, član CK SKOJ-a, koji je popustio u velikim mučenjima, prilikom policijske istrage i provalio velik broj svojih drugova. Najteži udarac Partiji, a posebno partijskoj organizaciji u Beogradu, Mitrović je zadao time što je policijske organe upoznao sa sistemom i metodama ilegalnog rada, sa organizacionom strukturom partijske organizacije, s načinom održavanja veza između osnovnih organizacija i rukovodstava, s radom komunista u raznim masovnim organizacijama i udruženjima, sa sistemom rada partijske tehnike itd. Uz Mitrovićevu pomoć je policija mogla u detalje da razradi plan borbe protiv ilegalnih organizacija u gradu i da stvori čitav sistem ubacivanja provokatora u partijske i skojevske organizacije, što je tokom rata imalo dalekosežne posledice.«[49]

Malo kasnije, izdajom uhapšenog člana Mjesnog komiteta Dušana Grubača, policija je uhapsila Ratkovu sestru, također člana MK KPJ za Beograd, Vukicu Mitrović, koja je, sudeći po nekim indicijama, neko vrijeme održavala vezu između Janka Jankovića i sekretara Mjesnog komiteta Miloša Matijevića Mrše. Tada je u Specijalnoj policiji suočena i s Ratkom. Vukica je tada pred agentima pljunula bratu u lice i pred policijom do kraja ostala nijema. (Poslije rata proglašena je narodnim herojem.)

Nekoliko desetaka — neki izvori kažu »oko 200!« — uhapšenih aktivista NOP-a, onih iz Beograda i onih iz unutrašnjosti Srbije koji su dovođeni na isljeđivanje u Beograd, Janko Janković je — na svoju ruku — uspio da spasi od ponekad gotovo sigurne smrti. To se odnosilo isključivo na aktiviste koji su se pred policijom držali hrabro, koji nisu ništa priznali i nikoga odali. Tada bi on, kad mu je to bilo moguće, preuzimao njihov slučaj, »nastavljao saslušavanja«, a zapravo pravio zapisnik tih »saslušanja« tako da ih je on vodio u slobodu. Bilo je, jasno, i drukčijih slučajeva.

Jednog su dana, doveli, zapravo iz Banjičkog logora donijeli u kancelariju novog isljednika — Janka Jankovića, Vojislava Petroviča, jednog od prvoboraca Rađevi-

ne, uhapšenog u junu 1942, isprebijanog u toku saslušanja u kojima ništa nije priznao. Nakon kraćeg vremena, kada se zatvorenik malo oporavio, Janković je »nastavio istragu« i konstatovao da je nevin, zapravo greškom uhapšen! Poslije rata Vojislav Petrovič je u selu Zavlaki, između Loznice i Valjeva, u znak zahvalnosti podigao spomenik i spomen-dom Janku Jankoviću!

S koliko je opreznosti Janko postupao u slučajevima kada se radilo o poznatijim komunistima, pokazuje slučaj Dragutina Tasića, komunističkog poslanika u Ustavotvornoj skupštini Kraljevine SHS (1920), a zatim i slučaj skopskog advokata koji je u nizu procesa, branio komuniste. Sticajem okolnosti ostao je na slobodi sve do kasnog ljeta 1943. godine, dok mu se sestra Savka Tasić, koja je bila na robiji najdulje od svih žena komunista Jugoslavije, punih deset godina (1930—1940), živjela ilegalno u Kragujevcu i obližnjem selu Cvetojevcu. I onda je jednog dana, postupajući po staroj gestapovskoj potjernici za svim komunistima »većeg formata«, Specijalna policija u Beogradu uhapsila Dragutina. Znajući da Janko Janković, njegov školski drug iz kragujevačke gimnazije i saigrač u fudbalskom klubu »Šumadija«, već nekoliko godina radi upravo u Specijalnoj policiji, Dragutinov (i Savkin) mlađi brat Milivoje odlučio je da ga zamoli za pomoć. Ali i Janko je dobro znao iz kakve je porodice Milivoje! I što se dogodilo? O tome govori Milivoje Tasić:

> »Doznavši od snaje da je brat uhapšen, istog dana sačekao sam Janka u 14 časova pred 'Mažestikom', znajući da će tuda proći po izlasku iz specijalne policije na Obilićevom vencu. Videvši ga izdaleka spremao sam se da mu pridem. Međutim, prošao je pored mene i ne okrenuvši glavu u prolazu rekao: 'Znam, znam'! Ja, ne znajući za Jankovu ulogu u konspirativnosti u službi Partije kao policajca specijalne policije, bio sam zbunjen i na momente počeo da verujem, da je možda nastala kod njega promena stava u ponašanju i prema meni i kraj sentimentalnosti o drugovanju.
>
> Ta neizvesnost pratila me sve dok brat nije pušten posle dvadeset dana. Njegove su prve reči bile 'Tvoj Janko mi je mnogo pomogao'! (koga dotle nije ni poznavao). Šta se dešavalo. Janko je kao referent uzeo slučaj moga brata na sebe. Svakog dana dovodio ga je u svoju kancelariju 'na saslušanje', praktično sedeo kod njega u kancelariji. Davao mu da puši i naravno lupao po stolu i galamio bez da ga vređa i skrenuvši mu pažnju da to

mora da čini. Posebno, zapisnik sa tih saslušanja sastavili su zajedno a na osnovu čega je i njegovo oslobađanje došlo.

Na žalost, Jankovo *'znam,* znam 7 bilo je i naše poslednje videnje.«[50]

Intervencije Janka Jankovića u korist uhapšenih aktivista NOP-a kod kolega i pretpostavljenih u policiji te njegov blagonakloni stav prema uhapšenicima čije je slučajeve sam rasvjetljavao, a zatim donosio odluku o njihovoj nevinosti i puštao ih na slobodu nisu značili opasnost zbog koje bi se mogao kompromitovati kao pristalica NOP-a, kao što to u prvi mah izgleda. Naime, takve je postupke mogao — a to je sigurno i činio — opravdati svojim policijskim kombinacijama, prijateljskim vezama s rodbinom uhapšenika ili mitom koje je od njih dobijao. To je bila česta praksa u Specijalnoj policiji. S obzirom na mito, bila je čak, recimo, javna tajna da žena Dragog Jovanovića za dukate, perzijske ćilime i druge vrijedne predmete pomaže beogradskim Židovima da otputuju u Mađarsku, Albaniju ili Italiju, gdje su imali mnogo blaži tretman.

Tako u dostavi jednog agenta Gestapa iz druge polovine 1941. čitamo:

»... U igri nije niko drugi nego lično supruga šefa beogradske policije, supruga gospodina Dragog Jovanovića. Ona interveniše za izdavanje pasoša za Italiju i Albaniju.

Prije dvadesetak dana pobjegao je iz Beograda, Vlajkovićeva broj 3, dr Gunsberger; prije tri nedjelje je otišao s cijelom porodicom bogati Židov Haim Davičo, iz Uzun Mirkove ulice; dr Fišer je otputovao u Suboticu; zubni ljekar dr Farkaš je odselio u Albaniju (Priština), plativši za propusnicu 20.000 dinara. U Skoplje su odselili Zidovi, vlasnici kina Luksor (oba brata), za čije su propusnice, pored visokog honorara, poklonjeni i skupocjeni perzijski ćilimi.«[51]

Osim veza sa MK Beograd i PK za Srbiju, Janko Janković je samoinicijativno održavao vezu i sa MK u Valjevu. O tome, prema istraživanjima publicista Radmila Kljajića, svjedoči Dušan Andrić Solid:

»Janka Jankovića sam upoznao početkom 1941. godine kod njegovog šuraka Miluna Stefanovića, koji je tada živeo u Valjevu. Nisam znao da je Janko iz Beograda i da radi u Specijalnoj policiji.

Od početka ustanka u Srbiji vrlo često sam putovao kao kurir u Beograd, držeći vezu između Mesnog i Okružnog komiteta. Nosio sam poruke za Pokrajinski komitet KPJ u Beogradu. Pošto sam imao trgovačku radnju u Valjevu, lakše sam se kretao, u 'potrazi za platnom' i moja radnja, koju sam držao sa jednim ortakom, često je služila kao ilegalni punkt.

Svaki moj dolazak u Beograd značio je i sastanak s Jankom, kod njega u stanu, ili u bifeu u. Zmaj Jovinoj ulici 13. Viđao sam ga sve do februara 1943. godine, kada sam, posle puštanja iz gestapovskog zatvora u Valjevu pobegao iz grada.«[52]

Početkom oktobra 1943. godine Janko Janković je obavijestio Miluna Stefanovića »da se, na osnovu nekih podataka do kojih on nije mogao doći, priprema spisak u Specijalnoj policiji za veće hapšenje komunista i simpatizera NOP-a iz Valjeva«. Milun se odmah vratio u Valjevo i tu poruku prenio Milici Pavlović, dogovorivši se s njom da je obavijesti kada od Janka dobije podatke o imenima koja se nalaze na tom spisku.

»Ubrzo« — kaže Milun Stefanović — »jedan Valjevac je doneo (Milici) poruku od Janka. Na ceduljici je pisalo: 'Solid, šaljem ti lonac i 40 dinara da mi kupiš kajmak i za 3 do 4 dana pošalješ u Beograd'. To je značilo da agenti Specijalne policije dolaze u Valjevo za tri do četiri dana radi hapšenja oko 40 komunista, skojevaca i simpatizera NOP-a. Od Okružnog komiteta sam dobio zadatak da upozorim sve pojedince za koje se ocenilo da se mogu naći na listi za hapšenje. Koliko se sećam, odmah sam javio Zdravku Aleksiću, Moši Rakoviću, Dragoljubu Radivojeviću, Milu Beševiću, Raši Laloviću, Radi Milivojević, Momčilu Džori i drugima...«[53]

Interesantan je slučaj koji opisuje Luka Mrkšić, politički komesar Sremskog NOP-odreda. Jednog dana nakon dolaska glavnine srijemskih partizana u istočnu Bosnu, Milan Stepanović Matroz, zamjenik komandanta bataljona ispričao mu je...

»... da se kod njega u bataljonu nalazi borac koji se u mnogočemu ističe; zove se Blaža Radulović (Radunović) Cvikeraš, stari je komunista, bio je član Mesnog komiteta za Beograd, ali ga je Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju isključio iz Partije

i poslao u Srem. Matroz mi je predložio da Cvikeraša vratimo u Partiju zato što držanjem i ponašanjem to zaslužuje.

— Vas dvojica se ne poznajete, ali on te zna iz partijskog rada u Beogradu i hteo bi da ti poveri partijsku tajnu koja se i tebe tiče — rekao je Blažo Mrkšiću.

Na jednom odmorištu Cvikeraš mi je« — piše dalje Mrkšić — »prišao i objasnio da oseća potrebu da mi otkrije pozadinu svog i mog slučaja, koji su, što nisam znao, bili u izvesnoj povezanosti i imali su istog uzročnika. Cvikeraš mi je otkrio da je prvih dana aprila, čim sam prešao u ilegalnost, Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju nameravao da me pošalje kao profesionalnog partijskog radnika u Niš. A to bi se i dogodilo da se nije umešao Nikola (Žika) Petrovič Debeli, sekretar Komiteta drugog rejona, čiji sam član bio ja. On nije znao za nameru Pokrajinskog komiteta, ali je uporno dokazivao Mesnom komitetu da me je obuzela panika jer navaljujem da idem u Srem po svaku cenu. Mesni komitet je obavestio Pokrajinski komitet o mom navodnom stavu i držanju, a Pokrajinski komitet je poverovao Petroviču i ovlastio ga preko Mesnog komiteta da mi prenese odluku da mogu ići u Srem, ali kako znam i umem. Tako sam ni kriv ni dužan, zbog navodnog panikerstva, lišen pomoći Partije.

A Petrovič je imao razloga za takav postupak. Njega je u stvari zavrbovala policija i pritiskala da što pre zagazi u izdaju. I, čim sam nestao iz Beograda, Petrovič je počeo da provaljuje partijske organizacije u Drugom rejonu. Prvo je potkazao komuniste u Markarnici (štampariji taksenih i poštanskih maraka), a zatim u Opštoj državnoj bolnici.

U istrazi koju je Mesni komitet sproveo da utvrdi uzroke provala, Petrovič je imao spreman odgovor:

— Mrkšić je uhapšen prilikom bekstva i eno ga u Glavnjači — sve priča pod batinama.

Petrovič, međutim, nije znao da Partija ima svog čoveka na radu u Glavnjači, koji je prvo utvrdio da se ja ne nalazim medu zatvorenicima, a zatim je otkrio i pravog izdajnika. Petroviča je ubrzo stigla zaslužena kazna: streljali su ga udarnici Mesnog komiteta.

Zbog ovog slučaja kažnjen je Blažo Radulović

(Radunović) Cvikeraš, član Mesnog komiteta KPJ za Beograd, zadužen za rad Komiteta Drugog rejona: Mesni komitet ga je isključio iz članstva zbog nebudnosti i uputio ga u odred kao borca.«[54]

U ovom se tekstu potkrala i jedna važna greška: Partija nije imala svog čovjeka u Glavnjači nego u Specijalnoj policiji. Bio je to Janko Janković.

Jednog od posljednjih dana oktobra 1941. u Beogradu je uhapšen član VI rejonskog komiteta KPJ Lazar Dožić, student tehnike, predratni komunist, u prvim ustaničkim danima kurir između CK KPJ i Glavnog štaba NOP-odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak. To se dogodilo potpuno nepotrebno: primijetivši poznatog agenta Specijalne policije, »stručnjaka« za borbu protiv komunista Đorda Kosmajca, u društvu s još nekoliko policijskih agenata, Dožić je počeo da bježi niz ulicu Kneza Pavla (danas Ulica 29. novembra). Agenti su ga sustigli i uhapsili. Iste je večeri postao lični agent šefa IV antikomunističkog odsjeka Specijalne policije Boška Bećarevića i, našavši se već sutradan ujutro na slobodi, nastavio da »aktivno učestvuje« u ilegalnom radu Partije. Koliko je komunista i drugih aktivista NOP-a Dožić odao, nije tačno utvrđeno jer se služio veoma perfidnim načinima koji su skidali sumnju s njega, ali je poznato da se medu njima nalazila i Jelena Ćetković, koja je poslije pada Miloša Matijevića Mrše preuzela dužnost sekretara Mjesnog komiteta Beograda. Prvog marta 1942. u prizemnom stanu kuće u ulici Žorža Klemansoa (sada ulici Ive Lole Ribara) sastali su se Jelena, Dožić i Marko Janković, član Rejonskog komiteta.[55] Iznenada su banuli policijski agenti... Jelena i Marko su uhapšeni, a Lazar Dožić je uspio da se »spasi« bjekstvom kroz prozor!

Upravo je tako Dožić u svojoj partijskoj izjavi opisao taj događaj. Premda je sve izgledalo prilično logično, Pokrajinski je komitet smatrao da njegov iskaz treba pažljivo provjeriti i dotle ga udaljiti od bitnih partijskih aktivnosti, zapravo, izolovati. Istovremeno je od Janka Jankovića zatraženo da pojača napore u otkrivanju policijskog doušnika koji — to je bilo već nekoliko mjeseci prilično očito — djeluje u redovima beogradske ilegale. Ubrzo je uslijedio rezultat: preko stana Bose Dorđević Janko je dostavio kratku dostavu pisanu olovkom i rukom, potpisanu sa Sotir. Uporedivši rukopis sa Dožićeve partijske izjave i s te dostave, sekretar PK za Srbiju

dr Blagoje Nešković došao je do nedvojbenog zaključka da je to rukopis iste osobe!

Kao da je predosjećao da je otkriven, u strahu od osvete beogradskih ilegalaca Dožić je upravo tada nestao iz Beograda. Ponovo se pojavio poslije izvjesnog vremena i nastavio raditi za policiju. Bećarevićev plan da Dožića ubaci u neko više partijsko rukovodstvo propao je, pa je on uglavnom u automobilu krstario beogradskim ulicama, nastojao da prepozna aktiviste Partije i NOP-a s kojima je nekad kontaktirao a nije im znao ni imena, ni tko su, ni što su, te upozoravao policijske agente na njih. Čini se da je upravo na taj način jednog dana u jesen 1943. godine uočio Miroslava ili njegovu ženu Oliveru Parezanović...

Devetog oktobra 1943. Petar Stambolić, član Pokrajinskog komiteta za Srbiju, dostavio je iz Beograda Momi Markoviću, političkom komesaru Glavnog štaba NOP-odreda Srbije, koji se nalazio na oslobođenom teritoriju pismo u kojemu je pisalo:

> »U Beogradu smo pretrpeli težak udarac. Pao je stan u kome je Mira stanovala. Tamo je pao stari materijal o mesnoj partijskoj organizaciji: referat o organizacionom pitanju (oko 40) stranica, koji je otkucan i neki materijal iz Specijalne policije, koji je ranije dobijen... U stanu je pao i drug Jova. Gledam da obezbedim što se može, ali ne znam kako će se razvijati i šta su sve našli.«[58]

»Stan u kome je Mira stanovala« bio je stan Miroslava i Olivere Parezanović u Lastinoj ulici br. 9, a sama Mira bila je zapravo Vera Miletić, član Okružnog komiteta KPJ za Požarevac, koja je kratko vrijeme prije toga prebačena na ilegalni rad u Beograd. Između ostaloga, bila je zadužena za održavanje veze s Jankom Jankovićem. Policija je upala u stan bračnog para Parezanović u četvrtak 5. oktobra 1943.

Suprotno Jeleni Ćetković, koja je takode znala za ulogu Janka Jankovića, ali pod istražnom torturom kojoj je poslije hapšenja podvrgnuta nije progovorila ni riječi, Vera Miletić nije izdržala. Na insistiranje policajaca koji su je mučili da kaže od koga potječe »materijal iz Specijalne policije« (koji spominje Petar Stambolić) treći dan nakon hapšenja izgovorila je ime Janka Jankovića i dodala:

> »'Sa Jankom Jankovićem sam se sastala 7—8 puta i to po dogovoru, nisam imala unapred ugovorene sastanke. A u slučaju da mi je nešto hitno

trebalo, zvala sam ga telefonom. Od njega sam primila nekoliko puta saslušanja izvesnih ljudi koji su pali u ranijim provalama (Voje Ilića, Žarka Katanića, Ane Bulović, Stevana Rađenovića i mislim da je bilo još nekoliko ali se ne sećam). Ja sam dobijala na cedulji imena onih čija su saslušanja bila potrebna i cedulju davala Janku.'

U svojoj izjavi Vera navodi da je ta saslušanja prepisivala i da ih je Janko vraćao u kartoteku. Dodala je da joj je doneo i 'elaborat o snagama i delovanju partizana u Bosni koji je upućen Gestapou. Na prvom sastanku kada je bio i Mihajlo, doneo je spisak uhapšenih za 15 dana i novi broj Policijskog glasnika...'

Vera je na saslušanju odala i dobro čuvanu akciju koju su pripremali ilegalci — otmicu Božidara Bećarevića.«[57]

Boško Bećarević, koji je imao veliko povjerenje u Janka, bio je zaprepašćen premda je razgledavajući već prije materijal pronađen u stanu Miroslava i Olivere Parezanović, zaključio da mora potjecati od nekoga kome je dostupna kartoteka Specijalne policije.

U nedjelju 8. oktobra uveče u stan Janka Jankovića upali su njegove kolege iz Specijalne policije i uhapsile ga. Sutradan je uhapšena i Bosa Đorđević, njegova rođaka kod koje je često svraćao. Ona je oslobođena iz logora na Banjici pri njegovu rasformiravanju 3. oktobra 1944, sedamnaest dana prije oslobođenja Beograda.

U centralnom zatvoru Specijalne policije u Dušinoj ulici Janko Janković je proveo puna tri mjeseca. Sačuvan je zapisnik s njegova saslušanja, a nosi datum 25. oktobra 1943.

U već citiranome, opširnom i solidno radenom feljtonu s naslovom *Obavještajac Janko Janković,* objavljenom 1980. godine, Radmilo Kljajić je citirao, djelimično prepričao i veoma pronicljivo komentarisao taj zapisnik:

»Na saslušanju od 25. oktobra 1943. godine, sačinjen je zapisnik u kojem Janko tvrdi da su optužbe protiv njega neistinite, da je on bio revnosan činovnik i da je njegov rad uvek vrednovan ocenom 'vrlo dobar' i 'odličan'.

Prema sačuvanom zapisniku Janko je izjavio sledeče...

'Posle kapitulacije naše države nastavio sam isti posao i sa istom voljom i sa istim ciljem, sa razlikom moram priznati, što sam se trudio da u ovim teškim danima pomognem u granicama

svojih mogućnosti našem ojađenom i napaćenom narodu, a naravno, ukoliko se nije ticalo neke političke krivice. Ovo sam činio kao čovek i činovnik koji razume bol našeg naroda u ovoj teškoj situaciji...'

Na pitanje islednika kako je došao u vezu s Neškovićem, počinje da ispreda priču o slučajnom poznanstvu i susretima tokom 1943. godine.

Janko je pretpostavio da je Vera mogla izdati samo ono što je znala od svog prelaska u Beograd pa je tako pripremio i odbranu.

Ispričao je da je Neškovića upoznao 1928. godine, na igralištu BSK-a, za koji je te godine igrao. Sa njim i njegovim bratom se viđao na igralištu nekoliko puta i u širem društvu na korzou. Potom dodaje da Neškovića više nikada nije video sve do 1943. godine...

'Vraćajući se sa plaže kod Šest topola, pri kraju Sazonove ulice, sreo sam Neškovića' navodi Janko.

'Nemajući pojma da je on komunista i kako ovde čujem neki veći funkcioner Komunističke partije, priznajem, potpuno sam se prilikom ovog susreta prijatno iznenadio, i čak mu to ispoljio. Idući nekoliko metara došli smo do Vele Nigrinove ulice 13, gde sam se ja zaustavio i dodao da mi tu stanuje sestra od tetke, Dorđević Bosiljka, domaćica, supruga Dorđević Pavla, inženjera, majora u zarobljeništvu, kod koje želim da svratim. Pošto sam objasnio da je ona Kragujevčanka i od kojih je, upitao me je da li je to sestra Nemanje Markovića i šta je sa njim...' (Nemanja je u to vreme bio u partizanima — R.K.)

U daljem toku istrage Janko pominje još dva susreta sa Neškovićem 'kojom me je prilikom zamolio da mu donesem dva saslušanja nekih lica radi razgledanja. Tako sam mu doneo ona dva saslušanja i po upotrebi vratio još isto popodne. Da li je on samo razgledao ova dva saslušanja ili prepisao, nije mi poznato, jer sam ja po dolasku prešao u kujnu na ručak...'

Janko potom dodaje da je iznosio i druga saslušanja koja je prepisivala njemu nepoznata devojka... Potom je usledio jednomesečni prekid i ponovo se pojavio Nešković sa jednom devojkom 'za koju sam tek ovde saznao da se zove Vera Miletić' (Janko je naravno znao ko je Vera Miletić jer su se sastajali u stanu Bose Dorđević — R.K.)...

njoj sam predavao neke izveštaje. Svih se ne mogu setiti, što ona bolje zna'.

Pošto nije odao nijedno ime, nijednu vezu, nijedan ilegalan stan, policija ga je predala Gestapu na dalje obrađivanje.

Osamnaestog decembra 1943. godine, Bećarević izdaje naređenje da se u kartoteci dopuni dosije Janka Jankovića i Cvetka Crnjaka. Da se upiše da su toga dana 'preuzeti od strane nemačkih vlasti iz Centralnog zatvora'. Isti datum prebačaja u Centralni zatvor pominje se i u nekim drugim policijskim dokumentima u vezi sa oduzimanjem Jankove službene legitimacije, dozvole za noćno kretanje i oružnog lista. Međutim, Gestapo ih je, izgleda, preuzeo tek 13. januara 1944. godine.

U Jankov dosije Bećarević je zabeležio samo sledeče:

'U jesen 1943. godine došao u vezu sa dr Blagojem Neškovićem, sekretarom PK KP Jugoslavije, koga je obaveštavao o radu antikomunističkog odseka Uprave grada i davao ma mu na uvid neka službena akta. Sa njim je držao nekoliko sastanaka a na jednom ovakvom sastanku upoznao ga je sa članom OK KPJ Verom Miletić'.

I to je sve što je Specijalna policija saznala o Janku Jankoviću...«[58]

Sedamnaestog decembra 1943. SS-pukovnik dr Emannuel Schäffer (Šefer) dostavio je Predsjedništvu policije — odjeljenju specijalne policije u Beogradu (An das Polizeipräsidium — Spezialpolizei Abteilung in Belgrad) naređenje da se:

>*Jovanović,* Dušan službenik IV odsjeka Specijalne policije, sada u zatvoru,

Crnjak, Cvetko, policijski agent, sada u zatvoru,

Janković, Janko, šef kartoteke Specijalne policije, sada u zatvoru...

Smjesta predaju (Gestapou) radi dalje istrage.«

Boško Bećarević je sutradan, 18. decembra, na tom aktu dopisao:

»Pošto su Janković Janko, biv(ši) Šef kartoteke i Crnjak Cvetko, biv(ši) polic(ijski) agent na dan 18. ov. meseca preuzeti od strane nemačkih vlasti iz centralnog zatvora, sem Jovanović Dušana, koji se nalazi u pritvoreničkom odelj(enju) na lečenju, to ovaj predmet ustupiti kartoteci da združi dosijeu imenovanih.

18. XII. 1943. g.

B. Boško Bećarević«[59]

Tko su bili Dušan Jovanović i Cvetko Crnjak?

Dušan Jovanović Žuća uhapšen je kao skojevac u jesen 1941. i ubrzo pod batinama priznao sve što je znao. Postao je agent provokator, a zatim službenik Antikomunističkog odsjeka Specijalne policije. Kako se rat približavao kraju Žuća je nastojeći da okaje svoje grijehe, pokušavao da uspostavi vezu s ilegalnim NOP-om u Beogradu. Primijetivši što smjera, njegovi su ga poslodavci uhapsili...

Cvetko Crnjak bio je potpuno drukčiji.

»Zapisnik o saslušanju Crnjaka Cvetka, policijskog agenta iz Beograda, sa stanom u ulici Hadži Milentijevoj br. 58«, sastavljen u Specijalnoj policiji nakon njegova hapšenja, počinjao je riječima:

»I — Zovem se Crnjak Cvetko, po zanimanju sam policijski agent II klase Uprave grada Beograda, roden sam 2. jula 1906. godine u selu Mosorovići, srez Foča od oca Jovo i majke Stana, rođena Eles, oženjen, bez dece, Srbin, vere pravoslavne, navodno neosuđivan niti kažnjavan, telesno i duševno zdrav.

II — Osnovnu školu nisam učio. Vojsku sam služio u Mostaru godine 1928. Po otsluženju vojnog roka došao sam u Beograd u žandarmeriju u Beogradski žandarmerijski bataljon, gde sam služio u 2. žand. četi, sve do 5. avgusta 1930. godine, kada sam otpušten kao telesno nesposoban. Kasnije, 30. decembra 1930. godine primljen sam u službu državne policijske straže pri Upravi grada Beograda i raspoređen na dužnost u Predstojništvo gradske policije u Pančevu, odakle sam, 10. I. 1931. godine prebačen u Zemun u Centralnu policijsku školu. Po završetku škole, raspoređen sam na službu u Predstojništvo gradske policije u Zemunu, gde sam služio sve do 1. aprila 1935. godine. Prvog aprila 1935. godine otpušten sam iz službe po tužbi Kovačević Vlade, polic, stražara koji me je optužio da sam kritikovao tadašnjeg upravnika grada Beograda g. Dušana Filipovića. Dana 30. decembra 1935. godine ponovo sam primljen u policijsku stražu pri Upravi grada Beograda, gde sam služio do 30. decembra 1938. godine. Dana 30. decembra 1938. godine ponovo sam otpušten iz policijske službe, a optužen sam da sam na izborima glasao za opoziciju, iako to nije tačno jer sam glasao za listu Dr. Milana Stojadinovića. Dana 14. marta 1939. godine ponovo sam primljen u policijsku stražu i raspoređen na dužnost Predstojniku

gradske policije u Pančevu, gde sam ostao sve do 1. aprila 1940, kada sam preveden za policijskog agenta i premešten u Upravu grada Beograda, gde sam se nalazio na službi sve do mog hapšenja.«[80]

U dosijeu Odjeljenja Specijalne policije U.g.B. broj 353/3 nalazi se zabilješka Boška Bećarevića:

»Povezan sa komunističkim pokretom od jeseni prošle godine. Kao takav činio komunistima razne usluge: nabavljao im propusnice za Zemun, oružje i municiju, skrivao u svom stanu visoke funkcionere. Prošle zime bio je u vezi sa uhapšenim komunistom Lisjak Jankom po čijem nagovoru je trebalo da unese paklenu mašinu u Upravu grada, odnosno u prostorije IV otseka. U poslednje vreme bio je povezan sa jednim uhapšenim članom PK KPJ za Srbiju, koji ga je i kandidovao za člana Partije...«[81]

Bećarevićevi navodi nisu bili potpuno tačni.

Još uoči rata, dok je bio zatvorski žandar ključar, Cvetko Crnjak je često razgovarao s uhapšenim komunistima. Posebno je snažan utisak na njega ostavio beogradski advokat Bora Prodanović (poginuo 1943. na Sutjesci). Nakon Prodanovićeva izlaska iz zatvora Crnjak je — prema navodima Milice Prodanović — dolazio k njemu kući, razgovarao s Borom i pozajmljivao od njega knjige...[62]

Prema navodima publicista Toše Popovskog, Cvetko Crnjak je po nagovoru nekih članova KP iz Zemuna, koji su ga već dobro poznavali, poslije okupacije ostao kao agent u Specijalnoj policiji, a zatim prešao na rad u Parobrodarski policijski komesarijat Uprave grada Beograda. Tako je postao dragocjen za Partiju, za vezu na granici tzv. NDH i okupirane Srbije, tj. na prelazu preko Save iz Zemuna u Beograd i obratno. Radio je, nesumnjivo, i obavještajne poslove, ali o tome nije ostalo ni pisanih tragova ni vjerodostojnih svjedočenja. Postao je 1942. godine član KPJ.

Dugo je s Crnjakom u ime Partije vezu održavao »drug Josip«, zapravo Janko Lisjak, koji je bio najprije sekretar MK za Zemun, a zatim sekretar MK za Beograd. Poslije Lisjakova hapšenja i herojske smrti u januaru 1943. godine na vezu ga je preuzeo član PK KPJ za Srbiju »drug Moma«, tj. Vasilije Buha.

Jedan od posljednjih Crnjakovih uspješno izvršenih zadataka bilo je izvođenje, zapravo pratnja sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju Blagoja Neškovića u vozu od Beograda do Leskovca. O tome je Specijal-

na policija saznala sve pojedinosti od Vasilija Buhe Mome i našavši se zbog njegove izdaje i sam u rukama policije, nemajući razloga da to krije, Crnjak je detaljno opisao taj put:

»Posle dva dana Moma je došao ponovo kod mene u moj stan, rekao mi je da imam da otpratim jednog gospodina u Leskovac, a to će otprilike da bude 29. septembra. Ja sam od komesara Par. policije g. Pavlovića zatražio dva dana otsustva, koje mi je on odobrio i 29. septembra Moma je došao kod mene u stan pre podne, zakazao mi je sastanak u 17,30 časova u ulici Bul(evar) Franše Deperea, a zatim otišao. U naznačeno vreme istoga dana ja sam otišao na zakazano mesto gde me je susreo Moma i u blizini Vajfertove pivare prišao je nama jedan čovek za koga je Moma rekao da je to taj gospodin koga treba da pratim do Leskovca. On je bio srednjeg rasta, dosta razvijen, plav, crvena lica, kose prosede, star oko 40 godina, obučen u braon odelo, braon šešir, braon mantil, na sebi je imao krutu belu kragnu. Kada me je Moma sa njime upoznao, on se je udaljio a mi smo ostali sami, kojom prilikom mi je dotični predao jedan revolver, ruske marke, rekavši da treba da ga ponesem. Zatim smo krenuli u pravcu železničke stanice... Krenuli smo brzim vozom u 19 časova, ali nismo zajedno sedeli u jednom kupeu, već sam ja bio u susednom do njegovog. Prilikom legitimisanja od strane organa vlasti, ja sam imao zadatak da sprečim hapšenje (pomenutog lica koje sam trebao da pratim, a docnije sam saznao u policiji da se zove Dr. Blagoje Nešković, sekretar PK), i u krajnjem slučaju da upotrebim oružje, protivu organa vlasti koji bi hteo napred imenovanog da uhapsi. Stigavši u Leskovac, ja sam izašao napred, a on za mnom... Tada sam se sastao sa pomenutim licem, pa smo zajedno doručkovali. On je zatim otišao, posle pola sata se vratio, rekavši meni da mu više nisam potreban i da mogu da se vratim natrag u Beograd. Ja sam se istog dana u 14 časova vratio za Beograd...«[63]

Nakon hapšenja Vere Miletić u stanu bračnog para Parezanović policija je taj stan stavila pod prismotru. Istog se dana, 5. oktobra 1943, na vratima tog stana pojavio Vasilije Buha i bio uhapšen.

U toku saslušanja Buha je pod batinama odao mno-

ge partijske veze i u Beogradu i u unutrašnjosti Srbije, ispričao zapravo sve što je znao, pa je, između ostalih, odao i Cvetka Crnjaka. Tako je Crnjak 13. oktobra 1943. uhapšen u trenutku kada je iz Zemuna, gdje je također imao stan, prešao preko Save u Beograd. Poslije dvomjesečnog saslušavanja i mučenja u Specijalnoj policiji predat je 18. decembra Gestapu, zajedno s Jankom Jankovićem. Iako su se otprije poznavali kao policijski službenici, tek su tog dana, našavši se u automobilu koji ih je prebacivao u zatvor beogradskog Gestapa, Janko i Cvetko shvatili da su saborci u borbi za oslobođenje svoje zemlje. Tako su zahtijevala partijska pravila stroge konspiracije. A kad već o tome govorimo, moramo reći da je za Cvetka Crnjaka utvrđeno da je bio član KPJ od 1942. godine, a za Janka Jankovića nema sigurnih dokaza odnosno svjedočenja da je i formalno primljen u članstvo KPJ. U njegovu slučaju to nije ni bitno. Riječi ratnog sekretara PK KPJ za Srbiju dra Blagoja Neškovića to dokazuju:

»Mi smo opstali u Žužekovoj vili i inače u Beogradu zahvaljujući u velikoj mjeri Janku Jankoviću.«[84]

Angloamerička je avijacija 16. i 17. aprila 1944. snažno bombardovala Beograd. Već prilikom prvog bombardovanja porušen je i zatvor Gestapa koji se nalazio na početku Ulice kralja Aleksandra (danas Bulevar Revolucije), a zatvorenici su, među njima i Janko Janković i Cvetko Crnjak, prebačeni u logor na Banjici.

Milenko Grbić, član KPJ, uhapšen septembra 1942, koji se nalazio u Banjičkom logoru kada su u nj dovedeni Janković i Crnjak, svjedoči:

»Kad je Janko Janković doveden na Banjicu bio je mučen na najgrozniji način. Vujković je išao čak toliko daleko da je uzimao štanglu kojom se zatvaraju vrata i sa tom štanglom ga tukao da mu je verovatno prsla lobanja...

Čuo se prosto histeričan vrisak Vujkovića u trenutku kad je naletio na njega i kada mu je rekao: 'Pa zar tebe postavismo na tako odgovorno mesto, a ti... ti si komunista.'

Isto tako strahovito je tukao i Cvetka Crnjaka, člana KPJ.«[85]

Odred nedićevske Srpske državne straže strijeljao je 27. aprila 1944. godine u Marinkovoj bari kraj Beograda Janka Jankovića, Cvetka Crnjaka i Dušana Jovanovića Žuću. Strijeljanju su, po Bećarevićevu naređenju, prisustvovali gotovo svi službenici i agenti Antikomunističkog odsjeka Specijalne policije. Naš poznati histori-

čar Venceslav Glišić utvrdio je da su Jankove posljednje riječi bile: »Smrt fašizmu!«[66]

Tog je istog dana na planini Liscu 6. južnomoravska NO brigada u žestokoj borbi porazila dijelove jednoga bugarskog puka, 5. NOU divizija vodila je na sektoru Užica ogorčene borbe protiv Nijemaca, Bugara i četnika... Bližila se sloboda.

Lazar Dožić, alias Sotir Sotirović, pobjegao je iz Beograda s Nijemcima u Austriju. Vjerujući da su tragovi njegove izdaje izbrisani, ubrzo poslije rata vratio se i ponovo aktivirao na Beogradskom univerzitetu. Međutim, nije znao da ga je Janko Janković već odavno otkrio kao izdajnika...

Proteklo je više, od četrdeset godina od smrti Janka Jankovića. Početkom jula 1986. beogradska je »Politika« donijela članak »Da generacije pamte« o tome kako mu je već odavno učitelj u penziji Vojislav Petrovič u svom rodnom selu Zavlači »podigao spomenik, spomen-dom i park u kojem danas rastu omorike, srebrne jele, breze i drugo rastinje«.[67]

Desetak dana kasnije, 16. jula iste godine, »Politika« je objavila pismo Tihomira Janića, nosioca »Partizanske spomenice 1941«, koji živi u Beogradu. U njemu autor kaže da je povod za to pismo bio napis »Da generacije pamte« i dodaje:

> »Iako Janka nisam lično poznavao, kad sam pročitao u 'Politici' vest o spomeniku u Zavlači, koji je podigao pojedinac u znak lične zahvalnosti, obratio sam se Republičkom odboru SUBNOR> s predlogom da se Janko posmrtno odlikuje Ordenom narodnog heroja i dodele mu se druga priznanja koja mu pripadaju. Iz komisije za negovanje tradicija su mi odgovorili da se slažu ali da bi inicijativu trebalo pokrenuti pre-(ko) SUBNOR-a Kragujevca i Beograda što sam i učinio.
>
> Pre nekoliko godina, prilikom slučajnog susreta s pokojnim Blagojem Neškovićem rekao mi je da je lično poslao predlog ondašnjem republičkom rukovodstvu da se Janko Janković odlikuje Ordenom narodnog heroja.«[68]

Jesu li prijedlozi Blagoja Neškovića i Tihomira Janića zauvijek zagubljeni negdje u arhivama po kojima polako pada prašina zaborava?

IZVORI I LITERATURA

Čuvanje vojne tajne u partizanskom ratu

[1] *Vojna enciklopedija,* drugo izdanje, Beograd, 1970-1976, (u daljem tekstu: *VE),* 8/800

[2]*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda,* tom VI, knjiga 1, str. 26 (u daljem tekstu: *Zbornik* VI/1/26)

[3]*Zbornik* VI/1/22

[4]Neda Žakula, *Na zadacima Partije u prvoj godini rata, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka,* Karlovac, 1971, Zbornik 3, str. 854 (u daljem tekstu: *Karlovački zbornik* 3)

[5]Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* tom 7, str. 70 (u daljem tekstu: Tito *SD/7/70)*

"Tito, *SD/*7/112

[7]K(arlo) F(orte)/Marko Selin, *Nič več strogo zaupno,* Ljubljana, 1978, 11/201

[8]*Zbornik,* VI/4/215

[e]*Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945,* Beograd, 1964, str. 82 (u daljem tekstu: *Hronologija)*

'"Branko Brković, *»NOO u Donjem Selištu«, Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941,* Sisak, 1974, str. 784 (u daljem tekstu: *Sisak i Banija 1941)*

"Ivan-Džina Gligorijević, *Krajinski partizanski odred, Ustanak naroda Jugoslavije 1941,* Beograd, 1962—1964, knjiga četvrta, str. 367 (u daljem tekstu: *UNJ 1941,* 4/367)

[12] *Zbornik,* 1/162

[13] *Zbornik,* 1/167

[14] *Zbornik,* 1/188-189

[15]*Zbornik,* IV/2/113

[16]*Zbornik,* V/2/48

[17]Tomo Brejc, *Početak i razvoj ustanka u Gorenjskoj, 1941 — 1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe,* knjiga 9, str. 119-120 (u daljem tekstu: *41-42 USU)*

[18]Tito, SD/8/150

[19]Boško Duričković, *Pljevaljska bitka, 41-42 USU,* 7/11,

20, 21

^Vidi napomenu broj 19

[21]Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941,* Beograd, 1973, str. 507

^Sreta Savić, *Pregled oružanih borbi u Vojvodini 1942. godine, 41-42 USU,* 10/192

[23]Sretenije Zorkić, *Prve ratne godine u Belegišu, Ratna sećanja iz NOB 1941-1942,* Beograd, 1981, 3/253 (u daljem tekstu: *Ratna sećanja)*

[24] *Zbornik,* VI/2/22

^Savka Daković, *Žene Kosova i Metohije u oslobodilačkoj borbi 1942. godine, 41-42 USU,* 24/38

[26]Tito, *SD/9/23*

[27]*Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija 1941-1945,* Beograd, knjiga 3, str. 408 (u daljem tekstu: *DCO)*

[28]*Zbornik,* II/3/257

*>*DCO* 5/114

^ito, SD/10/100

[31]KF/Marko Selin, n. dj. 11/207

[32]*Zbornik dokumenata o obaveštajnoj službi i službe bezbednosti u narodnooslobodilačkom ratu, maj—novembar 1942. godine,* knjiga 2, 1961, str. 7-8 (u daljem tekstu: *DOS 2)* Vidi i *Zbornik* VI/2/294-295

^Isto

^Dragoljub Mirčetić, *Niš - Centar veza i posrednik u vezama 1941 — 1942, Veze u NOB 1941 — 1945, ratna sećanja,* Beograd, 1981, knjiga 1/242 (u daljem tekstu: *VUN)*

[35]*Zbornik,* VII/1/92

[36]DOS 11/69

[37]*Crada za historiju NOP-a Slavonije,* Slavonski Brod, 1963, knjiga II, str. 334, 337 (u daljem tekstu: *Slavonija)*

[38]*Zbornik,* VI/4/95

[39]*Zbornik,* VI/1/125

[40]*Zbornik,* VI/1/131

"*Bihaćka republika,* Beograd, 1965, 11/37

[42]Tito, *SD*/12/207

[43]Tito, *SD*/12/208

[44]Tito, *SD*/13/237

^ito, *SD*/13/240-241

[46]*Bihaćka republika,* 11/146

[47]KF/Marko Selin, 11/231-232

•^Milovan Dželebdžić, *Obaveštajna služba u NOR 1941-1945,* Beograd, 1987, str. 198

[49]Tito, *SD*/13/204

^Tito, *SD*/13/305

[51]Mujo Delić, *Borac i kurir, Srednja Bosna u NOB,* Beograd, 1976, 1/577 (u daljem tekstu: *SB u NOB)*

[52]Desimir Jović Ciča, *Čazim Mehmedović - prva žrtva*

Rasinskog NOP odreda, 41-42 *USU,* 4/157

[53]*Zbornik,* V/1/84

^Veselin Bulatović, *Pripreme i razvoj ustanka u bjelopoljskom srezu, UNJ 1941,* 5/61

^Doko Pašajlić, *Druga *nevesinjska puška«, Hercegovina u NOB,* knjiga 2, Beograd, 1986, str. 455 (u daljem tekstu: *HUNOB)*

[56]*Arhiv CK SK BiH*

[57]Inž. Simo Babić, *Narodnooslobodilački odbori u Hercegovini, HUNOB* 1, Beograd, 1961, str. 253

[58]*Zbornik,* VI/3/57

[59]*Zbornik,* VI/4/161 - 162

•"Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito, Prilozi za biografiju,* prva knjiga, Beograd, 1953, str. 326 (u daljem tekstu: *Prilozi)* Vidi i Tito, *SD/*9/256

[01]Tito, SD/9/102

[62]*Hronologija,* str. 383

[63]Hamdija Omanović, *Drug Tito u Cazinu, Bihaćka republika,* 1/603 - 604

"Slavko Odić, *Dosije bez imena,* Zagreb, 1961, str. 169

[65]*Slavonija* 1/384, 385, 387

[86]*Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Grada* (u daljem tekstu: *SZH),* Zagreb, 1981, 1/429

[67] *Slavonija,* 11/436-437

[68] *Slavonija,* 111/81-82

[89]*Kazivanje Vicka Antića Slavku Komarici 4.* novembra 1987. godine

[70]Đ. Labović/M. Basta, *Partizani za pregovaračkim stolom 1941-1945,* Zagreb, 1986, str. 21

[71] *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941 —1945, Zbornik dokumenata* (u daljem tekstu: *NOBUD)* knjiga 2/719-20

[12]*NOBUD* 2/761

[73]*NOBUD* 2/827

[74]Milan Brunović, *Kalnik u borbi,* Zagreb, 1953, str. 34

[75]Isto str. 35

[76]Isto str. 37

'"*SZH* 11/464-467

[78]Vjeko Afrić, *U danima odluka i dilema, VIZ,* Beograd, 1970, str. 390, 392, 393

[79]Milan Jaković, *Zagrebačka veza sa Donjim Dubravama, Zbornik sjećanja - Zagreb 1941-1945,* Zagreb, 1984, 3/188-189 (u daljem tekstu: *Zagreb 41-45)*

""Jakob Kranjčević, *Bolnice Petrove gore, UNJ 1941,* 3/893

[81]Mile Dakić, *Značaj Petrove gore u narodnooslobodilačkom ratu, Simpozij o Petrovoj gori,* Zagreb, 1972, str. 306-307

[82]Dušan Opačić, *Prvo oslobođenje Hrvatskog Blagaja i Pavlovca, 41-42 USU,* 23/119

[83]Vlado Kecman, *Formiranje narodnooslobodilačkog odbora u Bukovači, Petrovac u NOB,* Sarajevo, 1974, 3/84-85

[84]Ahmed Džubo, *Na južnim prilazima Jajcu, 41-42 USU,* 16/336

[85]Ilija Radulović, *Napad na kamione, Petrovac u NOB,* 2/344

[86]Hamdija Omanović, *S Trećim bataljonom na Bosansku Krupu, Podgrmeč u NOB,* Beograd, 1972, 11/459-460

[87]Milan Brunović, n. dj. str. 57

[aa]*Zbornik,* IV/7/266

[89]Tito, *SD/*12/126

'"Košta Nad, *Bihaćka republika,* Zagreb, 1982, str. 230

[91]Isto, str. 236

[92]Branko Ćopić, *Delije na Bihaću,* Sarajevo, 1980, str. 71-72

[93]Kosta Nad, n. dj. str. 225

'"Isto, str. 239-240

[95]Mišo Leković, *Bihaćka operacija novembra 1942,* Beograd, 1972, str. 95

[90]*Zbornik,* IV/8/309, 313

[97]*Zbornik,* II/2/273

[98]*Slavonija,* III/200, 202, 203

"Košta Nad, n. dj. str. 232

[100]Mišo Leković, n. dj. str. 96

Ofanzivna (informativna) obavještajna služba u akciji

[1]*Arhiv CK SKJ,* MG 2153

[2]*»Proleter«* broj 3-4-5 za mart, april i maj 1941, str. 782-783.

[3]Luka Džalto i Vinko Konta, *Aktivnost livanjskih komunista, UNJ 1941,* 3/475.

"Rafael Brčić-Mile Bogovac, *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi,* Sarajevo, 1978, str. 80.

[5]Isto, str. 124-125.

[0]Safet Alagić *Ratni dani u Konjicu, HUNOB,* 4/253.

[1]*Muzej Avnoja i Pounja,* Bihać, Arhiv.

[8]Isto.

[9]*Okrug Karlovac 1941,* Zagreb, 1965, str. 61.

[10]Vidi opširnije u poglavlju *»Razmjene zarobljenika-mač sa dvije oštrice«.*

"Abdulah Šarajlić, *Nepokorena Tuzla, Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945, VIZ,* Beograd, 1971, knjiga 2, str. 124. (u daljem tekstu *IB u NOB).*

[12]Asim Mujkić-Joco Vočkić, *Ilegalni partijski rad u Brčkom 1941/1942, IB u NOB,* 1/832.

[13]Savo Bogdanović, *Obavještajna služba u istočnom dijelu Korduna, 41-42 USU,* 5/367.

"Pero Dražić, *Od ustaškog noža do Banijskog odreda, UNJ,* 5/522-533.

[15]Stanko-Ćane Bjelajac, *Na Baniji 1942. godine, 41-42. USU,* 23/586-587.

[16]Janko Nikšić, *Pod vodstvom Komunističke partije Hrvatske Hrvati i Srbi glinskog područja počinju 1941. godine zajedničku borbu za slobodu, Sisak i Banija,* str. 617.

"Nikola Biuković i Stevo Travorić, *Svinica u ustanku, Sisak i Banija,* str. 373-374.

[18]Nikola Kotle, *Rad partijske organizacije u Drvaru poslije okupacije, Četrdeset godina — Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta,* Beograd, 1961, knjiga 5, str. 341 (u daljem tekstu: *Četrdeset godina).*

"Vasilije Vasko Modić, *Na dužnosti obavještajca, SB u NOB,* 3/318-319.

^Isto, str. 319.

[21] *Zbornik,* V/2/128.

[22]Isto.

[23]Dušan Opačić, *Prvo oslobođenje Blagaja i Pavlovca, 41-42 USU* 23/121.

[24]Vidi poglavlje »*Čuvanje vojne tajne«.*

[25]*Zbornik* IV/7/66.

[26]Isto.

[27]Pavle Gregorić, *NOB u sjeveroistočnoj Hrvatskoj 1942, Sjećanja i dokumenti,* Zagreb 1978, str. 201.

^Isto, str. 202.

[20]SaIko Zebić, *Bratstvo potvrđeno suzama i krvlju, HUNOB,* 3/394.

'"Isto, Str. 395.

[31]Milojica Pantelić, Radovan M. Marinković, Vladimir Nikšić, *Čačanski odred,* Čačak, 1982, str. 47.

^Isto, str. 48.

[33]Nisim Albahari, *Od aprilskog rata do ustanka, Sarajevo u revoluciji* (u daljem tekstu: *SUR),* knjiga 2, str. 57.

^Milutin Durašković, *Hapšenje u Kaknju i bjekstvo iz sarajevskog zatvora, SUR* 2/207.

^Dobrivoje Aranđelović, *Partijsko-obaveštajni rad organizacije KPJ u Leskovcu, VUN* 1/215.

[36]Kika Damjanović-Marković, *Ja i moji ratni drugovi,* Beograd, 1978, 1/142.

[37]Blažo Burić, *Prvi oslobodilački pucnji kod Danilovgrada, 41-42 USU;* 3/267.

^Jovan R. Radovanović, *Požega u NOR i revoluciji 1941-1945,* Požega, 1986, str. 73 i 82.

[39]Obren Stišović, *Šest meseci na ustaničkoj Kozari, 41-42 USU,* 1/107.

[40]*Zbornik,* V/10/40.

[41]*Zbornik,* IV/4/257.

[42]*Zbornik,* IV/4/256.

[43]Tito, *SD* /10/75.

[44]Niko Durić, *Prvi Narodnooslobodilački odbor u selu Obijaju, Bosansko Grahovo u NOR-u,* str. 290-291.

[45]*Zbornik,* IV/7/51.

[w] *Zbornik,* IV/7/70.

"Dušan Lazić, *Narodnooslobodilački odbori u Sremu 1942. godine, 41-42 USU,* 10/343.

[48]Alojz Martinič, *Aktivnost goričkih rodoljuba, UNJ 41,* 3/831.

[49]Josip Bolje Jamnik, *NOP u Štanjelu i okolnim selima sežanskog kraja, UNJ 41,* 4/389-390.

^Branko Krunić-Božo Čučković, *Aktivi SKOJ-a u Trebinju, HUNOB,* 3/82.

[51]Dr Esad Brkić, *U talijansko-ustaškom zatvoru, HUNOB* 2/546

[52]Isto, str. 547.

[53]IstO, Str. 548-549.

[M]Ljubo Drndić, *Oružje i sloboda Istre,* Pula, 1978, str. 107.

^Andrija Tus, *Bribirska partizanska četa Primorsko-goranskog partizanskog odreda uoči zime 1941/1942. godine, 41-42 USU,* 3/467.

[58]Vidi napomenu 16, str. 630.

[57]*Hronologija,* str. 359.

^Raif Mujezinović, *Na partijskim vezama, Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji,* knjiga 2, Tuzla, 1984, str. 180 (u daljem tekstu: *Tuzla).*

[59]Slavko Mićanović, *Semberija u neposrednim pripremama ustanka,* Tuzla 2/329.

[90]*Zbornik,* V/3/247-249.

[61]Petar Matić Dule, *Srem u ustaničkoj godini, 41-42 USU,* 1/140-141.

[62]Velimir Kostić Baješ, *Svrljiški partizanski odred, UNJ 41,* 3/605.

^Dobrivoje Aranđelović, *Partijsko-obaveštajni rad organizacije KPJ u Leskovcu, VUN* 1/217-218.

"Dorde Stanković Jole, *Iz partijskog rada u Leskovcu, 41-42. USU,* 14/306-307.

[65]*Hronologija,* str. 200.

""Andrija Tus, *Bribir u revolucionarnom pokretu i oslobodilačkom ratu,* Zagreb, 1971, str. 166.

[67]*Zbornik,* V/3/555.

""Andrija Tus, n.dj. str. 185.

""Isto, str. 186.

[70]Isto.

[71]Ljubo Babić, *Organizovanje ustanka u drvarsko-grahovskom kraju, Četrdeset godina,* 5/224.

[72]Nikola Kotle, n.čl„ *Četrdeset godina,* 5/340-341.

[73]Milutin Morača, *Ustanički dani u Drvaru, UNJ 1941,*1/257.

[74] *Vojna enciklopedija,* 2/550.

[75]Kiril Mihajlovski-Grujica, *Rukovođenje ustankom u Topoli, VUN* 1/237-238.

[76]Isto.

"Dušan Čalić, *Sjećanje na ustaničku 1941. godinu u Slavoniji, UNJ 41,* 3/442-443.

[78]*Slavonija* 1/245, 252-253.

[79]Jovo Dragović, *Obavještajni zadatak. Bosansko Grahovo u NOR-u,* str. 185-187.

®°Dragoslav Drakče Jakovljević, *Levač 1941. godine, UNJ 41,* 4/819 - 820.

[81] *Hronologija,* str. 114.

^Simo Lončar, *Događaji u glamočkom kraju početkom 1942. godine, 41-42. USU,* 16/164.

[83]*Hronologija,* str. 228.

[84]*Zbornik* IV/3/154-155.

^Milan Zorić, *Predaja neprijateljske satnije, Petrovac u NOB,* knjiga 3, str. 475-476.

[86]Nikola Brezović Prebeg, *O nekim događajima na obalama Krupe, 41-42. USU,* 24/339 - 340.

[87]*Zbornik,* V/7/19.

[88]*Zbornik,* V/7/20.

[86]*Zbornik,* IV/8/71-72.

[90]*Zbornik,* IV/8/81.

[91]*Zbornik,* IV/8/158.

[92]Andrija Tus, n.dj. str. 134.

[93]Isto.

[94]Isto, str. 135.

•"Isto, str. 138.

•"Obren Stišović, *Tri akcije Kozarskog odreda, Kozara u NOR-u,* knjiga druga, str. 84-85, Beograd,-VIZ, 1971. (u daljem tekstu: *Kozara).*

"'Sava Kesar, *Ofanzivna dejstva kozarskih partizana, Kozara,* 2/31.

"Anda Knežević, *Borbena omladina Kozare, Kozara,* 2/529.

"Hamdija Omanović, *Partizani u oklopnom vozu, Kozara,* 2/121.

[100]Dragan Marin, *Partizani u ustaškom oklopnom vozu, Kozara,* 2/118-119.

[lm] *Zbornik,* IV/3/286.

[>02]*Hronologija,* str. 191.

[103]*Hronologija,* str. 217.

[104]Dušan Korać, *Služba veze na Kordunu u prvim godinama ustanka, Simpozij o Petrovoj gori,* Zagreb, 1972, str. 517-518.

[los]*Borbe protiv okupatora ustaša i četnika, novembra 1941 - maj 1942* (članak nepotpisan), *HUNOB,* 1/238.

[106]Petar Milidragović, *Pobjeda na Badrljačama, HUNOB,* 4/130.

[lff7]Simo A. Radić, *Neprijatelj o porazu na Badrljačama, HUNOB,* 4/141.

[106]*Zbornik,* V/6/26 - 27.

[109]Avdo Humo, *Moja generacija,* Sarajevo, 1984, str. 653; Avdo Humo, *Godine iskušenja i podviga,* Beograd, 1977, str. 88.

[110] *VE,* 8/394.

'"Colić Mladen, *Takozvana NDH,* Beograd, 1973, str. 323.

"[2]Colić Mladen, n.dj. str. 215, 217.

"[3]Colić Mladen, n.dj. str. 246.

[114]Uglješa Danilović, *Sarajevo i sarajevska oblast u ustanku naroda Bosne i Hercegovine (oktobar 1941 — maj 1942), SUR,* 3/27-28.

[115]Avdo Humo, *Moja generacija,* str. 653.

[116]01ga Marasović, *Narodnooslobodilački pokret u gradu u prvoj godini ustanka, SUR* 2/476.

[U7]Nisim Albahari, *Sarajevo u prvim danima okupacije i formiranje prvih partizanskih odreda u njegovoj okolini, UNJ 41,* 1/100-101.

[118]*Zbornik,* IV/2/213-214.

[119]Pavle Fukarek—Savo Preda, *Slaviša Vajner Čiča, SUR* 3/836.

[120]Avdo Humo, *Moja generacija,* str. 654.
[121]Savo Preda, *Romanijski NOP odred, SUR* 3/90.
[122]Uglješa Danilović, n.čl. str. 28, napomena broj 3a.
[123]Savo Preda, *Romanijski NOP odred, SUR,* 3/92, napomena broj 2.
[124]Avdo Humo, *Moja generacija,* str. 653 - 654.
[125]Isto, str. 660.
[126] *DCO* 3/160-161.
[127]Galleazzo Ciano, *Dnevnik,* str. 284.
[128]Isto, str. 288.
[129]Bogdan Krizman, *Paveiić između Hitiera i Mussoiinija,* Zagreb, 1980, str. 245.
[130]Isto, str. 247.
[131]*Hronologija,* str. 177.
[132]*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* 1/158. (u daljem tekstu *ORNJ)*
[133]*Karlovački Zbornik,* 3, str. 533.

Ofanziva na Užičku republiku

[1] *The national archives of the United States, a microfilm publication,* Washington {u daljem tekstu: *NAW)* T-315, Roll 2126, F 000024
[2]*NAW* T-315, Roll 2123, 342. Inf. Div. Ia KTB, F 000 801
[3]Vidi napomenu broj 1
[4]Slavko Odić — Slavko Komarica, S *dnevnikom 342. njemačke divizije kroz Srbiju,* »Borba« 20. 10. 1969.
[5]*NAW,* T-315, Roll 2126, F 000 083 - 000 085
[6]Ia KTB 342. Inf. Div.
"*Zapovijest Štaba 342. pješadijske divizije od 24. 11. 1941.*
[8]*Zbornik,* 1/686, 689
"Nikola Ljubičić, *Užički partizanski odred,* Beograd, 1979, str. 311
[w]*NAW,* T-315, Roll 2124, F 001137-001138, 001048-001049; Roll 2125, F 000 671
"Tito, *SD* 7/193
[12]Vidi napomenu 4, »Borba« od 3. 11. 1969.
[13]Tito, *SD* 7/198
[14]Tito, *SD* 8/60-61
[15]Autor misli na sporazum o obustavi neprijateljstava potpisan 20. 11. 1941. u Čačku između delegacije Vrhovnog štaba NOPOJ i predstavnika komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini Draže Mihailovića *[Hronologija,* str. 146)
'"Ljubivoje Pajović, *Dragačevski bataljon Čačanskog NOP odreda »Dr Dragiša Mišovič« 1941. godine, 41—42 USU,* 9/66-67
"Jovan R. Radovanović, *Požega u NOR i revoluciji 1941-1945,* Požega, 1986, str. 170, 171
[18]Milojica Pantelić, *Dragačevci 1941. godine, UNJ 1941,* 5/565
'"Radovan M. Marinković Vladimir Nikšić, Milojica Pantelić, *Čačanski odred,* Čačak, 1962, str. 271

L

[20]Radisav Nedeljković, *Takovski partizani u borbi za odbranu slobodne teritorije, 41-42 USU,* 1/497

[21]Pavle Jakšić, *Kraljevački partizanski odred, UNJ 1941,* 4/115

^Vidi napomenu broj 16, str. 275

[23]*Hronologija,* str. 147

[24]Vidi napomenu 16, str. 270

[25] VE 7/519; *ORNJ* str. 127

[28]Vladimir Dedijer, *Dnevnik,* četvrto izdanje, GRO Liburnija, Rijeka, Mladost Zagreb, 1981, str. 50

^Isto, str. 47

®Tito, *SD* 7/45

[29]Vidi napomenu 14, str. 175, 176, 177

[M]*NAW* T-315, Roll 2123, F 000765, 342. I. D. Ia KTB

[31] Vidi napomenu 14, str. 177-178

[32]S. Odić-S. Komarica, feljton, »Borba« od 6. 11. 1969.

[33]Isto

^Isto, »Borba« od 30. i 31. 10. 1969.

^ NAW T-315, Roll 2126, F 000 011-000 017

[36]*Zbornik,* II/2/76

[37]Vladimir Dedijer, *Novi prilozi,* 11/388

^Tito, *SD* 8/10

[39]Tito, *SD* 8/224

[40]Tito, *SD* 8/70

[41]TitO, *SD* 8/241

Vladimir Dedijer, *Novi prilozi* 11/688 - 689

[43]Ljubivoje Pajović, *Artiljerija Čačanskog i Užičkog NOP odreda u ustanku 1941. godine, 41-42 USU,* 8/589

[44]S. Odić-S. Komarica, feljton, »Borba« od 4. 11. 1969.

[i5]*NAW* T-315, Roll 2250, F 000 455

[i e] NAW T-315, Roll 2250, F 000 454

[47]342. I. D. Ia KTB, T-315, Roll 2123

^Isto

[49]Isto

[X]*NAW* T-315, Roll 2127, F 000 856-000 860

[5']Vladimir Dedijer, *Dnevnik,* Beograd, 1970, 1/63

[52]Isto, str. 62

[53]Ilustrovani list »Front«

[54]Isto

^Isto

[56]Isto

[57]Vlastimir Leković, *Borbeni put Moravičke čete »Boško Petrovič«, 41-42 USU,* 2/458

[58]Aleksandar Milosavljević, *Od Rudnika do Nove Varoši, 41-42 USU,* 4/311

™*NAW* T-315, Roll 2123, 342. I. D. Ia KTB

""Isto

[81]V. Dedijer, *Novi prilozi,* 11/393

Druga neprijateljska ofanziva

[1] *The national archives of the United States,* a microfilm publication, Washington (u daljem tekstu: *NAW],* T-315, Roll

[120]Avdo Humo, *Moja generacija,* str. 654.

[121]Savo Preda, *Romanijski NOP odred, SUR* 3/90.

[122]Uglješa Danilović, n.čl. str. 28, napomena broj 3a.

[123]Savo Preda, *Romanijski NOP odred, SUR,* 3/92, napomena broj 2.

[124]Avdo Humo, *Moja generacija,* str. 653-654.

[125]Isto, str. 660.

[126] *DCO* 3/160-161.

[127]Galleazzo Ciano, *Dnevnik,* str. 284.

[128]Isto, str. 288.

[129]Bogdan Krizman, *Paveiić između Hitiera i Mussoiinija,* Zagreb, 1980, str. 245.

[130]Isto, str. 247.

[131] *Hronologija,* str. 177.

[132]*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* 1/158. (u daljem tekstu *ORNJ)*

[133] *Karlovački Zbornik,* 3, str. 533.

Ofanziva na Užičku republiku

[1] *The national archives of the United States, a microfilm publication,* Washington (u daljem tekstu: *NAW)* T-315, Roll 2126, F 000024

[2]*NAW* T-315, Roll 2123, 342. Inf. Div. Ia KTB, F 000 801

[3]Vidi napomenu broj 1

[4]Slavko Odić-Slavko Komarica, S *dnevnikom 342. njemačke divizije kroz Srbiju,* »Borba« 20. 10. 1969.

[3]*NAW,* T-315, Roll 2126, F 000 083 - 000 085

[6]Ia KTB 342. Inf. Div.

"Zapovijest Štaba 342. pješadijske divizije od 24. 11. 1941.

[8]*Zbornik,* 1/686, 689

[9]Nikola Ljubičić, *Užički partizanski odred,* Beograd, 1979, str. 311

[10]*NAW,* T-315, Roll 2124, F 001137-001138, 001048-001049; Roll 2125, F 000 671

"Tito, *SD* 7/193

[12]Vidi napomenu 4, »Borba« od 3. 11. 1969.

[13]Tito, *SD* 7/198

"Tito, *SD* 8/60-61

[15]Autor misli na sporazum o obustavi neprijateljstava potpisan 20. 11. 1941. u Čačku između delegacije Vrhovnog štaba NOPOJ i predstavnika komandanta Jugoslovenske vojske u otadžbini Draže Mihailovića {*Hronologija,* str. 146)

[16]Ljubivoje Pajović, *Dragačevski bataljon Čačanskog NOP odreda »Dr Dragiša Mišovič« 1941. godine, 41—42 USU,* 9/66-67

"Jovan R. Radovanović, *Požega u NOR i revoluciji 1941-1945,* Požega, 1986, str. 170, 171

[18]Milojica Pantelić, *Dragačevci 1941. godine, UNJ 1941,* 5/565

'"Radovan M. Marinković Vladimir Nikšić, Milojica Pantelić, *Čačanski odred,* Čačak, 1962, str. 271

^Radisav Nedeljković, *Takovski partizani u borbi za odbranu slobodne teritorije, 41-42 USU,* 1/497

[21]Pavle Jakšić, *Kraljevački partizanski odred, UNJ 1941,* 4/115

^Vidi napomenu broj 16, str. 275

Kronologija,, str. 147

[24]Vidi napomenu 16, str. 270

[25] *VE* 7/519; *ORNJ* str. 127

[26]Vladimir Dedijer, *Dnevnik,* četvrto izdanje, GRO Liburnija, Rijeka, Mladost Zagreb, 1981, str. 50

^Isto, str. 47

Tito, *SD* 7/45

[29]Vidi napomenu 14, str. 175, 176, 177

[M]NAW T-315, Roll 2123, F 000765, 342. I. D. Ia KTB

[31]Vidi napomenu 14, str. 177-178

[32]S. Odić-S. Komarica, feljton, »Borba« od 6. 11. 1969.

[M]Isto

^Isto, »Borba« od 30. i 31. 10. 1969.

[X]NAW T-315, Roll 2126, F 000 011-000 017

[36]*Zbornik,* II/2/76

[37]Vladimir Dedijer, *Novi prilozi,* 11/388

Tito, *SD* 8/10

Tito, *SD 8/224*

Tito, *SD* 8/70

[41]Tito, *SD* 8/241

Vladimir Dedijer, *Novi prilozi* 11/688 - 689

[43]Ljubivoje Pajović, *Artiljerija Čačanskog i Užičkog NOP odreda u ustanku 1941. godine, 41-42 USU,* 8/589

[44]S. Odić-S. Komarica, feljton, »Borba« od 4. 11. 1969.

[i5]*NAW* T-315, Roll 2250, F 000 455

[ie]*NAW* T-315, Roll 2250, F 000 454

[47]342. I. D. Ia KTB, T-315, Roll 2123

^Isto

[49]Isto

[X]*NAW* T-315, Roll 2127, F 000 856 - 000 860

[51]Vladimir Dedijer, *Dnevnik,* Beograd, 1970, 1/63

[52]Isto, Str. 62

[53]Ilustrovani list »Front«

[54]Isto

^Isto

^Isto

[57]Vlastimir Leković, *Borbeni put Moravičke čete »Boško Petrovič«, 41-42 USU,* 2/458

[58]Aleksandar Milosavljević, *Od Rudnika do Nove Varoši, 41-42 USU,* 4/311

[59]*NAW* T-315, Roll 2123, 342. I. D. Ia KTB

""Isto

[61]V. Dedijer, *Novi prilozi,* 11/393

Druga neprijateljska ofanziva

[1] *The national archives of the United States,* a microfilm publication, Washington (u daljem tekstu: *NAW],* T-315, Roll

2127, F 345-353, 354-357, 417-420

^idi napomenu broj 1

Tito, *SD* 8/295

DCO 3/97

[5] *DCO* 1/246-247

[6] *DCO* 1/261

'Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, četvrto izdanje, Rijeka, 1981, 1/81

Tito, *SD* 8/121

[9] *Zbornik*, IV/3/43

[10] V. Dedijer, *Dnevnik* 1/82

"Tito, *SD* 8/298

[12] *Zbornik*, IV/3/44

[13] *Zbornik*, IV/3/45-46

[14] *Zbornik*, IV/3/46

'Tito, *SD* 8/298

[16] *Zbornik*, II/2/217; *DCO* 3/159

[17] *Zbornik*, II/2/218-220; *DCO* 3/165-166

[18] *Zbornik*, II/2/571; *DCO* 3/167

[19] *Zbornik*, II/2/223-224; *DCO* 3/168

[20] *Zbornik*, II/2/226; *DCO* 3/177

[21] Dedijer, *Dnevnik*, 1/83-84

^Dedijer, *Dnevnik*, 1/84

^Isto, str. 87

[24] Avdo Humo, *Moja generacija*, Sarajevo, 1984, str. 671-672

^Isto

[26] Bila je to ojačana četa 1. bataljona 697. puka njemačke 342. pješadijske divizije (*Hronologija*, str. 194)

[27] Rodoljub Čolakovič, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, Prosveta, Beograd, 1956, 1/605

^R. Čolakovič, n. dj. 1/605, fusnota

[29] *Zbornik* IV/3/86; *DCO* 3/223

[30] *Zbornik* IV/3/96; *DCO* 3/233

[31] *Zbornik* IV/4/47

[32] Špiro Lagator, *Sa Lovčenskim bataljonom 1. proleterske preko Romanije, Ozrena i Igman-planine, 41 - 42 USU*, 19/435

[33] Paško Romac, *U ustaničkoj Bosni*, Sarajevo, 1983. str. 77

"Tito, *SD* 8/177

'Tito, *SD* 8/185

^NAW T-315, Roll 2127, F 452456

'"NAW T-315, Roll 2130, 342. Infanterie - Division, Ia Kriegstagebuch

^NAW T-315, Roll 2127 Ia KTB 342. I. D.

[39] Isto

*°*NAW* T-315, Roll 2124, F 092 - 093

*[l] *NAW* T-315, Roll 2128, F 000400

"^Ernest Wisshaupt, n.dj. str. 85

[i3] *ORNJ* 1/183

[44] *VE* 3/544

[45] Koča Popović, *Beleške uz ratovanje*, Beograd, 1988, str. 25-26, 27

"Tito, *SD* 8/182-183

[47] Tito, *SD* 8/169

Treća neprijateljska ofanziva

'Josip Broz Tito, *Sabrana djela,* tom 8, str. 177
[2]*DCO* 3/252-253
[3]*Zbornik,* II/3/161 - 162
"Tito, SD/9/157
[5]TitO, SD/9/159
Tito, SD/9/167
"*Zbornik,* II/3/272
[8]Uglješa Danilović, *Sjećanja, članci i ratni dnevnik,* Beograd, 1987, knjiga 3, str. 169
Tito, SD/10/235
Tito, SD/10/53
"Tito, SD/10/235, napomena 52

Velika ofanziva na Kozaru

[1]*The national archives of the United States a microfilm publication,* Washington (u daljem tekstu: *NAWj,* T-501, Roll 249, F 001199-001261, Kriegstagebuch, Anlage 22, 33, 42, 56, 59, 66, 68, 75, 80, 82, 86, 100, 102, 104
[2] *Vojna enciklopedija,* drugo izdanje, Beograd, 1972, tom 4, str. 674.
[3]*Nemačka obaveštajna služba,* Beograd, 1958, V/146.
[4]Dr Dušan Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji 1941-1945,* Banja Luka, 1968, str. 256.
[5]Isto, str. 256-257.
"Ljuban Crnobrnja, *Ostajemo izvan obruča, Kozara u NOB,* Beograd, 1971, knjiga treća, str. 109-110.
[7]*Zbornik,* IX/2/82.
[8]Obren Stišović Obrad, *Partijskim vezama od Španije do Kozare i veze u kozarskoj ofanzivi, Veze u NOB 1941—1945, ratna sećanja,* Beograd, 1/104.
[9]Dušan Egić, *Radomirovačka četa u borbama na Kozari, Kozara,* 3/228.
[10]Milan Vrhovac, *Početak ofanzive na Kozaru, Kozara* 3/29.
"Isto.
[12]Branko Babič Slovenac, *Ljudi i bitka na Kozari,* Banjaluka, 1982, str. 104.
[13]*Zbornik,* IX/1/452
[14] *Zbornik,* IX/2/81
[15] *Zbornik,* IX/2/81-82
'"Ivica Kršulj, *Bjekstvo sekretara Mjesnog komiteta KPJ iz zatvoreničkog odjeljenja bolnice, Sarajevo u revoluciji, 2/673.*
"*Zbornik sjećanja* - Zagreb 1941-1945,2/103.
[18]Lutvo Ahmetović, *Zagreb 1942, Zbornik sjećanja - Zagreb 1941-1945,* Zagreb, 1984, 3/16
'"Obren Stišović Obrad, *Tok kozarske ofanzive i proboj iz obruča, Kozara u NOB* 3/9.
[20] *Vojna enciklopedija* IV/675

[21]*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije,* 1/239
[22]*Zbornik,* IV/5/237-239
[23]Hamdija Omanović, *S Trećim bataljonom na Bosansku Krupu, Podgrmeč u NOB,* 11/459
[24]IstO, Str. 460-461, 468, 477
[25] *Zbornik,* IV/6/24-25
[26]*Zbornik,* **IV/6/28**
[27]Tito, SD/9/174
'Tito, SD/11/88.
[2]Tito, SD/11/97.
'"Tito, SD/11/153.
[31]Tito, SD/11/290
[32]*Hronologija,* str. 282
[33]*Zbornik,* IX/2/82-83.

Roška ofanziva

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 — 1945, Vojno-istorijski institut, Beograd, 1963, knjiga 1, str. 309.
[2]*Vojna enciklopedija,* drugo izdanje, Beograd, 1974, tom 8, str. 706. (u daljem tekstu: *VE).*
[3] *Vojna enciklopedija* 8/223
[4]*ORNJ,* 1/309.
[5]*Zbornik,* VI/2/246.
[6]*Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941-1945,* knjiga 5, str. 219 (u daljem tekstu: *DCO).*
[7]*DCO,* 5/222.
*VE, 1/540.
[9]*Zbornik,* VI/2/272, 275.
[10]*DCO,* 5/453-454.
[11] *DCO,* 5/223.
[12]*Zbornik,* VI/3/140.
[13]Isto.
[14]*Zbornik,* VI/3/301.
[15]*Arhiv CK SKI,* fond CK KPJ 1942/403.
[16]*Zbornik,* VI/3/308.
[17]Ivan Maček Matija, *Sjećanja,* Globus, Zagreb, 1983, str. 157.
[18]Isto.
[19]*Zbornik,* VI/3/367.
[20]*Zbornik,* VI/4/11.
[21] *VE,* 8/704.
[22]*ORNJ,* 1/266.
[23]*Zbornik,* VI/4/232, 233.
[24] *VE,* 8/707.
™*ORNJ,* 1/313-314.
[2e] *Bihaćka republika,* Muzej Avnoja i Pounja u Bihaću, 1965, 11/288.
[27]Isto, str. 289.

Ko je zapalio Gojilo

[1] *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Grada, knjiga 3 (u daljem tekstu: *SZH* 3/...), Zagreb, 1984, str. 229.

[2] *SZH* 3/264.

[3] *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941 — 1945*. (u daljem tekstu: *Hronologija),* Beograd, 1964, str. 340.

[i] *HronoIogija,* str. 339.

[5] *Vojna enciklopedija* (u daljem tekstu: *VEj* 1/478.

[e] *VE* 5/623.

[7] *SZH* 3/287-288.

[8] *Arhiv CK SKJ* CK KPJ - Kl 1942/213.

[9] *SZH* 3/351.

[10] *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije,* Beograd, I tom str. 305 (u daljem tekstu: *ORNJj.*

[II] *Zbornik dokumenata i podataka u NOR-u jugoslovenskih naroda,* tom V, knjiga 7, str. 85; (U daljem tekstu: V/7/...); *SZH* 3/234-236.

[l2] *Zbornik* V/7/85.

[13] *SZH* 3/226, 227.

[li] *SZH* 3/290, 291.

Građa za historiju NOP-a u Slavoniji (u daljem tekstu: *Slavonija),* knjiga 111/73, 75, 76.

[ls] *ORNJ* 1/233.

[16] Vicko Antić, **Psunjski partizanski odred«, »1941 — 1942. u svedočenjima učesnika NOB«, VIZ,* Beograd, 1975, knjiga 12, str. 140-141.

[17] *Slavonija,* III/104-105.

[la] *Vojnoistorijski institut,* Arhiv NOR-a, k. 163 A, reg. br. 3/16, 5/16.

[19] *SZH* 3/281.

[20] *SZH* 3/237.

[21] Pribilješka o kazivanju Bogdana Crnobrnje autorima u Beogradu 25. novembra 1987.

[22] *SZH* 3/272.

[23] *SZH* 3/227.

[24] Pismo Bogdana Crnobrnje dr Pavlu Gregoriću-Brzom od 16. decembra 1976. (kopija u posjedu Bogdana Crnobrnje), str. 12.

^Isto, str. 13.

Prvo oslobođenje Jajca

'Tito, *Sabrana djela,* 11/251, 253.

[2] Ahmed Džubo, *Na južnim prilazima Jajcu, 42-42 USU,* 16/337.

[3] Isto, str. 337-338.

[i] *Zbornik,* IV/6/230 - 232.

[5] Ahmed Džubo, n. čl. str. 339.

Tito, *SD*/12/25.
"*Zbornik*, IV/7/68.
[8]*Zbornik*, IV/7/111-112.
[9] *Vojna enciklopedija*, drugo izdanje, Bgd, 1972, 3/800.
[10]*Zbornik*, IV/7/155.

Partizanska obavještajna služba i četnički pokret Draže Mihailovića

'Nusret Šehić, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo, 1971, str. 129
[2]N. Šehić, n. dj. str. 144.
[3]N. Šehić, n. dj. str. 175.
Arhiv Jugoslavije, Fond Milana Stojadinovića, fascikla 5
[4]Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978, str. 124 i 533
[5]N. Šehić, n. dj. str. 9.
[6]Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb, 1978, str. 57.
[7]Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca* (u daljem tekstu: *DM između..)*, Zagreb — Beograd, 1979, str. 26.
®Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 1983, 2/225.
"Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, (u daljem tekstu: *Ustanak*...) Beograd, 1963, str. 75.
[10]J. Marjanović, *DM između*..., str. 60-61.
"Isto, str. 104.
[12]J. Marjanović, *DM između*..., str. 63-64.
[13]Vojo Stupar, *U ratu izgubljenom bez borbe, Srednja Bosna u NOB*, Beograd, 1976, 1/193-194.
[14]Isto, str. 194-195.
[15]J. Marjanović, *DM između*.., str. 59.
[16]Ratko Martinović, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Beograd, 1979, str. 65.
[17]Isto, str. 73.
Tsto, str. 82.
Tsto, str. 89.
[20]Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979, str. 122.
[21] Jovan Marjanović, *Ustanak*..., str. 35-36.
^Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, Beograd, 1980, knjiga sedma, str. 37 (u daljem tekstu: Tito, *SD/7/37)*
^Milena Mišić, *Dnevnik* (ustupio autorima na korištenje pokojni Vojislav Mišić)
[24]Kazivanje Slavku Komarici predratnog novinara Mirka Srećkovića.
[25]J. Marjanović, *DM između*..., str. 67-68.
[26]Isto, str. 344, napomena 297.

[27]*Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i Revolucija 1941-1945,* Beograd, 1985, knjiga prva, str. 315, 316, 317 (u daljem tekstu: Z7CO/1/315...)

[w]*DCO* 1/318.

[w]*DCO* 1/214.

[30]*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* tom II, knjiga 1 str. 38 (u daljem tekstu: *Zbornik,* II/1/38)

Tito, *SD/*7/115.

[32]*Arhiv SSUP*

[33]Isto

"Isto

T Marjanović, *DM između..,* str. 126.

[36]Isto

[37]Isto, str. 127.

Tovan Marjanović, *Ustanak...,* str. 192.

^Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata,* Beograd, 1956, 1/71 (u daljem tekstu: *Zapisi)*

[40]Josip Broz Tito, *Borba naroda porobljene Jugoslavije, Vojna djela 1941-1945,* VIZ, Beograd, 1961, 1/228-229. Ratko Martinović, n.dj. str. 266-267.

[41]R. Martinović, n.dj. str. 355.

«Isto

[43]Isto, str. 267.

[44]*Istorijski arhiv KPJ,* tom I, knjiga 1, »*Borba 1941«,* Beograd, 1949, str. 217.

Martinović, n.dj. str. 229.

[46]Jovan Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine,* Institut društvenih nauka, Istorija XX veka, Zbornik radova I, Beograd, 1959, str. 194, napomena 114 (u daljem tekstu: *Prilozi)*

[47]Vilko Vinterhalter, *Životnom stazom Josipa Broza,* Beograd, 1968, str. 309.

[48]R. Martinović, n.dj. str. 230.

[49]*Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailovič pred sudom,* Beograd, 1946, str. 64.

Vojislav D. Pantelić, *Sećanja jednog komandanta, Knjiga o Draži,* sveska prva, 1941-1943, Windsor, Canada, 1956, str. 163.

[51]Zvonimir Vučković, Ustanak u Zapadnoj Srbiji, Knjiga o Draži, 1/133-134.

[52]J. Marjanović, *Ustanak..,* str. 248, napomena 141

[53]Nikola Milovanović, *Bio sam u Dražinoj Vrhovnoj komandi,* NIN, 10. 11. 1968.

[M]Isto

[55] *Glasnik srpskog istorisko-kulturnog društva »Njegoš«,* Chicago, Illinois, USA (u daljem tekstu: *Njegoš*), sveska četvrta, decembar 1959, str. 17

[56]J. Marjanović, *Prilozi,* 1/197, napomena 124

[57]Vidi napomenu broj 51, 1/134

[58]J. Marjanović, *Prilozi,* str. 200.

[59]Isto, str. 196

'"Isto, str. 201, napomena 134

[m]*Istorijski arhiv KPJ,* tom I, knjiga 1, str. 191

[62]J. Marjanović, *Ustanak...,* str. 248

[63]Radenko Mandić, *U oslobođenom Čačku 1941. godine, 41-42 USU,* 2/432

[84] J. Marjanović, *DM između...,* str. 136

[65]Isto, str. 98-99, 346 (napomena 98)

Tito, *SD/7/218*

[87]Tito, SD/7/295

[68]Der *Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof,* Nürnberg, Deutschland, 1949, Band XXXVI, S. 107-108

[69]Josip Broz Tito, *Tako smo se organizovali i borili do pobjede, Ratna sećanja, Veze u NOB-u 1941 -1945,* Beograd, 1981, 1/13.

™J. Tomasevich, n. dj. str. 140.

[71]Jovan R. Radovanović, *Požega u NOR i revoluciji 1941-1945,* Požega, 1986, Str. 134.

[72]Branko Poljanac, *Sa Vrhovnim štabom NOP odreda Jugoslavije u Užicu, 41-42 USU,* 3/292-293.

[73]Ljubivoje Pajević, *Dragačevski bataljon Čačanskog NOP odreda »Dr Dragomir Mišović« 1941. godine, 41-42 USU,* 9/50-51

[74]Milan Drakulić, *Plima, oseka, plima 1941 -1942,* Beograd, 1963, 1/176-178.

[75]*Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom,* str. 421-422.

[76]J. Tomasevich, n. dj. str. 140.

[77]Isto

[78] *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944.* Arhivski pregled, Beograd, 1976, str. 19, 21

[19] *The national archives of the United States,* a microfilm publication, Washington (u daljem tekstu: *NAW],* T-315, Roll 2123, F 000638-001083, la KTB

""Isto

[81]Tito, SD/7/196.

[82]*Istorijski arhiv KPJ,* 1/1/310.

[83]J.Tomasevich, n. dj. str. 142.

[84] *Tajna prepiska Churchill-Staljin,* Zagreb, 1965, str. 23

"Tito, SD/7/193-194.

[86]Tito, *SD/7/37.*

[87]Tito, SD/7/194.

^Tito, SD/7/197.

[89]Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* (u daljem tekstu: *Novi prilozi],* Zagreb-Rijeka, 1980, 1/308.

T Tomasevich, n. dj. str. 143.

[ei]J. Marjanović, *DM između...,* str. 184-185.

[92]Tito, SD/7/198.

[93]J. Marjanović, *Prilozi...,* str. 220.

[94]*Vojna enciklopedija,* prvo izdanje, 2/263.

[95] *Vojna enciklopedija,* drugo izdanje, 2/201.

[98]DCO, 3/294-295.

[97]*Arhiv SSUP*

"Isto

"A. Donlagić, M. Leković, *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu januar-februar 1942,* Beograd, 1962, str 22.

[100]*Zbornik,* IV/1/112.

[101] *Arhiv SSUP*

[102]J. Tomasevich, n.dj. str. 189.

[103]*Zbornik,* XIV/1/16.

[104]*Zbornik,* IV/2/9

[105]*Zbornik,* IV/1/374.

[10e]*Zbornik,* IV/1/412-413.

[m]*DCO/* 2/162.

[108]Bogdan Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu, 1941-1943,* Zagreb, 1981, str. 70-71.

[109]*Arhiv Vojnoistorijskog instituta,* fond DM, dok. VK-4-17 i VK, k. 29f, br. reg. 22/1.

[110]Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred,* Sarajevo, 1950, str. 214.

[n1]R. Čolaković, *Zapisi,* 1/561, 562.

"[2]Dr. Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941,* Beograd, 1973, str. 473.

[113]Uglješa Danilović, *Savjetovanje u Ivančićima, Istočna Bosna u NOB,* Beograd, 1971, 1/472. (u daljem tekstu: *IB*/1/472)

[114] *Vojna enciklopedija,* drugo izdanje, Beograd, 1972, 3/669. (u daljem tekstu: *VE)*

[115]*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije,* Beograd, 1963, drugo izdanje, 1/178.

[im]*DCO/* 3/150.

[117] *Zbornik,* II/2/227.

[ns]*Zbornik,* II/2/228.

[119]*Arhiv CK SKJ,* fond CK KPJ 1941/242.

[120]Isto

[12l]Isto

[122]Stevo Popović, *Majevički partizani,* Sarajevo, 1951, str. 184.

[123]Slavko Mićanović, S *Majevice i Semberije,* Sarajevo, 1961, str. 95.

[124]S. Popović, n. dj. str. 240.

[125]Uglješa Danilović, *Kriza ustanka u istočnoj Bosni u proljeće 1942, Istočna Bosna u NOB,* 1/401-402.

[128]Mevla Jakupović, *Prvi dani u partizanima, IB/1/*176.

[127]Slavko Mićanović, *Četnici protiv partizana na Majevici i Semberiji, IB/I/507.*

[128]Isto, str. 507-508.

[129] *VE,* 3/670.

[130]Jozo Tomasevich, n. dj. str. 151.

[131] *Zbornik,* IV/4/173.

[132] *VE,* 10/92; *Hronologija* 544; *ORNJ* 1/612-613.

[133] *VE,* 6/497.

[134]Todor Vujasinović, n. dj. str. 363, 364.

[135]*Zbornik,* IV/4/173-174.

[136] *VE,* 10/700.

[137]Ćamil Kazazović, *Četnički puč u 3. istočnobosanskom*

udarnom bataljonu i jedinicama Zeničkog partizanskog odreda, 41-42 USU, 17/536-537.

[138]Isto, str. 537.

[139]Isto, str. 538.

[140]Isto, str. 540.

[141]Isto, str. 543.

[142]Isto, str. 539.

[143] *VE,* 10/718.

[144]Avdo Humo, *Moja generacija,* Sarajevo, 1984, str. 692 - 693

[146]*Arhiv CK SKJ,* fond CK KPJ 1942/405.

[146]Isto, 1942/406.

[147]Mitar Mrdić, *Značajno ustaničko središte, Hercegovina u NOB* (u daljem tekstu: *HUNOB*), Beograd, 1986, 2/475.

[148]Branko Popadić, *Kombinovana partizanska četa, HUNOB* 3/690.

[149]Isto

[150]Isto, str. 691.

[151]Isto

[152]Vojo Erceg, Lazo Čalija, *Istakli smo crvenu zastavu, HUNOB,* Beograd, 1986, 4/179.

[ls3]*Zbornik,* IV/3/282.

[154]Kosta Nad, *Bihaćka republika,* Zagreb, 1982, str. 19.

[155]Isto, 56.

[156]*Zbornik,* IV/5/212.

[157]Kosta Nad, n. dj. str. 30.

[158]Kazivanje Mirka Marjanovića Puljka

[159]Aleksa Penić, *Četnički puč na Manjači,* neobjavljeni članak, pripremljen za šestu knjigu edicije »*Srednja Bosna u NOB*«.

[160]Marija Volski, *Probudila me je eksplozija ručne bombe,* neobjavljeni članak, pripremljen za šestu knjigu edicije »*Srednja Bosna u NOB*«

[161]Isto

[162]Mile Jandrić, *Sudbina sedmorice* »*Pelagićevaca*«*u Proleterskom bataljonu, 41-42 USU,* 15/439.

"Tito, *SD,* 9/175.

[164]*Zbornik,* XIV/1/97.

[165]Kosta Nad, n. dj. str. 50.

[166]Vojo Stupar, *Na dužnosti komesara Četvrtog krajiškog NOP odreda,* neobjavljeni članak, pripremljen za petu knjigu edicije »*Srednja Bosna u NOB*«

[167]Isto

[188]Kosta Nad, n. dj. str. 50-51.

'"Menart Vinko, *Trebovanje materijala* »za *šumu*«, neobjavljeni članak, pripremljen za četvrtu knjigu edicije »*Srednja Bosna u NOB*«

[170]Dobrila Martinović-Pruner, *Perica, vojni muzičar,* neobjavljeni članak, pripremljen za četvrtu knjigu edicije »*Srednja Bosna u NOB*«

[171]Jovica Škrbič, *Znatiželjni satnik,* neobjavljeni članak, pripremljen za petu knjigu edicije »*Srednja Bosna u NOB*«

[172]*Arhiv Instituta za radnički pokret,* Sarajevo

[173]Lastrić Žarko, *Učešće porodice Lastrić u političkom ži-*

votu, Arhiv Bosanske krajine, Banja Luka, A BK 209-MG-IV/147

[174]*Zbornik*, IV/5/23.

[175]Mladen Vukosavljević, *Crnovrška partizanska četa 1941. godine, Srednja Bosna u NOB*, Banjaluka, 1981, 3/291.

[178]Vidi napomenu broj 172.

[177]Stevo Samardžija, *Četrnaesta srednjobosanska NOU brigada*, Banja Luka, 1983, str. 49.

[178]*Zbornik*, V/2/11-12.

[178]Isto

[180]*Filmski arhiv* VII, Arhiva CK KPH, CKH-11/268 - 269

[18']Isto

[m2]*Zbornik*, V/5/300, 303.

[183]Tito, *SD* 7/194.

[184]*Zbornik*, V/2/89.

[185]Ervin Šinko, *Drvarski dnevnik*, Beograd, 1987, str. 181

[186]Isto, str. 181-182.

[187]Isto, str. 303.

[188]*Zbornik*, V/3/105.

[189]*Zbornik* V/3/82.

[190]Dušan Livada, *Dijelovi kotara Slunja u ustanku 1941/1942. godine, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokupja i Žumberka*, Zbornik 3, Karlovac, 1971, str. 471-472 (u daljem tekstu: *Prva godina...)*

[m]*Zbornik*, V/3/148.

[192]Stanko Opačić Ćanica, *Neki neosvjetljeni događaji iz NOB-e na Kordunu, Druga godina nrodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokupja i Žumberka*, Zbornik 6, Karlovac, 1973 (u daljem tekstu: *Druga godina..),* str. 298.

[193]Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941 -1945*, Zagreb, 1986, str. 142.

[194]Slavko Komarica, *Ratni dnevnik*, rukopis

[195]Slavko Kovačić, *Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i Vojnog komiteta u jedinicama karlovačkog garnizona tokom 1942-1943, Druga godina..*, str. 33.

[,98]Vlado Novaković, *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu 1942. godine, Druga godina...*, str. 201.

[197]*Zbornik*, V/4/177.

[198]Mr. Mile Dakić, *Razvitak i djelovanje partijske organizacije na Kordunu 1941. i u prvoj polovici 1942. godine, Prva godina...*, str. 325

[199]*Hronologija*, str. 236.

[200]Fikreta Jelić-Butić, n.dj. str. 137.

[201]*Zbornik*, V/5/339.

[202]*Zbornik*, V/5/341.

[203]*Zbornik*, V/5/350.

[204]*Zbornik*, V/5/339.

[205]*Zbornik*, V/5/131-132.

[206]Jakov Blažević, *Druga okružna konferencija KPH za Liku, Prva godina...*, str. 869.

[207]*Zbornik*, V/9/285, 286, 287.

[208]Ranko Mitić, *Neka sjećanja s Banije, Prva godina...*, str. 571

[2O0]Isto

[210]Isto, str. 572.

[211]Isto

[212]Isto, str. 584.

[213]Isto, str. 585.

[214]Ljubomir P. Durić, *Na području Dvora na Uni 1942. godine, 41-42 USU*, 21/408-409, 412, 413, 414

[215]*Zvornik*, V/4/324.

[218]Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, prva knjiga, Beograd, 1970, str. 333.

[217]*VE*, prvo izdanje, 1/514.

[218]*Zbornik*, V/8/66 - 67.

[2lg]*Zbornik*, V/8/67.

[220]Fikreta Jelić-Butić, n.dj. str. 140

[221] *Zbornik*, V/4/323.

[222]*Zbornik*, V/4/363.

[223] *Grada za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, Slavonski Brod, 1963, (u daljem tekstu; *Slavonija)*, 11/108.

[224]*Slavonija*, 11/108, 112.

[225]*Slavonija* III/8, 11.

[226]*Slavonija* III/134, 135, 136.

[227]*Slavonija* III/200, 202.

[228]*Slavonija* III/228, 230.

[229]*Slavonija* III/299, 301.

[230]*Slavonija* III/339, 340.

[231] *Zbornik*, IX/2/432 - 437.

[232]Isto

[233]*Zbornik*, V/9/270, 271.

[234]*Zbornik*, V/9/294-295.

[235]*Zbornik*, V/9/370, 371.

[236] *VE* 1/408.

[237]*Zbornik*, VI/2/226 - 227.

[238]*Zbornik*, VI/2/233.

[239]*Zbornik*, VI/2/243 - 244.

[240]*Zbornik*, VI/2/261-262.

[2il]*Zbornik*, VI/2/278.

[242]*Zbornik*, VI/2/278.

[243]*Zbornik*, VI/4/109 -110.

[244]*Zbornik*, VI/3/272 - 273.

[245]*Zbornik*, VI/3/274 - 275.

Prva bihaćka operacija

[1] Redžo Terzić, *Prijemni ispiti za Prvi krajiški proleterski bataljon, Podgrmeč u NOB*, Beograd, 1972, 1/654.

[2]Isto str. 655.

[3]Gojko Polovina, *Svedočenje - Sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*, Beograd, 1988, str. 105, 106. i 107.

[4]Branko J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941-1945. godine,* Sanski Most, 1980, 2/155, 157, 158.

[5]*Zbornik,* IV/1/302-303.

[6]*Zbornik,* IV/1/282.

[7]Gojko Polovina, n.dj. str. 105.

[8]Branko Bokan, n.dj. str. 184-185.

[9]Gojko Polovina, n.dj. str. 107.; *Hronologija,* str. 102.; *ORNJ* 1/87, 88.

[10]G. Polovina, n.dj. str. 356.

"Đoko Jovanić, *Ratna sjećanja,* Beograd, 1988, str. 132, 138.

[l2]*Zbornik,* IV/7/343.

[13]Kosta Nad, *Bihaćka republika,* Zagreb, 1982, str. 223.

[14]Moric Levi, *U izviđanju neprijateljskih položaja, Podgrmeč u NOB,* 2/527.

[15]*Zbornik,* IV/7/104-105.

[16]Moric Levi, n.čl. str. 527-528.

[17]Slavko Odić, *Radnički pokret Bihaća i okoline do ustanka 1941, Podgrmeč u NOB,* 1/17.

[18]Isto str. 108.

[19]Mr. Zdravko Dizdar, *Bihaćka partijska organizacija 1941-1945, Bihać u novijoj istoriji,* Banjaluka, 1987, 2/55.

[20] *Vojnoistorijski institut Beograd,* Arhiv NOR-a (u daljem tekstu: *AVII),* k. 161 A, reg. br. 48/5.

[2l]*AVII,* k. 162, reg. br. 4/7.

[22]*A VII,* k. 162, reg. br. 5/7.

[23]*AVII,* k. 162, reg. br. 10/7.

[24]Kosta Nad, n.dj. str. 214.

[25] *Vojna enciklopedija,* 1/608.

[28]Stevo Rauš, *Bihaćka operacija novembra 1942. godine, Bihaćka republika* (u daljem tekstu: *BR),* Bihać, 1965, 1/75.

[27]Mlađo Marin, Nezaboravne uspomene, *BR* 1/92-93.

[28]Ing. Junus Salihodžić, *Podaci o neprijatelju stigli su na vrijeme, BR* 1/63-64.

[29]*BR* 11/27 (faksimil)

'"K. Nad. n.dj. str. 234.

[31]Ing. Junus Salihodžić, *Uloga bihaćkih komunista u razvitku NOP-a Bihaća 1942-1943,- Bihać u nov. ist.* 11/303-316

Milan Obradović, *Rad partijske organizacije i partizanskih štabova na organizovanju i delovanju obaveštajne službe i sistemu bezbednosti NOP-a u vreme priprema i izvođenja Bihaćke operacije 1942. godine, Bihać u novijoj istoriji,* 11/169-192

^K. Nad, n.dj. str. 224.

[33]*Bihaćka republika,* 1/83.

Varnostno-obveščevalna služba - VOS

[l]*VE* 8/704

[2]Milan Škerlavaj-Petrać, *Kraljevska policija organizovana u OF, 41-42 USU,* 3/182, 184.

[3]Janez Vipotnik, *Početak, 41-42 USU,* 15/219.

"Isto.

[5]*Zbornik*, VI/1/513.

"*Narodni heroji Jugoslavije*, Beograd-Titograd, 1983, 2/36.

[7]Zdenka Kidrič, *Naša osvetnica*, članak objavljen u knjizi Vladimira Dedijera *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka, 1981, 2/746.

[8]Isto, str. 744.

[6]*DCO* 4/240, 242, 243, 244.

'"Lidija Šentjurc, *Rad partijske organizacije u Ljubljani u 1942. godini, 41-42 USU*, 10/142.

[n]*DCO* 4/480.

[12]Dedijer, *Prilozi* 2/746.

[13]Vidi napomenu 7, str. 743.

[14]KF/Marko Selin, *Nič več strogo zaupno*, Ljubljana, 1978, 11/216, 217.

''Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivama izbjegličke vlade 1941-1943*, Ljubljana, 1985, str. 224.

[m]*Zbornik* VI/1/155.

"Isto

[le]*DCO* 5/453-454.

Žene partizanski obavještajci

' *Bosansko Grahovo u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Zbornik sjećanja*, Bosansko Grahovo, 1971, Predgovor, str. IX

[2]Aleksa Nenadič, *Obaveštajna služba na našem terenu, Bos. Grahovo u NOR-u*, str. 312-313.

[3]Aleksa Nenadič (po sjećanju Stane Marić), *Samo jedan izvještaj nije predat, Bos. Grahovo u NOR-u*, str. 351.

"Is'to, str. 351.

[5]Isto, str. 352.

"Isto, str. 352.

[7]Vidi napomenu broj 2

'Vidi napomenu broj 3

[9]*Zbornik*, IV/6/265.

[10]*Zbornik*, IV/7/122-124.

"Slavko Stojković, *Prva razmena zarobljenika u NOB*, feljton, Politika ekspres, sreda 15. januara 1975.

[12]Isto, nastavak u Politici ekspres od 16. januara 1975.

[13]Nisim Albahari, *Partijska organizacija sarajevske oblasti u periodu priprema ustanka. Istočna Bosna u NOB-u*, Beograd, 1971, 1/52-53

[14]Drago Borovčanin, *Nastanak organa narodne vlasti na Romaniji 1941, Istočna Bosna u NOB-u*, 1/275

[15]Grujo Novaković, *Legendarna Romanija, Istočna Bosna u NOB-u*, 1/727

'"Drago Borovčanin daje imena trojice domobranskih oficira osuđenih na smrt i zatim predvidenih za razmjenu. Nismo mogli utvrditi ni koji su od njih razmijenjeni ni kakvu je sudbinu doživio treći.

"Viši arhivski savjetnik Ernst Wisshaupt, koji je u Štabu

Zapovjednika njemačke oružane sile na Jugoistoku, feldmaršala Lista, bio zadužen pisanjem historije rata na Balkanu, doslovno je zapisao:

»Banditi su uništili obje njemačke čete opkoljene u rudniku kod Krupnja. Gubitak od 9 mrtvih, 30 ranjenih i 175 nestalih oplakivan je s naše strane.«

(Ernst Wisshaupt, *Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom prostoru,* str. 23 originala)

Tada su se u zarobljeništvu boraca Valjevskog partizanskog odreda i vojno-četničkog odreda poručnika Ratka Martinovića i popa Vlade Zečevića, koji su zajedno napali njemačku posadu u Krupnju, našla 124 njemačka oficira, podoficira i vojnika. Bio je to, najvjerovatnije, najveći broj pripadnika nacističkog Wehrmachta zarobljen u jednoj bici od početka drugog svjetskog rata!

A i ratni plijen je za ondašnje uslove bio ogroman: preko 200 pušaka, 22 teška i laka mitraljeza, 8 automata, 7 minobacača, 300.000 metaka, 11 kamiona i luksuznih automobila...

[18]Ljubica Delić Batanović, *Žene Mačve u ustanku, UNJ 1941,* 5/504-505.

[19]Isto, 5/504-506.

Niski obavještajci

[1] Stevan Stevanović, *Gledao sam smrti u oči na stratištu u Jajincima,* 41—42 USU, 12/683—684.

[2] Isto, str. 685.

[3] Dragi Stamenković, *Na jugu Srbije, Četrdeset godina, Zbornik sečanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta,* Beograd, 1961, 6/47—48.

' Dragoljub Mirčetić, *Niš — centar veza i posrednik u vezama 1941 — 1942,* VUN 1/256—257.

[5] *Srbija u NOB — Južna Srbija,* Beograd, 1961, str. 73.

• D. Mirčetić, n. čl.

[7] *Srbija u NOB — Istočna Srbija,* Beograd, 1963, str. 65—66.

[8] Vidi pribilješku broj 5, str. 177, 201, 202.

[8] Isto, str. 205.

[10] Dragi Stamenković, n. čl. str. 48.

[11] Mihajlo Marić, *Obaveštajni rat u Srbiji 1941,* »Večernje novosti« od 10. 11. 1973.

[12] D. Stamenković, n. čl. str. 49—50.

[13] *Žene Srbije u NOB,* str. 718, 720.

[14] Vidi pribilješku broj 1, str. 675, 676, 677, 678, 683.

[15] Ljubomir Tešić, *Pobegli su sa streljanja,* »TV-novosti« broj 1156, 20. februara 1987.

[16] Isto.

[17] Vidi pribilješku 1, str. 693.

Banjalučki obavještajci

[1] Josip Puba Šolc, *Na dužnosti u Župskom redarstvu, Srednja Bosna u NOB* (u daljem tekstu: SB), Beograd, 1976, 1/679.

[2] Isto.
[3] Tito, *SD* 2/321.
[4] Idriz Ladarević, *Moj rad u Župskoj redarstvenoj oblasti u Banjoj Luci i oblici ilegalnog rada,* Banjaluka, Arhiv Bosanske krajine (u daljem tekstu: ABK), ABK 209-MG-4/156, str. 1.
[5] Isto, str. 3.
[5] Vojin Hadžistević, *Kako narod sudi svojim izdajicama,* neobjavljen članak, pripremljen za petu knjigu edicije »Srednja Bosna u NOB«.
[7] Augustin Nikić, *Podrška bez riječi...,* SB/1/625.
[8] Prof. dr Ljubica Pejčinović-Radman, *Žrtvovala je i ljepotu i mladost,* neobjavljeni članak, pripremljen za četvrtu knjigu edicije »Srednja Bosna u NOB«.
[9] Dr Dušan Lukač, *Banjaluka i okolica u ratu i revoluciji 1941—1945,* Banja Luka, 1968, str. 219.
[10] Isto.
" SB/3/85.
[12] Kazivanje Dinka Podgornika, pribilježio Slavko Komarica.
[13] *Zbornik,* IV/3/408.
[14] *Zbornik,* IV/3/446.
[15] *Zbornik,* IV/3/515.
[18] *Zbornik,* IV/3/518.
[17] *Zbornik,* IV/3/538—541.
[18] *Hronologija,* str. 211.
[19] *Zbornik,* IV/3/515.
[20] *Zbornik,* IV/3/287.
[21] Muhamed Hadžihalilović, *Po zadatku u domobranstvu,* SB/2/598.
[22] Isto, str. 599.
[23] Kazivanje dra Katarine Kranjc, pribilježio u Zagrebu 9. jula 1978. Slavko Odić.
[24] Vinko Markotić, *Sa Čajavecom u Uredu za kolonizaciju,* SB/3/575.
[25] Isto, str. 576.
[26] Inž. Dorde Pstrocki, *Ko je ovdje još dobar?,* neobjavljen članak pripremljen za četvrtu knjigu edicije »Srednja Bosna u NOB«.
[27] Isto.
[28] Isto.
[29] Isto.
[30] Zaga Umićević, *Nepokorena Banjaluka,* SB/3/567.
[31] Vinko Markotić, n. čl., str. 580.
[32] Zdenko Ružić, *U redovima neprijatelja,* SB/3/592, 593.
[33] Žarko Lastrić, kazivanje, ABK 209-MG-IV/147, str. 59.
[34] SSUP, Arhiv.
[35] *Zbornik,* IV/5/38.
[36] Žarko Lastrić, ABK 209-MG-IV/147, str. 39.

Ne smijemo ih zaboraviti

[1] *Zbornik* 1/41.
[2] *Zbornik* 1/65.
[3] Galib Omerbašić, *Pesma o pesmi,* feljton, »Politika ekspres«, 3. juna 1981.
[4] *Zbornik* 1/109.
[5] *Zbornik* 1/112.

[8] Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred,* Sarajevo, 1950, str. 134.

[7] Pismo Maria Brane iz Zadra Alojzu Brani u Novu Ves kod Bosanskog Kobaša od 17. juna 1981. godine (u posjedu autora).

[8] Ivan Krajačić Stevo, *Ilegalni rad u Zagrebu,* Zbornik sjećanja Zagreb 1941 — 1945, Zagreb, 1984, 3/30.

[9] Ljudevit Gerl, *Tri i po godine ilegalnog rada,* neobjavljeni članak, pripremljen za četvrtu knjigu edicije »Srednja Bosna u NOB«.

[10] Ante Fabris, *U Desetoj domobranskoj pukovniji,* neobjavljeni članak, pripremljen za četvrtu knjigu edicije »Srednja Bosna u NOB«.

[11] Mladen Colić, *Takozvana NDH 1941,* Beograd, 1973, str. 211—213.

[12] Vidi napomenu 10.

[13] Inž. Esad Kapetanović i Derviš Sivac, U okupiranom Prijedoru, Kozara u NOR-u, zapisi i sjećanja, Beograd, 1971, 2/719.

[14] Isto, str. 720—721.

[15] Jovanka Ćović Žuta, Na partijskom radu u Banjaluci, Srednja Bosna u NOB, Banjaluka, 1980, 2/513—514.

[18] Slavko Odić, *Djelatnost Prvog partizanskog odreda Prve čete za Bosansku krajinu u septembru i oktobru 1941. godine,* »Srednja Bosna u NOB«, Banjaluka, 1980, 2/93—94.

[17] Isto, str. 94—95.

[18] Aleksa Penić, *Formiranje i razvoj partizanskog odreda na Manjači,* »Srednja Bosna u NOB«, 2/232.

[19] Rifat Pečenica, Navezi s drugovima, 'u šumi', Srednja Bosna u NOB, 2/391—392.

[20] Vidi napomenu 10.

[21] Anto Fabris, *Neka nestanu još u toku noći,* neobjavljeni članak, pripremljen za petu knjigu edicije »Srednja Bosna u NOB«.

[22] Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito, prilozi za biografiju,* Zagreb, 1953, str. 154.

[23] Isto, str. 167.

[24] Vlado Novaković, *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu 1942. godine, Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka,* Karlovac, 1971, str. 200.

[25] Isto, str. 200—201.

[28] Slavko Kovačić, *Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i Vojnog komiteta u jedinicama karlovačkog garnizona tokom 1942—1943, Druga godina NOR-a na području Karlovca, Korduna...,* Karlovac, 1973, str. 31.

[27] Isto, str. 37. i 39.

[28] Ratni sud Zapovjedništva grada Zagreba, Proces protiv grupe domobranskih oficira, Arhiv IHRPH, fond NG, inv. br. 33603, str. 23. i 22.

[29] Isto, str. 40, 41.

[30] Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* Zagreb—Rijeka, 1/284.

[31] *Zbornik* 1/2/129.

[32] Radmilo Kljajić, *Obaveštajac Janko Janković,* feljton, 2. nastavak, »Politika ekspres«, 30. oktobra 1980.

[33] Moma Marković, *Sazrevanje revolucije (Sećanja 1931—1941),* Beograd, 1984, str. 95—96.

[34] Vidi napomenu 32.

[35] Stanko Mladenović, *Spasenija Cana Babović,* Beograd, 1980, Str. 281—282.

[36] Isto, str. 185—186.
[37] Isto, str. 164—165.
[38] Isto, str. 165.
[39] Isto, str. 187.
[40] *Vojna enciklopedija* 9/291.
[41] *Narodni heroji Jugoslavije,* Beograd—Titograd, 1983, 2/230.
[42] Dragan Bujošević — Slavoljub Kačarević, *Novo otkrivanje istorije,* »Intervju« od 23. maja 1986, str. 43.
[43] Slavko Komarica — Slavko Odić, *Gestapo u Jugoslaviji,* Zagreb, 1977, str. 89.
[44] *Istorija Beograda,* Beograd, Prosveta, 1974, III/516.
[45] Moma Marković, n. d. str. 19.
[48] Spasenija Babović, *Iz prvih dana narodnooslobodilačke borbe u Beogradu,* Godišnjak Muzeja grada Beograda, knjiga VIII, 1961, str. 41.
[47] Tošo Popovski, *900 dana u osinjaku,* »Večernje novosti« od 21. oktobra 1966.
[48] Izjava Brane Perović Radomiru Vukčeviću, »DUGA« br. 346, 30. 5 — 12. 6. 1987, str. 64.
" *Istorija Beograda,* III/528.
[50] »Politika ekspres« od 19. 11. 1980; razgovor S. Komarice s Milivojem Tasićem u avgustu 1988.
[51] Slavko Komarica — Slavko Odić, n. d. str. 95.
[52] R. Kljajić, n. feljton, 8. nast., »Politika ekspres« od 5. 11. 1980.
[53] Isto, 9. nast., »Politika ekspres« od 6. 11. 1980.
[54] Luka Mrkšić, *Iz Beograda — Dunavom u partizane,* 41—42 USU, 12/460—461.
[55] *Hronologija,* str. 237.
[58] Arhiv IRP Srbije, PKS, 402.
[57] R. Kljajić, n. f., 17. nast., »Politika ekspres« od 14. 11. 1980.
[58] Isto, 18. nast., »Politika ekspres« od 15. 11. 1980.
[51] »DUGA«, str. 52, faksimil.
[80] Isto, str. 51—52.
[81] Isto, str. 51.
[82] Isto, str. 52.
[83] »DUGA«.
[84] R. Kljajić, n. f., 10. nast., »Politika ekspres« od 7. 11. 1980.
[85] Isto, 19. nast., »Politika ekspres« od 16. 11. 1980.
[88] Isto, 20. nast., »Politika ekspres« od 17. 11. 1980.
[87] »Politika« od 8. jula 1986.
[98] »Politika« od 16. jula 1986.

SADRŽAJ

Čuvanje vojne tajne u partizanskom ratu 5
Ofanzivna (informativna) obavještajna služba u akciji 49
Ofanziva na Užičku republiku 109
Druga neprijateljska ofanziva 133
Treća neprijateljska ofanziva 151
Velika ofanziva na Kozaru 159
Roška ofanziva 177
Ko je zapalio Gojilo 193
Prvo oslobođenje Jajca
(25. septembra 1942) 205
Partizanska obavještajna služba i četnički pokret
Draže Mihailovića 213
Srbija 215
Crna Gora 258
Bosna i Hercegovina 260
Hrvatska 307
Slovenija 338
Prva Bihaćka operacija
(2—4. novembra 1942) 347
Varnostno-obveščevalna služba — VOS 375
Žene partizanski obavještajci 391
Niški obavještajci 403
Banjalučki obavještajci 421
Ne smijemo ih zaboraviti 447
Izvori i literatura 491
Popis imena (u trećoj knjizi)

(

I

Izdavač
CENTAR ZA INFORMACIJE I PUBLICITET
Zagreb

Za izdavača
Direktor i glavni urednik
Bruno Amerl

Odgovorni urednik
Jagoda Zelić-Rukavina

Biblioteka »TAJNE SILE«

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA
1941-1942.
Šta se stvarno događalo

knjiga druga

Lektori
Zlata Babić
Zvonimir Diklić

Tehnički urednik
Hinko Bohr

Korektor
Hedviga Krvavica

Naklada: 7.000 primjeraka

Tisak: NIŠPRO »VJESNIK«, OOUR TM - Zagreb, 1988.